

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Діптан І. Константинополь – Ватикан: християнський вибір володарки Русі	3
Пилипенко В. Ідеалізація Османської імперії у політичній публіцистиці Речі Посполитої середини XVI – середини XVII ст.	32
Щербина С. Джерела з історії ремісничих цехів на території Північного Лівобережжя у XVII – XVIII ст.	39

АКТУАЛЬНО

Коропатник М. Україна у двох війнах – з гітлерівською Німеччиною та путінською Росією: історичні паралелі	49
Пекарчук В. Охорона і збереження культурної спадщини в просторі етнічної ідентифікації: тенденції 1990 – 2000-х рр.	61

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Тимошик М. Коли засноване село Данина та звідки походить його назва	67
---	----

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Тарасенко О. Колективний портрет чернігівських правлячих архієреїв XIX – початку XX ст.	78
---	----

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

О. Мицик Ю., Михайловський В. Любецьке староство в опису малознаної люстрації 1631–1633 рр.	89
Маслійчук В. Пропозиція Михайла Маркова щодо викладання історії 1803 р.	97
Огієвська Р. Володіння Петра Кочубея в Батурині (за матеріалами Генерального опису Малоросії 1765–1769 рр.)	101
Мідько А. Деякі аспекти становлення та розвитку державного управління охороною культурної спадщини на початку XX ст. (на основі звіту Секції охорони пам'яток старовини і мистецтва за 1919–1920 рр.)	104

РОЗВІДКИ

Сердюк І. Коливання смертності чи неточність обліку: до питання про вивчення рівня дитячої смертності в Гетьманщині XVIII ст.	109
Реброва Н. Штрихи до портрета голови Глухівських повітових земських зборів Василя Петровича Кочубея.	117
Петрченко І. О.Ф. Шафонський – основоположник вітчизняної епідеміології та санітарії	121
Сидоренко О. Благодійна діяльність населення Чернігівської губернії під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр.	126
Герасимчук О. Групове землевпорядкування на селянських надільних землях Чернігівщини в роки століпінської аграрної реформи (1906–1917 рр.)	132
Іваницька С. Творчий спадок Михайла Коцюбинського в оцінках Сергія Єфремова на сторінках часопису «Книгарь» (1917–1919 роки)	146
Непотенко І. Майнова політика радянського керівництва на початку 1920-х рр. (на прикладі міста Чернігова)	154
Литовченко О. Дитяче кінообслуговування на Чернігівщині у першій половині 1930-х рр.	164
Жбанова К. Організований набір робітників у відбудові Донбасу (1943 – 1950 рр.)	174
Сидорович О. Роздрібна торгівля в сільській місцевості УРСР у післявоєнний період (1945–1991 рр.)	182
Музика Ю. Д. Л. Мордовець і Чернігівщина	188

ЮВІЛЕЇ

Боровик А. Чернігівський інститут соціального виховання за директора М. А. Балицького (1929 – 1931 рр.)	195
Міщанин В. Учителю, викладачу гончарної школи Іван Каша: сторінки життя (до 120-річчя від дня народження)	203
Половець В. М.І. Туган-Барановський – теоретик кооперативного руху (до 150-річчя від дня народження)	211

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Демченко Т. Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): У двох т. / С. Єфремов; Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тилишак, В. Бойко, В. Скальський.	218
Кравченко М. Кузьмич І.Д. Звеничів і звеничівці. – Чернігів: Десна Поліграф, 2014. – 440 с.; 48 с. іл.	223
ПАМ'ЯТАЄМО	
Святослав Святославович Воїнов	227

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
А. М. Боровик,
Г. В. Боряк,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. П. Коваленко,
В. В. Кривошея,
С. А. Леп'яко,
О. О. Маврин,
Ю. А. Мицик,
Д. М. Ніконенко,
А. М. Острянок,
С. О. Павленко,
В. М. Половець,
К. М. Ячменіхін

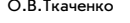
Редакційна рада

І.М. Аліференко,
П. В. Грищенко,
Т.П.Демченко,
О.К.Дубина,
А.Л. Курданов,
В.В. Мельничук,
П. М. Мовчан,
С. М. Мойсієнко,
О. П. Моця,
О. П. Реєнт,
В.М. Тканко,
В. Ф. Чепурний.

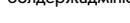

Випусковий редактор

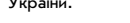
О.В.Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН
України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 5 від 30 грудня 2014 р.)

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. № 1-05/4 журнал «Сіверянський літопис» включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477)«085/134»:27

Ірина Діптан

КОНСТАНТИНОПОЛЬ – ВАТИКАН: ХРИСТИЯНСЬКИЙ ВИБІР ВОЛОДАРКИ РУСІ

*«Си бысть предѣтекуция крестьянстей земли, аки деньница
предѣ солнцем и аки зоря предѣ светомъ, си бо съяше аки луна
въ нощи...» [37, с.35].*

У статті розглянута одна з найконтраверсійніших проблем за володарювання Ольги – християнський вибір княгині – у доробку вчених XIX–XX століть. У результаті історіо-графічного екскурсу висвітлені погляди дослідників на вузлові аспекти проблеми: чинники, що зумовили київське посольство до німецького короля Оттона I, його завдання; сутність «місії Адальберта» та її вислід; наявність чи відсутність християнського вектора у правительки Русі.

Ключові слова: княгиня Ольга, король Оттон I, імператори Костянтин VII і Роман II, Русь, Візантія, Рим.

Цьогоріч православна спільнота вшановує пам'ять – 1000-ліття від часу вічного спочинку 15 липня 1015 року – Володимира Святого. Високо поцінуючи Хрестителя Русі, принагідно віддамо належне його предтечі – рівноапостольній Ользі, котра «...просвѣщена святымъ духомъ, разумѣвши бога истиннаго... иды... въ Цѣсарьград... И пришедши проси крещенья, и приими святое крещенье...» [47, с.296].

Образ і діяння княгині – оповиті серпанком загадковості, ніби зіткані з легенд, припущень, імовірностей. Хоча літератури – наукової, белетристичної – не бракує, та незмінно контраверсійними залишаються наріжні проблеми, як-то: походження (соціальне, етнічне, місце й рік народження) Ольги; тлумачення чотирьох помст княгині у протиборстві з деревлянами (в зв'язку з цим – розв'язання дилеми: мстивість і святість, володар і мораль); навернення Ольги в нову віру^{*}. З-поміж них остання – найдискусійніша (через неоднозначність і суперечливість джерел, їх різночитання, певну заангажованість авторів).

Об'єктом нашої історіографічної розвідки є проблема християнського вибору Русі за правління Ольги в доробку вчених XIX–XX століть, а предметом – посольство княгині до німецького монарха Оттона I та «місія Адальберта» як відповідь на «поклик» Києва. Мета дискурсу полягає в тому, щоби розкрити погляди істориків, релігієзнавців, культурологів (головно – українських і російських) на такі вузлові питання: причини відправлення й цілі київських дипломатів (у зв'язку з цим – оцінка результатів попередніх перемовин княгині з візантійським імператором); правдивість літописної оповіді «Продовжувача Рєгінона», обставини, що зумовили затримку католицької місії та її вислід. Кінцево спробуємо відповісти на «надпитання»: чи йдеться в контексті латинської експедиції до Києва про західнохристиянський вектор Ольги, а відтак ймовірність охрещення Русі під церковним патронатом Риму?

Джерельне підґрунтя дослідження складають німецькі латиномовні хроніки IX–XI сто-

^{*} Історіографічний огляд проблем найфаховіше представлений у працях: а) про походження Ольги [47, с. 49–58]; б) про чотири помсти володарки Русі [47, с. 98–100; 106–123]; в) про поїздки до Константинополя та охрещення княгині [23, с. 311–314], [45, с. 150–154], [47, с. 146–164], [48, с. 282–283; 296–298]; г) про «місію Адальберта» [45, с. 150–154].

© Діптан Ірина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

літь у викладі авторитетного знавця русько-німецьких узаємин О. В. Назаренка, вміщені в його однойменній монографії [31]; праці науковців у руслі означеної теми **.

Звернімося, передусім, до головного джерела, котре стало засадничим у з'яві спектра версій стосовно християнського вибору володарки Русі [56, с.103-109].

У «Хроніці Регіона Прюмського з Трірським продовженням» мовиться:

«В лето от воплощения Господня 959-е... послы Елены, королевы ругов, крестившейся в Константинополе, при императоре... Романе, явившись к королю, притворно, как выяснилось впоследствии, просили назначить их народу епископа и священников...» [56, с.107]

«960. Король отпраздновал Рождество Господне во Франфурте, где Либуций из обители святого Альбана посвящается в епископы для народа ругов достопочтенным архиепископом Адальдагом [...]»

961...Либуций, отправлению которого в прошлом году помешали какие-то задержки, умер 15 февраля сего года. На должности его сменил, по совету и ходатайству архиепископа Вильгельма, Адальберт из обители святого Максимиана, [который], хотя и ждал от архиепископа лучшего и ничем никогда перед ним не провинился, должен был отправляться на чужбину. С почестями назначив его [епископом] народу ругов, благочестивейший король, по обыкновенному своему милосердию, снабдил его всем, в чем тот нуждался...» [56, с.108].

«...Оттон 2 февраля 962 г. коронован папой Иоанном (XII) императорским вендом [...]. В то же лето Адальберт, назначенный епископом к ругам, вернулся, не сумев преуспеть ни в чем из того, чего ради он был послан и убедившись в тщетности своих усилий. На обратном пути некоторые из его [спутников] были убиты, сам же он, после больших лишений, едва спасся. Прибывшего к королю [Адальберта] приняли милостиво, а любезный Богу архиепископ Вильгельм в возмещение стольких тягостей дальнего странствия, [которого] он сам был устроителем, предоставляет ему имущество и, словно брат брата, окружает всяческими удобствами. В его защиту [Вильгельм] даже отправил письмо императору, возвращения которого [Адальберту] было приказано дожидаться во дворце» [56, с.108].

«966... Скончался Эрманберт, аббат вайсенбургской обители, и император поставил во главе монастыря избранного монахами Адальберта, [прежде] назначенного епископом к ругам» [56, с.109].

Окрім хроніки «Продовжувача Регіона» у розпорядженні дослідників – ще кілька латиномовних документів. У «Хільдесхаймських аналах» ідеться про те, як «к корою Оттону явились послы народа Руси с мольбою, чтобы он послал кого-либо из своих епископов, который открыл бы им путь истины; они уверяли, что хотят отказаться от языческих обычаев и принять христианскую веру. И он [король] согласился на их просьбу и послал к ним епископа Адальберта правой веры. Они же, как показал впоследствии исход дела, во всем солгали» [31, с.112].

Альгайхські та Кведлінбурзькі аналі містять той же текст, додаючи лише наприкінці: «ибо упомянутый епископ едва избежал смертельной опасности от их поисков» [31, с.112]. Аналі Ламперта вар'юють лише кінцівку: «...послал к ним епископом Адальберта правой веры, который едва ускользнул от их нечестивых рук» [31, с.112]. Скорочена редакція – в Оттенбойренських аналах: «к королю Оттону явились послы от народа Руси с просьбой прислать кого-либо, кто открыл бы им путь истины. Когда же к ним прибыл правоверный епископ Адальберт, то с трудом ускользнул из их нечестивых рук» [31, с.112]. Як зауважує О. Назаренко, в усіх цих хроніках руське посольство та пов'язані з ним події датуються 960 роком, у той час як у «Продовжувачі Регіона» вони хронологічно диференційовані [31, с.112].

Кожен дослідник, аналізуючи зацитовані витяги, постає перед дилемою: зазначені аналі – незалежні джерела чи парафраз оповіді «Продовжувача Регіона»? О. Назаренко, на основі скрупульозного текстологічного розгляду, стверджує: «... все перечисленные... анналы относятся к... херсфельдской... традиции [...] Источником сведений о посольстве 959 г. в [ней] были Большие хильдесхаймские анналы... Следовательно, Продолжение Региона и херсфельдская анналистика могут рассматриваться как независимые друг от друга источники о русском посольстве» [31, с.113] ***.

** У візантійських хроніках про посольство княгині до німецького короля не йдеться; з-поміж руських літописів лише у «Повісті минулих літ» маємо опосередковану згадку – натяк на «місію Адальберта». Оповідуючи про передісторію хрещення Володимира Святославича літописець зазначає: «Потомъ же придоша немъци, глаголюще: «придохомъ послании отъ папежа...» Рече же Володимерь Немцемъ: «идете опять, яко отци наши сего не приняли суть»» [37, с.42].

*** Див. дискусію О.В.Назаренка з такими дослідниками, як А.Воронов, Ф.Фортинський, Н.Лоренц, В.Пархоменко, Н.Полонська-Василенко, М.Левченко, М.Алпатов, М.Свердлов, Ж.-П.Аріньон, А.Сахаров, які дотримуються протилежної точки зору [31, с.112-113].

Оригінальними джерелами про «руську місію» Адальберта дослідник вважає ще «Хроніку Тітмара Мерзебурзького» [51, с.138-143] та «Діяння магдебурзьких архієпископів» (хоча в них відсутні дані про посольство Ольги до Оттона I). Натомість про Саксонські та Магдебурзькі анали висловлюється як про компілятивні, а про Корвейські – як про підробку XVIII ст. [31, с.113].

Перед викладом розмаїття версій щодо київської місії Адальберта окреслимо в найзагальніших рисах образ очільника, якого переважна більшість учених вважає продовжувачем хроніки Регінона Прюмського.

Спочатку згадаємо останнього. Відомо, що Регінон упродовж 892-899 років був аббатом Прюмського монастиря; після визнання звідти – перебрався до Тріра, звідки й пішов у краї світи в 915 році. Саме «в Трире, – оповідає О.Назаренко, – им и была написана хроника [...]». До 813 г. хроника представляла собою компіляцію на основі хроніки Беды Достопочтенного... и «Франкских имперских анналов». Свое повествование Регинон довел до 906 г». [31, с.101].

З 907 і до 967 року хроніку продовжував анонім, у якому вбачають Адальберта. Ймовірно, що походив він із верхньолотаринзької знаті. З 950 року Адальберт – нотарій у канцелярії кельнського архієпископа Вікфріда; в 953-958 роках – знову нотарій, але вже в королівській канцелярії. Незнано, коли саме він став монахом трірського монастиря св. Максиміана. Після повернення з Русі в 962 році – в складі придворної капели; відомо, що в 965 році супроводжував Оттона I в Магдебурзі як єпископ. На початку 966 року Адальберт отримує в управління Вайсенбурзьке абатство, та вже восени 967 року відбуває разом з Оттоном II в Італію. Саме там, у жовтні 968 року був проголошений першим магдебурзьким архієпископом. У сані магдебурзького митрополита помирає 20 червня 981 року [31, с.103].

Розпочнімо свій історіографічний зріз ключових питань теми звернення до доробку російських істориків.

М. Карамзін, з'ясовуючи чинники навернення Ольги, зазначає: «она могла видѣть торжественность обрядовъ христіанства; могла изъ любопытства бесѣдовать съ Церковными Пастырями, и будучи одарена умомъ необыкновеннымъ, увѣриться въ святости ихъ учения. Плѣненія лучшемъ сего новаго свѣта, Ольга захотѣла быть христіанкою...» [17, с.101]. Поїздки княгині до Константинополя вчений датує 957 роком; вважає, що там же Ольга була охрещена [18, с.106]. Аналізуючи результати переговорів володарки Русі з імператором Візантії, визнає, що «... она... была недовольна его пріемомъ» [17, с.103].

Історик дуже скептично висловлюється стосовно ймовірності посольства княгині до німецького короля: «вѣроятно ли, чтобы Ольга, принявъ Вѣру Греческую, хотѣла имѣть духовныхъ Пастырей Римской Цервки, уже несогласной съ первою?» [18, с.110]. Н. Карамзін висуває екзотичну версію щодо місії Адальберта: «... былъ посланъ Оттономъ не къ Русскимъ, а Ругенскимъ Славянамъ [...]». Жители Рюгена въ 956 году давали Нѣмецкому Императору вспомоgetельное войско... Они до самого XII вѣка еще поклонялись идолам...» [18, с.110].

С. Соловйов солідаризується з М. Карамзіним у несприйнятті 955 року як дати поїздки та хрещення княгині: «... в 957-м... отправилась Ольга в Константинополь и крестилась там при императорах Константине Багрянородном и Романе и патриархе Полиевкте» [50, с. 149]. Красиво, але надто спрощено вчений умотивовує її навернення: «очень легко могло быть, что Ольга отправилась в Царьград язычницею, без твердого еще намерения принять новую веру, была поражена в Константинополе величием греческой религии и возвратилась домой христианкою» [50, с. 150]. Про висланців Ольги до Оттона I історик не згадує.

Один із найавторитетніших знавців руського православ'я Є. Голубинський запропонував оригінальну версію розв'язання проблеми. Він уважав Ігоря «внутрішнім християнином», що став таким за посередництвом своєї дружини Ольги [8, с.70]. Вона, зважаючи на політико-релігійну ситуацію, тривалий час таємно сповідувала Христа. Коли ж княгиня офіційно ствердилась як християнка?

Дослідник не погоджується з даними руських, візантійських і латинських літописців про навернення княгині в Константинополі; заперечує ймовірність двох поїздок до нього [8, с.77]. Свій вояж володарка Русі здійснила 957 року «... чтобы удовлетворить своему любопытству видѣть столицу христіанского и образованного мира...» [8, с.78]. Хрестилася Ольга в Києві, коли склала регенство, «... после чего народ уже не имел права спрашивать с нее за поступки» [8, с.78].

Професор визнає справжність київського посольства до Оттона I в 959 році, проте зауважує: «вопрос: для чего было послано..., должен навсегда остаться неразрешимой загадкой, если только не объяснят дела какие-нибудь новые сведения» [8, с.82]. Найвіро-

гідніше пояснення: «Ольга присылала к королю вовсе не за тем, чтобы просить епископа и священников, а за чем-то другим, нам неизвестным...» [8, с. 82]. Тобто німецький король, як ревний поширювач християнства, з власної ініціативи спрямував місію до Києва («... чтобы перезвать её [Ольгу] от патриарха Константинопольского к своему папе Римскому») [8, с. 83]. Подано хоч і розлогу, та дуже цікаву аргументацію вченого: «... новокрещенная Ольга могла быть только христианкой, но не могла сделаться ни сторонницей Греческой половины церкви, ни противницей половины Римской, то само по себе не представлялось бы совершенно невероятным и то, что она посылала к Оттону просить у него епископа. Но это предположение представляется совершенно невероятным в виду того, что епископ был Ольге вовсе не нужен. Сама приняв христианство, она не хотела, потому что не имела возможности, распространять его в народе: на что же стала бы она просить епископа?» [8, с. 83]. Позаяк Адальберт прибув до Києва в 961 році, то, згідно із застереженнями Є. Голубинського, новонавернена Ольга мала вже відійти в приватне життя (традиційна історіографія вказує на 964 рік).

А. Карташов вважає, що в 957 році Ольга «... не домоглася... від гордых «порфирогенитів» того, чого шукала...» [19, с. 225]. Йшлося про одруження Святослава з принцесою Візантійською. Все ж «неотримання... очікуваної честі, – стверджує дослідник, – не змінило внутрішньої серйозності прийняття Ольгою хрещення. Але це позбавило її додаткових шансів на перемогу над язичницькою партією варягів...» [19, с. 225].

Учений скептично ставиться до направлення, задля християнізації Русі, посольства княгині до Оттона I, позаяк «... вона знала, як низько поціновується при візантійському дворі вся помпа Західної імперії. Вона мріяла про прилучення не до компанії «узурпаторів», а до достоїнства єдиного справжнього царя усього православ'я» [19, с. 226]. Але в оточенні княгині були охрещені варяги, «... їхні родичі, посли й гості з районів Західної Європи...», котрі щиро доходили думки, що, коли греки такі пихаті, то Київській Русі можна приймати хрещення і ієрархію із Західного папського району» [19, с. 226]. І саме ці «люди західної орієнтації» вирішили в ході чергового руського комерційно-політичного посольства зреалізувати власний план: запросити до Києва місіонерів Оттона I, поставивши Ольгу перед dokonаним фактом. Суттєво, що вони, зловживаючи посольським статусом, видали «... свій авантюристський план за пряме доручення княгині...». Відтак «руський літопис про цю безславну авантюру зберігає скромне мовчання, а західні літописці голосно кричать» [19, с. 226]. Оскільки Ольга не запрошувала Адальберта до Києва, то й не сприяла його діянням. Для княгині «план офіційного введення християнства після повернення з Константинополя... – підсумовує А. Карташов, – закритися» [19, с. 229].

Аналізуючи церковно-політичну історію Київської Русі, Д. Присьолов припускає, що її охрещення могло статися ще за княгині Ольги. Підґрунтям для цього була хай не чисельна, зате моральна перевага християн над язичниками і, головню, зосередження в руках перших важелів державного впливу [42, с. 4]. До християнської партії «... належала і сама князь Ігор, офіційне положення якого не дозволяло йому лично перейти в нову віру, пока не будуть выяснены приемлемые условия установления церковной иерархии, в его державы» [42, с. 6]. Хоча в договорі 945 року про це не йшлося, вчений упевнений, що «кієвські посли... должны были коснуться и этого вопроса...» [42, с. 6]. Історик стверджує, «... что христианская партия оставалась в силе в Киев и после... смерти Игоря, при управлении... Ольги» [42, с. 10].

Д. Присьолов говорить про дві поїздки княгині до Царгороду. Перша – 955 року, задля хрещення. Ольга, проводячи переговори з Костянтином VII, «... закрѣпила ихъ своимъ крещеніемъ тамъ же и принятіемъ имени Елены въ честь жены императора..., вѣроятного воспріемника при крещеніи» [42, с. 10]. Дослідник наголошує, що зазначені перемовини «... привели къ соглашенію, по котрому форма насажденія церковной иерархії не посягала на политическую самостоятельность Киевской державы...» [42, с. 10]. Проте греки не дотримали слова, і княгиня змушена була здійснити другий вояж до столиці Візантії. Однак і «... в 957 г. не сумѣла добиться ни осуществленія обѣщаній 955 г., ни родственныхъ связей...» і «обратилась къ Западу, въ расчетѣ тамъ найти болѣе приемлемые условия организации церкви» [42, с. 12].

Спроба княгині не увінчалася успіхом: «добиваясь независимыхъ формъ церковной организации, она взаменъ того получила предложеніе сдѣлать изъ ея страны не архієпископію, не митрополію, а лишь рядовую епископію» [42, с. 13]. Позаяк «... не удача Ольги в дѣлѣ созданія русской независимой церкви біла неудачею... [християнської] партії», княгиня змушена була зректися влади на користь Святослава [42, с. 14].

Не втрачають наукового значення столітньої давності праці В. Пархоменка. Змально-

вуючи образ і діяння княгині Ольги в контексті християнізації Русі, автор пропонує своє розв'язання традиційно контраверсійних проблем.

Передусім учений скептично налаштований щодо літописної дати хрещення княгині: «... мы можем принять свидетельство Иакова развѣ лишь въ томъ смыслѣ, что около 954 г. началось первое оглашение Ольги истинами христіанской религіи» [34, с. 8]. Учений полемізує з істориком церкви Є. Голубинським як щодо сили християнських цінностей в тогочасній Русі, так і щодо «внутрішнього християнства» Ольги до 945 року. Натомість стверджує, що в 40-х роках X ст. «...понятія «Русинь» и «язычникъ» были синонимами» [34, с. 6]. Це – по-перше. А, по-друге, вказує на докази язичництва Ольги (її розправа з деревлянами, не вельми шанобливий прийом Костянтином VII у 957 році) [34, с. 9-10].

В. Пархоменко переконаний, що «...ключемъ къ разгадке запутанного вопроса о времени и мѣсто крещенія св. Ольги скорѣе всего можетъ быть поставлено свидѣтельство именно современника...» [34, с. 13]. Саме таким є, на думку вченого, «Продолжатель Регинона... либо... Адальбертъ, либо близкий къ нему и знающій человекъ...» [34, с. 13]. Покладаючись на свідчення німецького хроніста, він подає власну реконструкцію подій.

Орієнтовно в 954/955 роках Ольга «...познакомилась съ христіанствомъ и... серьезно заинтересовалась новой религіей» [34, с. 13]. У 957 році княгиня, в інтересах налагодження торгово-політичних узаємин, здійснила поїздку в Царгород. Дослідник не заперечує ймовірного бажання Ольги прийняти хрещення в столиці Візантії, проте «...не имѣла успѣха...», вельми вѣроятно... потому, что неудачны были ея дипломатическіе переговоры съ императоромъ»; припускає, що «...домогалась въ Царгородѣ какихъ-то особыхъ привилегій... для... Руси и ея княжеской династіи» [34, с. 14]. Можливо, звідси – й літописна легенда про сватання Костянтина VII, його хрещенство (бажане видавалося за дійсне) [34, с. 13].

Зазнавши поразки у Візантії, Ольга «... затѣваетъ новое предпріятіе, въ результатѣ котораго... въ 959 г. отъ нея приходятъ послы къ могущественнѣйшему государю Западной Европы – Оттону I...» [34, с. 16]. Княгиня сподівалася «... на Западѣ... добитись себе тѣхъ преимуществъ и связей, какихъ не нашла на Босфорѣ» [34, с. 16]. Дуже знаковим бачиться попередній висновок історика: «... Русь едва не приняла къ себе западной іерархіи и чуть не вступила въ прочную связь съ Римомъ, хотя еще не отдѣлившись окончательно отъ Восточной церкви, но уже стоявшимъ довольно далеко отъ нея» [34, с. 15].

Проте цього не сталося: Адальберт «... опоздалъ со своей миссіей [...] возобновленію сношеній Ольги съ Византією могло поблагоприятствовать... въ 959 г... смѣна монарховъ на тронѣ... К... царствованію Романа и относитъ крещеніе... Ольги въ Царьградѣ продолжатель хроники Регинона» [34, с. 17]. Це відбулося не в 959 році і не в 962 чи 963 роках; «... крестилась, – стверджує В. Пархоменко, – въ 960 или 962 г. и скорее именно въ 960 г». [34, с. 17]. Ольга радісно сприйняла дружню ініціативу Романа II і здійснила – задля особистого хрещення – другий вояж до Царгороду. «Трудности этого путешествія, – відкидає імовірні сумніви вчений, – не могли остановить женщину энергичную, настойчиво стремившуюся къ осуществленію своей высокой цѣли» [34, с. 18].

У В. Пархоменка – оригінальна версія відомостей «Повісті минулих літ» стосовно поїздки та навернення Ольги: констатує зміцнення рис двох мандрівок княгині. «Къ первой... нужно отнести отмѣчаемое лѣтописью неудовольствіе Ольги на императора, ко второй... любезнаго приѣма... въ Константинополѣ. Можно думать, что во второй разъ, около 960 года, Ольга дѣйствительно, имѣла утѣшеніе быть крещенной въ Константинополѣ здѣшнимъ патріархомъ Поліевктомъ (956-970 г. г.) при воспріемничествѣ императора Романа II» [34, с. 18].

Наприкінці 961 року, вже перебуваючи в союзі з Візантією, Ольга «дочекалася» місіонерів Оттона I. Наштовхнувшись на ворожість киян, без Ольжиної підтримки, Адальберт із супроводом покинув Русь. Історик, розмірковуючи над перипетіями католицького єпископа, зазначає: його «... позвали просто сгоряча, не взвѣсивъ всего, подъ влияніемъ горечи отъ неудачной поездки въ Византію» [45, с. 20]. Понад те, В. Пархоменко вказує на певну закономірність кінцевого вибору княгині: «въ политическомъ и торговомъ отношеніи... Оттонъ Нѣмецкій не такъ нуженъ былъ Руси, какъ... настоящій «римскій» императоръ Византіи – страны, къ тому-же давно уже связанной разнообразными крѣпкими узами съ нашими предками» [34, с. 19].

На думку Б. Грекова, саме візантійська орієнтація Русі мала практичне підґрунтя. «Византійская церковь, – аргументує свій висновок учений, – была несомненно терпимее римской; в противоположность последней она допускала существованіе национальных церквей, давала значительную возможность их самостоятельной жизни». Кінцево «...християнство на Руси, заимствованное от греков и в то же время не отмежеванное полностью от

Запада, оказалось в конечном счете не византийским и не римским, а русским» [9, с. 392].

Російський дослідник зовнішньої політики Давньої Русі В. Пашуто вважає «місію Адальберта» відповіддю на Ольжине звернення. Підґрунтя для останнього було закладено попередньою, понад 100 років, історією торговельно-дипломатичних зносин. «Отношения были настолько тесными, – переконаний учений, – что княгиня Ольга, когда ей не удалось добиться согласия Византии на христианизацию Руси, отправила с той же целью посольство к германскому Оттону I...» [35, с. 119]. Німецький король уже мав значні успіхи в поширенні своєї світської та церковної влади «... на славянские земли к Одре, и при нём возникли 6 епархий [...] Русской среди этих новообразований не оказалось...» [35, с. 120].

Чому ж «... напрасно у крупнейших архиепископов разгорелись глаза на новую епархию» [35, с. 120]? В. Т. Пашуто не погоджується з більшістю колег, які звинувачують очільника місії в надуживаннях: «... Адальберт действовал на Руси осмотрительно, и, как отмечал папа Иоанн XIII., потерпал неудачу «не по своей нерадивости» [35, с. 120]. На думку вченого, «...Ольга сочла неприемлемым предложение организовать епископию, считая, что на Руси должно быть архиепископство, если вообще её посольство не преследовало цели оказать давление на Византию, а может быть, княгиня учитывала и сближение Польши с Германией...» [35, с. 120]. Водночас, безпідставними бачаться закиди на адресу офіційного Києва стосовно розправи з «ревними» місіонерами. «Гибель части посольства (маршрут которого пролегал, вероятно, по купеческим путям), – пояснює історик, – следует приписать не действиям властей (которым ничего не стоило захватить и Адальберта), а какому-то дорожному происшествию» [35, с. 120].

Дуже обережно щодо контактів Ольги з Оттоном I і папою римським висловлюється Б. А. Рибаків. Як і В. Т. Пашуто, він вважає ймовірним, «... что Ольга действительно думала об организации церкви на Руси и колебалась между двумя тогдашними христианскими центрами – Константинополем и Римом» [46, с. 371]. Першопопитовим у спрямуванні руського посольства до німецького короля Б. Рибаків (суголосно В. Пашуто) називає несприйнятний для княгині вислід переговорів із візантійським імператором: «Такая концовка переговоров и вызвала, очевидно, отказ Ольги от присылки русских товаров, от посылки русского вспомогательного корпуса и притворное заигрывание с римской церковью» [46, с. 327].

М. Тихомиров вважає, що ймовірною причиною прибуття Ольги до Константинополя було запровадження, зі згоди останнього, єпископату на Русі. Відмова Візантії спонукала княгиню звернутися до німецького імператора. «Посольство к Оттону I, – розмірковує вчений, – могло явиться результатом разногласий русских князей с византийскими императорами» [52, с. 267]. Дослідник зацентровує на тому, що прохання Ольги збігається в часі з християнізацією Польщі, посиленням чесько-польських і встановленням чесько-руських зв'язків. «Княжение Ольги, – підсумовує М. Тихомиров, – можно считать той эпохой, когда христианство окончательно утвердилось на Руси» [52, с. 267].

Осбною є точка зору А. Сахарова. Полемізуючи зі своїми опонентами, вчений спростовує їхні тези про те, що княгині не вдалося домовитися в Константинополі стосовно запровадження на Русі церковної організації; що греки не виконали обіцяного; що це «...викликало роздратування руського двору і змусило Київ звернутися ... на Захід» [48, с. 289]. Натомість історик стверджує: «немає жодних доказів... ніби Ольга зверталася до Візантії з проханням про організацію на Русі автокефальної церкви. Навпаки, літопис дає достатній матеріал для того, щоб склалася прямо протилежна думка. Тут мова йде не про хрещення країни, а про хрещення правительки і не на Русі, що мало б символічне значення як навернення народу у християнство (як це було за Володимира Святославича), а в чужій країні, що могло бути поцінованим європейським світом з погляду підвищення міжнародного престижу Русі» [48, с. 289]. Автор переконаний, що «... руське потроху феодалізоване суспільство в той час ще не було готовим прийняти з Візантії хрещення, церковну організацію... і Ольга з таким проханням ні до імператора, ані до «патріарха не зверталася...» [48, с. 291]. «Її хрещення – продовжує А. Сахаров, – було індивідуальним політичним актом...» [48, с. 291]; зауважує, що й Продовжувач Рєгіона, й Скиліца говорять лише про хрещення княгині. «Але якщо це так, – попередньо підсумовує дослідник, – то відразу ж втрачає свій сенс усталена теза про те, що ображена Русь звернулася з приводу заснування на Русі церковної організації до Заходу, результатом чого і стало посольство Ольги до Оттона I у 959 році. Не витримує критики й теза про вагання Русі в цьому питанні – Візантія чи Захід?...» [48, с. 291].

Тоді з якою ж метою спрямувала Ольга своє посольство до Оттона I, «... котрий був тоді лише німецьким королем і ... не користувався таким високим міжнародним авторитетом, як візантійський імператор?» [48, с. 300].

Автор погоджується з грецьким істориком В. Фідасом, який у аналізі відповідної виїмки

з Продовжувача Регіона зацентовується на тому, що послы «нещиро, як невдовзі виявилося... просили про надання єпископа та пресвітера руському народові. А. Сахаров вважає, що зазначені слова мають контраверсійне прочитання: «руські послы або перевищили свої повноваження, запросивши єпископа і пресвітерів, хоча в Києві про це не було сказано ані слова, або справді Ольга вирішила просити Оттона I про запровадження церковної організації на Русі, але згодом під тиском язичницької опозиції змушена була взяти своє прохання назад і вислати німецьких місіонерів з Києва, або мету руського посольства при дворі Оттона I взагалі зрозуміли невірно» [48, с. 300-301].

На думку вченого, жодна з цих версій не є переконливою. По-перше, стосовно «... самовільля в цьому питанні руських послів, то воно виключається через те, що на середину X ст. на Русі вже існували міцні дипломатичні традиції, з'явилася категорія людей, які виконували дипломатичні доручення. Послы діяли суворо від імені великого князя й були йому підзвітні...» [48, с. 301]. По-друге, «уявляється неймовірним, – розмірковує далі дослідник, – щоб Ольга пішла на аж такий відповідальний крок, як одержання церковної організації з рук Оттона I. Це було б викликом не лише великокнязівській дружині та язичникам, але й руським християнам, котрі були пов'язані з Візантійською церквою» [48, с. 301]. По-третє, «важко собі уявити, – продовжує історик, – щоб Оттон I і королівські чиновники не зрозуміли, з яким проханням до них звернулися..., і послали без відповідної підготовки церковну місію до Києва» [48, с. 301-302].

Відкидаючи означені версії, А. Сахаров пропонує власне прочитання призначення «місії Адалберта», що ґрунтується на врахуванні синергетики геополітичного та релігійного чинників. «Русь тих часів, – зазначає вчений, – активно вела... пошуки міжнародних контактів: Візантія, Болгарія, Хозарський каганат, варяги, печеніги, угри давно вже були у сфері її політичної уваги. З IX ст. київські князі виявили інтерес до контактів з імперією франків [...]. [Німецьке королівство]... перетворилося до середини X ст. на могутню імперію» [48, с. 302]. Низка держав, а з-поміж них – і Візантія, намагалися порозумітися з останньою. Тож посольство княгині Ольги 959 року необхідно розглядати в контексті тогочасної європейської дипломатії. «До Оттона I, – безапеляційно стверджує А. Сахаров, – прибула звичайна місія «миру й дружби» для встановлення між державами нормальних мирних стосунків, які зазвичай складалися з регулярного обміну місіями, вільного пропускання торговців [...]. Під час... переговорів з Оттоном I у німецького короля могла виникнути думка, про використання нагоди... для спроби впровадити свою церковну організацію на Русі» [48, с. 303]. Прохання було задоволене київською владою, проте «... це зовсім не означало, що Русь звернулася до Оттона I з приводу запровадження у своїх землях християнства німецько-римського зразка; руси допустили свободу місіонерської діяльності з боку Заходу так само, як вони зробили це на сто років раніше щодо Візантії» [48, с. 303]. Заяву ж Адалберта про руську ініціативу в закликанні церковної місії вчений полишає на совісті єпископа. Натомість час, який пройшов від звернення до відправлення, дослідник трактує як аргумент на користь своєї версії: «... такий перебіг подій [«зволікання» Оттона I] цілком відповідає дозволі з боку русів допустити у свої землі німецьких місіонерів, на що ті йшли з великою нехиттю, як на справу неясну, важку і невдачну» [48, с. 304].

«Що ж спричинило крах церковної місії? А. Сахаров подає доволі розлогу відповідь на поставлене запитання. По-перше, «... Адалберт зазнав невдачі не зі своєї недбайливості» [48, с. 304], про що свідчить його наступне кар'єрне зростання. По-друге, «... навряд чи є підстави пов'язувати вигнання Адалберта з серйозними внутрішньо-політичними змінами в Києві...» [48, с. 304]. По-третє, і в цьому сутність проблеми, «згоду руської сторони прийняти у себе... «місійного єпископа» кінець-кінцем використав Оттон I для того, щоб перетворити його на повноправного представника церковної організації на Русі. Ось це й зустріло спротив, і не стільки, напевне, народу, скільки правлячої язичницько-християнської верхівки, що не бажала дати хоч якісь церковні чи політичні права представникові німецького короля. Тому версія про те, що Русь «вибирала» шлях між Візантією і Заходом [...], що вона справляла на Візантію політичний тиск, що Ольга мстилася... за «дипломатичний карантин» у «Суду», а потім, коли вона хрестилася і Адалберт «спізнився», повернулася... до союзу з Візантією, видається нам необґрунтованою. Руське посольство на Захід мало на меті самостійні політичні здобутки, не пов'язані безпосередньо з відносинами Русі і Візантії» [48, с. 305].

На увагу заслуговують висновки російського візантієвіста Г. Литавріна, котрий скрупульозно аналізує як давньоруські й візантійські, так і латинські джерела щодо діянь княгині Ольги. З-поміж останніх – показання Продовжувача хроніки абата Регіона Прюмського, який, «цілком імовірно, був тим самим Адалбертом, котрого в 961 р. Оттон I відправив у Київ як *episcopus Rugorum*» [23, с. 315]. Учений указує на помилку в свідченнях Адалберта

стосовно хрещення володарки Русі – за Романа II, а не за Костянтина VII; вважає, що її «... можна пояснювати як взаємним поганим знанням мов обома сторонами, так і ізоляцією Адальберта і його почту від християн у Києві, і його віддаленістю від двору Оттона I під час перебування послів Ольги у Франкфурті. Адальберт знав (він був тоді вже в монастирі), що Ольга відвідала Константинополь, що вона хрестилася тут під ім'ям Олени (але не знав точно – коли), що церковної організації на Русі нема, що під час перебування руських послів у Німеччині (як потім і свого власного на Русі) володарем імперії був Роман II – і Адальберт об'єднав усі ці відомості в єдину картину, випустивши з уваги, що самий акт хрещення Ольги міг відбутися в столиці імперії при попередникові Романа II, його батькові Костянтині VII» [23, с. 317].

З'ясовуючи причини і сутність звернення Ольги до Оттона I. Г. Литаврін звертається до цілей і наслідків поїздки княгині до Константинополя в 946 і 954 роках. На його переконання при охрещенні Ольги під час других відвідин Ромейської столиці у відповідь на її домагання («1. Надання почесного для Русі статусу руської церкви і 2. Згоди на династичний шлюб між юними представниками династій двох країн...» [23, с. 359-360]) «... було постановлено основну умову – хрещення її сина Святослава, законного спадкоємця і можливого нареченого дочки імператора [...]. Вона і намагалася виконати цю вимогу, але всі її зусилля виявилися марними. До 959 р., усвідомлюючи, що в таких умовах нове звернення до імператора не обіцяє успіху, вона відправила послів до Оттона I» [23, с. 361-362].

На сторінках дослідження Б. Я. Рамма діяльність місіонерів Оттона I з'ясовується в історико-політико-релігійно-економічному контексті. Вказуючи, на суперечливі процеси релігійних трансформацій у східнослов'янському суспільстві середини X ст. («...последователей христианства было на Руси тогда уже немало [...], в целом Русь придерживалась еще старых... верований» [44, с. 30], автор наголошує на змаганнях двох центрів світового християнства за Київ: «...в Византии и в Риме – с неослабным вниманием следили за сложными перипетиями социально-политического развития Руси...» [44, с. 32].

Проникнення християнства на руські землі головно – з Візантії, з часом – із Болгарії, Моравії, Чехії (країн, які сприйняли нову релігію з Константинополя), автор трактує як природний шлях («... в связи с постоянными экономическими и культурными сношениями, сближавшими эти славянские народы между собой» [44, с. 32]. Натомість римські впливи поцінуються однозначно негативно, з класових позицій («...насаждение христианства на Руси агентами римской церкви и их попытки обосноваться на русских землях были непосредственно связаны с политическими целями западноевропейских феодальных правителей» [44, с. 32].

Увага дослідника сконцентрована на зовнішній політиці німецького короля (з 962 року – імператора) Оттона I, котрий, упокоривши італійців і мадяр, «...за счет владений славянских племен, расселившихся на Лабе, ...стремится удовлетворить захватнические вожеления германских, прежде всего саксонских феодалов» [44, с. 32]. Учений наголошує на співдії в експансії церковної та світської влад, папи й імператора, позаяк «создание новых церковных центров хотя и происходило по инициативе светской, императорской власти, не могло осуществляться без прямого участия папы... На базе общих захватнических интересов укреплялся союз между Империей и церковью. Церковь освящала военно-захватническую политику Оттона I и его преемников [...], первое место при императоре неизменно занимали могущественные прелаты церкви...» [44, с. 33].

У підкорених землях полабських слов'ян Оттон I заснував п'ять єпископатів, а у Магдебурзі – архієпископство; на землях «язичників» прагнув відкрити ще дві єпархії – в Польщі і в Русі. Останні єпархії мислилися в підпорядкуванні майнцького (пізніше магдебурзького) єпископа. «Обращение в христианскую веру русских, – стверджує Б. Рамм, – было для Оттона важным постольку, поскольку оно... могло облегчить окончательное покорение западных славян и распространение его политического влияния на Русь» [44, с. 34].

Саме з такою місією і був спрямований у Київ Адальберт, «...как представитель Оттона I, а вместе с тем, очевидно, и римского папы Иоанна XII. Папское благословение и формальное назначение было необходимо, несмотря на фактическое верховенство Оттона I над папой» [44, с. 34]. Позаяк кияни швидко розпізнали, чого прагнуть «місіонери», останні змушені були хутко полишити Русь.

Аналізуючи ті західноєвропейські хроніки, в яких змальовуються «пригоди Адальберта», Б. Рамм приходить до дещо несподіваних висновків. По-перше, «обилие известий обо всём этом скандальном происшествии, к тому же известий, совпадающих текстуально, однако кажущееся. В действительности все свидетельства упомянутых хроник и летописей восходят к одному основному источнику – к показанию «Продолжателя Регинона» [44, с. 36-37]. По-

друге, «...«Продолжателем Регинона» был не кто иной, как сам Адальберт, столь неудачно пытавшийся стяжать лавры «первого русского епископа...». Адальберт получил в 966 г. назначение в Вейссенбергское аббатство в Эльзасе, где и занялся продолжением хроники Регинона Прюмского» [44, с. 37]. По-третє, вчений висловлює сумнів стосовно достовірності свідчень Адальберта і, відтак, усієї історичної традиції, пов'язаної з цим епізодом. Б. Рамм не виключає того, «... что запись о прибытии послов от княгини Ольги была сфабрикована Адальбертом специально, чтобы как-нибудь оправдать свою киевскую авантюру» [44, с. 37].

Отже, вчений заперечує правдивість оповіді Адальберта і, в зв'язку з цим, значимість інших західноєвропейських хронік. При цьому посиляється і на те, що в руських літописах і у візантійських джерелах навіть не згадується про посольство Ольги до Оттона I. Подив історика викликає і те, що в жодному зі свідчень не пояснюються причини тої ворожості, з якою зустріли місію в Києві. А між тим «известно, что люди древней Руси отличались широким гостеприимством, неоднократно отмеченным в исторических источниках...» [44, с. 37].

На думку Б. Рамма, «полный провал, который постиг Адальберта, являлся... следствием тех намерений, которые он... и не очень скрывал [...]». Адальберт, возомнив себя «апостолом русским», стремился... насильственно навязать латинское христианство, не считаясь ни с чем» [44, с. 37].

Дотримуючись класових засад у аналізі подій і явищ (згідно з ідеологічними постулатами доби), автор подає причини краху Адальбертової «авантюри». «В Киеве, представлявшем собой... большой город с многочисленным населением, еще крепко держались древние верования [...]». Очевидно, в той соціальної верхушці, на которую опиралась княжеская власть, были различные прослойки: наряду с феодализирующимися элементами, опиравшимися на крупные землевладения, немалую роль играли и княжеские дружинники «мужи» и «вои», которые уделяли главное внимание походам, военной добыче, дани, взимаемой с покоренных. Если феодальные элементы тянулись к христианству, то этим «мужам» и «воям» не было такой надобности порывать с древними верованиями своего народа [44, с. 37]. Саме в цих суперечностях дослідник убачає причину політичного перевороту – прихід до влади Святослава, нове укріплення старої релігії та відхід Ольги у приватне життя [44, с. 37].

Б. Рамм пропонує власне розв'язання дилеми – хто безпосередньо стояв за Адальбертом: Оттон I чи Іоанн XII? «Первая, столь неудачная попытка латинского духовенства утвердиться на Руси была предпринята...от имени Оттона I. Сам же папа если и принял в этой аванюре «какое-то участие, то только лишь формальное» [44, с. 38]. Останнє зумовлювалося надскладними взаєминами «... папства с самим германским королем, основной политической задачей которого в эти годы было утверждение своей власти в Италии, притом... за счёт умаления себе власти папской» [44, с. 38].

У фундаментальному дослідженні О. М. Рапова цікаво подано як інваріантність розв'язання проблеми в релігієзнавчих та історичних студіях, так і власна версія. Передусім зауважимо, що автор уповні покладається на достовірність «Продовжувача Регинона», позаяк його повідомлення підтверджується даними решти латиномовних джерел [45, с. 180]. Дослідник називає хибною гадку про те, що прибулі до Оттона I в 959 році були самозванцями. По-перше, «прежде чем попасть на прием к королю, они должны были предъявить знаки своего посольского достоинства: золотые печати и верительные грамоты... Самозванцы же не могли иметь при себе подобных атрибутов» [45, с. 180-181]. По-друге, «без санкций русской правительницы миссионеры Адальберта вообще не смогли бы проникнуть на Русь, а тем более заниматься там «просветительской» деятельностью в течении 961-962 гг. ...» [45, с. 182]. Не заперечуючи ймовірних політичних цілей київських дипломатів, історик підкреслює: «... это вовсе не исключает того, что Ольга могла попросить у Оттона I опытных христианских проповедников, знавших славянский язык» [45, с. 180-181].

О. Рапов виокремлює два завдання, котрі намагалася вирішити княгиня своїм посольством до німецького монарха. По-перше, запрошуючи латинських місіонерів, Ольга «...наглядно показывала византийским вассалам, что на Римской державе свет клином не сошелся и что христианское духовенство, необходимое Руси для создания собственной церковной организации, можно получить и на Западе» [45, с. 183]. По-друге, Ольга могла взяти за взірєць релігійно-церковну політику Оттона I. Сутність останньої полягала в тому, що король передавав церковним установам цілі області й округи в держання. Але церковні посади та надані землі не були довічними й спадковими. До того ж, «Оттон I требовал от духовных феодалов, наделенных землей и иммунитетными правами, выполнения гражданских и военных обязанностей, участия вместе с вассалами в королевских походах. Такая политика была в какой-то мере направлена против светских феодалов, всегда стремившихся

превратить свои условные держания в безусловные, и препятствовала их попыткам раздробить Германское государство. Оттон I в качестве верховного собственника земли сам назначал епископов и других крупных церковных феодалов» [45, с. 182-183].

На переконання О. Рапова, «создание русской церковной организации, основанной на оттоновском принципе, привело-бы, во-первых, к резкому усилению киевской правительницы. Во-вторых, был бы установлен более жесткий и действенный контроль над областями, подвергнувшимися христианизации. И в-третьих, вся создаваемая церковная организация оказалась бы в полной зависимости от Ольги» [45, с. 183].

На думку дослідника, мали існувати взаємозобов'язання по лінії Ольга – Адалберт. «Епископу Адалберту и прибывшим с ним миссионерам, – пояснює вчений, – киевская правительница должна была выделить в держание определенную территорию... Однако в то же время им вменялось в обязанность проведение христианизации жителей подвластной земли, поддержание порядка на данной территории[...], а в случае войны – выставление собственного войска для участия в военном предприятии сеньора, каковым... являлась для них княгиня Ольга» [45, с. 183].

Але чому ж «русы-язычники не позволили Адалберту и его людям обратить себя в христиан и заставили миссионеров бежать...»? [45, с. 183]. О. Рапов називає три чинники краху місії. По-перше, політичні й релігійні цілі контрагентів не збігалися. Звісно, і «Оттон I, ...и Адалберт... преследовали собственные корыстные цели, наверняка мечтали о подчинении христианского населения Киевского государства Папскому престолу, а через него и Священной Римской империи» [45, с. 181]. Усвідомлення цих імперських устремлінь Заходу ймовірно зумовило відсіч Києва. До того ж, попереднє загострення стосунків між київською княгинею і візантійським імператором мало аналогічне підґрунтя. «...Политика византийской империи по отношению к «варварским народам», принимавшим от нее христианство, – нагадує О. Рапов, – ...заключалась в стремлении подчинить «варваров» Ромейской державе, используя при этом христианскую идеологию и христианскую церковную организацию, созданную в «варварских странах» византийскими миссионерами» [45 с. 176]. По-друге, «христианство насаждалось в расширявшей свои пределы Германии самыми варварскими жесточайшими способами» [45, с. 184]. Звісно, насильницька христианізація-латинізація викликала опір русичів. По-третє, «...русская правительница не обеспечила миссию достаточным воинским контингентом, а потому и христианизация населения привычным для германского духовенства способом потерпела крах, более того, миссионеры понесли потери в людях» [45, с. 184]. Саме у відсутності дієвого великокнязівського військового сприяння проповідникам і полягає так званий руський «обман», про який повідомляє «Продовжувач Регіона».

Учений уважає вірогідною версію про те, що по вигнанню латинських місіонерів у Києві відбувся державний переворот, і верховну владу захопив Святослав: «Пусть Ольга не желала насильственного распространения христианства на Руси и не обеспечила в должной мере германскую миссию военной силой, все равно она несла ответственность за действия латинских проповедников, приведших к выступлению против них жителей страны» [45, с. 184].

Пречудовим фахівцем із історії європейської дипломатії Давньої Русі є О. Назаренко. У своїх численних історико-джерелознавчих студіях він розглядає її міжнародні контакти як цілісну систему, закликає не звужувати світогляд правителя IX-XI століть особистими мотивами чи минулими потребами, а натомість убачати в його діях вияв послідовної політики влади [32, с. 5].

У розвитку русько-німецьких узаємин домонгольського періоду вчений виокремлює два етапи: 1) середина IX – середина X ст. – домінація торгових і етнокультурних зв'язків; 2) середина X – середина XI ст. – у Русі та Німеччині з'являється взаємозацікавленість [32, с.14-15]. На другому етапі «...внешнеполитическая деятельность киевских князей, – стверджує дослідник, – протекает под знаком острой потребности ввести окрепшее Древнерусское государство в круг христианских держав, что было связано с включением Руси в существовавшие церковно-организационные структуры, будь то на Западе или в Византии [...] И при Ольге, и при Ярополке Русь стояла перед возможностью официального крещения «от латин»» [32, с. 15-16]. Історик уважає «...датой установления «дипломатического отношения» между киевским и немецким дворами... 959 г. (посольство княгини Ольги)...» [32, с. 20].

Фаховий, гіперкритичний аналіз латиномовних джерел уможливило переконливу полеміку О. Назаренка з дослідниками, котрі, не заперечуючи факту посольства княгині до німецького короля, інтерпретують його по-своєму. «Иногда считали, – переоповідає

автор, – что высказанная русскими послами просьба отражала действительные намерения Ольги в связи с неудачей её поездки в Константинополь в 957 г. ****, чаще же усматривали в русском посольстве в Германию всего лишь маневр в русско-византийской политике с целью оказать давление на Византию, занявшую неуступчивую позицию в деле крещения Руси, как оно виделось властной киевской княгине. Для традиционных представлений об изначальности и исключительности церковно-религиозных связей Руси с Византией сведения немецких источников были... «неудобны»... В результате история с Адальбертом приписывалась миссионерскому рвению самого Оттона, тогда как Ольга преследовала какие-то иные цели...» [32, с. 66].

О. Назаренко висловлює низку контраргументів. По-перше, негоже дискредитувати документ, не подаючи його джерелознавчої критики. По-друге, якщо ініціатива надіслання єпископа належала Оттонові, а Ольжині дипломати дали згоду, то чому Адальберт не зізнався у цьому? Активне місіонерство схвалювалося, навіщо ж його приховувати? По-третє, навіть якщо соціально-економічна й ідеологічна зрілість Русі наприкінці 80-их років X ст. була якісно іншою, ніж на початку 60-х років, «...отказывать... Ольге в стремлении крестить народ было-бы...несправедливо» [32, с. 67]. Суперечка між княгинею та її сином, згадана Нестором, засвідчує готовність Ольги охрестити країну. По-четверте, відстороненість Риму від настановлення Лібуція і Адальберта вчений пояснює тим, що «в 959 г.... Оттону... уже не было нужды обращаться за...санкцией...», поскольку папа Агапий II (946-955) уступил гамбургскому архиепископу Адальдагу... как своему викарию в странах Северной Европы право поставлять новых епископов» [32, с. 67]. Звернення Києва до Франкфурта, не до Риму, – вислід обізнаності княгині з політичною ситуацією на християнському Заході: «... на Руси...», – пояснює дослідник, – отчетливо понимали, кто не только имел церковно-юридическое право, но и располагал для него реальными практическими ресурсами» [32, с. 67]. «Политически немоющее папство X в. [...], – запитує історик, – могло ли оно представлять интерес для Киева?» [32, с. 68]. По-п'яте, дослідник заперечує характеристику Оттона I як релігійного фанатика; натомість уважає його цілеспрямованим і прагматичним політиком. По-шосте, бездоказово називає тезу про опір папи церковно-організаційним планам короля: «для конфликта между королем и папой, типичного для второй половины XI в. (борьба за инвеституру) в 60-е годы X в., а тем более при Иоанне XII, причин не видно» [32, с. 68]. По-сьоме, вчений відкидає версію про зв'язок між роллю майнцького митрополита Вільгельма в призначенні Адальберта і зацікавленістю Майнца в торгівлі з Руссю. Наголошує: «практика подбирать кандидатов из состава королевской канцелярии была обычной» [32, с. 69].

На увагу заслуговує настанова О. Назаренка: «... при анализе событий 60-х годов X в. в связи с посольством... Ольги к... Оттону I необходимо исходить из следующих предпосылок. Во-первых, нет оснований сомневаться в аутентичности двух независимых немецких источников... согласно свидетельствующих, что русское посольство имело религиозно-политические цели... Во-вторых, [...] понять их можно только при условии... учета конкретной международной обстановки той поры, в первую очередь русско-византийских и германо-византийских отношений» [32, с. 69].

Подасмо реконструкцію подій за О. Назаренком. Пізньої осені 957 року княгиня повертається з Константинополя, невдоволена результатами візиту; згодом доволі стримано приймає грецьких дипломатів. 9 листопада того ж року помирає Костянтин VII, відносини котрого з Оттоном I були вповні лояльними [32, с. 69-70]. Учений підкреслює, що «... германо-византийский конфликт в первой половине 960 г. был внезапным» [32, с. 71]. Що ж його спровокувало?

Справа в тому, що новоявлений імператор Роман II звернувся з «дружніми листами» до сусідніх державців, які у відповідь засвідчили готовність підтвердити мирні угоди з Візантією. «Посольство Романа II...», – оповідає О. Назаренко, – прибыло во Франкфурт ... приблизительно на Рождество 959 г. или несколько позже. Здесь оно застало русских послов и узнало... о посвящении немецкого епископа для Руси» [32, с. 71]. Історик наголошує, що бурхлива реакція Візантії на русько-німецьке порозуміння пречудово засвідчує релігійну умотивованість візиту Ольги на береги Босфору. І Роман II, і Оттон I добре розуміли, що «вопрос о крещении есть в первую голову вопрос о политической ориентации молодого государства и связан с... рядом... двусторонних обязательств, как это... иллюстрируют события 987–989 гг.» [32, с. 71]. Як перед Ольгою, так і перед Оттоном I постала дилема: завершити переговори чи, за поступливості греків, згорнути їх? Німецька карта могла бути важелем

**** Назаренко О. В. уважає, що княгиня їздила до Константинополя один раз, 957 року, і тоді ж була охрещена, ймовірно, після попереднього оглашення в Києві ([29, с.154-168]; [30, с.66,82]; [32, с.78]).

впливу на Візантію для Русі. Чого ж прагнув Оттон? Звісно, король усвідомлював, що союз із Києвом неминуче викличе конфлікт із Костянтином. А між тим Оттон I «...стремился в Рим. Признание его имперских чаяний греческими императорами были для него важнее от сближения с Русью. Поэтому, – продовжує роз'яснення дослідник, – не решая окончательно вопрос о епископе для Руси, он использует его в качестве козыря в своей византийской политике» [32, с. 71].

У руслі означеної стратегії вчений трактує місію Ліутпранда – посла Оттона I до Романа II – 960 року. Сама ця таємна дипломатія, приховувана і від Ольги, від Адальберта, була причиною затримки відправлення вже рукопокладеного єпископа. Те, що останній улітку 961 року таки прибув до Києва, означало: посольство Ліутпранда зазнало невдачі (відмова греків визнати Оттона I імператором викликала в 60-ті роки війну між Німеччиною і Візантією) [32, с. 72], [31, с. 124].

Жорсткість Константинополя стосовно Франкфурта О. Назаренко пояснює врегулюванням русько-візантійських узаємин: Ольжині «вои в помощь», у наданні яких відмовлялося, беруть участь в операціях Никифора Фоки супроти арабів на Криті в серпні 960 – березні 961 року; завойовання Святослава в цей час уможливлюються доброзичливим нейтралітетом Візантії. «Ясным свидетельством перемен в политическом курсе Константинополя по отношению к Руси, – підсумовує вчений, – служит и неудача мисии Адальберта» [32, с. 72]. Вокняжіння в Києві Святослава, супроводжуване антихристиянськими експедиціями, ймовірно спричинило загибель когось із оточення Адальберта [31, с. 128], [32, с. 73].

У Франкфурті Адальберта не звинувачували у безрезультативності його експедиції. По-над те, «император [...] 18 октября в лето... 970-е с согласия папы возвел в архиепископский сан трирського монаха Адальберта, – повідомляє в своїй «Хроніці» Тітмар Мерзебурзький і додає, – священника известного и во всех [отношениях] испытанного, но ранее назначенного епископом Руси и изгнанного оттуда язычниками» [31, с. 138] *****.

О. Назаренко висловлює надцікаве припущення: «... назначение митрополитом именно Адальберта связано с планами продолжения миссии на Руси и германско-русского сближения на базе антивизантийского союза в 968 г.» [31, с. 146].

Підіб'ємо попередні підсумки. Насамперед констатуємо визнання факту «місії Адальберта» (виняток – М. Карамзін). Більшість російських істориків (В. Пархоменко, Д. Присольков, М. Тихомиров, Б. Греков, Г. Литаврін, Б. Рибаків, О. Рапов, В. Пашуто, О. Назаренко) покладаються на автентичність і авторитетність німецьких латиномовних хронік (осібною є точка зору Б. Рамма). Зазначені вчені не тільки погоджуються з релігійно-політичним характером посольства Ольги, а й наголошують, що направлення його було спричинене невтішними результатами вояжу княгині до Константинополя, наполегливим бажанням ствердити на Русі автономну церковну організацію під патронатом Риму (не погоджуються з цим: А. Карташов – самовілля ініціативних людей «західної орієнтації, що перебували в київській делегації; А. Сахаров – Ольжине посольство до Оттона I – місія «дружби і миру», княгиня не випрошувала церковної організації ні в Римі, ні в Константинополі, позаяк Русь не готова була до навернення в нову віру). Невдачу Адальберта дослідники (окрім трьох останніх) пояснюють як затримкою місії, так і змінами політичної ситуації в Києві (йдеться не лише про реальне вокняжіння лідера язичницької партії Святослава, а й доміную в візантійського чинника в особі «толерантного» Романа II). Вважаємо, що найфаховіше до розв'язання проблеми підійшов О. Назаренко, котрий розглядає її в геополітичному контексті (передусім, у розрізі як русько-візантійських, так і німецько-візантійських відносин), стверджує про можливість навернення Русі від «латин» у часи Ольги та Ярополка (більшість учених усе ж наполягає на невідповідності Константинопольського кінцевого вибору).

Наразі розгляньмо бачення наріжних питань теми у спадщині вітчизняних учених.

М. Грушевський називає «місію Адальберта» загадковою, вказуючи на контрверсійність її тлумачень у працях науковців: «одні здогадувались, що ті ніби послы Ольги були прості обманці..., тільки таке обманське посольство не легко собі уявити. Поважнійше пояснення, – що Ольга дійсно просила прислати єпископа на Русь; вказують для аналогії на болгарського князя Бориса, що не діставши єрархії для своєї землі від константинопольського патріархату звернувся по неї до папи, але потім, діставши єпископа від патріарха, відслав латинського єпископа» [10, с. 454-455].

Учений зауважує, що перш, аніж «розгадувати» призначення «місії Адальберта», доцільно «... відповісти на питання: чи Ольга, охрестившись сама, забиравася до якогось ширення християнства на Русі і організації християнської церкви?» Шановний професор

***** О. Назаренко вважає, що призначення Адальберта сталося 3 жовтня 968 року; вказана Тітмаром Мерзебурзьким дата засвідчує рукоположення Адальберта папою Іоанном XIII [31, с. 144-145].

дає однозначно негативну відповідь із огляду на те, що «... охрещення Ольги було її особистою справою; наші джерела не дають підстави думати про якісь заходи її, подібні до пізніших Володимирових» [10, с. 455]. Дослідник підкреслює, що в руських джерелах «на якогось єпископа, організацію єпархії нема найменшого натяку, і певно їх і не було [...]». «Похвала» нічого не може сказати про якісь заслуги Ольги для християнства по за її приватним життєм» [10, с. 456].

М. Грушевський відкидає саму гадку про те, ніби руська княгиня випрошувала католицького єпископа у німецького короля. Найвірогідніше «... що Ольга посилала посольство до Оттона в політичних справах, але Оттон схотів використати сю нагоду для місіонерства, чи з власної ініціативи, чи тому що посла на власну руку щось таке сказали, що могло заохотити його до такого місіонерства. Не треба забувати, – зацентровує дослідник, – що Оттон взагалі з запалом заходився коло навертання на християнство Словян: християнство служило його політичним цілям» [10, с. 456].

М. Грушевський вважає закономірним невдалий вислід спроби католицького завоювання Руси, позаяк «... непорозуміння виявилось зараз же, і Адальберт не знайшов ніякого спочуття для свого місіонерства» [10, с. 456]. Все ж «посольство Ольги для Оттона, – підсумовує вчений, – ... зістається першим відомим нам фактом дипломатичних зносин Руси з Німецьким цісарством» [10, с. 456].

У своєму узагальнюючому дослідженні І. Крип'якевич зазначає, що «для Візантії, що вважала себе спадкоємцем старого Риму, ... плани [Оттона I] були небезпечні і нелюбі». Відтак Константинополь із острахом відстежував дії княгині, котра «... не була вдоволена наслідками своєї подорожі [957 року]...» і тому звернулася до німецького монарха. «Це вперше українська держава, – наголошує вчений, – ввійшла в зносини з середньою Європою і то у важливий момент, коли ставали проти себе дві найбільші європейські сили» [20, с. 98].

У тому, що «хрещення Ольги не мало великого значення для київської держави», дослідник звинувачує Візантію. «Царгородський патріархат, – вважає він, – не використав навернення Ольги, не вислав на Україну своїх єпископів і не допоміг Ользі в її місіонерській діяльності. Може, Царгород боявся, що охрещена Україна стане для нього грізнішою? Тому-то Ольга звернулася по єпископів до цісаря Оттона» [20, с. 99].

Аналіз М. Брайчевським хроніки «Продовжувача Регіона» вкотре демонструє амбівалентність прочитання одного й того ж документа різними вченими. Зокрема, спираючись на повідомлення про акт Ольжиного навернення за імператора Романа, дослідник стверджує, що сталося це до 945 року (того літа Роман I Лакапін був скинутий з престолу власними синами й пострижений у ченці) [2, с. 128]. Мандрівка Ольги до Царгорода 957 року мала б прислужитися дальшому ствердженню християнської церкви на Русі: «Але цей захід, – вважає вчений, – не дав очікуваних наслідків. Замість здобути пошану й нові переваги у стосунках з греками київська княгиня змушена була пережити зневагу й приниження» [2, с. 129]. Саме цим пояснює М. Брайчевський спробу «... київської княгині встановити безпосередні контакти з Західною церквою – в Римі вона сподівалася знайти те, чого не пощастило домогтися в Константинополі» [2, с. 129].

Дослідник називає закономірним невдалий фінал місії Адальберта, позаяк «у 959 р. помер Константин Багрянородний – ... «руссофоб». Перед Ольгою з'явилися нові перспективи щодо розвитку подальших стосунків з Царгородом. Створювати нову єпархію, підпорядковану Риму (на противагу наявній, підлеглій Константинополю), вже не було рації» [2, с. 129]. Відтак, на думку М. Брайчевського, з'ява Адальберта виявилася марною.

Суттєво, що дослідник не пов'язує невдачу Адальбертової місії з державним переворотом, нібито здійсненим Святославом, унаслідок якого влада з рук матері перейшла до рук сина. Супроти цього – хронологічна неадаптованість такого припущення (епопея західного послання скінчилася 962 року, а не 964). До того ж «діяльність Святослава як державця попервах мала обмежений, виключно військовий характер; внутрішнє управління й надалі залишалося в руках рішучої і властолюбної княгині, яка міцно тримала його аж до самої смерті у 969 р.» [2, с. 130]. Тому Святослав не міг завадити місіонерству Адальберта (просто єпископ спізнився); то вже по смерті княгині Ольги «розпочався другий пароксизм антихристиянського терору, що своїми масштабами й жорстокістю, мабуть, перевершив перший» [Олегів] [2, с. 132].

С. Висоцький, переймаючись проблемою датування поїздки княгині до Константинополя, побіжно згадує хроніку Продовжувача Регіона. Зокрема, вказує на розбіжність свідчень останнього і Костянтина VII: «Ольга не могла быть крещена при Романи II... потому, что его супругой была Феофана, следовательно, ее христианское имя в таком случае было бы не Елена» [5, с. 154]. Саме дані хроніки «...дали повод предполагать вторую поездку Ольги

в Константинополь» [5, с. 155]. Натомість історик вважає літописний 6463 (955) рік часом не відвідин Царгорода, а ймовірного навернення Ольги «... в узком кругу христианской общины в Киеве..., втайне от местной общественности» [5, с. 158]. Посольство княгині до Костянтина VII дослідник трактує як торгово-дипломатичне, хоча не заперечує, що вона «...могла иметь и свои собственные планы: получить благословление патриарха [...]. После поездки... поначалу частное дело Ольги, её крещение, приобрело значение государственной акции и стало общеизвестным фактором тогдашнего средневекового мира» [5, с. 158].

На думку В. Галагана, відмова Костянтина VII «... в прилученні Київської Русі до християнського світу» [7, с. 37] спонукала Ольгу звернутися «... до... Оттона I з проханням прислати єпископа для хрещення Русі» [7, с. 38]. Історик упевнений, що непривітну зустріч Адальбертові влаштували прибічники Святослава.

У творчому доробку Р. Іванченко княгині Ользі присвячені як наукові розвідки, так і пречудовий історичний роман. На переконання авторки, в 957 році «...Ольга... мала за своєю спиною значну громаду християн і могла говорити з візантійським імператором ... з приводу організації церковних справ у Києві та стосунків із вселенським центром. [...] переговори Ольги з патріархом могли відбуватися з позиції встановлення в Київській державі лише автокефальної церковної організації [13, с. 28]. Ймовірно, що фіаско в Константинополі змусило «... київську володарку... шукати опертя в церковних справах у Європі. Тож не випадково... погляд княгині спинився на великій державі, що всіляко протидіяла домінації Візантійської імперії в Європі – священній Римській імперії з королем Оттоном на чолі» [13, с. 32].

Полемізуючи з М. Алпатовим і А. Сахаровим (стосовно «справжності» київського посольства та його завдань), Р. Іванченко повсякчас наголошує, що «...Русь уже была готова до [введення церковної організації]... з часів... Аскольда і мала вже свого митрополита ще у 70-х рр. IX століття» [13, с. 33].

Письменниця образно промовляє про великі задуми княгині: «... гризла Ольжину гордість давня царгородська обада [...] Тому так й сподівалася на приїзд єпископа Адальберта: мріяла з'єднати в союзі Країну Русі з Германським королівством супроти Ромей. Оцей й була б її найліпша відповідь гордому Царгороду» [14, с. 437]. Ольга через Адальберта «...хотіла зв'язати Київ з Германською країною» [14, с. 436], та єпископ «...про державні справи і не мислив розмовляти з нею» [14, с. 436].

Дослідниця визнає, що «...діяльність [Адальберта] мала незначну підтримку серед київських християн, призвичаєних до грецького обряду і слов'янських молитв» [13, с. 34]. До того ж посланець Оттона I був надто ревним і нетерплячим, зверхнім і нетерпимим: «почав ... [киян] підводити під хресне цілування й називати новими іменами: Людовіками, Карлами, Фрідріхами, Оттонами...» [14, с. 436]; «...був певен, кожне слово його тут ловлять на льоту. І він прибув сюди для великої місії, щоб усіх людей перетягти в свою віру, під владу свого короля. Римський папа Іоанн Тринадцятий напевне ж настановить його тут архієпископом...» [14, с. 440]. Унаслідок своїх діянь Адальберт «... відштовхнув од неї [Ольги] і давніх київських християн, і язичників, і варяжинів» [14, с. 444]. Та й сам змушений був рятуватися: «яко чорний крук, вилетів з чужого дому зайда-єпископ...» [14, с. 448].

Р. Іванченко емоційна не лише як митець слова, а й як науковець, позаяк надто піднесено поціновує «західний демарш» Ольги. Вчена стверджує, що княгині вдалося зав'язати дипломатичні стосунки з Германією, створити «... першу в історії Європи антиімперську коаліцію держав, яка затримала військовий та ідеологічний наступ Візантії на європейський континент» [13, с. 34]. А в перспективі «європейська орієнтація княгині Ольги залишила помітний політичний слід у зовнішньополітичній аурі Київської держави. Стосунки із Заходом знову відновлює старший син Святослава – Ярополк...» [13, с. 35].

А. Плахонін у енциклопедичній доповідці про Адальберта Магдебурзького покладається на ті дослідження, в яких звернення Ольги до Оттона I пояснюється напругою в переговорах із імператором Візантії Романом II. «На прохання Ольги і для поширення католицизму, – говорить дослідник, – місійним єпископом до Київської Русі було призначено Адальберта Магдебурзького. Його місія... виявилася невдалою. У дипломатичній боротьбі з Римом Візантії вдалося втримати Давньоруську державу у сфері свого впливу» [36, с. 34].

У фундаментальному дослідженні В. Рички в історіографічному розрізі, з власною аргументацією, з'ясовується низка проблем і, зокрема, навернення в християнство володарки Русі. Автор, розмірковуючи про європейський вибір Києва, стверджує, що він «... виявив однаково активний інтерес до обох... частин [європейського світу], організованих у дві імперії – західну та східну, що продовжували зберігати в собі дух універсальності, поглиблений зв'язком зі вселенською християнською Церквою» [47, с. 144].

Саме оповідь про послів Ольги до Оттона I, вміщена під 959–962 роками в анонімному *Confinuafor Regionis*, стала, на думку вченого, засадовою підставою для інваріантного датування відвідин княгинією Константинополя [47, с. 147-148].

В. Ричка, подаючи інформативний виклад версій стосовно поїздки і хрещення княгині [47, с. 146-164], підсумовує, що, по-перше, «...візантійські джерела не містять жодної згадки про навернення Ольги у християнство» [47, с. 156]; по-друге, «у науковій літературі рівноцінно представлені обидві... адреси хрещення княгині... – «київська» й «царгородська» [47, с. 162]. На переконання професора, вони не суперечать одна одній, як це видається на перший погляд» [47, с. 162]. «Відповідно до канонів грецького Євгологія, візантійський обряд хрещення передбачав тривалий період оглашення істинами християнського вчення. Ймовірно, – припускає дослідник, – перше оглашення відбулось у Києві. Це був підготовчий ступінь на шляху до хрещення» [47, с. 162-163].

В. Ричка наголошує, що лише після сорокаденного терміну оглашення княгиня набула статусу нехрещеної християнки і могла брати участь у церковній службі й повноцінно спілкуватися з християнами. «Друге оглашення... Ольга,... – продовжує вчений, – прийняла в столиці візантійської імперії» [47, с. 163]. Як аргумент – дослідження Н. Кондаковим (1917 рік) мініатюри в хроніці Іоанна Скилиці, що ілюструє повідомлення останнього про Ольжині відвідини Константинополя: «Ольга представлена як новохрещена християнка і почесна диякониха руської Церкви» [47, с. 163]. «...Новітні джерелознавчі студії, – завершує свою версію В. Ричка, – принципово не заперечують достовірність 954/955 р. як дати хрещення княгині Ольги» [47, с. 161]. Але коли відбулося друге оглашення (тобто: коли вдруге княгиня відвідала Царгород? Чи була вповні результативна її перша гостина в ромейв?).

В. Ричка впевнений, що першого разу Ольга їздила в Константинополь не задля укладення воєнного союзу чи поліпшення торговельних зв'язків із Візантією: «Княгиня насамперед прагнула прилучити Київську Русь до сім'ї християнських культурних народів тогочасного світу, безперечним сувереном якої був візантійський імператор» [47, с. 145]. Позаяк особистого хрещення для досягнення цієї мети – замало, княгиня й прагнула благословення константинопольського патріархату та імператора. «Отож, – підсумовує вчений, – Ольга шукала зустріч з ним [василевсом] аби серед іншого погодити питання про майбутній статус церковної організації на Русі та місце київського великокнязівського дому у Християнському співтоваристві» [47, с. 145].

Стратегічний задум княгині не вдалося здійснити. «Очевидно, – розмірковує В. Ричка, – візантійський імператор був недостатньо поступливим... Цим і була зумовлена підготовка церковно-політичної місії на Захід» [47, с. 148-149].

Причини поразки Адальберта професор убачає в тому, «... що Константинополь, занепокоєний зближенням київської княгині з Оттоном I, завчасно потурбувався про врегулювання русько-візантійських взаємин, що й призвело до хрещення Ольги за грековізантійським обрядом під час свого другого візиту до Царгороду» [47, с. 149].

Коли ж відбувався зазначений візит, який унеможливив успіх Адальберта? В. Ричка звертається до праць своїх попередників; нагадує, що ще на початку XX ст. «...відомий історик церкви Київської Русі Володимир Пархоменко доводив, що після невдалого візиту 957 р. Ольга вдруге відвідала Константинополь в 960 чи 961 р. й була тут охрещена патріархом Полівеком (956-970 рр.) за участю візантійського імператора (від 959 р.) Романа II. Ось чому ... місія, з якою прибув Адальберт на береги Дніпра наприкінці 961 р. була вже зайвою» [47, с. 149]. Зауважує на сутолосності роздумів англійського дослідника Д. Оболенського: хрещення Ольги сталося навесні або влітку 960 року по смерті Константина VII (у відповідь на отримання княгинією люб'язного листа від новопосталого василевса Романа II). В. Ричка сприймає аргументацію цих дослідників і стверджує, що саме під час подорожі до Константинополя [другої] відбулося остаточне навернення у християнство київської княгині Ольги» [47, с. 164].

Провідні українські релігієзнавці А. Колодний, П. Яроцький, Б. Лобовик розглядають проблему в історико-релігійному контексті. Передусім вони зауважують на те, що не випадково Нестор-літописець «...не оспівав належним чином діянь на честь Христа першої княгині-християнки Ольги, і весь тріумф перемоги ... над язичництвом віддав Володимир» [15, с. 89]. Справа в тому, що в часи Володимира Русь, як могутня, територіально більша за Візантію держава, ... приймає християнство, не підпадаючи початково ані під яку політичну або ідеологічну залежність. Це стало предметом гордості Русі та Київського літописця [...]. Русь приймає не візантійський і не римський варіант християнства, а свій власний» [15, с. 89-90]. Означені науковці вважають упередженим майже традиційне твердження, ніби

Русь прийняла християнство від Константинополя. На їхню думку Володимир і його наступники на київському столі трималися засад первісного християнства, що його несли слов'янам солунські брати.

Принагідно вчені порушують і на сьогодні амбівалентну проблему: «...представниками якої саме – візантійської чи римської церкви були Кирило і Мефодій, оскільки відомо про їхні контакти як з Константинополем, так і з Римом» [15, с. 92]. На думку вчених, контраверсій можна позбутися, «...якщо не прив'язувати солунських братів до жодної зі сторін, а погодитися з тим, що вони шукали третій, проміжний шлях [...] – згоди обох церков на свою самостійну службу церковнослов'янською мовою. Невипадково солунські брати – вихідці з лона константинопольської церкви – запитувалися й добивалися згоди римських пап на відхилення від канонів для слов'янських церков. Уже тоді помітний розкол церков намагалися згладити зверненням до першоджерел...» [15, с. 92].

Про які ж першоджерела йдеться? «Для кирило-мефодіївської традиції, – пояснюють учені-релігієзнавці, – характерна орієнтація на раннє християнство, вшанування апостола Павла як борця за рівноправність народів» [15, с. 92]. Ця ідея притаманна працям першого руського митрополита («Слово про Закон і Благодать») і літописця Нестора. Дослідники впевнені, що саме «орієнтацією на раннє християнство можна пояснити й таке єретичне для західної і східної церков як хрещення киян у водах Дніпра» [15, с. 92]. Автори цитованої праці вважають, що «... хрещення своєї країни Володимир здійснював не під опікою якої-небудь церкви, а самостійно, керуючись ідеєю створення незалежної церкви» [15, с. 92]. Спроба кирило-мефодіївського гурту в Києві утвердити слов'янський варіант християнства мала своє продовження в Русі (Божя служба та церковна література – слов'янською мовою) [15, с. 93].

А якими ж були християнські орієнтири Ольги? Зазначені вчені називають тенденційним приєднання Київської церкви винятково або до візантійського, або до римського джерела. «Широкі дипломатичні, династичні, торговельні зв'язки Києва з усім західним світом, – аргументують вони своє судження, – не дають ніяких підстав заперечувати й релігійно-культурні контакти [...]. Місіонери західно-римської церкви Адальберт, Бруно-Боніфаций, єпископ Рейнберг, Яцек-Ґіацинт проповідували на Русі, і хоча документи засвідчують, що їхні проповіді іноді не мали успіху, це не означає, що старання всіх місіонерів були даремними» [15, с. 94]. «Тому, – підсумовують дослідники, – якщо неможливо говорити про існування на Русі ієрархії римсько-католицької церкви, про важливу роль папства в організації новостворюваної церкви, то й заперечувати її вплив також неможливо» [15, с. 94].

Автори першого тому фундаментального вітчизняного релігієзнавчого дослідження вважають, що, охрестившись, Ольга звернулася до візантійського імператора за допомогою у наверненні Русі. Проте княгиня не домовилася з василевсом, позаяк її умови були відхилені. Натомість поклик володарки Русі до германського монарха був сприйнятий і ним, і римською курією. Як вислід – місія Адальберта. Невдачу її вчені пояснюють політичними змінами в Києві: «на князівському престолі Ольгу змінив її син Святослав, швидше всього прибічник прозяичницьких сил. Він вважав, що до спільноти європейських держав Київську Русь повинно вести не християнство, а меч, економічна міць і торгівля» [16, с. 224]. Відтак посланці папської курії спіймали облизня. Проте Рим не втратив надії, а тому «...Адальберт був призначений архієпископом Магдебурзьким і створив спеціальну школу для підготовки місіонерів серед слов'ян» [16, с. 224].

Зазначені вчені вважають, що політичні перевороти – 882 і 964 років – були зумовлені тим, що «...Аскольд і Ольга не бачили іншого способу зробити країну християнською, як за допомогою Константинополя чи Риму. Це викликало протест патріотичних сил, які вбачали в цьому загрозу самостійності своєї держави» [16, с. 224]. Тобто хрещення Русі мало відбутися за збереження її суверенності. У цьому руслі спроба Володимира – блискавка, та не завершена; «Ярослав Мудрий, продовжуючи боротьбу за самостійність, зрештою приймає церковну верхність Візантії, але зберігаючи при цьому економічну та політичну незалежність» [16, с. 224].

Проаналізуємо й візі вчених української діаспори на окреслене коло питань.

Лише один абзац присвячено «місії Адальберта» в працях Д. Дорошенка, та роздуми історика й політика стосовно відмінностей між світовими християнськими центрами – концептуального рівня. Передусім він зазначає, що з падінням у 476 році Західної Римської імперії оплотом християнства супроти магометанства стає Східна, зі столицею в Константинополі. «Але престиж... Риму, як колишнього осередку світової... імперії, зберігся і перенісся на представника церковної влади, на римського єпископа» [11, с. 44]. Дослідник зацентровує на амбітності римських пап, які «... заявляли, що вони були наступниками Апостола Петра, першого римського єпископа, і тому їм належить і право верховного суду над усім християнським світом, у тім числі й над церквами сходу» [11, с. 45].

Основну причину незгоди й розходжень між церквами історик убачає у відмінностях еллінського й римського духу. «Християнська думка на сході, – пише вчений, – наслідувала дух грецької філософії, її нахил до абстрактних питань догматичного характеру, вона цікавилась внутрішнім змістом людської душі та її удосконаленням. Римська церква унаслідувала практичний дух Риму, який залишив стройну систему юридичного мислення і строго впорядковані норми суспільного ладу, під які церква на Заході намагалась підвести і життя церковне» [11, с. 46]. І, нарешті, найсуттєвіша риса, притаманна Римській церкві: «папи звикали дивитися на себе, як на найвищих суддів не тільки в житті церкви, а й в державних справах. Вони коронували імператорів і королів і ставили свою владу вище від світських володарів» [11, с. 48].

Д. Дорошенко дуже побіжно висловлюється про діяльність Ольги в царині християнізації Русі: «жінка князя Ігоря, ...прибула 957 р. до Царгороду, але охрестилася, здається, ще перед тим у Києві...» [11, с. 50]; «...заводить зносини з німецьким імператором Оттоном Великим, думаючи один час дістати собі єпископа з Заходу...» [12, с. 48], «...але його [Адальберта] місія не мала успіху і Ольга таки прийняла хрещення з рук грецького духовенства» [11, с. 50].

О. Лотоцький вважає, що, ідучи до Царгороду, Ольга намагалася вирішити як політичні, так і релігійні завдання. «Політичні цілі, – уточнює дослідник, – могли полягати в бажанні забезпечити якийсь зовнішній маєстат для княжої влади в Києві; щодо релігії [...] охрещення народу з умовою надання власної ієрархії для нової церкви» [25, с. 63]. «Не досягнувши своїх цілей у Царгороді, Ольга, – продовжує вчений, – [...] посилає посольство до могутнього... короля... Оттона I з проханням прислати на Русь єпископа та священників» [25, с. 63].

Західних місіонерів спіткало в Києві глибоке розчарування, позаяк вони, на думку О. Лотоцького, надто «забарилися»: «...за ті два роки, коли збиралася місія..., обставини... змінилися несприятливо – чи для християнства взагалі, чи для сеї місії зокрема» [25, с. 64]. Учений роз'яснює попередню мовлену: посланці німецького короля, «...прибувши до Києва, мабуть почали тут, не зважаючи на ... обставини, поводитися так рішуче, як перед тим поводитися західні ж місіонери в Болгарії, звідки їх було врешті видалено. Та сама доля спіткала й місіонерів... на Русі» [25, с. 64]. Кінцево Ользі не вдалося «...охрестити Русь та прилучити її до культурного, політичного та могутнього християнського світу» [25, с. 64].

В історичних розвідках Н. Полонської-Василенко, присвячених володарці України-Руси, певне місце надається з'ясуванню історії київського посольства до німецького монарха та «місії Адальберта». Відсутність згадок про означені події у вітчизняних літописах авторка пояснює тим, що писалися вони тоді, коли «...у Києві панували візантійські впливи, ворожі Римові» [38, с. 104-105].

Дослідниця говорить, що ймовірним поштовхом звернення Ольги до Оттона I було невдоволення княгині результатами відвідин Константинополя в 957 році [38, с. 104]; [40, с. 20]. Вона зауважує, що зміст німецьких хронік не дозволяє з'ясувати «...ні причини затримки в відрядженні посольства Оттоном I, ні причини невдачі його» [40, с. 20]. Все ж стверджує, що «...невдача не була повна: ...Оттон I дуже радо зустрів Адальберта і дав йому високу нагороду» [40, с. 20]. Відтак учена припускає, що Ольжине посольство могло мати «...дипломатичну мету, з якою заснування єпископії йшло лише поруч і не було головною справою Ольги» [40, с. 20].

Беззаперечним і найсуттєвішим для Н. Полонської-Василенко було те, «...що Ольга нав'язала дипломатичні стосунки з двома найбільшими, наймогутнішими імперіями не лише тодішньої Європи, а всього культурного світу – з двома цісарями Римських Східної та Західної імперій...» [40, с. 20].

С. Томашівський вважає, що «офіційна візита Ольги в 957-ім р. скінчилася сильним політичним дисонансом між обома державами. Княгиня... відчула горду, непривітну і мало почесну поведінку Ромеїв...: ...незнана нам... політична ціль поїздки видко не оправдалася і київсько-візантійські взаємини, ніколи не сердечні, сильно напнялися» [53, с. 70]. Чи могло бути чинником непорозуміння церковне питання? За відсутністю «найменших позитивних вказівок», історик висловлюється обережно: «певне те, що на погляд княгині Русь уже... дозріла до урядового заведення в ній християнства та що вона дійсно думала про окрему церковну організацію своєї держави. Тільки що ся мудра княгиня не бажала свого многоважного діла віддавати в візантійські руки» [53, с. 70-71].

С. Томашівський однозначно стверджує: «В справі організації краєвої Церкви й систематичного навертання народу, Ольга звертається до Німеччини, де й висвячуються два єпископи для Руси...» [53, с. 74]. Цікавою бачиться заувага дослідника про те, що після смерті Либути – першого єпископа для Русі, «...Ольга видко пригадувала своє бажання, бо Оттон, перед своїм виїздом в Італію, подбав про висвячення наступника, в особі Адальберта...» [53,

с. 71]. «До Києва міг він, – продовжує вчений, – прибути десь під кінець 961 або з початком 962 р., себто яких 3-4 роки після того, як Ольга вперше [тобто – було й наступне?] висилала в сій справі посольство до короля» [53, с. 71].

С. Томашівський виокремлює низку чинників, які зумовили крах місії Адальберта. По-перше, зміна політичної ситуації в Києві, позаяк «малолітній князь Святослав доступив повних прав! Княгиня-мати зложила реєнцію; замість старих дорадників з часів Ігоря, прийшла до голосу молода дружина Святослава» [53, с. 71]. По-друге, якщо княгиня Ольга розбудовувала державу дипломатично, господарськи, то князь Святослав удається до традиційного засобу швидкого збагачення – війни. «Вже двадцять літ Київ не вів війни – найважливішого в тих часах і обставинах жерела багатіння, а навіть удержання (достоту, – проводить аналогію С. Томашівський, – як пізніші українські козаки бунтувалися, коли їм не давано йти на море воювати)» [53, с. 71]. Де вже, байдужому до християнства Святославу, перейматися клопотами Адальберта! По-третє, з політичним відходом Ольги активізувалися язичники. «Прихильники старого поганства, – підкреслює вчений, – мусіли з ненавистю... дивитися на християнську княгиню, на її відразу до ідолопоклонства та на заходи в користь нової віри; в їхніх очах, всі елементарні нещастя були певною пімстою загнваних богів...» [53, с. 71-72]. По-четверте, С. Томашівський не відкидає ймовірного втручання Константинополя в перебіг політичних подій у Русі: «...Візантія, на вістку про церковно-політичні зносини Києва з Заходом, почула небезпеку та завела такі самі інтриги на Русі, як сто літ раніше в Болгарії» [53, с. 72].

Хоча Святослав із поваги до матері, «... йдучи з протихристиянською течією, не велів переслідувати поодиноких християн [...], однак про удержавлення нової віри, про загальне навертання народу і про утворення церковної ієрархії, – підсумовує дослідник, – не могло вже бути й мови» [53, с. 72]. Звісно, за нових політичних реалій «... Адальберт... міг тільки ствердити, що його місія стала зайва» [53, с. 72].

Загальна ж оцінка С. Томашівським християнського вибору княгині Ольги – висока, піднесено-емоційна: «Такий був вислід першої в історії спроби навернути всю Русь на християнство і злучити її церковно-культурними зв'язками з Заходом...» [53, с. 72]. Учений укажує на потенційні перспективи «...того змагання першої християнки на київським престолі...»: «...в разі успіху було-б повело історію Східної Європи цілком іншим шляхом, ніж опісля вийшло, що призначувана тоді Києву історична місія перейшла на Польщу» [53, с. 72].

Професор зауважує, що нащадки віддали належну шану «головним героям сеї історичної драми»: «...києво-руська Церква постановила між святими Ольгу, а німецька – Адальберта. Се останнє, очевидно, не за Русь. Недоспілий руський єпископ став... потім першим архієпископом магдебурзьким; на сім становищі діяльність його самого і його наслідників мала епохове значіння в розвитку християнства і Німеччини» [53, с. 72].

Знаковою є характеристика С. Томашівським сутності релігійної політики за часів Ольги – Володимира Великого: «... подвійне хитання Київської Русі: між поганством і християнством – внутрі, та між Візантією і Римом – на зверх» [53, с. 74].

Доволі своєрідне прочитання «діянь Адальберта» маємо в І. Огієнка. Передусім він спростовує заяви тих католицьких письменників, які «... твердять, ніби Ольгу охрестили католики» [33, с. 26]. Конtrarгументи вченого-богослова такі: «По-перше, в той час ще обидві частини християнства – Греція й Рим не розходилися, а тому для того часу рано ще говорити про католицтво; по-друге, Ольга тоді була вже безумовно охрещеною» [33, с. 26-27]. Дослідник, не заперечуючи самого факту посольства княгині до німецького короля, вважає, що про запрошення єпископа на Русь не йшлося; натомість «... Оттон, відомий як завзятий насадитель християнства серед слов'ян, хотів скористатися з випадку і проти бажання Ольги настирливо послав-таки в Україну свого непрошеного єпископа...» [33, с. 26-27]. Відтак і вислід «місії Адальберта» – вповні очікуваний: «... єпископ цей... змушений був утікати з України, нічого не зробивши, бо протихристиянський настрій там був ще занадто великий» [33, с. 26-27].

Отець І. Нагаєвський шукає витоки Ольжиного посольства до Оттона I в безрезультативності її поїздки до Константинополя в 957 році. На думку вченого одним із завдань перемовин княгині з імператором і патріархом було «... виєднати для Києва ієрарха, що самостійно управляв би Київською Церквою. Такі старання не були новістю для Києва, бо там вже був архієпископ в часах Аскольда й Діра, якого вислав був туди патріарх Ігнатій за володіння імператора Василя Македонця» [28, с. 30]. Відмову пояснює тим, що ... патріарх і імператор не мали певності, чи він в Києві вдержиться з огляду на поганські впливи дорадників молодого Святослава... Може, радили св. Ользі ще дещо підождати...» [28, с. 30]. Та княгиня поспішала охрестити руську державу, доки була її регенткою.

Трирічне очікування відповіді вчений умотивовує суперництвом прикордонних митрополій Бремен-Гамбургу та Майнцу. «Обидві ці митрополії, – оповідає дослідник, – обстоювали свої виключні претензії в християнізації слов'ян. Остаточно архієпископ Бремену, Адальдаг, висвятив монаха з монастиря св. Альбана в Майнцу, Лібутія, на єпископа Руси, але він скоро помер, не виїхавши з Німеччини. Тоді архієпископ Майнцу, Вільгельм, висвятив монаха з монастиря св. Максиміліана в Трірі, Адальберта, на це саме достоїнство. Він дістався на Русь і був там в рр. 961-962» [28, с. 31].

І. Нагаєвський не погоджується з тими вченими, котрі пов'язували невдачу місії Адальберта з уступленням «... св. Ольги з регентства й початком поганської реакції за Святослава» [28, с. 31]. Контраргумент отця Ісидора – «...Святослав не переслідував християнства, хоч би для пошани своєї матері...» [28, с. 31]. «Мабуть найголовнішою причиною, – припускає дослідник, було те, що він [Адальберт] не був ще самостійним архієпископом –митрополитом, а єпископом-місіонером якого могли ... підчинити митрополитові в Бремені або Майнцу (такими були єпископи Праги і Гнезна, що підлягали митрополитові в Магдебургу). Нову митрополію могла створити лише Апостольська столиця в Римі. Чи були там заходи в тій справі, не знаємо нічого» [28, с. 32].

Суттєвим чинником від'їзду «... Адальберта з Києва було те, що він і його пресвітери були латинського обряду, не знали слов'янської мови, ані письма і, що найголовніше, не вміли служити слов'янської св. Літургії, яка вже була вкорінилася в Києві ще від часів місії св. Кирила й Методія. Русь не думала змінити свого обряду, як це сталося в Моравії, Чехах і Польщі» [12, с. 32]. Наголошуючи на цій обставині, І. Нагаєвський згадує Адальберта 1 про хрещення володарки Русі в грецькому обряді витлумачує як його власне зізнання-пояснення марності місіонерських зусиль у Києві [28, с. 33].

Учений, говорячи про неодноразові спроби канонізації Ольги та Володимира, попередні невдачі пояснював протидією «... грецьких митрополитів в Києві, які мали застереження до ... [їх] заслуг ... за їх універсально-християнські переконання та зв'язки з Західною Церквою» [28, с. 35].

І. Кузич-Березовський, говорячи про імперськість Візантії, наголошує на підступності та далекоглядності її дипломатії: «... греки не бривилися й найпідліших засобів, як отрута, осліплення, замах на життя, платне заворушення, [...] економічні репресії..., релігійні чвари, споріднення чи посвоячення з котримось народом, щоб його... нацьковувати на інший народ» [21, с. 108]. Опертям і знаряддям такої політики була й «... Грецька церква та її місії: митрополити, єпископи, священики, ченці та їхні секретарі. Прийняття грецького обряду якимсь народом уважалося в грецькій політиці найважливішим державно-політичним успіхом» [21, с. 109].

Дослідник називає Царгородський патріархат «духовним ворогом Русі» [21, с. 109]. Стверджує, що свого часу болгарський цар Симеон (двоюрідний брат Олени-Ольги) разом із Олегом намагалися «... увільнити церкви обох держав від грецької духовно-військової залежності, накиненої обом народам 864 і 867 рр....» [21, с. 115]. Автор покладається на «... свідчення арабських істориків, які повідомляють, що в 913 р. Русь прийняла християнство... ймовірно, тоді було охрещено короля Ігоря самостійним болгарським патріархом, бо не можна навіть подумати, щоб сестра царя Симеона Олена була до того часу не охрещена» [21, с. 117]. Та по смерті Симеона в 927 р. греки зуміли підпорядкувати собі його сина Петра, одруживши того з онукою візантійського імператора Марією [21, с. 118-119]. Упевнений, що повстання деревлян супроти Ігоря сталося за гроші греків [21, с. 120].

Учений переконаний, що, їдучи до Царгорода, королева Ольга «...мала за ціль – за зразком болгарів – отримати особний київський патріархат кирило-мефодіївського обряду. Тим патріархом, чи бодай руським митрополитом, бажала бачити свого сповідника Григорія» [21, с. 125]. Це – по-перше. По-друге, воліла одруження Святослава з візантійською царівною та його охрещення. По-третє, прагнула розв'язати політико-торговельні проблеми. «Королева Олена, – продовжує історик, – невдоволена результатами подорожі..., звертається до ... Оттона I...» [21, с. 126]. Упевнений, що це «посольство... сильно стривожило греків, і тоді 961 року воевода Свенельд руками Святослава усуває силою королеву Олену від влади. Владу номінально бере в свої руки молодий і недосвідчений Святослав, і ним керує відтепер за посередництва Свенельда – Греція» [21, с. 126]. Вчений стверджує про макіавеллізм Свенельда («Знищення хозарсько-болгарсько-руського союзу – це діло Свенельда (греків)» [21, с. 128]).

Через політичний переворот у Києві місія Адальберта виявилася марною. Все ж Ользі-Олені, на думку І. Кузича-Березовського, вдалося поширити «...слов'яно-руський обряд у Києві настільки, що за короля Володимира треба було Україну перехрещувати втретє, цей

раз на візантійський обряд» [21, с. 142], який засадничо різнився від обряду кирило-мефодіївського. Історик підсумовує: «... королева пішла слідами... Симеона: прагнула самостійної національної церкви в злуці з Римом (бо розколу церков тоді ще не було)» [21, с. 142].

Г. Лужницький у своїй монографії з промовистою назвою «Українська церква між Сходом і Заходом...» розмірковує над тим, чому Ольга, хрещена в православ'ї, «... не захотіла поширити християнства в цьому ж обряді [...], а... звернулася до короля Оттона з проханням прислати священників-місіонерів латинського обряду?» [26, с. 40]. Автор історико-релігійного дослідження переконаний, що княгиня після відвідин Царгорода 957 року зрозуміла безперспективність постанови автономної церковної ієрархії з подання Візантії, а «... тому домагалася латинських ченців. З цієї причини вона мабуть здержувалася від поширення християнства (у візантійському обряді) на Україні...» [26, с. 41]. Вчений наголошує, що, по смерті Лібутія, «цар Оттон, згодом під натиском пригадок княгині Ольги, подбав про висвячення нового єпископа, ченця Адальберта...» [26, с. 39]. Невдачу місії останнього пояснює тим, що в час його прибуття «... у Києві панував уже князь Святослав...», а тому «... Адальберт вернувся з нічим» [26, с. 40].

Г. Лужницький підсумовує: «... три спроби охрестити Україну в латинському обряді не вдаються». Конкретизує мовлене так: «... перший латинський єпископ для України Лібутій вмирає, не побачивши навіть землі, на якій мав організувати церкву; другий Адальберт прибуває тоді, коли на престолі Української Держави княжить поганин, який старається відродити поганську віру, і без успіху вертається назад; втретє послі Апостольської Столиці прибувають на заклик... князя Ярополка і, коли здається, що ніщо вже не стоїть на перешкоді, щоб Україна безпосередньо прийняла, латинський обряд, вибухає війна (980 р.) і Київ займає князь-поганин Володимир. Вісім років по здобуттю Києва князь Володимир з цілою Україною і тодішніми її колоніями на півночі приймає християнство у візантійсько-слов'янському обряді. Українська Церква стає воротарем Вселенської Церкви на Сході» [26, с. 41].

Доктор богослов'я Ю. Федорів, розмірковуючи над проблемою християнізації Русі-України, зауважує на сильні позиції нової релігії вже за князя Ігоря (покладається на договори з греками, наявність у Києві соборної церкви святого Іллі); вважає, що для ширення вчення Христа були сприятливі обставини (відсутність багатой та розвиненої міфології, окремої касті поганських жерців) [55, с. 29-30]. Автор, не відкидаючи ймовірного навернення Ольги ще до поїздки в Константинополь, усе ж схиляється до свідчень руських і західних літописців [55, с. 31-32]. При цьому стверджує, що хрещення не було виключною ціллю подорожі княгині: «вона мусіла мати також і інші... пляни, про які літописець очевидно не знав. Про це здогадуватися можемо з того, що після її повороту відносини з Царгородом дуже похолодніли; значить... Ольга не досягнула всього, чого хотіла...» [55, с. 32]. Відсутність згадки про місію Адальберта до Києва у «Повісті минулих літ» пояснює тим, що «... літописець писав тоді, коли між Східною і Західною Церквами наступило цілковите роздвоєння, отже й не бажав згадувати, що наша Церква на самих початках мала зв'язки з латинською Церквою. Можливе також, що в оригінальному списку літопису така згадка була і лише пізніші переписувачі її пропустили» [55, с. 33].

Оригінальне розв'язання проблеми християнського вектора Русі пропонує О. Прицак. Порівнюючи посольства Ольги і болгарського царя Бориса 100-ма роками раніше, вчений відзначає не лише подібне («перед остаточною домовленістю із Константинополем Борис також досліджував можливості Рима» [43, с. 217], а й відмінне в них. Останнє полягало в тому, що «папи Агапіт (946-955) і Іван (955-964) не дорівнювали Миколаєві I (858-867) або Іванові VIII (872-882), а благочестивий патріарх Полієвкт не мав нічого спільного із строгим теоретиком Фотієм, патріархом у 858-867 і 877-886 рр. Крім того, Ольга звернулася не до папи римського, а до саксонського короля Оттона I. Тут треба ще додати, що близько середини X ст. Візантія більше не цікавилася активним наверненням до християнства варварів, особливо коли йшлося про країни поза кордонами Римської імперії. Тоді ж... не було розколу між Римом і Константинополем після офіційного возз'єднання 920 р.» [43, с. 217]. Окрім означених чинників релігійно-міжнародного характеру, дослідник виокремлює ще й людський, суб'єктивний, як-то: «Костянтин VII був неабияким прихильником Оттона I, якого у своїх «*administrando imperio*» називав «Великим» [43, с. 217]. І вже зовсім несподіване пояснення: «Можна припустити, що імператор Костянтин VII (або Роман II, оскільки він згадується у хроніці Адальберта) порадив Ользі – після того, як патріарх Полієвкт охрестив її, – попросити місіонерів у його друга Оттона I, на той час єдиного активного речника місіонерської діяльності у Східній Європі» [43, с. 217-218]. «Руську княгиню Ольгу, – підсумовує О. Прицак, – охрестив у жовтні 957 р. в Константинополі патріарх Полієвкт. Це було персональне приватне хрещення. Пізніше, коли Ольга захотіла охрестити свою

державу, вона звернулася до професійних місіонерів Оттона I, прислухаючись до поради візантійського імператора Костянтина VII» [43, с. 218].

Вагомим релігійно-національним надбанням української діаспори є фундаментальне дослідження М. Чубатого. Для нас вельми важливі авторські зауваги стосовно відмінностей між католицькою та православними церквами ще до розколу 1054 року. «Ріжниця та лежала, – стверджує вчений, – в основнім характері двох християнських культур, сходу і заходу. Візантійська культура IX століття... вже не була ані культурою Римлян [...], ані культурою старинних греків [...]. Саме... орієнтація Візантії внесла у християнську державу орієнтального духа деспотизму та признання деспотові права вирішувати всі справи включно зі справами віри» [57, с. 156]. В результаті східна церква вже «...в IX столітті була неспосібна вести християнські місії, бо у Візантії трималися засади, що кожний нарід, який приймає християнство з Візантії [...], стає... підданим... візантійської держави...» [57, с. 156].

Рим, на противагу Константинополю, сприймав церкву «...установою Божою, понад-національною [...], не давав змоги ніякому монархові мішати у справи Церкви аж до такої міри, щоб... посягав на право вирішувати справи віри в інших християнських державах, а новонавернених трактувати як [своїх] підданих...» [57, с. 156-157].

«Візантійська християнізація викликала супротив новонавернених народів, які, боронячи свою суверенність, «... старалися і на церковнім полі відірватися від візантійського патріархату, домогаючись повної церковної самоуправи» [57, с. 156].

Натомість «...Церква на заході, – апологетично стверджує М. Чубатий, – своєю християнізаційною акцією помогала варварським народам... розвиватися у спільноту свободних християнських народів... під моральним проводом папи» [57, с. 156-157].

Чи усвідомлювали і враховували зазначені відмінності церковні володарі, котрі прагнули християнізації своїх народів? Згідно з дослідником, правителі Київської держави, як, попередньо, і Болгарії, орієнтувалися в церковно-геополітичному розкладі [57, с. 156].

Передусім, учений стверджує, що на середину X ст. «... перед нами Русь, уже напів християнська, напів ще поганська» [57, с. 170]. Християни – переважно прийшли населення, вищі стани; «місцевих мас християнська віра у Наддніпрянщині мабуть ще не...захопила...» [57, с. 170]. Історик-богослов заперечує як офіційну, так і потаємну християнськість Ігоря чи Ольги, позаяк у Русі «...існувала така свобода віри й толеранція для християнства, що... нема підстави думати, що... [вони] мусіли критися зі своїми християнськими переконаннями перед... підданими...» [57, с. 174]. До того ж помсти Ольги по смерті чоловіка заперечують її наверненість у Бога ще за життя Ігоря. «Немає сумніву, – переконаний учений, – що Ольга стала християнкою під впливом київського християнського оточення. Її християнство було глибоке, тому мусіло бути вислідом довгого часу» [57, с. 175].

Переконоаною християнкою княгиня стала в Києві, проте «...хрестилася та в Царгороді,... в році 955...» [57, с. 177]. Саме тоді Ольга здійснила першу подорож до столиці; а вдруге, «в році 957 в справах державних, дипломатичних» [57, с. 177]. Не виключено, що під час другої поїздки «...могли бути теж заторкнені справи ерархії для Києва...» [57, с. 178].

Аналізуючи прийоми володарки Русі – 9 вересня та 18 жовтня 957 року, – дослідник зауважує на «...злегковаження духовника Ольги, о. Григорія...» і робить далекосяжний висновок: «церковна політика Ольги... була дуже не по нутру візантійському урядові. Ольга не думала впускати на Русь цілим струменем грецькі церковні особи [...] о. Григорій міг бути Варягом і християнином латинського обряду, як мало не всі Варяги, і тому його стрінув у Царгороді такий болючий афронт ...» [57, с. 178].

М. Чубатий констатує різке погіршення русько-візантійських узаємин із осені 957 року й називає вірогідні (з огляду на відсутність інформації про предмет перемовин у праці Костянтина VII) причини цього. По-перше, по хрещенню княгині «...візантійська церковна і державна влада бажала вести на Русі... місію, але на... умовинах, які... були неприємливі, може як – введення грецької мови до церков на Русі, безпосередня залежність від... грецького архієпископа в Корсуні [...], недопущення місіонерів з... Тьмотороканського архієпископства, де вже була руська церковно-слов'янська мова, та з західних... держав, де вже було християнство слов'янського обряду [...] Русь, як терен християнізації, вимагала окремих, самостійних місійних засобів, яких Візантія не визнавала» [57, с. 180]. По-друге, Константинополь відкинув імовірний матримоніальний запит Ольги, котра «зломити хребет поганській партії... могла б [...] подруженням свого 15-літнього сина Святослава з «порфірородною дружиною» з цесарського роду...» [57, с. 180-181].

Відтак, «не сподіваючись від Візантії нічого доброго,... Ольга... звернулася на захід, до німецького короля Оттона I, щоби включити Русь церковно й політично в союз із західними християнськими державами» [57, с. 182].

Хоча вчений називає справу посольства володарки Русі до німецького монарха загадковою, все ж перелічує ймовірні його завдання: «... по-перше, це посольство Ольги було диверзією, зверненою проти Візантії. По-друге – воно відносилось до справи церковної єрархії для Руси. По-третє,... це посольство стояло у якомсь зв'язку з боротьбою двох партій на київському ґрунті» [57, с. 183]. На переконання Чубатого, в 959 році християнське угруповання в Києві доволі зміцніло і «... Ольга хотіла цю перевагу завершити dokonаним фактом, поставленням ...католицького єпископа латинського обряду, залежного церковно від Риму, а політично опертого на допомогу німецького короля...» [57, с. 183]. Останній, – стверджує вчений, – засадничо позитивно відгукнувся на клопотання Ольги, проте католицька місія надто забарилася (через суперечку між гамбурзько-бременським єпископом Адальдагом і архієпископом Майнцу Вільгельмом: «...хто з них компетентний діяти на Русі» [35, с. 184]). Перевага християнської партії була тимчасовою: з утвердженням у Києві 20-літнього Святослава піднеслося руське поганство. Вчений припускає, що «... екстремні елементи з поганської партії, без згоди... Святослава, улаштували напад на посольство Адальберта у його поворотній дорозі, так що дехто з членів місії потерпів» [57, с. 184].

Кінцева оцінка діянь княгині – досить образна й умотивована переконаннями М. Чубатого; «...Ольга стоїть на перехресті релігійної та культурної історії Руси – України» [35, с. 186]. Вчений конкретизує попередню мовлене: по-перше, нова релігія в Русі була не настільки впливовою, щоби княгиня могла зважитися на примусову християнізацію країни; по-друге, християнство Ольги було характеристичним. «Християнство її часів, – пояснює вчений, – це вповні вселенське католицьке християнство. Для неї східні чи західні християни це [–] такі самі християни. Це ж мусіло виходити з самого складу християн тогочасної України. Християнами на Наддніпрянщині... були... в переважаючій кількості Варяги..., або... хрещені в Скандинавії... в латинському обряді..., або... навернені на християнство... в Візантії» [57, с. 186].

Цікавим, аргументованим бачиться висновок релігієзнавця: «...Руська Держава могла прийняти християнство в латинському чи східнім обряді [...]. На Русі ще тоді не було схильності ні до сходу, ні до заходу, не було теж упередження до латинського християнства, нехиті, випродуковані в пізніших часах. Тому для... Ольги зворот в одну чи другу сторону був радше справою політичної орієнтації і політичних догідностей брати єрархію для Руси з тої частини християнської церкви, що єрархічно пов'язані з Римом чи з Візантією» [57, с. 186-187]. На увагу заслуговує і така теза вченого: «... в тому часі на західних окраїнах держави було ще чинне християнство третього, слов'янського обряду з церковно-слов'янською мовою» [57, с. 186-187].

І. Власовський, піддаючи сумніву літописне повідомлення про хрещення княгині в Константинополі, а не в Києві, натомість підкреслює, що «...найголовнішим буде... той безсумнівний факт, що ... Ольга прийняла християнську віру з Царгороду, а не з Заходу» [6, с. 21-22]. Принагідно критично висловлюється стосовно тих католицьких істориків, які «... старанно вишукують та зараз же доволіно освітлюють всякі дрібні факти, щоби доказати постійні «взаємини України з Римом та змагання українських церковних і державних мужів відірватися від Греції а наблизитись до західного світу». Ці «змагання» починають ... вже від княгині Ольги, яка ... «нав'язала була контакт з Апостольською Столицею за посередництва цисаря Оттона в справі хрещення України» [6, с. 22].

Чи міг католицький вектор порятувати Русь-Україну, посприяти її політичному й церковному самоствердженню? Відповідь автора – негативна; за аргументацією він звертається до професора Е. Вінтера (католика): «Римська імперія німецької народності й Латинська церква стояли тоді в подібному зв'язку, як Візантійське царство з Візантійською церквою. Кожний новий релігійний здобуток Латинської церкви рівночасно означав приєднання або підпорядкування до імперії й навпаки» [6, с. 22].

І. Власовський скептично ставиться до «місії Адальберта», називає її «епізодом»; задається запитанням: «... як могла княгиня приготувати таку зустріч єпископу Адальберту й місії його, висланцям Риму і цисаря Оттона I» [6, с. 22]. Мабуть, не багато вони важили для Києва.

«Нема сумніву, – підсумовує вчений, – що християнство за часів св. княгині Ольги ширилося завдяки прихильності [її] до нової віри... Якщо... Ольга не охрестила України-Руси, то, очевидно, тому не сприяли ще політичні й суспільні обставини державного життя...» [6, с. 22].

Вагому культурологічну цінність має доробок І. Шевченка. В розрізі нашої розвідки матеріалу в них – обмаль, але для розуміння підґрунтя русько-візантійських відносин зауваги автора – концептуальні. Передусім ідеться про самоідентифікацію Візантії, сприйняття її сусідами. «Упродовж більш як тисячолітньої історії своєї держави, – мовить учений, – візантійці розглядали її як спадкоємницю колишньої Римської імперії... Виходило, що Візан-

тія – це всесвітня імперія, що візантійські імператори – світові правителі, що візантійці –... найцивілізованіший... народ [58]. Якщо варвари жадали увійти в сім'ю цивілізованих народів, то тільки «через християнство – єдино правильну ідеологію, монополізовану Візантією. Бо... візантійське християнство – і було суттю цивілізації» [58].

«Згідно з візантійською концепцією ієрархії правителів і держав, – зацентровує дослідник, – ... на чолі її стояв імператор, оточений підлеглими йому володарями, що вважалися ідеалізованими членами його родини: англійський правитель був йому тільки другом, болгарський – сином, руський – небожем, Карлові Великому було неохоче надано статус брата. Відповідно варіювалися й титули цих правителів: володар, владний правитель, король, навіть імператор. Але аж до XII ст. нікому з чужинців не було дозволено іменуватися... імператором римлян» [58] *****. Імперські претензії Візантії зовнішній світ визнавав упродовж більш як половину її історії; візантійські політичні концепції впливали на політичне мислення середньовічної Європи аж до XII ст. своїми символами влади – скіпетром, короною, державою, золотою висячою печаткою – вона теж має завдячувати Візантії [58].

Християнізація вторувала шлях для пізнішої візантинізації. Вчений поділяє місії Константинополя на три категорії: військово підтримувані імператором; за урядової дипломатичної участі; діяльність офіційних місіонерів чи ревних добровольців. Зазначає, що попри відмінності, всі візантійські місії мали спільну визначальну складову: «місіонери головним чином зверталися до володарів і членів пануючої верстви – вони діяли «згори донизу» [...]. Хто б то не був [...] і як би він не діяв – сам їздив до Царгороду чи запрошував місіонерів до себе, – в кінцевому підсумку все зводилось до глави держави... через якого благодать Святого Духа сходила спершу на його родину, і тільки потім – на його народ» [58].

Знаковими є такі сентенції дослідника: «Варварського правителя, що мав бути охрещеним, щедро осипали дарунками [...]. Імператор був за хресного батька для правителя – новохрещеника [...]. Іноді такого правителя одружували з візантійською дамою високого роду. До охрещення такий правитель... дивився на землю ромеїв як на... обітовану, а опісля... почувався «часткою» імперії[...]», виявляв бажання «підкорятися нероз'ємній спільноті» візантійців і хотів (чи, принаймні, почувався до обов'язку) жити з ними і вічному мирі» [58]. Справді, як же не екстраполювати зазначені авторські положення на перипетії русько-візантійських взаємин за володарювання Ольги і, особливо, її онука Володимира!

Дати навернення княгині І. Шевченко не називає, лише обережно зауважує: «на 957 рік була вже християнкою... Мабуть, вона прийняла хрещення в Царгороді, де, в усякому разі, вже побувала правдоподібно у 946 р.» [58]. Особистий християнський вектор Ольги учений обумовлює низкою чинників і, зокрема, тим, що у другій половині IX ст. «...Візантія була на вершині політичної могутності» [58]. Водночас, «завдяки війнам, дипломатії й торгівлі київська правляча верхівка... була добре ознайомлена не тільки з показною релігією Візантії, а й з її дещо суворішим варіантом, що панував у наново скроєній Західній імперії, а також з ісламом, прийнятим 922 р. волзькими булгарами, та юдаїзмом, поширеним серед еліти недавно підкорених Русою хозарів» [58].

Культуролог трактує християнізацію Русі як останнє надбання східного патріархату; натомість «в середині X ст. церква, керована римським патріархатом, могла з гордістю оглянутись на свою успішно проведену місіонерську діяльність» [58] і попереду мала блискуче майбутнє. Вчений не пояснює, чому Русь не потрапила під Римську релігійну юрисдикцію, лише зазначає: «впродовж другої половини X ст. і значної частини XI ст. вищі класи Києва не вважали латинське учення порочним. Хай княгиня Ольга й була охрещена у Царгороді, однак у 959 році, задовго до того, як у Києві остаточно вкорінилася візантійська ієрархія, вона проводила переговори з Оттоном I про приїзд у її країну латинського місіонера зі священниками [...]». Місія Адальберта закінчилася нічим за загадкових і трагічних обставин, однак у тому, що вона була, сумнівів немає» [58]. Суттєво, що й після охрещення Русь ще довго релігійно мирно спілкувалась із Заходом.

Отож українські вчені одностайні у визнанні як посольства Ольги до Оттона I, так і спорядженої ним християнської місії. Водночас констатуємо суттєві розбіжності в тлумаченні намірів княгині та чинників невдачі Адальберта.

І. Огієнко та М. Грушевський вважають, що володарка Русі не запрошувала латинських священників, позаяк відправила посольство винятково в політичних цілях (про превалювання політичних завдань у київських дипломатів говорить і Н. Полонська-Василенко). М. Грушевський заперечує наявність у Ольги прагнення християнізувати Русь за відсутності для цього належних передумов (із ним погоджується І. Власовський, який скептично називає

***** Титулатура *Imperator Romanorum* з'явився на Заході в 982 р., але лише Фрідріх I Барбароса вирішив, що двох римських імператорів бути не може і став називатися імператором *гех Граесорум* [58].

Адальбертову експедицію епізодом). І. Огієнко зацентровує на недоречності розмірковувань стосовно католицького вектору княгині, оскільки в ті часи Греція і Рим церковно ще не розійшлися.

Екзотичною є версія О. Прицака щодо звернення княгині до німецького короля за порадою візантійського імператора (буцім-то в останнього бракувало місіонерів!).

Натомість решта дослідників (І. Крип'якевич, М. Брайчевський, В. Галаган, Р. Іванченко, В. Ричка, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, С. Томашівський, І. Нагаєвський, І. Кузич-Березовський, Г. Лужницький, Ю. Федорів, М. Чубатий, І. Шевченко) солідаризуються у баченні витоків звернення княгині до німецького монарха (вислід невдалих перемовин Ольги з Костянтином VII у 957 році щодо статусу руської церковної організації); мети київського посольства (запровадження останньої за сприянням Оттона I та Риму). Звісно, є й відмінності в розумінні стратегій княгині, трактуванні сутності та практики Східної й Західної церков (особливо виразно це простежується в працях І. Кузича-Березовського та М. Чубатого).

Київську поразку Адальберта дослідники вбачають у співдії низки чинників, як-то: небажання Оттона I надати жаданий (незалежний) статус руській церковній організації; «ревність» і брутальність оттонових священиків; затримка місії, котра стала недоречною в новій геополітичній ситуації; державний переворот у Києві (поразка християнської партії з вокняжінням Святослава); русько-візантійське порозуміння зі сходженням на трон Романа II; охрещення Ольги за грецьким обрядом, а відтак, самоідентифікація княгині з ідеалізованою візантійською правлячою родиною. В кожного з істориків превалюють у поясненні деякі з означених чинників.

Сучасні вітчизняні релігієзнавці (А. Колодний, П. Яроцький, Б. Любовик) першопричини поразки Ольги вбачають у тому, що вона, як і Аскольд, зверталася за допомогою до Константинополя або Риму. Це викликало супротив патріотичних сил, оскільки загрожувало суверенності Русі. Учені вважають упередженим твердження, ніби Київська держава прийняла християнство від Візантії: Володимир і його наступники трималися кирило-мефодіївської традиції (політична незалежність Русі під церковною зверхністю Константинополя).

Згадаймо й про праці не діаспорних, а просто зарубіжних дослідників, які переймалися історією Київської Русі!

Комплексним використанням джерел (грецьких, латино-німецьких і руських), своєрідною інтерпретацією відомостей із них вирізняється стаття французького дослідника Ж.-П. Арін'йона. До руських хронік автор закликає ставитися обережно, позаяк вони «... доносят до нас только эхо... событий, засвидетельствованных современными греческими или латинскими источниками...» [1, с. 118].

Учений, апелюючи до оповіді імператора, заперечує ймовірність охрещення володарки Русі як у Києві в 955 році, так і в Константинополі в 957 році (про другу поїздку княгині – не йдеться). При цьому наголошує: «... невозможно представить, чтобы Константин VII..., рассматривавший себя как «христа среди апостолов», упустил возможность упомянуть о крещении при его дворе, с его участием в качестве крестного отца [...] Константин VII... называет... русскую княгиню только ее языческим именем Эльга...» [1, с. 120]. Натомість уважає, що вона прийняла хрещення наприкінці 959 року в Києві від візантійських або місцевих (грецьких чи слов'янських) священиків [1, с. 124]. Припускає, що «... Скилица—Кедрин и Зонара могли объединить посещение Ольгой Константинополя в 957 г. и её крещение в 959 г.... поскольку крещение русской княгини в императорской столице льстило «греческому ортодоксальному патриотизму» византийских интеллектуалов XI и XII вв. Русские авторы XI в. принадлежавшие к церковной среде, зависящей от вселенского патриарха, могли сделать ту же ошибку [1, с. 124].

Французький дослідник Ж.-П. Арін'йон заперечує релігійний підтекст як поїздки княгині до Константинополя 957 року, так і її посольства до Франкфурта 959 року. Натомість американський учений українського походження Г. Вернадський наголошує, що і від Костянтина VII, і від Оттона I вона домагалася автокефальної церкви.

Постає питання: якщо не для хрещення, то задля чого їздила княгиня в Константинополь? На думку Ж.-П. Арін'йона, – «... санкционировать соглашение... и торжественно признать главное место, отныне занимаемое Русью в дипломатической расстановке в Северном Причерноморье. Но для этого с русской точки зрения... необходимо заключить... матримониальный союз» [1, с. 119]. Позиція двору в цьому визначалася Костянтином VII, який у трактаті «Про управління імперією» засуджував шлюби порфірогенітів із варварськими зверхниками. Відмова василевса спричинила погіршення русько-візантійських

узаємин, і персональне хрещення княгині відбулося зі сходженням на трон Романа II. Незадовго до цього вона відправила посольство до Оттона I.

Ж.-П. Аріньйон стисло викладає версії Ф. Фортинського, М. Присьолкова, А. Воронова, Є. Голубинського та Б. Рамма [1, с.121] щодо завдань київської експедиції. Підкреслює, що «... Ольга отправила свое посольство к королю Германии, а не в Рим. Однако создание новой епархии зависело от папы [...] Следовательно, в 959 г. король Оттон не мог удовлетворить своей властью ходатайство русской делегации в том виде, как нам об этом сообщают немецкие источники» [1, с.121]. Учений стверджує, що уважне прочитання останніх уможливило таку точку зору: «... у русских не было ни большого и искреннего желания принять христианство, ни получить латинскую церковную иерархию. Поэтому «Либуций... задержал отъезд в свою епархию более чем на год, а... его преемник Адальберт... не считал это назначение почетным... По прибытии в Киев германский миссионер... быстро понял, что все его усилия будут напрасны, и тотчас же отправился в обратный путь» [1, с. 121-122].

Отже, дослідник заперечує релігійний підтекст посольства Ольги до Оттона I; для нього переконливою є гіпотеза про налагодження торговельних зносин і укладення з Німеччиною договору, аналогічного відповідним угодам між Руссю та Візантією [1, с. 122]. «Но в Западной Европе X в., – пояснює історик, – организация товарообмена с иностранными государствами решительно отличалась от византийской практики, поэтому переговоры не имели успеха...» [1, с. 122-123]. Згідно з його версією «місія Адальберта» була ініціативою Оттона I, котрий «... использовал прибытие русской делегации..., чтобы отправить в Киев миссионера и показать папе, что он de facto осуществляет императорские prerogatives в том виде, как их интерпретировали императоры Запада со времени Карла Великого» [1, с. 122]. Та посланці майбутнього імператора прибули запізно (настало чергове русько-візантійське порозуміння) і «впоследствии, – стверджує Ж.-П. Аріньйон, – не известно о какой-либо новой серьезной попытке латинской церкви подчинить Русь вплоть до XIII в.: политико-религиозные отношения с Западом в отличие от торговых связей останутся эпизодическими» [1, с. 124].

Г. Вернадський – американський учений українського походження (син першого президента Всеукраїнської Академії Наук) – підкреслює, що кожен із новонавернених слов'янських народів прагнув, із огляду на «... тісний зв'язок між церквою і державою у Візантії...», «... обмежити... владу патріарха. Тому слов'янські лідери ... намагались організувати свою церкву у вигляді автокефальної інституції. Як попередній крок вони наполягали на її існуванні як національної одиниці – діоцезу патріарха Константинопольського, очолюваного митрополитом або архієпископом» [4, с. 555]; [3, с. 49]. Охрещення княгині Ольги зміцнило християнську партію в Києві, та, водночас, активізувало язичництво. Остання «... не могла запобігти її особистому наверненню, але ... перебувала в опозиції до навернення народу доти, поки руській церкві не буде гарантовано повну автономію» [4, с. 556]; [3, с. 49-50].

Дослідник вважає, що в 957 році Ольга клопоталася в Константинополі про автономію церковної організації на Русі. Відмова Константинополя змусила її повторити політику болгарського хана, «... звернувшись до Заходу – в її випадку до імператора священної Римської імперії Оттона I» [4, с. 556]; [3, с. 49-50]. Г. Вернадський погоджується з М. Присьолковим, що провал місії Адальберта «... мав бути результатом нерозуміння між Ольгою і Оттоном I. Ольга зажадала, щоби Київську церкву було організовано як автономний діоцез під орудою архієпископа або митрополита. Оттон послав до неї лише єпископа з обмеженими повноваженнями; Церква мала бути організована, як проста єпархія під повним контролем германського духовенства, що уявлялося неприйнятним для русів» [4, с. 556]; [3, с. 50]. І ця «невдача Ольги у забезпеченні національної організації для руської церкви, – переконаний учений, – вилилася у піднесення язичницької партії» [4, с. 556]; [3, с. 50].

* * *

Поданий у результаті історіографічного екскурсу розвій оцінок, розмаїття версій уможливають власне бачення проблеми. Наша візія не претендує на оригінальність, істинність, є лише вислідом роздумів на основі прочитання джерел і співставлення аргументів учених.

По-перше, для нас беззаперечним є висновок наукового загалу про автентичність і правдивість німецьких латиномовних хронік. Водночас лише ті дослідники, котрі співставляють їх із руськими літописами (хоч і явно переобтяженими легендами, домислами) та візантійськими джерелами, спроможні запропонувати найвірогіднішу реконструкцію подій.

По-друге, найобґрунтованішим є судження тих істориків, які мовлять про варязькість

Ольги, її первісне язичництво, сприйняття християнства з переконання, а не просто задля освячення влади *****.

По-третє, дотримуємося версії про дві поїздки княгині до Константинополя: перша – 957 року (про неї оповідає у своєму трактаті Костянтин Багрянородний, а руські літописи датують 955 роком); друга – за імператорства Романа II, орієнтовно 960 року. Ймовірно, що наріжною проблемою в перетрактаціях із василевсами була церковна, тобто – ствердження церковної організації на Русі та її статус. Саме нерозв'язання означеної проблеми зумовило звернення до німецького короля.

По-четверте, невдача латинської місії зумовлювалася кількома чинниками: 1) русько-візантійським компромісом 960 року (листовні пропозиції занепокоєного русько-німецьким порозумінням Романа II увінчалися другою поїздкою Ольги на береги Босфору й охрещенням патріархом); 2) «місія Адальберта» і для Оттона I, і для Ольги була козирною картою в боротьбі за прихильність Візантії, та остання виявилася спритнішою і щоби втримати Русь у сфері свого впливу, пішла на певні поступки Києву і на конфронтацію з Франкфуртом; 3) Ольга після офіційного хрещення (другого оглашення; перше оглашення, згідно з літописами [37, с. 32], [41, с. 242], [47, с. 298], відбулося в 954-955 році, проте не в Царгороді, за літописом, а у Києві) в силу тодішніх пануючих політичних концепцій сприймала себе ідеалізованим членом імператорської родини й мусила зректися попередніх намірів стосовно місіонерства латинських священиків. А без воєнної підтримки Києва, за ворожості русичів (не виключені й надуживання ревних місіонерів) експедиція Адальберта спіймала облизня; 4) непереконливою здається гіпотеза про державний переворот як визначальний фактор поразки єпископа: вольова та владна Ольга й після 964 року (а йдеться ж про 962 рік) впливала на перебіг подій; 5) не виключено, що пропозиції Оттона I нагадували Ользі умови Костянтина VII в 957 році.

По-п'яте, не варто говорити про католицький чи православний вектор княгині, позаяк офіційно християнська церква була ще єдиною. Мають рацію ті вчені, котрі вказують на готовність Ольги сприйняти хрещення (на вигідних умовах) як від Риму, так і від Візантії.

По-шосте, переконані, що княгиня не тільки прагнула навести Русь у христову віру, а й діяла задля цього. Пригадаємо слова Ольги, мовлені Святославі: «...аще ты, о сыну мой, истинно прилепишися любви Господа Иисуса Христа и во имя Его крестишися, и тогда людие твои вси, видѣвши твое предначинаніе ко благочестію, радующеся вси безо всякого прекословія едино елено общници ти будут таковыя великія благодати...» [41, с. 255]. Тобто приклад і примус володаря мали спрацювати (чи не так сталося за Володимира Святославовича?). Гадаємо, що не так опір поганського князя, як інтриги Візантії (мабуть, Ольга так і не дочекалася виконання обіцяного) завадили християнізації Русі. Не без втручання ж Константинополя невдало завершилася чергова, за Ярополка Святославовича, спроба її навернення за латинським обрядом.

По-сьоме, висловлюючи різні гіпотетичні судження, однозначно можемо говорити лише про те, що княгиня мала чіткий християнський вибір, імовірно, що її торги з Константинополем і Римом насправді були боротьбою за втілення в Русі ідей первісного християнства – національної церкви. «Послѣ свой великой бабки, по пути, ею проложенному, – свого часу підсумовував В. Пархоменко, – св. Володиміру было гораздо легче дѣйствовать въ насажденіи и утвержденіи на Руси христіанства» [34, с. 21].

1. Ариньон Ж.-П. Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение княгини Ольги / Ж.-П. Ариньон // Византийский временник. – М., 1980. – Т. 41. – С. 113–124.

2. Брайчевський М. Ю. Твори. Т.1: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі / М. Ю. Брайчевський / упоряд., передмова, наук. редагування і анотований покажчик Ю. В. Кухарука. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2004. – 720 с.

3. Вернадский Г. В. Киевская Русь: пер. с англ. / Г. В. Вернадский. – Тверь; М.: Леан: Аграф, 2000. – 448 с.

4. Вернадський Г. Київська Русь / Г. Вернадський // Хроніка 2000: укр. культурологічний альманах. – К., 2007. – Вип. 67–68. – С. 553–590.

5. Высоцкий С. А. О дате поездки посольства Ольги в Константинополь / С. А. Высоцкий // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1990. – С. 154–161.

***** Перше і найаргументованіше розвінчання болгарської версії походження Ольги (за Леонідом (Кавеліним) [22]) – у І. Малишевського [27].

6. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. Т. 1. X–XVII ст. / І. Власовський. – Нью-Йорк, 1955. – 294 с.
7. Галаган В. Княгиня Ольга / В. Галаган // Історія України в особах: IX–XVIII ст. / В. Замлинський (кер. авт. кол.), І. Войцехівська, В. Галаган та ін. – К.: Україна, 1993. – С. 33–39.
8. Голубинский Е. История Русской Церкви. Том I. Периодъ первый, кievский или до-монгольскій. Первая половина тома [Электронный ресурс] / Е. Голубинский. – М.: Университетская типография, 1901. – 958 с. Режим доступа: <http://www.odinblago.ru/golubinskiy/>
9. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М.: Госполитиздат, 1953. – 567 с.
10. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т. 12 кн. Т. 1 / М. С. Грушевський / ред.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – 736 с.
11. Дорошенко Д. Короткий нарис історії Християнської Церкви / Д. Дорошенко. – Вінніпег: Видання Наукового Товариства при Колегії св. Андрея в Вінніпегу, 1949. – 102 с.
12. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко; передм. І. О. Денисюка. – Львів: Світ, 1991. – 576 с.
13. Іванченко Р. Княгиня Ольга: На перехресті історичних доль: наук. вид. / Р. Іванченко; Київ. міжнар. ун-т. – К., 2002. – 45 с.
14. Іванченко Р. П. Отрута для княгині: роман / Р. П. Іванченко. – К.: Спалах ЛТД, 1995. – 464 с.
15. Історія релігії в Україні: навч. посіб. / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін., за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К.: Знання, 1999. – 735 с.
16. Історія релігії в Україні: у 10 т. Т. 1. Дохристиянські вірування. Прийняття християнства / редкол.: А. Колодний (голова) та ін.; за ред. Б. Лобовика. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1996. – 384 с.
17. Карамзин Н. М. История государства Российского: репринт. воспроизвед. издания 1842-1844 гг. в трех книгах с примечаниями. Кн. 1. Т. 1–4. / Н. М. Карамзин. – М.: Книга, 1988. – Т. 1. – С. 1–155.
18. Карамзин Н. М. История государства Российского: репринт. воспроизвед. издания 1842-1844 гг. в трех книгах с примечаниями. Кн. 1. Т. 1–4. / Н. М. Карамзин. – М.: Книга, 1988. – Примечания к т. 1. – С. 1–155.
19. Карташов А. З історії Руської церкви / А. Карташов // Хроніка 2000: укр. культурологічний альманах. – К., 2007. – Вип. 67–68. – С. 221–271.
20. Крип'якевич І. Велика історія України / І. Крип'якевич // Хроніка 2000: укр. культурологічний альманах. – К., 2007. – Вип. 67–68. – С. 92–101.
21. Кузич-Березовський І. Жінка і держава. І Королева Олена-Ольга-політик, реформатор і господар Русі-України / І. Кузич-Березовський // Хроніка 2000: укр. культурологічний альманах. – К., 2007. – Вип. 67–68. – С. 102–145.
22. Леонід (Кавелін). Откуда родом была вѣлікая княгиня русская Ольга [Электронный ресурс] / о. Леонід (Кавелін) // Русская старина. – 1888. – № 7. – С. 215–224. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book199777/#page/30/mode/1up>
23. Литаврін Г. Дипломатія руської княгині Ольги / Г. Литаврін // Хроніка 2000: укр. культурологічний альманах. – К., 2007. – Вип. 67–68. – С. 311–378.
24. Лихачёв Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение / Д. С. Лихачёв. – М.; Л.: Акад. наук СССР, 1947. – 499 с.
25. Лотоцький О. Охрещення Ольги. Нарис історії автокефальних церков / О. Лотоцький // Хроніка 2000: укр. культурологічний альманах. – К., 2007. – Вип. 67–68. – С. 62–64.
26. Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом. Нарис історії української церкви / Г. Лужницький. – Філадельфія, 1954. – 724 с.
27. Малишевський І. Походження руської княгині Ольги Святої / І. Малишевський // Хроніка 2000: укр. культурологічний альманах. – К., 2007. – Вип. 67–68. – С. 151–203.
28. Нагаєвський І. Рівноапостольна свята Ольга-Олена княгиня й володарка Русі-України. В 1000-річчя її хрищення: іст. нарис / І. Нагаєвський. – Філадельфія: Америка, 1959. – 39 с.
29. Назаренко А. В. Ещё раз о дате поездки княгини Ольги в Константинополь: источно-коведческие заметки [Электронный ресурс] / А. В. Назаренко // Древнейшие государства Восточной Европы: материалы и исследования. – М., 1992–1993. – С. 154–168. – Режим доступа: http://liberea.gerodot.ru/a_quest/nazarenko.htm
30. Назаренко А. В. Когда же княгиня Ольга ездила в Константинополь? / А. В. Назаренко // Византийский временник. – М., 1989. – Т. 50. – С. 66–83.
31. Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков: тексты, перевод, комментарий / А. В. Назаренко. – М.; СПб.: Наука, 1991. – 239 с.

32. Назаренко А. В. Русь и Германия в IX–X вв. [Электронный ресурс] / А. В. Назаренко // Древнейшие государства Восточной Европы: материалы и исследования. – М., 1994. – С. 1–138. – Режим доступа: http://liberea.gerodot.ru/a_quest/nazarenko.htm
33. Огієнко І. І. Українська Церква: нариси з історії української православної церкви: у 2 т. Т. 1–2 / І. І. Огієнко. – К.: Україна, 1993. – 284 с.
34. Пархоменко В. А. Древнерусская княгиня святая равноапостольная Ольга. Вопрос о крещении её [Электронный ресурс] / В. А. Пархоменко. – Киев: Типография С. В. Кульженко, 1911. – 26 с. – Режим доступа: <http://pskoviana.ru/images/files/parhomenko/index.html>
35. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Наука, 1968. – 472 с.
36. Плахонін А. Г. Адальберт Магдебурзький / А. Г. Плахонін // Енциклопедія історії України: в 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. А–В. – С. 34.
37. Повесть временных лет: материалы к практическим занятиям по истории СССР / сост. А. Г. Кузьмин. – М.: Типография МГПИ имени В. И. Ленина, 1979. – 79 с.
38. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 1. До середини XVII ст. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – 640 с.
39. Полонська-Василенко Н. Ольга, велика княгиня України-Русі / Н. Полонська-Василенко // Вісник: суспільно-політичний щомісячник. – Рік IX. Ч. 10 (84). – 1955. – С. 16–21.
40. Полонська-Василенко Н. Ольга, велика княгиня України-Русі / Н. Полонська-Василенко // Вісник: суспільно-політичний щомісячник. – Рік IX. Ч. 11 (85). – 1955. – С. 18–23.
41. «Похвала княгині Ольги, како крестися и добръ поживе по заповѣди Господни» / Якова Мніха // Степенная книга (житіє святої Ольги) // Ричка В. Княгиня Ольга / В. Ричка. – К.: Альтернатива, 2004. – С. 225–287.
42. Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. / М. Д. Приселков. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1913. – 414 с.
43. Прицак О. Коли і де хрестилася Ольга / О. Прицак // Хроніка 2000: укр. культурологічний альманах. – К., 2007. – Вип. 67–68. – С. 203–220.
44. Рамм Б. Я. Папство и Русь в X–XV веках [Электронный ресурс] / Б. Я. Рамм. – М.; Л., 1959. – 282 с. – Режим доступа: http://www.krotov.info/libr_min/17_r/am/m_0.htm
45. Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства / О. М. Рапов. – М.: Высш. шк., 1988. – 416 с.
46. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.: Киевская Русь и исторические судьбы восточных славян. К 1500-летию Киева / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1982. – 589 с.
47. Ричка В. Княгиня Ольга / В. Ричка. – К.: Альтернатива, 2004. – 336 с.
48. Сахаров А. Дипломатія княгині Ольги / А. Сахаров // Хроніка 2000: укр. культурологічний альманах. – К., 2007. – Вип. 67–68. – С. 271–311.
49. Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: Зарождение древнерусской дипломатии / А. Н. Сахаров. – М.: Педагогика, 1987. – 128 с.
50. Соловьев С. М. Сочинения: в 18 кн. Кн. 1. Т. 1–2 / С. М. Соловьев; отв. ред.: И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев; вступ. ст.: Н. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. – М.: Мысль, 1988. – 797 с.
51. Титмар Мерзебургский. Хроника // Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков: тексты, перевод, комментарий / А. В. Назаренко. – М.; СПб., 1991. – С. 138–143.
52. Тихомиров М. Н. Древняя Русь / М. Н. Тихомиров; предисл. М. Т. Белявского. – М.: Наука, 1975. – 429 с.
53. Томашівський С. Історія Церкви на Україні / С. Томашівський. – Філадельфія: З друкарні Америки, 1955. – 159 с.
54. Туптало (Ростовський) Дм. Житіє і успіння святої праведної великої княгині руської Ольги, нареченої у святому хрещенні Оленою, баби великого князя Володимира: з рукописних Четій та літописів різних зібрань коротко / Дм. Туптало (Ростовський) // Хроніка 2000: укр. культурологічний альманах. – К., 2007. – Вип. 67–68. – С. 16–34.
55. Федорів Ю. Історія Церкви в Україні [Електронний ресурс] / Ю. Федорів. – Торонто, 1967. – 364 с. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1952/file.pdf>
56. Хроника Региона Прюмского с Трирским продолжением // Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков: тексты, перевод, комментарий / А. В. Назаренко. – М.; СПб., 1991. – С. 103–109.

58. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. Т. 1 (до р. 1353) [Електронний ресурс]/ М. Чубатий. – Рим; Нью-Йорк: Видання Українського католицького ун-ту, 1965. – 816 с. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2084/file.djvu>

59. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: нариси з історії культури до початку XVIII століття [Електронний ресурс]/ І. Шевченко. – Львів: Ін-т Історії Церкви Львівської Богословської Акад., 2001. – 250 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ishevch/ishev.htm>

В статті розглянуто одну з найбільш дискусійних проблем правління Ольги – християнський вибір княгині – в наслідки учених XIX-XX століть. В результаті історіографічного екскурсу розкриті погляди дослідників на ключові аспекти проблеми: причини відправки київського посольства до німецького короля Оттона I, його завдання; передбачене «місії Адальберта» і її результат; наявність або відсутність християнського вектора в княгині Ользі.

Ключові слова: княгиня Ольга, король Оттон I, імператори Константин VII і Роман II, Русь, Візантія, Рим.

The article deals with one of the most controversial problem with the Olga's rule – Princess' Christian choice – in the scientists' works of XIX-XX centuries. As a result of historiographical excursion views of researchers to the nodal aspects of the problem are revealed: the factors that have led Kiev's Embassy to the German king, its task; the essence of «Adalbert's mission», its outcome; the availability or absence of the Christian vector at the ruler of Rus.

Our vision does not claim to originality, truth – it is only a result of thoughts based on reading sources and comparing the scientists' arguments.

Firstly, for us is unconditional scientific public opinion on the authenticity and veracity of the German Latin-speaking chronicles. However, only those researchers that compare them with the Rus chronicles and Byzantine sources, are able to offer the most likely reconstruction of events.

Secondly, we stuck to the version of two princess' trips to Constantinople: the first – in 957; the second – for Roman II rule, approximately in 960 year. It is likely that the corner problem in negotiations with basileus was a church, that is – upholding the church organization in Rus and its status. This definite unsolved problem caused the appeal to the German king.

Thirdly, the failure of Latin mission was predetermined by several factors: 1) Rus-Byzantine compromise in 960 (epistolary offers troubled by Rus-German understanding Roman II was crowned Olga's second trip to the Bosphorus shores and christening the patriarch); 2) «Adalbert's mission» was a trump card for Otton I, and Olga in the fight for the affection of Byzantine Empire, and the latter was quicker to keep Rus in its sphere of influence, went to some concessions to Kyiv and to confrontation with Frankfurt; 3) Olga after the official baptism because of the prevailing political concepts was perceiving herself idealized member of the royal family and was forced to renounce earlier intentions toward Latin missionary priests. Without military support of Kyiv Rus with Rus hostility Adalbert's expedition was failed; 4) It seems unconvincing hypothesis about the coup as a determinant of Bishop defeat, strong-willed and powerful Olga after 964 year (and it is also about 962 year) influenced the course of events; 5) it is possible that Otton's I proposals reminded Olga Constantine VII conditions in 957 year.

Fourthly, we do not talk about the Catholic or Orthodox princess' vector, as officially Christian church was still single. Generally those scholars who indicate Olga's willingness to accept baptism (under favorable conditions) from Rome and Byzantine Empire are right.

Fifthly, believe that the princess was not only sought to turn Rus into the Christian faith, but also acted for the sake of it. We believe that not pagan's prince resist but intrigues of Byzantine Empire (probably Olga had not awaited for the promised performance) prevented the Christianization of Rus. Not without Constantinople interference that unsuccessfully completed another, by Yaropolk Svyatoslavich, attempt to converse it according to the Latin rite.

Sixthly, expressing different hypothetical judgment can definitely say only that the princess had a clear Christian choice probably that her auctions with Constantinople and Rome were really the struggle to implement the ideas of primitive Christianity in Rus – the national church.

Key words: Princess Olga, King Otto I, Emperor Constantine VII, Emperor Roman II, Christianity, Rome, Byzantine Empire, Rus.

Володимир Пилипенко

ІДЕАЛІЗАЦІЯ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПОЛІТИЧНІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ СЕРЕДИНИ XVI – СЕРЕДИНИ XVII ст.

Стаття присвячена недослідженому аспекту антитурецької літератури Речі Посполитої – ідеалізації Османської імперії. Визначається, що польські автори вважали гідним похвали і наслідування у турецькій державі та причини такого ставлення до османів.

Ключові слова: політична публіцистика, антитурецька література, Річ Посполита, Османська імперія.

Теза про польське передмур'я християнства (*antemurale christianitatis*) часто використовувалася політиками та дипломатами часів Речі Посполитої для пояснення виняткової ролі, яку виконувала Польсько-Литовська держава у християнському світі (Європі). Контакти Речі Посполитої зі світом Сходу та Османською імперією, яка цей світ уособлювала, мали давню традицію. Ці взаємини були різнопланові, хоча сучасники найбільше уваги приділяли саме військово-політичному протистоянню двох держав. Очевидно, що, окрім військової складової, була ще й економічна та культурна взаємодія. Сучасники присвятили тисячі творів загрозі від Османської імперії. У XVI ст. навіть оформився окремий антитурецький напрям у літературі багатьох європейських країн. У Польщі він отримав назву турчиків. Домінуючим ставленням до турків, їхньої держави, культури, суспільства було негативне. Звісно, османів описували негативно, не шкодуючи епітетів, звинувачували в безлічі гріхів. Але детальне прочитання польських турчиків засвідчує існування менш упередженого, назовемо його «реалістичним», а іноді навіть ідеалістичне ставлення до Порти. Цей мотив звучить досить слабо, а часом і зовсім губиться на фоні тотальної критики усього турецького (поганського, бусурманського), але його не можна ігнорувати.

Отож предметом даної розвідки є ідеалізація різних сфер життя Османської імперії як мотив, присутній у польській антитурецькій літературі.

Джерельною базою розвідки є польська антитурецька література (турчики) середини XVI – середини XVII ст.

Хронологічні межі – середина XVI – середина XVII ст. – визначаються часом виникнення об'єднаної держави Польщі і Литви і оформленням турчиків як окремого напрямку публіцистики. Нижня хронологічна межа співпадає з початком Національно-визвольної війни українського народу, коли у Речі Посполитої виникли нагальніші проблеми, ніж критика турків.

Складність дослідження уявлень полягає в тому, що інформація, якої потребує дослідник, розкидана по різних текстах. Звісно, є твори, спеціально присвячені турецькій темі, але вона була багатоаспектною і могла «виринати» у неочікуваних місцях. Визначивши турчики джерельною базою дослідження, слід пам'ятати про їхні особливості як історичного джерела. Зазвичай такі тексти писалися або по «гарячих

© Пилипенко Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

слідях» турецько-татарської небезпеки, або для того, щоб спонукати шляхту розпочати війну з Портою, або долучитися до війни, яку вже ведуть інші держави. Тому у них не було та й не передбачалося аналітики, лише готові рішення. Досліджуючи історію преси, польський історик Едмунд Котарський визначив загальні риси публіцистики, які, на мою думку, цілком підходять для турчиків. Адже вони були частиною політичних творів того часу. Згідно з ними публіцистика завжди зорієнтована на читача; вона спрямована на пробудження в нього певних станів прагнення до чогось; впливає на думки читача, його почуття; повчає, як потрібно розглядати певні факти, явища, як на них реагувати; подає готові оцінки і норми; головним завданням її є формування таких же норм у читачів¹.

Чи тому, що «реалістичний» голос у турчиках звучав занадто тихо, чи тому, що до політичної публіцистики Речі Посполитої не дуже часто зверталися історики, історіографія зазначеної проблеми є дуже бідною². Найгрунтовнішою є стаття італійського історика Анджело Данті «Утопічний аспект антитурецької літератури в Італії та Польщі першої половини XVI ст.»³. Автор докладно аналізує популярні у той час в Італії історичні трактати і більше звертає увагу на те, як тексти, ідеї (*nutri*) переходять від одного автора до іншого. Одна з ідей статті – довести, що історики XVI ст. в Італії та Польщі користувалися спільним джерелом для опису Османської імперії. Мене ж більше цікавить політичний контекст таких повідомлень, їхня кореляція із політичними ідеями свого часу.

Трохи більший доробок української історіографії. Причини цього я вбачаю в тому, що Україна була контактною зоною між Річчю Посполитою та Османською імперією. Користуючись визначеннями з теорії Великого кордону, частина українських земель була фронтиром (Дике Поле), решта – гімтерландом (Київщина, Поділля та інші землі, дотичні до Дикого Поля). Україна мала більше контактів із Туреччиною, можливо, тому тут краще уявляли реальний стан речей у Османській імперії. Як ілюстрація до теорії Великого кордону виглядають спроби гетьманів другої половини XVII ст. порозумітися із султанами та отримати їхній протекторат. Така протурецька позиція частини української політичної еліти не залишилася непоміченою українськими істориками і у пошуках її коріння вони звертали увагу і на реалістичні зображення турецького світу у літературі та мистецтві того часу. Першим українським істориком, який почав про це говорити, був Ярослав Дашкевич. Він познайомив вітчизняних читачів із американською теорією Великого кордону та запропонував використати її для історії України. Історик продемонстрував, що у стосунках українців (населення українських земель XVI-XVII ст.) та східного світу (татари і турки) були не лише війни. У існуванні Великого кордону Сергій Леп'явко вбачав одну з причин виникнення українського козацтва⁴. На частій співпраці козаків з Кримським ханом та Османською імперією наголошує Тарас Чухліб⁵. Постійні контакти частини українського населення зі східним світом повинні були формувати у інтелектуалів реалістичне уявлення про нього. На це звертає увагу Дмитро Степовик у статті «Туреччина та ісламський світ в українській гравюрі XVII ст.»⁶.

Як же справа виглядала у Польщі? Польський історик Богдан Барановський у книзі «Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku» продемонстрував рівень знань про Схід загалом та Туреччину зокрема у Речі Посполитій⁷. Контакти польської політичної та інтелектуальної еліти зі Стамбулом були досить добре налагоджені: відбувалися посольства, велася торгівля, працювала розвідка. Але при цьому уявлення про турків та їхню державу у «середньостатистичного» шляхтича було дуже міфологізованим⁸ і не виходило з полону стереотипів про дикість, жорстокість, деспотизм.

Щоб зрозуміти, що автори XVI-XVII ст. вважали у турках гідним поваги, а такого було немало, слід з'ясувати, хто писав про Османську імперію. Турецька загроза була однією з важливих тем суспільно-політичного життя Європи. Після гучних перемог турецького війська перемог XV-XVI ст. (захоплення Константинополя, частини Угорщини та Балкан) виник міф про непереможність турецької зброї. Французький історик Жан Делюмо писав, що «безперервні перемоги султанів зробили з них Августів»⁹. Такий стан речей, очевидно, викликав глибоке занепокоєння в Європі. Це й

не дивно, адже майже половина європейських держав перебувала під загрозою війни з Портою. Досліджуючи історію страхів у Європі, Делюмо говорив, що страх перед турками мав локальний та глобальний виміри. Локально страх відчували ті, хто мержував із Османською імперією, глобально – Церква та священники¹⁰. Більшість анти-турецької літератури походила із церковного середовища. Інтелектуальні можливості священників були більшими, ніж в інших суспільних станів. Але люди церкви писали в більшості у есхатологічному дусі: про жахи, які вчиняють турки, про навалу турків, як Божу кару за гріхи, про загальну небезпеку тощо. Натомість географи, політики, історики, військові намагалися зрозуміти устрій держави, особливості суспільства, законів, державної політики¹¹. Хоча, звісно, були й винятки.

До роздумів про турецьку державу підштовхували обставини дійсності, адже турки змогли захопити не лише значну частину Близького Сходу, а й християнської Європи. І у людини того часу могло виникнути логічне запитання: чому Бог дозволив туркам перемогти християн? Можливо, турки та їхня держава у чомусь кращі від християнських (європейських) держав? І у залежності від того, яке питання ставив потенційний читач, він шукав відповіді чи то у сакральній сфері, чи у сфері реальної політики та історії. Цікаво, що сам аргумент турецької загрози християнському світу часто використовувався не для припинення релігійних суперечок у християнському світі, а їх посилення: католики звинувачували усіх у тому, що вони (протестанти, аріани, євреї) шпигують на користь султана. У відповідь протестанти писали, що Папа увійшов у союз із турками проти протестантів¹².

Отже, у польській політичній публіцистиці існувало реалістично-ідеалістичне представлення турків та їх державу. Слід відмітити, що польська суспільно-політична думка у цьому не була винятковою. Наприклад, у хорватській літературі теж фіксується реалістичний опис турків як гарних воїнів, хоча домінуючим було уявлення про турків як про повністю чуже, вороже і небезпечне¹³.

Ідеалізація турків на сторінках політичної публіцистики відбувалася у кількох напрямках. Першим є військова діяльність Османів. Звісно, така ідеалізація мала об'єктивні причини: турки дуже швидко завоювали Анатолію та сусідні території. Вони завдали християнам ряд поразок, при чому самі не програвали значних битв. Першою серйозною перемогою християн стала битва при Лепанто 1571 р., але об'єднана європейська коаліція не змогла розвинути успіх, а турки дуже швидко відновилися. Логічним висновком стало припущення, що турки – кращі воїни, ніж європейці. У польській літературі іноді можна зустріти порівняння турецького війська із римським. Для авторів, які робили такі порівняння, це були не порожні слова, адже освічена публіка XVI-XVII ст. виховувалася на античній культурі, до кола обов'язкової лектури входили твори римської літератури, у яких прославлялося військо Вічного міста. На сторінках «Промов» священник, письменник та дипломат Кшиштоф Варшевіцький кілька разів порівнює турків та римлян. При чому автор знаходить спільність перших і других у способах ведення війни та стратегіях стосунків із сусідами¹⁴.

Перемоги турків слугували польським авторам контрастом для критики власного війська. Дисципліна польського війська була одним із його слабких місць. Славилля жовнірів та шляхти у часи війни стало звичним явищем у Речі Посполитій. Анджей Фрич Моджевський так описував вихід шляхти в похід проти ворога:

«Але коли починає ширитися хоча б найслабший поголос про війну – святий Боже! – яке зухвальство починає підіймати голову в людях лицарського стану! ... притискають селян і своїх підданих, а чужим погрожують грабунком та вбивствами... І засвідчують свою статечність та мужність: зневажають посполитим людом, видирають те, що є чужим, захоплюють збіжжя та пашу, волів та скот – або задарма, або даючи якнайгіршу плату. Після такого великого спустошення рідної землі, після таких гвалтів над людьми вирушають із дому проти ворога, чого чекають люди з найбільшим нетерпінням і проводжають їх з наріканнями та плачем і побажаннями, щоб ніколи не поверталися... І нехай кожен уважно подумає, чого можна сподіватися від тих, хто з такою образою Бога і людей вирушає на виправу проти неприятелів?»¹⁵.

Критика дисципліни у польському війську «своїми» інтелектуалами була звич-

ною річчю для політичного життя XVI-XVII ст. Її можна було почути на сеймах та сеймиках, їй присвячена не одна сеймова конституція. Як приклад, можна навести теоретичну роботу одного з найбільш шанованих знавців військової справи, великого коронного гетьмана Яна Амора Тарновського «*Consilium rationis bellicae*»¹⁶ (1558 р.), у якій автор присвятив військовій дисципліні та порядку не одну сторінку. Про неприпустимість розбійницької поведінки польського війська щодо місцевого населення писали у своїх трактатах Кшиштоф Варшевіцький, Пьотр Грабовський, Мартин Пашковський, Шимон Старовольський та багато інших. А Моджевський писав, що дисципліну у війську повинні пильнувати відразу і король, і гетьман, і спеціальний урядник, призначений для цього. Прикладом військової дисципліни для автора були яничари.

Протиставленням такого стану речей у польському війську було військо турецьке. Принаймні, так здавалося публіцистам. На сторінках їхніх творів військо Османської імперії часто поставало впорядкованим, максимально дисциплінованим, таким, яке не становить загрози населенню власної країни. Авторів приваблювала справедливість, яка панувала у турецькому війську як під час війни, так і мирні часи. Так, Мартин Пашковський оповідає історію, як одного яничара стратили в поході за відмову сплатити за куплене молоко¹⁷. Такі описи мали, з одного боку, продемонструвати проблеми у війську Речі Посполитої та шляхи їх вирішення, а з іншого – це могла бути спроба пояснити, чому ж турки перемагають. Але при цьому обов'язково слід пам'ятати, що критика стосувалася лише дисципліни, порядку та традицій війська і у жодному разі не ставила під питання бойові якості війська Польсько-Литовської держави. На тодішнє переконання усіх публіцистів, якщо станеться війна з турками, то польське військо обов'язково переможе. Адже воно складається із вільних людей і їм є, що втрачати, тому й битимуться вони із більшим завзяттям. А турки – невольники султана і результат війни для них не важливий.

Часто об'єктами ідеалізованого опису ставав суспільний устрій Османської імперії. У ньому автори намагалися знайти позитивні риси, у такий спосіб критикуючи суспільні вад Речі Посполитої. Як зауважив А. Данті, турецький світ уявлявся упорядкованим, підпорядкований стабільним етичним принципам. Він був монолітний. У той же час християнство проходило період боротьби¹⁸.

Суспільний устрій Османської імперії не знав класів, як їх розуміли тогочасні європейці, в тому числі і поляки. Він був безстановий. Це у свою чергу давало можливість зробити гарну кар'єру не завдяки титулам чи родинним зв'язкам, а завдяки власним умінням та бажанню працювати. Навіть полонений у Туреччині міг дослужитися до найвищих державних посад. Значна кількість чиновників була вихідцями із європейських країн, що добровільно прийняли іслам та вступили на службу до султана. І це не було секретом ні для кого. У той же час суспільство Речі Посполитої було стратифікованим. Звісно, для представників «верхів» це не було проблемою, водночас, нешляхетні класи мали власні претензії до держави. Так, наприклад, доступ до державних посад був зарезервований майже виключно для шляхти. Обмеженими у правах були міщани, не говорячи, про селян. Таким чином, у політичних дискусіях турецьке суспільство поставало справедливим. Гарантом справедливості виступав особисто султан, який уособлював верховну владу. Щоправда, при такій розстановці акцентів важливу роль відігравали політичні симпатії автора того чи іншого опису Туреччини. Так, вихідцям із не шляхетського середовища, очевидно, імпонувала можливість кар'єри у Туреччині. Натомість шляхта всіляко вказувала на тиранічну владу султана і безправний стан усіх у його державі.

Ще одне твердження, яке мало різні пояснення, – безмежна влада султана. Усі знали, що він має її, і жодна людина, навіть найвищий чиновник, не має захисту від цього. Звісно, для шляхти такий стан речей був неприйнятний. Султанська влада оголошувалася тиранічною, що, за політичною традицією Речі Посполитої, було неприпустимо для Польщі, адже означало відсутність права у державі. А останнє користувалося у шляхти беззаперечною повагою. На думку шляхти, сувереном у державі є саме право (*prawo rospolite*), а не король, який є простим слугою права¹⁹.

Право для держави є тим же, чим і душа для тіла (Jako ciało żyje dyszą, tak też i wszystkie stany jednym prawem rządzić mają RP)²⁰. Натомість, у Туреччині, на думку публіцистів, не існувало жодного права. Єдиним законом було бажання султана:

Лише за бажанням цісаря всі діють,
Скаже вбити – уб'ють, зарубають, сплять, отруять.

Одночасно сильну владу монарха ідеалізували прихильники централізації держави. У ній бачили основу справедливості, коли султану не важливо походження і статус людини, яка провинилася. Кшиштоф Варшевіцький писав:

Поганську справедливість тут описую,
Котра, мабуть, краща, ніж та, що в нас існує,
На першому місці там Свята Королева
Справедливість, яка всі стани однаково береже²¹.

Ще одним цікавим елементом «ідеальної» Османської імперії було ставлення до фізичної праці. Так, на думку публіцистів, у Туреччині всі займаються фізичною працею і володіють якимсь ремеслом. Духовні особи також. Можливо, це твердження корінилося у презирливому ставленні шляхти до фізичної праці.

Звісно, турецький світ не був таким, як його описували. Але у контексті озвученої теми розвідки це не важливо. Головне, що його хотіли таким бачити сучасники. Шукати причини такої візії Османської імперії слід у різних сферах. Це й психологія, і політична теорія Нового часу, і конкретні політичні дискусії. Не останню роль відігравали симпатії автора.

Військові успіхи Османів та видима потужність і непереможність турецького війська змушували сучасників шукати причини цього в устрої держави та суспільства Османської імперії. Більш критичну точку зору представляли люди, які провели багато часу в Туреччині: дипломати, купці, полонені воїни. Ці особи бачили турецький світ із середини і намагалися його зрозуміти. Із іншого боку, логічним було припущення, що турки перемагають, бо у них порядок, а у християн – безлад. Але ж у турків не може бути краще, ніж у християн, вони ж язичники-мусульмани. Тому доводилося придумувати пояснення, чому вони постійно перемагають. Звідси, на мою думку, походить твердження, що турки перемагають хитрістю та користуючись розбратом християн.

Не слід також забувати, що, зображуючи «ідеальну» Османську імперію, авторам була потрібна не історична, а політична правда. Антитурецька риторика постійно використовувалася у актуальних політичних дискусіях у багатьох європейських країнах, а значить, звертаючись до неї, публіцисти переслідували конкретні політичні цілі: посилення центральної влади, агітація за створення чи вступ до антитурецької коаліції, реформи у державі тощо.

Створюючи «утопічне» зображення Османської імперії, публіцисти не в останню чергу прагнули вказати на проблеми власного суспільства та держави. І тут чи не найяскравіше проявлялися політичні ідеали авторів: турки такі потужні саме тому, що ми ослабли через постійні внутрішні конфлікти, у них панує справедливість тому, що у нас її немає, усі займаються фізичною працею тому, а у нас її цураються і так далі.

Але у будь-якому разі ідеалістичне зображення Османської імперії є цікавим феноменом політичних дискусій та публіцистики у багатьох європейських країнах протягом XVI-XVII ст. і у Речі Посполитій теж.

1. Kotarski E. Publicystyka Jana Dymitra Solikowskiego. – Toruń, 1970. – S. 9.

2. Зі зрозумілих причин я акцентую увагу лише на польській (польськомовній) та українській історіографії.

3. Danti A. «Utopijny» aspekt literatury antyturckiej we Włoszech i w Polsce w połowie XVI wieku // Od Lamentu świętokrzyskiego do Adona: włoskie studia o literaturze staropolskiej. – Warszawa, 1995. – S. 131-147.

4. Леп'явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва: XVI ст. – Запоріжжя, 2001. – 64 с.
5. Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. – К., 2009. – 616 с.
6. Степовик Д. Туреччина та ісламський світ в українській гравюрі XVII ст. // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. – К., 2004. – С. 319.
7. Baranowski B. Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVII wieku. – Łódź, 1950. – 256 s.
8. Для порівняння див.: Пилипенко В. Правда та вигадка про татар у творі М. Пашковського «Dzieietyreckieyutarczki kozackiezTatary», як спосіб антитурецької агітації на початку XVII ст. // Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії/Збірник наукових праць. – К., 2011. – 78-81.
9. Делюмо Ж. Ужасы на Западе. – Москва, 1986. – С. 247.
10. Делюмо Ж. Ужасы на Западе. – Москва, 1986. – С. 259.
11. Делюмо Ж. Ужасы на Западе. – Москва, 1986. – С. 253.
12. Tazbir J. Rzeczpospolita i świat. Studia z dziejów kultury XVII wieku. – Wrocław, 1971. – S. 68.
13. Borowiec A. Turcy w literaturze chorwackiej wieków dawnych // Wyobrażenie wroga w dawnych kulturach. – Warszawa, 2007. – S. 199-200.
14. Warszewicki Krz. ChryzstofaWarszewickiegopo śmiercirkólaStefanapanapierwszymigłównymjeździe Mazowieckimmowa // Dwiemowypogrzeboweks. KrzysztofaWarszewickiegokanonikaKrakowskiego. – Kraków, 1858. –S. 24, 25-26.
15. Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1953. – S. 303-304.
16. Tarnowski J. Consilium rationis bellicae. – Warszawa, 1987. – S. 206.
17. Paszkowski M. Dzieie tvreckie y utarczki kozackie z Tatary, tudzież też o narodzie, obrzędziech, nabożenstwie [] tych pogan []; przydany iest do tego Dictionarz ięzyka tureckiego y disputatia o wierze chrześciańskiej []. – Kraków, 1615. – S. 109.
18. Danti A. «Utopijny» aspekt literatury antyturецkiej we Włoszech i w Polsce w połowie XVI wieku // Od Lamentu świętokrzyskiego do Adona: włoskie studia o literaturze staropolskiej. – Warszawa, 1995. – S. 122.
19. Pietrzyk-Reeves D. Ład rzeczypospolitej. Polska myśl polityczna XVI wieku a klasyczna tradycja republikańska. – Kraków, 2012. – S. 222-291.
20. Libera respublica // Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606 – 1608. – Kraków, 1918. – T. 2. – S. 403-409.
21. Warszewicki Krz. Wenecya. Poemat historyczno-polityczny z końca XVI wieku. – Warszawa, 1886. – S. 112.

Статья посвящена неисследованному аспекту антитурецкой литературы Речи Посполитой – идеализации Османской империи. Определено, что польские авторы считали достойным похвалы и наследования в турецком государстве и проанализировано причины такого отношения к османам.

Ключевые слова: политическая публицистика, антитурецкая литература, Речь Посполитая, Османская империя.

The period of XVI – XVII centuries was the time of opposition between Christian Europe and the Islamic Ottoman Empire. In this confrontation the Polish-Lithuanian Commonwealth was assigned the role of the eastern border. Polish diplomats and intellectuals created the concept of «Bulwark of Christianity» (antemurale christianitatis) in which the importance of Poland in the fight against the Turks was strongly praised.

Contemporaries have devoted thousands of works to the threat from the Ottoman Empire. In the XVI century there appeared a special branch of anti-Turkish literature in many European countries. Usually the Turks were portrayed negatively, but sometimes in European and Polish anti-Turkish works one can find positive attitude to the Turks and their state. To understand why the authors of XVI-XVII centuries considered the Turks worthy of respect, which was quite common, one should find out who wrote about the Ottoman Empire.

Priests and Christian monks saw the Turks as eschatological evil. Instead, geographers, politicians, historians, and military tried to understand the structure of the state, especially the society, law, and public policy. The first aspect of the Turks idealization was their military activities. They seized vast areas and caused significant defeats to Christians. Thus the logical conclusion was that the Turks were better soldiers than Europeans. In Polish literature one can find a comparison of Turkish troops with Roman. Victory of the Turks served Polish authors as the contrast to criticism of its own troops. The authors considered Janissaries an example of military discipline. The social structure of the Ottoman Empire often became the object of the idealized description. Among the positive features of the Ottoman state was the absence of social status which allowed making a career through person's own ability.

The Turkish society was often called just as the guarantor was the Sultan. The supporters of state centralization idealized his strong government. It was considered the foundation of justice as the Sultan was ignorant about the origin and status of the person guilty.

Of course, the Turkish world was not the same as described. But the contemporaries wanted to see it as such. This fact indicates problems in European countries.

Keywords: political journalism, anti-Turkish literature, the Commonwealth, the Ottoman Empire.

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ РЕМІСНИЧИХ ЦЕХІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У XVII – XVIII ст.

У статті проаналізовано стан джерельної бази з історії ремісничих цехів Північного Лівобережжя у XVII – XVIII ст., схарактеризовано писемні та речові джерела, виявлені в архівосховищах України та Росії.

Ключові слова: ремесло, цех, Північне Лівобережжя, законодавчий акт, грамота, універсал, статут, цехові книги.

Джерельна база з історії цехового ремесла на території Північного Лівобережжя XVII – XVIII ст. складається з комплексу писемних та речових джерел. Значний їх масив було виявлено у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Науково-дослідного відділу рукописів Російської державної бібліотеки, Державного архіву Чернігівської області та Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.

Писемні джерела з історії ремісничих корпорацій на території Північного Лівобережжя у XVII – XVIII ст. за видовою ознакою можна умовно розподілити на кілька груп. Першу становлять *законодавчі та публічно-правові акти* – королівські грамоти, універсали гетьманів та листи полковників, царські жалувані грамоти, постанови магістратів, котрі юридично затверджували існування ремісничих об'єднань, надавали або підтверджували права та привілеї, врегульовували конфліктні ситуації. Вони дозволяють з'ясувати законодавче підґрунтя існування, права і обов'язки та внутрішню структуру цехів Північного Лівобережжя.

Польські королі Сигізмунд III, Владислав IV та Ян Казимир у 20 – 40-х рр. XVII ст. надали містам Північного Лівобережжя грамоти на Магдебурзьке право, в яких прописувалися привілеї ремісників та узаконювалася практика створення цехових об'єднань. Ці документи засвідчували приналежність ремісників до міщанського стану, наголошували на підзвітності цехів магістратам та забороняли займатися ремеслом без сплати вступного внеску до корпорацій. Жалувані грамоти московських царів здебільшого мали підтверджувальний характер і законодавчо оформлювали існування вже діючих цехів. Зазвичай, у документах, наданих містам Північного Лівобережжя, стисло йшлося про права і привілеї цехів згідно з нормами Магдебурзького права.

Г. Швидько у своїх дослідженнях виокремила кілька груп документів з історії цехів Лівобережної України другої половини XVII – XVIII ст., звертаючи особливу увагу на класифікацію гетьманських універсалів¹. Їх дослідниця поділяє на ті, «які надають які-небудь права та привілеї і мають разову або довготривалу дію; розпорядження, які вимагають від урядовців виконання певної роботи; такі, що дозволяють або забороняють певні дії; універсали-повідомлення»². Найкраще збереглися оборонні універсали, що пояснюється наявністю численних копій, які робилися

© Щербина Світлана Вікторівна – доцент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського.

відразу після отримання оригіналу. За обсягом універсали поділялися на стислі, в яких визначалися загальні положення, та обширні, котрі детально прописували та характеризували надані права та привілеї. Окрему групу становили гетьманські універсали, які забороняли використовувати ремісників для виконання робіт на користь полкової та сотенної старшини³.

Оригінали й копії документів, пов'язаних з цеховим устроєм Північного Лівобережжя, сконцентровані в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, зокрема у Ф. І (Літературні матеріали) та Ф. ІІ (Історичні матеріали). Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. частина законодавчих і публічно-правових актів була запроваджена до наукового обігу завдяки зусиллям М. Білозерського, О. Лазаревського, О. Кістяківського.

У Ф. І (Літературні матеріали) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України зберігається добірка копій «Цеховых грамот и универсалов с начала XVII в.», впорядкована О. Кістяківським, які регламентували питання цехового життя у містах Лівобережної України, зокрема, в Чернігові. Рукописні копії універсалів полковників підтверджували права ремісничих корпорацій та вирішували суперечності між цехами та можновладцями. На особливу увагу заслуговує звернення ремісників Чернігівського музичного цеху 1732 р. до гетьмана Д. Апостола зі скаргою на зловживання з боку війта І. Титовича та проханням підтвердити раніше надані привілеї⁴.

У складі Ф. ІІ (Історичні матеріали) виявлено добірку копій 32 актів, наданих чернігівськими полковниками та війтами ремісничим цехам Чернігова, власноруч переписаних у середині ХІХ ст. М. Білозерським. Скоріше за все, дослідник мав на меті систематизувати відомості з історії чернігівських цехів, про що свідчать зроблені ним записи. Це найбільший комплекс документів, які містили розпорядження щодо організації та врегулювання цехового життя міста, зобов'язання по відношенню до церкви, способи вирішення конфліктів з позацеховими ремісниками – так звані партачами. Частина оборонних універсалів була надана місцевими полковниками, які, шануючи традиції та враховуючи прохання ремісників, підтверджували, зокрема, привілейоване становище музичного цеху. Кілька документів було видано очільниками Чернігівського магістрату, які не лише узаконювали діяльність об'єднань, але й наголошували на повинностях ремісників⁵.

Комплекс копій законодавчих актів, наданих Ніжинському музичному цеху в ХVІІ – на початку ХVІІІ ст., зберігається у фонді М. Маркевича та І. Лукашевича в Науково-дослідному відділі рукописів Російської державної бібліотеки (Ф.159). Добірка складається з 10 оборонних універсалів гетьманів та полковників, які мали на меті організаційне оформлення музичного цеху, закріплювали його права та привілеї, регулювали взаємовідносини між ремісниками і магістратом. Це один з найбільших збережених до нашого часу комплексів документів, який стосується конкретного цеху. Він дає змогу простежити його історію та еволюцію взаємовідносин між музикантами й можновладцями Ніжина починаючи з середини ХVІІ ст.⁶

Значний інтерес становлять документи про функціонування ремісничих цехів у містечку Літки, що належало Києво-Видубецькому монастирю. Зокрема, ігумен цієї обителі затверджував існування ремісничих цехів різних спеціальностей, прописував засадничі положення діяльності корпорацій та окреслював їхні зобов'язання щодо церкви. Унікальність цих об'єднань полягала насамперед у безпосередньому підпорядкуванні Києво-Видубецькому монастирю. Ці документи у 20-х рр. ХХ ст. частково опублікував П. Клименко⁷.

Деякі акти мали відношення до окремих аспектів діяльності ремісничих корпорацій. Копія припису Любецької сотенної канцелярії місцевому цехмістру Г. Кезю, яка збереглася в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, мала на меті врегулювання взаємовідносин між цехом і однією з місцевих церков⁸.

Універсали гетьманів та полковників мають достатній рівень інформативності й дозволяють проаналізувати процес виникнення та розвитку цехів у містах і містечках

Північного Лівобережжя. Ці документи дають змогу визначити тенденції розвитку цехового виробництва, з'ясувати форми боротьби з позацеховими ремісниками та специфіку взаємовідносин корпорацій з місцевою адміністрацією та козацькою старшиною. У комплексі з іншими документальними джерелами універсали дозволяють відобразити панораму розвитку цехового ремесла Північного Лівобережжя у XVII – XVIII ст.

Значна частина законодавчих актів з історії ремісничих цехів Лівобережної України, зібрана свого часу О. Лазаревським, була опублікована. Широке коло питань законодавчого оформлення та внутрішнього устрою корпорацій Північного Лівобережжя дозволяють висвітлити універсали, опубліковані в «Обозрении Румянцевской описи». У 1901 р. О. Лазаревський опублікував 7 актів середини XVII ст., які становлять значний інтерес у контексті вивчення цехового ремесла регіону⁹.

Наприкінці XX ст. було започатковане видання корпусу універсалів другої половини XVII – XVIII ст. У цих збірниках уміщено низку актів гетьманів і полковників, наданих ремісничим цехам Північного Лівобережжя, які регламентували засадничі положення діяльності об'єднань ремісників та здебільшого підтверджували раніше надані права та привілеї (конфірмаційні й оборонні універсали)¹⁰.

До законодавчих джерел слід віднести також «Права, по которым судится малороссийский народ» 1743 р., які відображають юридичні норми, що побутували на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII ст. Незважаючи на відсутність окремого розділу, присвяченого цеховому законодавству, кодекс містить окремі статті, які регулювали питання ремісничого виробництва і взаємовідносини у цехах. Зокрема, у «Правах» прописуються норми взаємостосунків між членами цехів, регламентується процес учнівства, приділяється увага протипожежній безпеці виробничого процесу¹¹.

Законодавчі акти царського уряду XVII – XVIII ст. були опубліковані у «Полном собрании законов Российской империи». Зокрема, «Ремесленное положение» 1785 р. містило норми, які слугували правовою основою для реформування ремісничих корпорацій наприкінці XVIII ст. Ці законодавчі акти уніфікували засади існування цехів на терені Російської імперії та поширювалися на українські землі¹².

Рукописна книга під назвою «Рішення Козелецького магістрату про заснування в місті цехів, порядок їх роботи та копія грамоти 1785 р. Катерини II з витягом з «Ремесленного положения 1785 р.» з фондів Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського містить не лише текст цього законодавчого акта, але й унікальні відомості про його запровадження на місцевому рівні, подальшу долю козелецьких ремісничих цехів, вибори ремісничого голови та організацію ремісничих управ згідно з новим законодавством¹³.

До другої групи джерел належать *приватно-правові акти* (купчі, розписки, скарги). Вони дозволяють скласти уявлення про внутрішньоцехові конфлікти, способи їхнього вирішення та особливості взаємовідносин між корпораціями і владними інституціями. Значний корпус приватно-правових актів, що зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві та Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, засвідчує досить складний характер стосунків ремісничих цехів Північного Лівобережжя з представниками козацького стану та партачами. Заслужовують на увагу документи з колекції М. Білозерського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, які детально висвітлюють фінансову діяльність Чернігівського різницького цеху в другій половині XVIII ст., містять відомості про інші корпорації Чернігова, Борзни, Стародуба. У цьому фонді також виявлено добірку документів «О братствах, школах, ремесленных цехах в Чернигове, Стародубе, Борзнене», що становлять значний інтерес для вивчення історії Північного Лівобережжя¹⁴.

Характер конфліктних ситуацій, причини суперечок між ремісничими цехами і можновладцями висвітлюють документи з фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві¹⁵. Виявлені скарги, донесення, «розписки» містять інформацію про зловживання з боку козацької старшини, взяття ремісників під

протекцію. Значний інтерес становить «Дело о учинении цехмистрам повеления чтобы они во время празников Рождества и Воскресения ссоры, драки не чинили и на пьянство денег не собирали», яке регулювало внутрішньоцехові відносини і правила поведінки у ремісничих цехах Борзни¹⁶.

Документальні матеріали кінця XVIII – початку XX ст., що зберігаються у Державному архіві Чернігівської області, містять інформацію щодо недоліків у організації процесу виробництва, фінансові порушення та стягнення штрафів.

Третю групу джерел становить *діловодна документація* цехів Північного Лівобережжя – цехові книги та контракти, які дозволяють скласти уявлення про механізми регулювання відносин фінансового, правового та соціального характеру безпосередньо всередині цехів.

Унікальне джерело з історії ремісничих корпорацій ранньомодерної України являють собою цехові книги. Різні за формою, змістом, характером записів, вони здебільшого містили копії привілеїв, котрі регулювали діяльність ремісничих об'єднань, записи про вступ до цеху, надходження до «цехових скриньок» коштів та їхнє витрачання. Чернігівська губернська вчена архівна комісія наприкінці XIX – початку XX ст. започаткувала збирання цехових пам'яток Північного Лівобережжя. Однією з перших ще у 1898 р. до музею комісії надійшла цехова книга Воронізького ткацького цеху, яка була заведена 27 жовтня 1749 р.¹⁷. Більшість цехових пам'яток опинилась у зібранні Чернігівської губернської вченої архівної комісії у 1902 р. Серед них переважали книги крелевецьких цехів. Значний інтерес становила, зокрема, книга «цехов кравецкого и кушнирского ремесла, списанная 31 января 1678 г.» м. Крелевця¹⁸. Цехова книга Новгород-Сіверського калачницького цеху, заведена 6 травня 1711 р., надійшла до музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії того ж таки 1902 р. від Новгород-Сіверського міського голови В. Жадкевича. Тоді ж зі скасованої Коропської ремісничої управи було передано книгу кравецького цеху, перший запис у якій датувався 20 листопада 1724 р.¹⁹. Пізніше до цього зібрання потрапили книги Глухівських різницького і калачницького цехів, заведені відповідно 20 лютого 1716 р. і 9 березня 1732 р.²⁰. Згодом це зібрання цехових книг XVII – XVIII ст. було успадковане Чернігівським історичним музеєм імені В. В. Тарновського.

На виставці XIV Археологічного з'їзду, який проходив у 1908 р. в Чернігові, у розділі «Цеховые книги» експонувалися 17 цехових пам'яток із зібрання Чернігівської губернської вченої архівної комісії²¹. Найдавнішою з них була «Книга Нежинского кузнечного цеха с 1634 по 1902 г.», яка, на жаль, до нашого часу не збереглася²². У 1924 р. Є. Спаська, перебуваючи у Ніжині, описала чотири книги місцевих цехів, які зберігалися у бібліотеці Ніжинського інституту народної освіти. Крім книги ковальського цеху, дослідниця переглянула «Книгу Нежинской столярной управы» (1786 – 1902 рр.), «Книгу Нежинской кравецкой управы» (1786 – 1902 рр.), «Материк Нежинского ремесленного цеха сапожницкой Управы» (1821 – 1902 рр.), але «не смогла описать их подробно»²³. На сьогодні доля унікальної колекції ніжинських цехових книг залишається невідомою.

У роки Великої Вітчизняної війни пам'ятки разом з іншими експонатами із зібрання Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського було евакуйовано до Уфи. Нині у фондах музею зберігається 21 рукописна цехова книга XVII – XX ст. (14 з експонованих на виставці XIV Археологічного з'їзду в 1908 р.), що походять з Крелевця, Козельця, Новгорода-Сіверського, Вороніжа, Мглина, Коропа та Глухова. Переважна більшість цехових книг збереглася у достатньо гарному стані. Вони засвідчують особливості функціонування та внутрішнього життя ремісничих корпорацій Північного Лівобережжя.

Значний інтерес становлять кілька цехових книг, які виявлено в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Незважаючи на той факт, що подекуди тяжко встановити їхнє походження, ці пам'ятки дозволяють простежити формування внутрішньої документації ремісничих цехів²⁴.

Опрацьовані цехові книги умовно можна розподілити на дві групи. Першу групу становлять цехові книги, що мають традиційний зміст, схожий зовнішній вигляд;

другу – прибутково-видаткові книги, які набули поширення наприкінці XVIII ст. Згідно з пунктом 39 «Ремесленного положення» 1785 р. кожному цеху необхідно було «иметь две книги, в которыя исправно и точно вписать: в одну – приход и пенныя деньги, а в другую – расход по приговору схода ремесленников»²⁵. Зрештою, саме це й зумовило виокремлення записів фінансового характеру в окремі книги, до яких за хронологічним принципом вписувались фінансові звіти з підбиттям підсумків наприкінці кожного року. Актуалізовані прибутково-видаткові книги, справи про вибори цехмістрів, звіти дозволяють скласти уявлення про фінансову діяльність цехів та зловживання з боку можновладців. Цехові книги дають змогу реконструювати не лише історію ремісничих об'єднань, а й з'ясувати прибутки і видатки цехів, всебічно відображають життя ремісників. У більшості випадків цехові книги містили тексти статутів і списки ремісників. Статути регламентували основні сфери життєдіяльності та взаємовідносини цехових ремісників. Недосконалість цехового діловодства виявлялась у хаотичному характері записів, недотриманні хронології та відсутності усталеного порядку оформлення документації. Цехові книги Північного Лівобережжя, хоча й не завжди, дозволяють з'ясувати законодавче підґрунтя діяльності об'єднань, висвітлюють внутрішню ієрархічну структуру корпорацій, організацію виборів, дають змогу встановити особи їхніх очільників. Загалом, цехові книги Північного Лівобережжя XVII – XVIII ст. являють собою своєрідний літопис життєдіяльності цих об'єднань протягом тривалого часу з притаманними їм індивідуальними та регіональними особливостями.

Дослідження цехових книг започаткувала К. Лазаревська, яка підкреслила їх значення у вивченні цехового ладу на території Лівобережної України. У 1926 р. дослідниця опублікувала «Книгу Глухівського цеху калачницького»²⁶, оригінал якої зараз зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського²⁷. У 90-х рр. XX ст. на сторінках «Сіверянського літопису» І. Ситий частково опублікував цехові книги Новгород-Сіверського цеху калачників та Кролевецького кравецько-кушнірського об'єднання з фондів музею²⁸. Незважаючи на високу інформативність, цехові книги практично не залучались дослідниками, що, скоріше за все, було зумовлено їхньою поганою збереженістю та складністю опрацювання рукописного тексту²⁹.

Статути та списки ремісників здебільшого були невід'ємною частиною цехових книг, які містили копії найважливіших документів. Цехові статути створювалися за певними зразками та для набуття чинності затверджувалися органами місцевого самоврядування або козацькими урядовцями. Ремісничі корпорації намагалися виготовити копії цих документів, які підтверджували й гарантували права у випадку втрати оригіналів. М. П. Ковальський виділив спільні положення статутів більшості ремісничих цехів. Так, у документі зазвичай указували фіксоване право обрання цехмістра, положення про проведення сходок (загальних зборів членів цеху), необхідність дотримання дисципліни, визначали розміри вступного внеску, умови прийняття до об'єднання, терміни учнівства³⁰. Джерелами формування статутів були звичаї, традиції ремісників, дещо запозичувалось в інших містах (вагому роль відігравав західно-європейський цеховий устрій). Статути ремісничих об'єднань Північного Лівобережжя мали дещо спрощений характер, не завжди містили правила вступу, особливий наголос робили на формуванні раціональної взаємодії членів цеху з партачами. На відміну від статутів ремісничих корпорацій Правобережної України, інформація про мандрівки та деталізація норм і правил цехового життя були для статутів ремісничих цехів Північного Лівобережжя непритаманні.

Подальшу долю ремісничих корпорацій дозволяють з'ясувати документи ремісничих управ Північного Лівобережжя XVIII – початку XX ст., які містять відомості про організацію самоврядування, розподіл повноважень, конфліктні ситуації. «Книга для записки копій актов на виписки свідельств мастерам» ремісничої управи Борзни, яка зберігається у Державному архіві Чернігівської області, ілюструє специфіку організації цехового ремесла у XIX ст. та процес запровадження нових нормативних актів на території Північного Лівобережжя³¹. Низка документів, які стосуються організації щорічних перевиборів цехмістрів, дотримання усіх необхідних процедур,

ліквідації конкретних цехів, виявлена у фонді Чернігівського губернського правління Державного архіву Чернігівської області³².

До четвертої групи слід віднести *описово-статистичні джерела* другої половини XVII – початку XIX ст. Зокрема, Переписні книги 1666 р. містять інформацію про чисельність ремісників у містах та їхню спеціалізацію і дозволяють скласти уявлення про рівень розвитку ремісничого виробництва та організацію цехів на території Північного Лівобережжя³³. Відомості про галузеву структуру цехового ремесла на території Північного Лівобережжя наведено у матеріалах Генерального слідства про маєтності 1729 – 1731 рр. та Генеральному (Румянцевському) опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр.³⁴. Значний інтерес становить комплекс документів 1725 – 1726 рр. – так звана «Мазепина книга», в якій наведено відомості про ремісничі цехи Батурина і Любеча³⁵.

Заслужують на увагу статистично-топографічні описи, впорядковані у 70 – 80-х рр. XVIII ст., зокрема «Описание Черниговского наместничества» 1781 р.³⁶ та «Черниговского наместничества топографическое описание» О. Шафонського, який, зокрема, навів перелік цехів, досить докладно схарактеризував цехову атрибутику та корпоративні звичаї³⁷.

Ці пам'ятки містять значний фактичний матеріал про природно-географічні умови, економічний розвиток, соціальний і національний склад, побут, культуру і звичаї населення краю. В «Опису Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781)»³⁸, «Описах Київського намісництва 70 – 80-х рр. XVII ст.»³⁹, «Топографічному опису Малоросійської губернії 1798 – 1800 років»⁴⁰ наведено інформацію про спеціалізацію ремесла та рівень розвитку промислового виробництва.

Крім писемних пам'яток, історію цехового ремесла на території Північного Лівобережжя у XVII – XVIII ст. розкривають *речові джерела* – цехові значки, печатки, сукна, прапори. На початку XX ст. у музеї Чернігівської губернської вченої архівної комісії зберігалась унікальна колекція цехових пам'яток, переданих з ліквідованих ремісничих управ. У 1908 р. на виставці XIV Археологічного з'їзду в Чернігові в розділі «Пам'ятники цехового устрою» експонувались 20 печаток ремісничих цехів Чернігова, Ніжина, Глухова та Березни⁴¹. Найповніше на виставці були репрезентовані печатки ремісничих корпорацій Ніжина (11 шт.)⁴², які у 1902 р. до Чернігівської губернської вченої архівної комісії передав міський голова Ніжина І. Дейкун⁴³. Значний інтерес становили представлені на виставці 8 покривал на мари (сукон) із колекції Чернігівської губернської вченої архівної комісії й Чернігівського єпархіального давньосховища. Вони використовувалися під час поховальних ритуалів і мали важливе значення для ремісничих об'єднань. Покривала цехів Чернігова, Кролевця, Почепа, Конотопа відрізнялися між собою кольором, розміром, матеріалом і декором⁴⁴. Оригінальним експонатом була залізна розфарбована дошка оголошень Чернігівської ремісничої управи з «рописанием дежурств от цехов на пять дней недели, кроме субботы и воскресения» російською та єврейською мовами⁴⁵. Докладна інформація про ці цехові реліквії була у 1908 р. опублікована в «Каталогі виставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове».

Є. Спаська, перебуваючи у 20-х рр. XX ст. у Ніжині, ознайомила з місцевими цеховими реліквіями, які зберігалися на церковній дзвіниці. Дослідниця описала чотири цехові прапори XIX ст. Найдавніший з них являв собою «ярко-красного сукна знамя, обшитое в край одноличным золотым позументом и золотой бахромой, окаймлено широким выющимся золотым орнаментом и вторым рядом более мелкого, похожего на хмель. В середине образ, писаный масляными красками: «Рождество Иоана Крестителя». Внизу продолговатый восьмиугольник, на белом фоне написано: «Значек Нежинской столярной и стельмашеской Управы 1855 года генваря второго дня сооружен». Налево от образа – головка ангела с крыльями, внизу в круге – циркуль, наугольник, линейка». На думку Є. Спаської, образ Різдва Іоанна Хрестителя був перенесений на цеховий прапор з більш раннього, що засвідчує тяглість традиції виготовлення цехових клейнодів⁴⁶.

Загалом, протягом століття колекція цехових реліквій Чернігівського історич-

ного музею імені В. В. Тарновського зазнала суттєвих втрат. На сьогодні збереглися поховальні натрунні покривала (сукна) Конотопських різницького і калачницького (1778 р.) та кушнірського (1858 р.) цехів, Чернігівського кравецького цеху (1779 р., 1854 р.), Почепського шевського цеху (1822 р.), Кролевецького шаповальського цеху (1845 р.), які докладно описані В. Зайченко⁴⁷. Унікальну пам'ятку цехового устрою являє собою корогва-значик Ніжинського золотарського цеху 1786 р., що експонується в одному із залів Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського⁴⁸.

Джерельна база з історії цехового ремесла на території Північного Лівобережжя у XVII – XVIII ст. має певний хронологічний дисбаланс, зумовлений втратою більшої частини цехових книг другої половини XVII ст. Так, через брак джерел, особливо діловодної документації, складно встановити точні роки заснування значної частини ремісничих цехів Північного Лівобережжя, простежити еволюцію і трансформацію їхньої організаційної структури у XVII ст. Це часом унеможливорює порівняльний аналіз чисельності цехів та організації виробничого процесу. Проте, незважаючи на ці прикрі прогалини, джерельна база є достатньо репрезентативною. В архівосховищах та музеях України та Російської Федерації зберігається значний корпус джерел, які дозволяють розкрити особливості побутування ремісничих корпорацій. Комплексний підхід до вивчення документів дає змогу простежити динаміку розвитку ремесла протягом XVII – XVIII ст. та висвітлити самотутні риси цехового устрою Північного Лівобережжя у контексті соціально-економічного розвитку ранньомодерного українського суспільства.

1. Швидько Г. Універсали гетьманів як джерело з історії українських міст / Г. Швидько // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 42 – 46.
2. Швидько Г. Універсали гетьманів як джерело з історії українських міст / Г. Швидько // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 43.
3. Швидько Г. Універсали гетьманів як джерело з історії українських міст / Г. Швидько // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 42 – 46.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. І, спр. 45039, 64 арк.
5. ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 22907, 43 арк.; ІР НБУВ, ф. 204, спр. 37, 22 арк.
6. Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки, ф. 159, д. 2588, 7 л.
7. Клименко П. Матеріали до історії цехів м. Літок на Чернігівщині / П. Клименко // Записки историко-филологического відділу УАН. – К., 1928. – Кн. XVIII. – С. 211 – 223.
8. ІР НБУВ, ф. 10, спр. 10507, 4 арк.
9. Лазаревский А. Любецкие гончары в 1615 году / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1902. – № 2. – С. 89; Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии / А. М. Лазаревский – Чернигов: Губернская типография, 1866. – Вып. І. Полк Черниговский; Вып. ІІ. Полк Киевский и Нежинский. – 390 с.; Лазаревский А. М. Цеховые акты левобережной Малороссии: 1622 – 1645 гг. / А. М. Лазаревский // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1901. – Т. 15. – № 4. – Отд. 3. – С. 9 – 25.
10. Універсали Богдана Хмельницького / [упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич]. – К.: Альтернативи, 1998. – 383 с.; Універсали Івана Мазепи (1687 – 1709) / [упорядник І. Бутич]. – К.; Л.: НТШ, 2002. – Ч. І. – 780 с.; Універсали Івана Мазепи (1687 – 1709) / [упорядники І. Бутич, В. Ринсевич]. – К.; Л.: НТШ, 2006. – Ч. ІІ. – 798 с.; Універсали Павла Полуботка (1722 – 1723) / [упорядник В. Ринсевич]. – К., 2008 – 720 с.; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687) / [упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. – К.; Л.: НТШ, 2004. – 1087 с.
11. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / [відповідальний редактор Ю. С. Шемчушенко, упорядник та автор нарисів К. А. Вислобоков]. – К.: Інститут держави і права імені В. М. Корецького, 1997. – 548 с.

12. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года по 1825 год: в 45 т. – СПб.: Типография II Отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т. 22. – 1168 с.
13. Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського (далі – ЧІМ), інв. № Вп 1474/37, 14 арк.
14. ІР НБУВ, ф. 204, спр. 38, 71 арк.
15. Центральний державний історичний архів України в м. Київ (далі – ЦДІАК), ф. 51, оп. 3, спр. 352, 3 арк.; спр. 574., 3 арк.
16. ЦДІАК, ф. 1569, оп. 2, спр. 11, 5 арк.
17. Ситий І. Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського / І. Ситий // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 3 – 37.
18. Добровольський П. Письменные и вещественные памятники цехового устройства в Черниговской губернии / П. Добровольский // Труды Тринадцатого археологического съезда / [под ред. гр. П. С. Уваровой]. – М., 1908. – Т. 2. – С. 74 – 78.
19. Ситий І. Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського / І. Ситий // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 3 – 37.
20. Добровольский П. Письменные и вещественные памятники цехового устройства в Черниговской губернии / П. Добровольский // Труды Тринадцатого археологического съезда / [под ред. гр. П. С. Уваровой]. – М., 1908. – Т. 2. – С. 74.
21. Ситий І. Новгород-Сіверський цех калачників (1711 – 1900) / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1996. – № 1. – С. 41.
22. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове / [под редакцией П. М. Добровольского]. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1908. – № 136 – 152.
23. Етнографічні щоденники Євгенії Спаської / [підготовка до друку Т. Діденко, передмова О. Морозова] // Ніжинська старовина. – К., 2006. – Вип. 2 (5). – С. 158 – 169.
24. ІР НБУВ, ф. І, спр. 291, 90 арк.; спр. 2199, 58 арк.; спр. 2200, 107 арк.
25. Ремесленное положение // Российское законодательство X – XX веков: В 9 т. / [ответственный редактор Е. И. Индова]. – М., 1987. – Т. 5. – С. 102.
26. Книга глухівського цеху калачницького [підготовка до видання К. О. Лазаревської] // Український археографічний збірник. – К., 1926 – Т. 1. – С. 165 – 216.
27. ЧІМ, інв. № Ал 371, 132 арк.
28. Ситий І. Крелевецькі кравці та кушніри / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 29 – 33; Ситий І. Новгород-Сіверський цех калачників (1711 – 1900) / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1996. – № 1 – 5.
29. Виноградов Г. Н. Анализ источников по истории цехового ремесла Украины XVI – первой половины XVII века: дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.02; 07.00.09 / Г. Н. Виноградов. – Днепропетровск, 1989. – С. 103.
30. Дячок О. Історико-правові аспекти в дослідженнях М.П. Ковальського / О. Дячок // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Серія «Історичні науки». – Острог, 2009. – Вип. 14. – С. 28 – 29.
31. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 1080, оп. 1, спр. 1, 36 арк.
32. ДАЧО, ф. 127, оп. 1, спр. 8176., 5 арк.; спр. 8180, 27 арк.; спр. 9165 (6), 4 арк.; спр. 9170, 8 арк.; оп. 3 а., спр. 4027, 8 арк.
33. Переписна книга Любеча та його округи 1666 р. / [підготовка до друку і передмова О. Коваленка і В. Сапона] // Сіверянський літопис. – 1997. – № 2. – С. 183 – 191; Переписна книга Чернігова 1666 р. / [підготовка до друку, передмова та примітки О. Коваленка, С. Мельника і В. Сапона] // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 167 – 181; Переписні книги 1666 р. / [підготував до друку і зредагував В. О. Романовський]. – К.: ВУАН, 1933. – 448 с.

34. Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. / А. М. Лазаревский – Чернигов: Губернская типография, 1866. – Вып. I. Полк Черниговский; Вып. II. Полк Киевский и Нежинский. – 390 с.
35. Мазепина книга / [упорядкування та вступна стаття І. Ситого]. – Чернігів: ЦНТЕІ, 2005. – 524 с.
36. Описание Черниговскаго наместничества (1781 г.). – Чернигов: Черниговская Губернская типография, 1868. – 56 с.
37. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено / А. Шафонский. – К.: Университетская типография, 1851. – 697 с.
38. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781) / [підготовка до друку та передмова П. Федоренка]. – К., 1931. – 595 с.
39. Описи Київського намісництва 70 – 80-х років XVII ст.: описово-статистичні джерела / [відповідальний редактор П. С. Сохань]. – К.: Наукова думка, 1989. – 392 с.
40. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798 – 1800 років // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / [упорядник Т. Б. Ананьєва]. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 24 – 126.
41. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове / [под редакцией П. М. Добровольского]. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1908. – № 111 – 130.
42. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове / [под редакцией П. М. Добровольского]. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1908. – № 114 – 124.
43. Журналы заседаний Черниговской губернской архивной комиссии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии (1900 – 1902). – Чернигов, 1902. – Отд. 1. – С. 32 – 33.
44. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове / [под редакцией П. М. Добровольского]. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1908. – № 86 – 93.
45. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове / [под редакцией П. М. Добровольского]. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1908. – № 110.
46. Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині; уривки з щоденників, рр.. 1921 – 1926; головним чином про гончарство чернігівське / Є. Спаська // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське народознавство, 1995. – Кн. 2. – С. 350.
47. Зайченко В. Цехові сукна у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського / В. Зайченко // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2007 – 2008. – Вип. 10. – С. 48 – 52.
48. ЧІМ, ІІ-2714, 1786 р.

Щербина С. Источники по истории ремесленных цехов на территории Северного Левобережья в XVII – XVIII вв.

В статье проанализировано состояние источниковедческой базы по истории ремесленных цехов Северного Левобережья XVII – XVIII вв., охарактеризованы письменные и вещественные источники, выявленные в архивах Украины и России.

Ключевые слова: ремесло, цех, Северное Левобережье, законодательный акт, грамота, универсал, статут, цеховые книги.

Shcherbyna S. The sources of handicraft guild's history on the territory of the Northern Left-Bank Ukraine in XVII – XVIII centuries.

In the article the source base of handicraft guild's history on the territory of the Northern

Left-Bank Ukraine in XVII – XVIII centuries is analyzed, written and material sources, found in archives of Ukraine and Russia are characterised.

Keywords: craft, guild, Northern Left-Bank Ukraine, legislative act, charter, universal, statute, guild books.

The article analyzes sources of handicraft guilds history in the Northern Left-bank Ukraine in XVII – XVIII centuries.

The sources of handicraft guilds history can be divided into several groups. The first one – legislative and public acts (king's privileges, magistrate's documents, hetman's universals), that gave law base for handicraft guild's existence, gave them certain rights and privileges.

Numerous originals and copies of such sources are gathered in the Vernadsky National Library of Ukraine, Central State Historical Archive of Ukraine. Some documents of this kind were analyzed by O. Lazarevskyi and P. Klimenko.

Universals of hetmans B. Khmelnytsky, I. Mazepa, P. Polubotok were published in the end of XX – the beginning of XXI centuries.

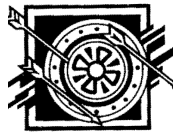
The second group of sources contains private documents (bills of sale, complaints, receipts). They give a chance to reconstruct conflicts in the guilds and demonstrate conflicting nature of the relationship between guilds, craftsmen, that didn't belong to guilds and local authorities.

To the third group of sources belongs business documentation of the Northern Left-bank Ukraine guilds (statutes and guild books), that contains information about financial, legal and social status of the guilds. A lot of guild books of XVII – XX centuries are gathered in Chernihiv V. V. Tarnovsky Historical Museum.

The fourth group of sources is represented by descriptive and statistic documents, that contain useful information about quantity of craftsmen and their attributes.

The history of handicraft guilds in the Northern Left-bank Ukraine in XVII – XVIII centuries is also revealed by the material sources – guild badges, stamps, flags. During XX century many material sources were lost.

Keywords: craft, guild, Northern Left-Bank Ukraine, legislative act, charter, universal, statute, guild books.

АКТУАЛЬНО

УДК 94(477)

Михайло Коропатник

УКРАЇНА У ДВОХ ВІЙНАХ – З ГІТЛЕРІВСЬКОЮ НІМЕЧЧИНОЮ ТА ПУТІНСЬКОЮ РОСІЄЮ: ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ

У статті на основі нових об'єктивних підходів до історичних процесів, сформульованих Українським інститутом національної пам'яті, висвітлюються події Другої світової війни в контексті участі в ній України, робиться спроба аналізу причин та наслідків неоголошеної війни Росії проти нашої країни.

Ключові слова: Друга світова війна, німецька окупація, вигнання окупантів, Україна, Росія, комуністичний, польський, український підпільний і партизанський рух, агресія, сепаратисти, АТО, гібридна війна.

Події в Україні періоду Другої світової війни складні і багатогранні. Тоді наша Батьківщина виступала у кількох іпостасях: жертва сталінської та гітлерівської окупації; країна, яка чинила спротив двом тоталітарним режимам; «колаборант»; країна-переможець та співзасновник ООН. Тому не дивно, що на сьогоднішній день в Україні існує не менш як чотири взаємовиключні версії історії Другої світової війни:

1. Російська, яка спирається на концепцію Великої Вітчизняної війни і боротьбу радянських партизан з німецькими окупантами та колабораціоністами.
2. Польська, з характерним акцентуванням боротьби Армії Крайової з іноземними окупантами та УПА.
3. Західноукраїнська історія героїчної боротьби УПА та ОУН проти Радянської Армії.
4. Єврейська, яка зосереджена на організованому нацистами та їхніми слов'янськими поплічниками Голокості.

Усе це породжувало і породжує низку протиріч. Не в останню чергу вони інспірували Росією, яка мала необмежений доступ до українського інформаційного простору і для якої перемога над нацизмом стала важливим фактором легітимізації радянського спадку, що активно інкорпорується у російську політику пам'яті [14].

У сучасному російському історичному та публічному просторі активно експлуатується образ українських націоналістів як колабораціоністів та посібників нацизму [16]. До речі, у чисто пропагандистському аспекті термінологія часів Другої світової війни трансплюється російськими засобами масової інформації на українську дійсність – «фашистський режим», «бандерівці», «карателі» тощо.

Стосовно ж української політики пам'яті про Другу світову війну в цілому, то вона поки що залишається різновекторною з ряду причин: відсутність у громадян України спільного для всіх досвіду 1939-1945 рр., непослідовна державна політика пам'яті, яка часом скочувалася до політичних маніпуляцій, використання значимих для суспільства

© Коропатник Михайло Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського.

історичних проблем з метою мобілізації електорату, відволікання від соціально-економічних проблем; складні питання деколонізації / «націоналізації» колись спільної радянської історії, пов'язані з агресивною інформаційною політикою РФ, спрямованою на збереження свого політичного впливу на пострадянському просторі.

Саме ці причини зумовлюють обмеженість фундаментальних історичних досліджень стосовно окремої ролі України у боротьбі з нацистською Німеччиною [19, 9, 8]. Разом з тим активізується роль Українського інституту національної пам'яті у формуванні української державної політики національної пам'яті щодо Другої світової війни. Так, голова Інституту Володимир В'ятрович у доповіді «Друга світова війна у сучасній державній політиці національної пам'яті» наголосив, що на події 1939-1945 рр. та всю українську історію ми маємо дивитися українськими очима, а національну пам'ять про своє минуле самі формувати та розвивати. Необхідно звільнитися від радянсько-російських та інших імперських міфів, які є знаряддям обґрунтування панування чужинців в Україні. Український народ узяв участь саме у Другій світовій війні з 1939 року, а не з 1941 року. Термін «Велика Вітчизняна війна» Сталіним вигадано для приховування власної загарбницької політики та союзу з нацистською Німеччиною у 1939–1941 роках. Треба пам'ятати про те, що мільйони українців та представників усіх народів СРСР разом із державами – членами антигітлерівської коаліції – врятували світ від коричневої чуми. І це було зроблено всупереч бездарній, антинародній політиці комуністичної тоталітарної держави на чолі зі Сталіним [5, с. 5]. Методологічною основою для формування нового бачення участі України у Другій світовій війні стали методичні матеріали, підготовлені науковцями УІНП [13]. На допомогу науковцям, в т. ч. дослідникам участі України у Другій світовій війні, з недавнього часу прийшла також громадська ініціатива істориків – сайт ЛІКБЕЗ. Історичний фронт [20].

Нинішні події на Сході України, перебіг антитерористичної операції 2014 року (хоч це, по-суті, є війна з путінською Росією) висвітлюються в основному у засобах масової інформації, є предметом дискусій політиків і політологів. Історичних же досліджень стосовно об'єктивних паралелей подій на території України періоду Другої світової війни та війни проти російської агресії допоки що практично немає. Хоч ця проблема заслуговує на увагу.

З одного боку, нинішнє покоління повинне пам'ятати трагедію нашого народу, підсилену тим, що йому довелося зустрітися з двома окупаціями – радянською і нацистською. Як стверджує автор книги «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним», професор історії Єльського університету (США) Тимоті Снайдер, Україна стояла у центрі найбільшої катастрофи Західного світу. «З 17 млн убитих, – пише Т. Снайдер, – 14 млн було знищено там, де побували і радянська, і німецька адміністрації. В 1930 – 40-их роках Україна була найнебезпечнішим для життя місцем у світі». З іншого боку, агресія Росії проти України за своїми методами багато в чому нагадує агресію нацистської Німеччини проти європейських країн, включно з СРСР та її тодішньою складовою частиною – УРСР.

Першою спробою проаналізувати та співставити в історичному аспекті, виокремити певні паралелі участі України у двох війнах – з гітлерівською Німеччиною і путінською Росією – зроблено на науково-практичній конференції «Вигнання нацистських окупантів з України: пам'ять та уроки історії», що відбулася в Чернігові у жовтні 2014 р., зокрема, у виступах Ростислава Пилявця, Олександра Штоквиша та Михайла Коротатника [27, 38, 18].

Автор ставить перед собою завдання співставити події 1939–1944 рр. і 2014 р., які відбувалися і відбуваються в Україні, провести певні історичні паралелі, спробувати з'ясувати на основі різних інформаційних джерел витоки і можливі результати так званої «гібридної війни» путінської Росії проти України, схожість методів нинішнього російського керівництва з методами нацистської Німеччини, а також окремі аспекти політики лідерів європейських країн у передвоєнні роки та у зв'язку з відвертим ігноруванням російським керівництвом норм міжнародного права у нинішніх умовах.

Напередодні німецького вторгнення 22 червня 1941 р. серед українців чітко вималювалися три категорії: ті, що жили під радянською владою; ті, що з 1939 р. опинилися під радянською владою; нарешті ті, що ніколи не жили під радянською владою.

Українці під радянською владою, за невеликим винятком, становили аполітичну масу, яка, пройшовши через страхіття сталінської соціальної, економічної та політичної лабораторій, боялася навіть думки про якісь громадянські чи національні права. Інакше було на західноукраїнських землях до їх прилучення до УРСР. Тут було створено ряд легальних партій, які обстоювали інтереси українців у державних інституціях. Після заборони їхньої діяльності у 1939 р. підпільну роботу продовжувала розділена на дві фракції – Андрія Мельника і Степана Бандери – Організація українських націоналістів [9, с. 224-225].

Якщо ж говорити про політичні сили, які існували в Україні під час Другої світової війни, то Тарас Гунчак зводить їх до чотирьох: німецька окупаційна влада; комуністичний підпільний і партизанський рух; польський підпільний і партизанський рух; український самостійницький підпільний і партизанський рух [9, с. 227].

Безперечно, вирішальним чинником на окупованій території виступала нацистська влада, завданням якої, за словами Еріха Коха, було «виссати з України всі багатства, не звертаючи уваги на почуття чи власність українців», а останні мусять «працювати, працювати і ще раз працювати». Унаслідок такої політики на початок 1945 р. в Німеччині працювало майже 7 млн завезених робітників, із котрих 2,5 млн були з Радянського Союзу. Авторитетний історик Олександр Даллін вважає, що приблизно 2,2 млн з них – вихідці з України [9, с. 228-229].

До нападу на СРСР нацистські вожді висловлювали готовність до співробітництва з населенням національних республік Радянського Союзу, щоб забезпечити стабільність «нового порядку». Проте після перших приголомшливих успіхів у війні проти СРСР Гітлер та його оточення розробляють інші плани, в яких для населення окупованих територій уже майже не залишалося місця.

Отже, окупанти самі створили передумови для зміни тактики націоналістів і виникнення перших збройних загонів, пов'язаних з українським самостійницьким рухом. Вони з'явилися на Поліссі, де Тарас Бульба-Боровець заснував так звану Поліську Січ. Восени 1942 р. і ОУН організувала ряд партизанських загонів, які скоро прибрали назву Українська повстанська армія (УПА). За німецькими даними, до 1943 р. УПА мала під зброєю 80-100 тис. вояків [9, с. 238-241].

Зауважимо, що, поширивши поле своєї діяльності на східні терени України, ОУН мусила організаційно і програмово пристосуватися до нових обставин. У рішеннях Великого збору організації недвозначно приймалися демократичні принципи, які мали забезпечити майбутній державний порядок і справедливий соціальний лад, звертається особлива увага на економічне будівництво та культурне піднесення народу в самостійній українській державі [26, с. 90-103]. Зверніть увагу, що це вирішувалося за надзвичайних воєнних обставин, коли перспективи були зовсім неясними. Порівняйте це із ситуацією на Сході України в 2014 р.

Серед польського підпільного і партизанського руху найпотужнішою силою була Армія Крайова, пов'язана з польським еміграційним урядом. Інші групи типу Гвардії Людової, пов'язані з Радянським Союзом, особливої ролі не відігравали. Армія Крайова не мала на меті здійснювати великі збройні акції проти німців. Її завдання було іншим – підготовка до повернення під польське панування східних земель. [9, с. 231-232].

Стосовно комуністичного партизанського руху, то у 1942–1943 рр. він розвинувся у значну силу. Якщо у травні 1942 р. в Україні він налічував приблизно 26 тис. бійців, то в кінці 1943 – 58,5 тис. Німецьке командування виділило для боротьби з партизанами близько 120 тис. солдатів [9, с. 228-229].

Умови для вигнання нацистських окупантів з України створив контрнаступ Радянської армії, що розпочався 19 листопада 1942 р. під Сталінградом. Першими на українську землю вступили бійці 1-ої гвардійської армії Південно-Західного фронту. Це сталося 18 грудня 1942 р., коли було звільнено село Півнівка Міловського району Ворошиловградської області [19, с. 581-587].

Завершальною у вигнанні нацистських окупантів з території України стала Східно-Карпатська операція, що почалася 8 вересня 1944 р. Вона, за офіційними джерелами, якими користувалися в Україні до останнього часу, була завершена 28 жовтня звіль-

ненням порівняно невеликої території західних областей УРСР, яка ще залишалася окупованою, а також очищенням від ворога території Закарпаття і частини Східної Словаччини [19, с. 588].

Український народ поніс чи не найбільші втрати у Другій світовій війні – демографічні, матеріальні, культурні. А ті, хто врятувався, пережили страшні фізичні й духовні тортури. Як писав Олександр Довженко, Україна поруйнована, як ні одна країна в світі. Поруйновані й пограбовані всі міста. У нас нема ні шкіл, ні інститутів, ні музеїв, ні бібліотек. Загинули наші історичні архіви, загинуло малярство, скульптура, архітектура. Поруйновані всі мости, шляхи, розорила війна народне господарство, понищила людей, побила, повішала, розігнала в неволю. У нас нема майже вчених, обмаль митців... [12].

За радянськими джерелами, німецькі окупанти зруйнували в Україні понад 700 міст і містечок, знищили понад 28 тис. сіл. Це позбавило 10 млн людей притулку і спричинило шкоду народному господарству на 1,2 трлн карбованців. На окупованій території від німецьких рук загинуло близько 7 млн цивільного населення і військовополонених [9, с. 221].

Враження про наслідки нацистської окупації України після її відвідування виклав у статті «Україна сплачує за своїм рахунком» американський журналіст Едгар Сноу. «Уся ця титанічна боротьба, що її деякі схильні скинути з рахунку на якусь «славу Росії», – зазначав Сноу, – була насправді – і в багатьох аспектах – насамперед боротьбою, запеклою війною України, яка їй коштувала багатьох болючих втрат. Звичайно, найбільшою втратою були людські життя. Не менш ніж десять мільйонів людей... загинуло на Україні з початку війни... Жодна інша країна Європи не зазнала подібного руйнування міст, промисловості, сільськогосподарських угідь, загибелі стількох людей» [39]. За процентом утрат за роки війни відносно всього населення – 16,7% – Україна поступається лише Польщі (19,6%) [9, с. 249-253].

Безпосередній внесок України у розгром нацистської Німеччини та її союзників тяжко переоцінити. Тільки у лавах Червоної армії воювало до 7 млн українців, тобто 23% особового складу Збройних сил СРСР, що більше, ніж військо Великої Британії, яка мобілізувала близько 6 мільйонів своїх громадян. Захищали світ від нацистських окупантів українці також у лавах УПА, польській, американській, канадській арміях, антинацистських рухах країн Європи [5, с. 6].

Про те, що саме Україна була центральною ареною війни, свідчить той факт, що вже у 1941 р. фактично вся її територія, яку залюднювали 41,9 млн чоловік, була окупована німцями. У той самий час лише 17% території Росії з населенням 27 млн було зайнято ворогом [9, с. 247]. Про такі факти не зайве було б знати російському президентові Володимиру Путіну, котрий в одному зі своїх виступів заявив, що Росія і без України виграла б Велику Вітчизняну війну.

Або ознайомитися із записами Олександра Довженка. Перебуваючи на Південно-Західному фронті, він записав у щоденнику, що з Україною пов'язано «добру половину всієї світової війни». Справді, у 1941–1944 роках тут зосереджувались ударні формування агресора – від половини до 70% загальної кількості дивізій вермахту та армій їхніх союзників. Та й сама територія України була очищена від загарбників аж ніяк не росіянами, бо чотири Українські фронти на 40-50% склалися з українців [27, с. 14-16].

Були і позитивні результати війни для України. Вона вийшла, хай і формально, на міжнародну арену, ставши одним із засновників ООН. Завершився процес возз'єднання українських земель.

Поразка нацистської Німеччини відкривала перед країнами-переможцями, в т. ч. Україною, нові перспективи. «Я хочу вірити, що як би не багато загинуло кращих людей, як не багато шушвалі лишилося по жирним прифронтовим установам, – писав Олександр Довженко, – все ж таки виростуть і загартуються в боротьбі сильні характери, сильні душі замість срак, широкі натури, чесні, сміливі і відверті, що виростили і оформилися у огні і бурі. Вірю, що вони будуть, що не розійдуться вони скромно по домівках, що вирушать вони на трибуну і як у боях під кулеметами, не криючись, чесно і відверто, і строго побажають кращого, розумнішого. Тоді й почую, що кров ніколи не летіть марно, людська гаряча кров, з слізьми і потом. Буде управа дураку і усус-

пільненому тупиці бюрократу! ... Якою б не була страхітливо руйнівна війна, яким би брудним ураганом не пройшлась вона по Україні, її величезне позитивне значення для історії українського народу безперечне. У цій пожежі, хаосі й крові злились воедино всі українські землі. І якою б не була, очевидно, на початку їхня доля тяжкою і трудною, в кінцевому рахунку український народ робить рішучий і неминучий крок вперед». [12].

Цей крок отримав логічне завершення 24 серпня 1991 р. – Україна стала незалежною, соборною державою. Та на 23-му році незалежності, незважаючи на новий світовий порядок, участь у всіх міжнародних організаціях і гарантії безпеки з боку провідних держав, у т. ч. Росії, Україна стала об'єктом відвертої агресії з боку цієї країни – однієї із учасниць антигітлерівської коаліції в роки Другої світової війни. Спочатку російське керівництво підло анексувало Крим, потім стимулювало сепаратистські настрої на Сході України, заохочуючи терористів і постачаючи їм зброю, і нарешті ввело свої регулярні війська на Донбас, правда, заперечуючи цей абсолютно достовірний факт.

Урешті-решт 7 квітня 2014 р. в. о. Президента України Олександр Турчинов оголосив про проведення військової операції проти сепаратистів, що захопили кілька адміністративних будинків у Донецьку, Луганську і Харкові, що і вважається офіційним початком антитерористичної операції (АТО). До активної фази боротьби українські військові приступили лише в кінці травня, після президентських виборів. До того часу бойовики взяли під контроль третину території Донбасу і оголосили про створення Донецької і Луганської народних республік.

За час проведення АТО підконтрольна сепаратистам територія зменшилася вдвічі (за даними РНБО). У ніч на 5 липня українські війська визволили багатотраждальний Слов'янськ, що три місяці був неприступним форпостом сепаратистів [2].

Визволення Слов'янська виявилось, по-суті, останньою вдалою операцією українських військовиків, а кордон залишався і залишається дірявим для постачання Росією вояків і зброї.

Станом на середину вересня 2014 р. загальні втрати українських силовиків під час проведення антитерористичної операції з середини травня можуть становити близько 2 тис. осіб [34].

Лише під Іловайськом утрати українських сил, на думку командира батальйону спецпризначення «Донбас» Національної гвардії України Семена Семенченка, становлять більше тисячі осіб [6]. У той же час генеральний прокурор Віталій Ярема продовжує дотримуватися версії, що «під час Іловайської трагедії загинув 241 український патріот» [25].

У Проміжному звіті Тимчасової слідчої комісії з розслідування трагічних подій під Іловайськом чітко зазначено її головні причини і наслідки (станом на 20 жовтня 2014 р.):

1. В основі – фундаментальні проблеми в організації оборони країни. Дії РФ на території України співпадають з п'ятьма з шести ознак агресії з боку іноземної держави, що містяться в ст. 1 Закону України «Про оборону України» (за компетентними джерелами, нині на Донбасі знаходиться біля 7,5 тис. російських військовослужбовців). Усупереч нормам зазначеного закону не було введено військового стану, а відтак не утворено єдиного центру організації оборони країни – Ставки Верховного Головнокомандувача. Результат – належним чином не була організована оборона країни як система політичних, економічних, соціальних, військових, інформаційних, правових, організаційних та інших заходів щодо захисту держави в умовах збройної агресії. Країну позбавили 70% видобутку вугілля і контролю над частиною магістральних газопроводів.

2. Не введення військового стану призвело до дезорганізації управління військовими діями. Так, наприклад, Генеральний штаб, покликаний в умовах воєнного стану бути головним військовим органом із планування оборони країни, управління застосуванням Збройних сил, з координації та контролю виконання завдань у сфері оборони іншими військовими формуваннями, органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, правоохоронними органами, в умовах АТО позбавлений цих функцій. Формально центром координації військових дій є штаб АТО, що має багато в чому віртуальний характер. Створено запутану систему координаторів від силових структур, які не приймають жодних офіційних рішень і погоджують ті чи інші дії в режимі телефонних розмов.

3. Помилкові кадрові рішення та неадекватні дії міністра оборони В. В. Гелетея і начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройними Силами України В. М. Муженка. На засіданні Слідчої комісії 1 жовтня 2014 р. обидва продемонстрували незнання положень про міністерство і генштаб, зміст Закону України «Про оборону України». Кар'єризм В.В. Гелетея в поєднанні з некомпетентністю призвели до дезорганізації роботи Міністерства оборони як центрального органу виконавчої влади у сфері оборони і військового будівництва. Функції міністра оборони фактично зводилися до системних спроб постати в очах Президента міністром-переможцем, рапортів йому то про чергове узяття Саур-Могили, то прапор, піднятий над черговою сільською радою. Виконання ж поставленого завдання по розгрому основних сил незаконних збройних формувань у м. Іловайськ і узяття його під контроль було практично повністю покладено на добровольчі батальйони спеціального призначення МВС, які мають міліцейські функції і озброєні не адекватно поставленому завданню. В результаті безглузлого тривалого (понад місяць) перебування наших частин в зоні постійних ракетно-артилерійських обстрілів із території Росії, на відкритій місцевості, де не можливо було організувати ефективний інженерний захист, ми понесли великі втрати вбитими і пораненими, багато частин і підрозділів втратили боєздатність.

4. Іловайська трагедія мала не лише тяжкі військові, але й не менш тяжкі політичні наслідки для країни. Результатом помилок, які були допущені військовим керівництвом країни, стали сотні людських життів і покалічених доль. Стала падати довіра народу до керівництва країни й армії. У країні і армії насаджувалися настрої поразки, які стали фоном зустрічі президентів України і Росії 26 серпня 2014 р. в Мінську і, значною мірою, визначили підписання 5 вересня 2014 р. Мінських угод, які неоднозначно сприймаються як мешканцями Донбасу, так і мешканцями всієї України, а також прийняття не менш спірних законів «про Донбас» 16 вересня [35].

У результаті бойових дій Схід України зазнав величезних матеріальних збитків. Віце-прем'єр міністр, міністр регіонального розвитку, будівництва та ЖКГ (нині – голова Верховної Ради України) Володимир Гройсман оприлюднив такі цифри: станом на середину вересня 2014 р. із 28 міст та 18 районів Донецької області руйнувань зазнали 21 місто та 13 районів; із 14 міст та 18 районів Луганської області зазнали руйнувань 14 міст та 8 районів. За попередніми підрахунками, в цих двох областях зруйновано або пошкоджено 11325 об'єктів на більш як 11 млрд грн. Більша частина руйнувань припадає на житлові будинки та системи енерго-, водо-, теплопостачання. Зруйновано більше 1,5 тис. об'єктів інфраструктури та 132 промислові об'єкти. Внаслідок цього від 1,1 до 1,8 млн працездатних жителів Донбасу тією чи іншою мірою залишаються без роботи та засобів для проживання [10].

Якщо головним винуватцем Другої світової війни, її першопричиною була нацистська верхівка Німеччини, то до подій на Сході України безпосередньо причетне керівництво Росії в особі її президента Володимира Путіна. Саме він призвів до того, що у 2014 році, через 100 років після початку Першої світової війни, Росію охопила воєнна істерія, приступ ура-патріотизму, масовий мілітаристський психоз. Путіну, на думку російського політика, депутата Псковського обласного Зібрання депутатів Лева Шлосберга, дуже хочеться виправити наслідки «найкрупнішої геополітичної катастрофи ХХ століття», як він сам одного разу назвав розпад Радянського Союзу. Те, що подібне бажання може повернутися страшним кровопролиттям, Путіна не зупиняє [37].

Щодо політики врегулювання конфлікту на Донбасі, особливо з точки зору «умиротворення» агресора – Росії, відношення в українському суспільстві неоднозначне. Так, наприклад, багато політологів вважають, що Мінські угоди, Закон України від 16 вересня «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» – добровільна здача, вивід з-під української юрисдикції частини нашої території в обмін на примарний мир на Донбасі. Таку точку зору висловив, зокрема, чернігівський журналіст, громадський діяч Петро Антоненко. Він нагадав, що Президент, подаючи, в порядку реалізації мінських домовленостей, закони до парламенту, звернувся до депутатів зі словами «краще ця маленька ганьба, ніж велика війна». Хоча давно відомий вислів Уїнстона Черчилля: «Хто віддає перевагу ганьбі перед війною, отримає і ганьбу, і війну». [32].

Кандидат юридичних наук, експерт-кримінолог Ганна Маляр вважає, що українські політики з колишньої команди Януковича користуються світоглядним егоїзмом та нерозумінням цінності держави певною категорією населення України, ставлячи у своїх полум'яних агітаційних виступах на перше місце «мир будь-якою ціною». На жаль, таку саму риторику підхопила й діюча влада. Адже саме прагненням миру вона виправдовує ті свої рішення, які активно критикує суспільство. Так, ми всі хочемо миру, ніхто не хоче гинути або втрачати на війні близьких. Але зменшення кількості смертей повинно вирішуватися за рахунок професіоналізму командування – а не за рахунок втрати територій [21] !

З такою точкою зору можна погодитися, проте із серйозними застереженнями, пов'язаними із співвідношенням воєнних потенціалів України і Росії. Джерело Ukrainian Media Service приводить статистику стосовно співвідношення Збройних сил України і Росії. У таблиці це виглядає таким чином [3].

Кількісні параметри	Україна	Росія
Військовослужбовці	160000	766000 (Резерв – 2 485000)
Бронетранспортери	7081	10720
Танки	4112	15500
Артилерія	1000	4625
Бойові літаки	400	3082
Бойові вертольоти	93	973
Бойові кораблі	24	289
Субмарини	1	63

Величезний дисбаланс військових сил віддзеркалює різні бюджети на оборону. Росія витрачає біля 78 млрд доларів на рік, а Україна – 1,6 млрд. Разом з тим Збройним силам України, як вважають експерти, може допомогти підвищене почуття національної ідентифікації, формуванню якої сприяє окупація іноземними військами [3].

Нинішня війна, розв'язана Путіним, є війною нового типу, для визначення якого застосовуються різні терміни – гібридна війна, нестандартна, неконвенціональна. Серед методів і технологій такої війни найефективніші: розвідка і контррозвідка; інформаційна, дезінформаційна і пропагандистська війна; кібервійна; широке застосування спецпідрозділів; використання неурядових акторів (бізнес, наука, релігійні організації, криміналітет, приватні особи), що діють порівняно незалежно, але під загальним керівництвом і централізованим управлінням; широке використання підривних дій; застосування тактики терористів, у т. ч. використання жінок і дітей як живого щита при нападах на воєнні і цивільні об'єкти; енергетична війна; економічна війна, що включає торгівлю, санітарні, фінансові та інші інструменти; вивід на принципово новий рівень корупції, яка фактично перетворилася на оптові закупівлі політичного і військового керівництва в країнах, що є об'єктами агресивного впливу; «п'ята колона» в Україні, інших пострадянських та західних країнах.

Але саме інформаційна, дезінформаційна та пропагандистська війни стали одним із наймогутніших знарядь агресії Росії. Можна спостерігати, як громадяни однієї за одною країн стають жертвами цієї пропагандистської війни. Першою стала значна кількість жителів Росії, потім частина населення України, жителі деяких інших країн, у т. ч. західноєвропейських.

Отже, не слід забувати, що, як заявив на засіданні Комітету з економіки і безпеки Парламентської асамблеї НАТО у Вільнюсі 31 травня 2014 р. російський економіст, радник президента Росії у 2000-2005 роках Андрій Ілларіонов, тепер ми маємо справу не лише з правлячим режимом, а й із значною частиною російського суспільства, що схильне до реваншизму і ревізії повоєнного світового порядку [15].

Інформаційно-пропагандистська війна з боку нашого північного сусіда ведеться за так званім «правилом спрощення», сформульованим ще Геббельсом: «Народні маси зазвичай більш примітивні, ніж ми собі уявляємо. Виходячи з цього, пропаганда повинна залишатися простою і одноманітною. В цій виснажливій гонитві лише той

здатний досягти головних результатів у справі досягнення впливу на громадську думку, хто здатний звести всі проблеми до найпростішої термінології і в кого вистачить мужності постійно повторювати їх у такій простій формі, незважаючи на заперечення інтелектуалів» [29, с. 169].

Жорстко охарактеризував російську державну пропаганду Лев Шлосберг. На його думку, останнього року вона стала синонімом і квінтесенцією брехні, цинізму і хамства. Масштаби брехні про війну на території України і про становище в Росії примусили згадати найпохмуріші радянські роки. Навіть не роки застою, а роки репресій. Російське державне і піддержавне телебачення захищається брехнею і ненавистю як блювотиною. І стає схожим на пропаганду у стилі Геббельса [36].

Звертаємо увагу, що і в роки Другої світової війни, в т. ч. на території України, велася не лише збройна, але й інформаційно-пропагандистська війна. Нацистською пропагандою займався спеціальний батальйон У., головним завданням якого було представити німецьку окупацію як визволення України від більшовицького гніту, а одним із напрямів – показ гарного життя оstarбайтерів. Радянська ж пропаганда намагалася пробудити у народів СРСР патріотичні почуття. У випадку з українцями цій меті слугувало використання імені й творчості Тараса Шевченка – за роки війни друкарнями надруковано понад 500 тис. примірників «Кобзаря». За уми українців вели боротьбу і націоналісти, притому на трьох фронтах: проти СРСР, польського підпілля і Німеччини. Робота у незнайомих раніше східних регіонах примусила оунівців, як сьогодні модно говорити, «почути Південний Схід». Націоналістам довелося поступово перебудуватися з пропаганди ідеї незалежності на пропаганду демократичних цінностей, звернути більше уваги на соціальні питання [17, с. 46-49].

Досвід агітаційно-пропагандистської роботи ОУН з населенням східних областей у воєнні роки з корективами відповідно до нинішніх інформаційно-комунікаційних можливостей не став би зайвим і в організації інформаційної протидії російським ЗМІ.

Тим паче, що, на думку экс-заступника глави СБУ генерал-лейтенанта Олександра Скипальського, повного припинення вогню на сході України очікувати, в силу об'єктивних причин, не варто. «Ми отримали довготривалу війну, – підкреслив генерал, – і тепер повинні жити в умовах наявності такого конфліктного регіону» [7].

Справді, підписаний у Мінську 5 вересня 2014 р. послом ОБСЄ Гайді Тальявіні, другим президентом України Леонідом Кучмою, послом РФ в Україні Михайлом Зурбовим, представниками ДНР Олександром Захарченком та ЛНР Ігорем Плотницьким «Меморандум про виконання положень протоколу за підсумками консультацій Тристоронньої контактної групи щодо кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану президента України Петра Порошенка», до початку 2015 р. залишається пустим папірцем. Жодне з положень цього документа, окрім заборони польотів бойової авіації (припинення застосування зброї; зупинка підрозділів і військових формувань сторін на лінії зіткнення станом на 19 вересня 2014 року; заборона на застосування всіх видів зброї і ведення наступальних дій; відвід засобів ураження калібром понад 100 мм від лінії зіткнення на відстань не менше 15 км з кожного боку; заборона на розташування важкого озброєння і військової техніки в районі, який обмежений населеними пунктами Комсомольське, Кумачеве, Новоазовськ, Саханка; заборона на установку нових мінно-вибухових інженерних загороджень в межах зони безпеки та зобов'язання зняти раніше встановлені мінно-вибухові загородження в зоні безпеки; виведення усіх іноземних збройних формувань, військової техніки, а також бойовиків і найманців з території України при моніторингу ОБСЄ) [33], не виконується. Сама ж моніторингова місія ОБСЄ абсолютно неефективна.

Російський політолог Станіслав Белковський вважає, що Путін буде продовжувати воювати з Україною всіма доступними йому засобами до тих пір, поки не виконає три завдання: гарантія не вступу України до НАТО; фактичне визнання належності Криму до Росії; реалізація сценарію, аналогічного Придністров'ю. Гарантії виконання цих завдань російський президент бачить у своєму власному неформальному контролі над частиною української території, загрозу відновлення війни у будь-який момент з плацдарму Донецької та Луганської областей [30].

Цілі Росії, на думку Віталія Портникова, цілком очевидні. Йому не потрібна ескалация, але не потрібне і врегулювання. Російському президенту найважливіше збереження статус-кво. Адже він вірить, що окупований Донбас – саме той важіль, з допомогою якого він зможе тиснути на Україну і обезкровлювати її. Хоч насправді, якщо лінія розмежування стане мирною, а терористи зосередяться на поїданні один одного, особливої проблеми для розвитку України окупована частина Донбасу представляти не буде.

Проблема виникне пізніше. І вирішувати її потрібно негайно. Бо чим довше будуть існувати ДНР і ЛНР, тим більшою ставатиме цивілізаційне провалля між цією територією і рештою України. Уявіть собі повернення окупованого Донбасу, жителями якого залишаться лише ті, кому нема куди виїхати, і прихильники «народних республік». Ми отримаємо критично інше населення, яке не сприйме жодних перемін. Воно буде підтримувати партії «донбаського гатунку», які будуть нагадувати про те, що «українська хунта бомбила і морила голодом трудовий регіон».

Із такої ситуації, як показує новітній політичний досвід, є два виходи – хорватський і боснійський. Хорватський означає, що населення, яке підтримало сепаратистів, просто переходить на територію країни – спонсора сепаратизму. Це Україні не підходить, бо конфлікт між хорватами і сербами був політичним і етно-релігійним, а конфлікт між українцями і прихильниками ДНР та ЛНР – цивілізаційний. Путін це знає і хоче нав'язати нам боснійський шлях з кількома державами під одним дахом. Це – справжній тупик, у який Путін хоче загнати Україну. Тому важливо не потрапити туди [28].

Перспективи в Україні є. Найперше – це посилення сектора безпеки. Програма урядових реформ передбачає збільшення військового фінансування з 1% у 2014 році до 5% від ВВП у 2020 році [11]. Важливим фактором є провал проекту Путіна щодо так званої Новоросії [23].

Невтішні для Росії наслідки війни рано чи пізно примусять правлячі кола цієї країни замислитися над пошуком прийнятної виходу із неприємної ситуації. Адже, як зазначає у своїй статті «Бессмысленный и беспощадный» російський політик Лев Шлосберг, зруйновані (і надовго, на багато років) відносини Росії з більшістю розвинутих країн світу. Фактично Росія опинилася в міжнародній ізоляції. Хто міг подумати рік тому, що по відношенню до Росії буде застосовуватися слово «ізгой». Тепер – застосовується. Будь-яке зниження продажу нафти і газу, зниження цін на нафту і газ позбавляють не лише російську економіку, але й російський бюджет значної частини грошей. ...Всього за один рік Володимир Путін програв усе. Дружбу народів. Політику. Безпеку. Економіку. Славу. Мир [36].

«Рік, що минає, – заявив у своєму новорічному зверненні Президент України Петро Порошенко, – був найважчим за останні сім десятиліть, з 45-го року. Лютий ворог зазіхнув на наші життя, територію, свободу, незалежність. Та вся країна – від малого до старого – стала на захист Батьківщини. Цю Вітчизняну війну ми обов'язково виграємо, бо вона для нас – справедлива» [24].

Потрібно бути повністю зомбованими російськими телеканалами, аби повірити, що українській армії протистоять «доведені до відчаю мирні жителі Донецька, а не замасковані регулярні частини російської армії». Так вважає депутат Законодавчих Зборів Санкт-Петербурга (фракція «Яблуко») Борис Вишневський. І не лише він.

Російська пропаганда називає українську владу «київською хунтою» і «фашистами», український народ – «бандерівцями», а українську армію – «карателями» (варто нагадати, що творила російська армія в Чечні). Російських громадян учать, що Україна представляє загрозу для національної безпеки Росії, а не навпаки. Це гірше, ніж брехня. Це свідомо підлість. Бо насправді Україна представляє загрозу не для російської національної безпеки, а для нинішнього російського політичного режиму. Тому що приклад України показує, як можна змінити владу, яка дискредитувала себе. Можна прогнати корумпованого президента, який роздав посади і ресурси друзям і родичам. Можна провести чесні вибори. Можна прийняти закон про люстрацію. І можна рухатися по європейському шляху. Цей шлях не гарантує щастя, але він дає надію. На відміну від шляху, по якому рухається сьогодні Росія.

У цілому можна зробити ряд висновків із ситуації, що склалася в результаті агресії

Росії, трансполуючи на нинішні реалії і події Другої світової війни на теренах України. По-перше, механізм підготовки та здійснення агресії путінської Росії проти України у 2014 р., вичікувальна позиція європейських лідерів адекватна агресивним планам нацистської Німеччини та політиці «умиротворення агресора» напередодні Другої світової війни. По-друге, неготовність країн, що стали об'єктами агресивних дій, до рішучої відсічі в силу технічної відсталості та непрофесіоналізму військових кадрів. По-третє, наявність «стіни» між владою і народом, її байдужість до потреб простих людей і військових, що в роки Другої світової війни вилилося у використання сталінським режимом живої сили як гарматного м'яса, а нинішньої української влади – у цілковиту безпорадність стосовно військово-технічного постачання Збройних сил і перекладенні цих обов'язків на волонтерські організації. По-четверте, присутність досить потужної колабораціоністської складової як тоді, так і зараз, особливо політика сепаратизму і співпраці з країною-агресором з боку ряду політичних партій у нинішніх умовах. По-п'яте, відсутність воєнного досвіду та координації дій між різними підрозділами при проведенні військових операцій, а не рідко і відверті зрадницькі дії мали результатом оточення і полон сотень тисяч радянських бійців у роки Другої світової війни, подібні наслідки у відповідних пропорціях – під час проведення АТО. По-шосте, радянська і націоналістична пропаганда на території окупованої України довгий час програвали нацистській, війну за мізки людей, їх світоглядні позиції на Сході України сьогодні поки що виграє країна-агресор – Росія. По-сьоме, як у роки Другої світової війни, так і в процесі війни з російськими окупантами у 2014 р. знадобився певний час для консолідації українців у боротьбі за свою територіальну цілісність і соборність. В обох випадках справі консолідації через свої власні дії сприяли країни-агресори.

1. Бологов П. Почему россияне игнорируют правду. /Петр Бологов // Новое время, 31 августа 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nvua.net
2. Вецько Е. Выжить любой ценой. /Евгения Вецько //Корреспондент. – 2014. – №27, 11 июля.
3. Восточный проект. [Електронний ресурс]. – Джерело доступу: vp.donetsk.ua
4. В США раскрыли работу миссии ОБСЕ на Донбассе. //«Главком», 10 октября 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: glavkom.ua.
5. В'ятрович В. М. Друга світова війна у сучасній державній політиці національної пам'яті. /В. М. В'ятрович //Вигнання нацистських окупантів з України: пам'ять та уроки історії для сьогодення. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. м. Чернігів, жовтень 2014 р. – Чернігів, 2015. – С. 3-10.
6. Gazeta.ua, 26 вересня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: gazeta.ua.
7. Генерал объяснил, почему полного прекращения огня на Донбассе не будет. //Обозреватель, 13 октября 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.obozrevatel.com>.
8. Грицак Я. Й. Історія України» /Я. Й. Грицак, В. К. Баран, Я. Д. Ісаєвич – Львів, 1998. – 586 с.
9. Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття. /Тарас Гунчак. – К.: «Либідь», 1993. – 288 с.
10. Дининець. – 2014. – 18 вересня. – № 16 (66).
11. Дининець. – 2014. – 2 жовтня. – № 17 (67).
12. Довженко О. Щоденникові записи 1939 – 1956 рр. Дневниковые записи 1939 – 1956. /О. Довженко //Культура України. Електронна бібліотека. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: prlv.org.
13. До 70-ї річниці вигнання нацистських окупантів з України. Методичні матеріали Українського інституту національної пам'яті. – К., 2014. – 7 с.
14. Журженко Т. «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? Націоналізація пам'яті про Другу світову війну на українсько-російському прикордонні. /Т. Журженко //Україна Модерна. – 2011. – №8. – С. 100-126.
15. Илларионов А. Четвертая мировая война. /Андрей Илларионов. //Выступление

на заседании Комитета по экономике и безопасности Парламентской ассамблеи НАТО. Вильнюс, 31 мая 2014 года.

16. Касьянов Г. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. /Г. Касьянов, В. Смолій, О. Толочко – К.: Інститут історії України, 2013. – 128 с.

17. Клочко Р. Вторая информационная. /Роман Клочко //Корреспондент. – 2014. – №26, 4 июля. – С. 46-49.

18. Коропатник М. М. Війна: історичні паралелі в контексті боротьби України з агресією нацистської Німеччини і путінської Росії. /М. М. Коропатник //Вигнання нацистських окупантів з України: пам'ять та уроки історії для сьогодення. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. м. Чернігів, жовтень 2014 р. – Чернігів, 2015. – С. 27-37.

19. Литвин В. Історія України. /Володимир Литвин. – К.: Наукова думка, 2009. – 824 с.

20. ЛІКБЕЗ. Історичний фронт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: likbez.org.ua.

21. Маляр А. Маніпуляція «миром» вбиває державність. /Анна Маляр //Українська правда, 24 вересня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: pravda.com.ua.

22. Наші гроші, 5 березня 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nashigroshi.org.

23. Невзоров А. Шовинистическая истерия РФ. /Александр Невзоров // Новое время, 1 сентября 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nvua.net.

24. Новорічне звернення Президента України. //Президент України Петро Порошенко. Офіційне інтернет-представництво. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: president.gov.ua.

25. Online Експрес, 11 грудня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: expres.ua.

26. ООН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1945 рр. – Б. м., 1955. – 655 с.

27. Пилявець Р. І. Вигнання нацистських окупантів з України (1943-1944 роки): головні підсумки. /Р. І. Пилявець //Вигнання нацистських окупантів з України: пам'ять та уроки історії для сьогодення. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. м. Чернігів, жовтень 2014 р. – Чернігів, 2015. – с. 11-18

28. Портников В. Путинская ловушка для Украины: прошлое может попасть в будущее. /Виталий Портников //Ліга.net, 15 декабря 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: liga.net.

29. Почепцов Георгий. Теория коммуникации. /Георгий Почепцов. – Изд-во «Ваклер», серия 2011. – 845 с.

30. Российский политолог рассказал, когда Путин прекратит воевать с Украиной. //Обозреватель, 25 сентября 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: obozrevatel.com.

31. Россия и СССР в войнах XX века. /Под общей редакцией Г. Ф. Кривошеева. – Москва: «Олма-Пресс», 2001. – 950 с.

32. Світ. – 2014. – №39. – 25 вересня.

33. ТСН, 20 вересня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: tsn.ua.

34. Українська правда, 19 вересня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: pravda.com.ua.

35. Українська правда, 20 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: pravda.com.ua.

36. Шлосберг Л. Бессмысленный и беспощадный. /Лев Шлосберг //Псковская губерния. – 2014. – 15-21 октября. – №39 (712).

37. Шлосберг Л. Казус бэллѣ Владимира Путина. /Лев Шлосберг //Псковская Лента Новостей. – 2014. – 19 сентября.

38. Штоквиш О. А. «Визволення 1944». Ігри з пам'яттю в контексті російсько-української війни 2014 року. /О. А. Штоквиш //Вигнання нацистських окупантів з України:

пам'ять та уроки історії для сьогодення. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. м. Чернігів, жовтень 2014 р. – Чернігів, 2015. – с. 19-26

39. Saturday Evening Post. – 1945, Jan, 27.

В статье на основании новых объективных подходов к историческим процессам, сформулированных Украинским институтом национальной памяти, освещаются события Второй мировой войны в контексте участия в ней Украины, делается попытка анализа причин и последствий необъявленной войны России против нашей страны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, немецкая оккупация, изгнание оккупантов, Украина, Россия, коммунистическое, польское, украинское подпольное и партизанское движение, агрессия, сепаратисты, АТО, гибридная война.

Mykhailo Koropatnyk

UKRAINE in two wars – with Hitler's Germany and Putin's Russia: historical parallels

The article analyzes the contribution of Ukraine to the overall forces' victory of anti-Hitler coalition over Nazi Germany in World War II, investigates the causes and course of the current confrontation between Ukraine and Russia, which, in author's opinion, actually turned into a hybrid war of Putin regime against Ukrainian independence, including to itself, among other things, direct military intervention and advocacy cynical war.

Specific facts show the direct contribution of Ukraine to utter defeat of Nazi Germany and its allies. Close on 7 million. Ukrainian people fought in the Red Army, ie 23% of the Armed Forces of the USSR. Ukrainian people protected the world from Nazi invaders also in the ranks of the URA, Polish, American, Canadian Army, anti-Nazi movements in Europe. Exactly Ukraine was the central arena of War: by 1941 the whole of its territory with a population of 41.9 million. people, was occupied by the Germans. At the same time, only 17% of Russian territory with a population of 27 million. people was occupied by the enemy. From half to 70% of all divisions of the Wehrmacht armies and their allies focused in Ukraine in 1941-1944. It is worth mentioning to Putin, who says that Russia, without Ukraine, would win the Great Patriotic War, a well-known fact: Ukrainian territory was evacuated from invaders even not by Russians, because four Ukrainian fronts at 40-50% consisted of Ukrainian people. As Alexander Dovzhenko had written in his diary, Ukraine associated with «a good half of all World War.»

In the 23rd year of independence, despite of the new world order, participation in all international organizations and guarantee of the safety from the leading countries, including Russia, Ukraine became the object of blatant aggression from the part of this country – one of the member of the anti-Hitler coalition during the Second World War. First Russian leaders basely annexed Crimea, then stimulate separatist mood in Eastern Ukraine, encouraging terrorists and supplying them weapons, and finally, brought its regular troops in Donbass, however, denying this quite authentic fact.

So if the main perpetrator of World War II, its first cause was the Nazi Germany's elite, so then, before the events in Eastern Ukraine, Russian leadership is directly involved in the person of President Vladimir Putin. It was he who led to the fact that Russia was captured by a military hysteria, fit of jingoistic patriotism, mass militaristic psychosis. Putin would like to correct the consequences of «the biggest geopolitical catastrophe of the twentieth century,» as he once called it the collapse of the Soviet Union. The fact that such a desire can return into a terrible bloodshed, does not stop the Russian leader.

2014 year, as the President of Ukraine Petro Poroshenko stated in his New Year's address, «was the most difficult in the past seven decades, since 45th year. Angry enemy encroach on our lives, territory, freedom and independence. But the whole country – young and old persons- came to the defense of the Motherland. This Patriotic War we will win, because it is for us – just».

Володимир Пекарчук

ОХОРОНА І ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В ПРОСТОРІ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ: ТЕНДЕНЦІЇ 1990 – 2000-х рр.

У статті на основі архівних та статистичних матеріалів, аналітичних напрацювань попередників розглянуто місце і роль культурної спадщини етноменшин України у процесі їхньої етнічної ідентифікації, гармонізації міжетнічних відносин. Значну увагу приділено діяльності заповідників, які були створені з метою охорони та вивчення культурної спадщини етноменшин.

Ключові слова: етнічні меншини, держава, культура, етнонаціональна політика, ідентифікація, заповідник.

Культурна спадщина етноменшин завжди виступала потужним засобом згуртування цих спільнот, виховання у них самосвідомості, національної гідності. В Україні склалася певна система пам'яткоохоронної діяльності у цій сфері, яка включає низку організаційних, політико-правових, міжнародних чинників.

Сьогодні ця важлива проблематика в Україні перебуває на стадії початкового висвітлення. Мета і завдання даної розвідки полягають в узагальненні проблем культурної самоідентифікації. Деякі аспекти цієї проблеми одержали фрагментарне висвітлення в роботах В. Наулка, Я. Калакури, О. Курінного, М. Панчука, В. Котигоренка, Д. Табачника, Г. Москаля, В. Вороніна, Р. Чілачави, Т. Пилипенко. Вони здебільшого присвячені етнонаціональній структурі українського суспільства, сучасному стану етноменшин, політиці в галузі культури, особливостям процесу етнічного відродження.

Вітчизняна нормативна система базувалася на засадничих принципах міжнародних організацій – ЮНЕСКО, ІКОМ та ІКОМОС, які формували правове поле практичної діяльності в галузі охорони культурної спадщини. Хартії ІКОМОС використовувалися як інструмент розробки законодавства, належного використання фінансів, регулювання проведення реставраційних робіт, відтворення пам'яток тощо. Пам'яткоохоронні структури України в основу своєї діяльності поклали Конвенцію «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності», яка стосувалася системи контролю за переміщенням культурних цінностей за межі держави. Вони також керувалися положеннями Конвенції «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини». На основі діючого законодавства, відповідно до міжнародних зобов'язань, в Україні було розроблено та запроваджено нормативні акти, що становили основу системи охорони пам'яток. Основним документом, що визначав державну політику в цій галузі, був Закон України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.), який передбачав проведення єдиної державної політики в галузі, визначав особливу відповідальність держави за виявлення, облік, вивчення, реставрацію й охорону культурної спадщини, невідчужуваний характер особливо цінних об'єктів культурної спадщини, забезпечення доступу до них [1].

© Пекарчук Володимир Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Позитивним можна вважати принцип формування діяльності пам'ятко-охоронної галузі на основі перспективних програм. Основними документами для планування такої роботи були «Загальнодержавна програма збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки» та «Комплексна програма паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003–2010 рр.». Програми передбачали запровадження комплексних заходів із охорони пам'яток, проте через політичну нестабільність розгляд і прийняття таких документів постійно відкладався. Багато положень базових законів носили декларативний характер, що пояснювалося політичними інтересами і відірваністю від реалій суспільно-економічного життя. Поряд з новими підходами законодавство містило ще багато елементів радянської адміністративної системи [2].

Державна служба охорони культурної спадщини у 2005 р. була реорганізована у Державну службу з питань національної культурної спадщини, основне завдання якої полягало у реалізації державної політики у сфері обліку (виявлення, наукового вивчення, класифікації, державної реєстрації), захисту, збереження, належного утримання, використання, консервації, реставрації і музеєфікації пам'яток та ін. Затягнутий процес створення цієї структури призвів до нестабільності в її роботі, відтоку фахівців.

Наявний стан обліку пам'яток не був цілком задовільним. Багато пам'яток не мали відповідної облікової документації, що було недопустимим з точки зору міжнародної практики. Недостатнє фінансування роками не дозволяло завершити формування Державного реєстру національного культурного надбання. Недофінансування заходів з охорони пам'яток, неврахування специфіки пам'яткоохоронної справи, зокрема в оподаткуванні, призвело до значного погіршення стану пам'яток [3].

В Україні протягом 1990–2000-х рр. надто повільно розв'язувалися проблеми збереження культурної спадщини етнотенішин. Мали місце факти руйнування, знищення пам'яток культури й архітектури. У 2005 р. експерти уповноваженого Верховної Ради України з питань людини у АР Крим виявили, що будинок-музей поета І. Сельвінського (Сімферополь, пров. Бондарний) був знесений через поганий стан споруди у середині 1990-х рр. Відбудовані роботи не розпочиналися. Міністерство культури АР Крим навіть не планувало виділення коштів на це. На караїмських цвинтарях – Мангуп і Чуфу-Кале – тривали грабіжницькі розкопки й хуліганські погроми. Через відсутність коштів цвинтарі не охоронялися Бахчисарайським державним історико-культурним заповідником. Так само тривав процес природного руйнування пізньосередньовічної татарської лазні в Євпаторії (вул. Училищна, 13): об'єкт не охоронявся, виділення коштів на реконструкцію не планувалося. Вірменська церква з розписами XIV ст. у Феодосії (район «Карантин») зазнавала природного руйнування. У храмі «Трьох вершників» – пам'ятці грецької культури XIII ст. (городище Ески-Кермен, Бахчисарайський район) – тривало руйнування унікальних фресок, об'єкт не охоронявся Бахчисарайським державним історико-культурним заповідником. Набули розголосу події, пов'язані зі стародавнім мусульманським цвинтарем по вул. Будьонного у Бахчисарай, територія якого у 2004 р. була включена до списку пам'яток місцевого і національного значення, відтак Бахчисарайська міська рада прийняла рішення про перенесення з його території ринку. Невиконання цього рішення призвело до ескалації напруженості та громадського протистояння у Бахчисарай. Мали місце випадки, коли всупереч чинному законодавству представникам меншин на окремих цвинтарях не дозволяли ховати своїх померлих родичів, а щодо деяких поховань вчинялися акти вандалізму. У Чернівцях мали місце акти вандалізму, знищення і незаконного продажу надгробних пам'ятників і склепів, зруйнування місць поховання видатних представників меншин.

На початку 1990-х рр. на місці Янівського концтабору у Львові, де фашисти знищили близько 200 тис. євреїв та представників інших етносів, був установлений меморіальний камінь, розроблений і погоджений проект меморіального комплексу, виділялися необхідні кошти. Але ортодоксальна меншина єврейської громади відхилила цей проект. Відтак через відсутність взаєморозуміння розв'язання проблеми зайшло в глухий кут.

Затверджений Кабінетом Міністрів України Порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до державного реєстру нерухомих пам'яток України надав можливість включення об'єктів культурної спадщини етноменшин до цього реєстру та гарантував їхній захист.

Міністерство культури і туризму України приділяло увагу проблемі повернення культурних цінностей кримських татар. На це була спрямована робота Другої Міжнародної науково-практичної конференції «Кримськотатарські культурні цінності: пошук, атрибуція, проблеми збереження і повернення». Лише у 2007 р. Львівським музеєм історії релігії до Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника було передано близько 30 кримськотатарських стародруків. Було також видано «Покажчик рукописів і стародруків, переданих у 1976 році з Бахчисарайського історико-археологічного музею до державної Публічної бібліотеки ім. М. С. Салтикова-Щедріна» [4].

Важливим чинником гармонізації української законодавчої бази у сфері захисту культурних прав етноменшин із відповідною європейською законодавчою базою стала ратифікація Україною Конвенції ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження, яка була ухвалена 33-ю Генеральною конференцією ЮНЕСКО (2005 р.) у Парижі й набула чинності в 2007 р. У 1991 р. на державному обліку перебували 114450 пам'яток історії, археології та мистецтв (у 1981 р. їх було 66753). У системі Міністерства культури діяли 23 історико-культурних заповідники та музеї-заповідники, які створювались на основі комплексів пам'яток та місць, пов'язаних з життям та діяльністю видатних діячів культури [5].

У 1991 р. Україна мала незначну кількість пам'ятників діячам польської культури. У Кременці був пам'ятник Ю. Словацькому, у с. Мартинівка на Черкащині – пам'ятник і меморіальна кімната Л. Варницького, у Львові – пам'ятник Адаму Міцкевичу, у Києві в музейному комплексі «Косій Капонір» було вшановано пам'ять учасників польського повстання 1863 р. У Києві охоронялися могили польських воїнів-зенітників, що загинули в 1944 р. під час бомбардування, коли частини Війська Польського прямували із Сум на Волинь [6].

Збереглися 120 будівель синагог, 207 єврейських старовинних кладовищ, комплекси містечкової забудови. Крім того, існували єврейські поховання на багатьох діючих кладовищах у населених пунктах України, де створені умови для проведення обрядів поховання громадян за національними та релігійними звичаями [7].

Здійснювалися певні заходи щодо збереження і відновлення пам'яток історії та культури євреїв України. За останні роки було підготовлено і видано ряд публікацій, зокрема, «Євреї во Львові» (1994 р.), «Словник пам'яток історії та культури національних меншин України» (1997 р.), «Пам'ятники діячам науки і культури національних меншин України» (1998 р.) «Єврейські некрополі України» (1998 р.), «Синагоги України. Каталог» (1998 р.). На виконання угоди між урядами України та США «Про охорону і збереження культурної спадщини» (підписаної 1994 р.) та згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 1997 р. утворено українську частину спільної українсько-американської комісії з питань культурної спадщини в Україні та української культурної спадщини в США. Діяльність комісії сприяла розв'язанню цих проблем на державному рівні. Проте залишається чимало невирішених питань, які здебільшого пов'язані з проблемами законодавчого характеру та відсутністю коштів. Одним з аспектів діяльності комісії було повернення в Україну пам'яток, які опинилися на території США [8].

В АР Крим під охорону держави було взято десятки пам'яток історії та культури кримських татар, вірмен, греків і німців. У 2000-х рр. були зроблені вагомі кроки у напрямку реставрації мечетей Джума-Джамі в Євпаторії, Муфті-Джамі у Феодосії, «Юсоповської» у с. Соколине Бахчисарайського району, Кебір-Джамі у Сімферополі, вірменської церкви у Феодосії, Зинджирли-Медресе і цвинтаря Гази-Мансур у Бахчисарайському районі, торгових рядів і татарської лазні в Євпаторії, меморіального комплексу на місці поховання І. Гаспринського і будинку, в якому він жив і працював, а також інших пам'яток історії та культури.

У 2003 р. у Волинській області налічувалося 30 пам'яток історії та культури меншин, серед яких в основному меморіальні дошки та меморіальні музеї, у тому числі 26 єврейських та 4 польські [9]. На Вінниччині знаходилося 25 пам'яток історії та культури етноменшин. В 11 музеях діяли експозиції, присвячені історичній та духовній спадщині етноменшин [10].

В Україні діяли кілька заповідників, створених з метою охорони та збереження культурної спадщини етноменшин. Найвідомішими серед них були Державний історико-культурний заповідник у м. Бахчисарай, який включав Ханський Палац і Музей історії та культури кримських татар; Державний історико-архітектурний заповідник «Стара Умань». Тут знаходиться могила одного з найвпливовіших духовних лідерів хасидів – цадика Нахмана з Брацлава. У 1994 р. меморіальному комплексу на місці поховання цадика Нахмана було надано статус історико-культурного центру.

Бахчисарайський історико-культурний заповідник став одним з найпопулярніших об'єктів міжнародного пізнавального туризму на Півдні України (понад 600 тис. відвідувачів щорічно). Заклад був єдиним в Україні науково-просвітницьким центром, що спеціалізувався на вивченні, охороні, реставрації, популяризації та використанні пам'яток культурної спадщини Кримського ханату та візантійського культурного кола (печерні міста Криму), що не мають аналогів в Україні. Основу заповідника становили три категорії пам'яток: об'єкти, пов'язані з історією формування і розвитку кримськотатарської державності; пам'ятки, об'єднані терміном «печерні міста» і «печерні монастирі»; а також різноманітні археологічні комплекси. Специфічною особливістю цього кола пам'яток залишалася абсолютна унікальність перших двох категорій, що не мали аналогів у країні. У 1995 р. заповіднику було надано статус Національного. У 1996 р. до заповідника на правах філій увійшли музей історії і культури кримських татар та музей археології та «печерних міст». У складі заповідника працювало ще два музеї: художній музей та дім-музей Ізмаїла Гаспринського. Наукова бібліотека заповідника нараховувала понад 10000 найменувань спеціалізованої наукової літератури. Фондові колекції заповідника становили понад 110000 одиниць зберігання (здебільшого археологічний матеріал). Головними напрямками діяльності заповідника були археологічні розкопки на території «печерних міст» та інших археологічних пам'яток району. У 2011 р. у віданні заповідника знаходилися понад 700 пам'яток культурної спадщини загальною площею 5580 га, у тому числі пам'ятки національного значення, занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Склад пам'яток відрізнявся культурно-цивілізаційною різноманітністю, що наочно ілюструвала всі періоди історії Південної України: від найдавніших у Східній Європі неандертальських стоянок до елліністичних городищ, від візантійських печерних монастирів до єдиного в світі зразка кримськотатарської палацової архітектури. У заповіднику працювали 30 наукових співробітників. Заповідник регулярно проводив міжнародні наукові конференції, публікував наукові та науково-просвітницькі видання, був центром, навколо якого історично склалася наукова школа археологічних досліджень. Завдяки активній роботі у туристично-екскурсійній сфері річні надходження становили понад 9 млн гривень. Заповідник мав належну матеріальну базу: сучасне музейне обладнання, реставраційні майстерні, спеціалізовану ремонтно-будівельну бригаду, комп'ютеризовані робочі місця, приміщення для проведення наукових заходів тощо [11].

В Указі Президента України «Про створення у м. Умані Черкаської області релігійного історико-культурного центру» (1994 р.), зокрема, зазначалося: «Зважаючи на значення і роль місця поховання Нахмана Брацлавського в духовному житті релігійної громади м. Умані, що тісно пов'язана з діяльністю Всесвітньої Ради брацлавських хасидів, вважаємо за доцільне прийняти рішення про взяття його на державний облік як пам'ятки історії та культури, визначивши територію та охоронну зону» [12].

Протягом 2005–2010 рр. діяльність Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань» була спрямована на забезпечення збереження архітектурного середовища, реставрацію та реконструкцію історичної забудови міста. Співробітники розробляли низку наукових тем, присвячених з'ясуванню поліетнічного характеру

історико-культурної спадщини Умані. Заповідник виступив організатором і співорганізатором десяти науково-практичних конференцій. Співробітники брали участь у міжнародному семінарі з питань історії та розвитку хасидського паломництва у Варшаві. У 2010 р. заповідник виступив співорганізатором Міжнародної молодіжної релігієзнавчої школи з юдаїки [13].

Культурно-етнографічний туризм став важливою складовою діяльності Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань». Щороку його відвідували тисячі туристів і паломників з багатьох країн світу. Налагоджувалися зв'язки організацій туристичного обслуговування гостей міста з туристичними агентствами України. Інформація щодо переліку послуг у сфері туризму, які надавав заповідник, була розміщена на сайтах агенцій Києва, Одеси, Вінниці, Миколаєва, Львова, Запоріжжя. Науково-дослідний сектор заповідника розробив серію лекцій і туристичних маршрутів, у тому числі автобусної екскурсії «Умань і хасиди» [14].

У Чернівецькій області ще у 1940-х рр. були втрачені такі пам'ятки історії і культури національних меншин, як Пам'ятник жертвам Першої світової війни, погруддя класика румунської літератури М. Емінеску у сквері «Арбороаса», В. Олександрі на Театральній площі, пам'ятники «Трійця» та «Возз'єднання» на Центральній площі. У 1990-х рр. громадські організації висловилися за їхнє відновлення.

Отже, протягом 1990–2000-х рр. в Україні склалася відповідна система охорони та збереження культурної спадщини етноменшин. Ключову роль у цьому відіграли заповідники та культурно-етнографічний туризм. Зростала роль пошукової роботи, традицій вшанування пам'яті, просвітницька робота. Активним популяризатором етнічної культури залишалися музеї, удосконалювалися форми їх роботи у цьому напрямі.

1. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 8 червня 2000 р. № 1805-III. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

2. Андрес Г.О. Охорона культурної спадщини України в контексті світових інтеграційних процесів (друга половина XX – поч. XXI ст.): Автореф. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства за спец.: 26.00.05 – музеєзнавство, пам'яткознавство / Г.О. Андрес. – К., 2009. – С.11.

3. Там само.

4. Поточний архів Міністерства культури України (2009 р.), листування № 14 (96 – 98), спр. 3, арк. 3.

5. ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3125, арк. 32.

6. ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3168, арк. 91.

7. Пам'ятки єврейської культури в Україні. Пам'ятки музеїв і заповідників. – К., 2005. – С.11.

8. Там само.

9. Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи: Довідкове видання / автор. колектив: Д.В. Табачник (голова), Г.Г. Москаль, В.М. Воронін, Т.І. Пилипенко, С.В. Василенко. – К.: Етнос, 2004. – С.88.

10. Там само. – С.81.

11. Поточний архів Міністерства культури України (2009 р.), листування № 11 (1822–1897), спр. 33, арк. 7.

12. ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3254, арк. 71.

13. Лісаченко В. Державний історико-архітектурний заповідник «Стара Умань»: перші п'ять років діяльності / В. Лісаченко, О. Мельничук, Л. Сорокіна // Українсько-польський науковий діалог в Умані: формування сучасного архітектурного середовища історичних міст на основі реабілітації історико-містобудівної спадщини / [за ред. І.І. Кривошеї, С.В. Паламарчук]. – Умань-Познань: ПП. Жовтий, 2010. – Вип. 2. – С. 6–7.

14. Там само. – С.10.

ОХРАНА И СОХРАНЕНИЕ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

В ИЗМЕРЕНИИ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ: ТЕНДЕНЦИИ 1990

– 2000-х гг.

В статье на основе архивных и статистических материалов, аналитических наработок предшественников рассмотрены место и роль культурного наследия этнических меньшинств Украины в процессе их этнической идентификации, гармонизации межэтнических отношений. Значительное внимание уделено деятельности заповедников, которые были созданы с целью охраны и изучения культурного наследия этнических меньшинств.

Ключевые слова: этнические меньшинства, государство, культура, этнонациональная политика, идентификация, заповедник.

Pekarchuk V.M.

Protection and conservation of cultural heritage in the area of ethnic identification: Trends 1990 – 2000 -'s

The article is based on archival, statistical and analytical developments predecessors. The place and role of cultural heritage of ethnic minorities in the process of ethnic identification, harmonization of interethnic relations. The literature which includes problems of cultural heritage of the Ukrainian people only partially considers the problem areas, shapes, nature of protection and preservation of the history and culture of ethnic minorities. The importance of the described problem is determined, first of all need to have a clear idea of how the solution of an independent state interethnic relations. It was shown that Ukraine was formed and operated an extensive network of monument protection case, which relied on an appropriate legal framework, international treaty obligations, etc.. Take into account the factor of continuity and perspective in the protection and preservation of cultural heritage of ethnic minorities. Much attention is given to ascertain the cause of the slow resolution of conservation issues, if not often prevent destruction and the destruction of cultural monument.

For the first time in the historiography on the basis of specific methodological tools of analysis of compliance monument protection case – strategic objectives – recognition of the ethnic nature of Ukrainian society, the development of socio-cultural environment and cultural development of ethnic groups. Particular attention is dedicated to participation in the protection and preservation of state and government of Ukraine in the case at treatment sites, funding restoration work, the discovery of newly analyzing process. It is emphasized that in Ukraine the conservation and restoration of monuments were systematic, large-character, and therefore protected by the State was taken dozens of attractions. A significant part of the article found stories devoted to the elucidation of reserves that have been established for the protection and preservation of cultural heritage of ethnic minorities. Also shown in the activities of leader for this important and promising things as cultural – ethnographic tourism.

Keywords: ethnic minorities, the state patrimony cultural, culture, ethnic politics, identity, tourism, reserve.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94 (477)

Микола Тимошик

КОЛИ ЗАСНОВАНЕ СЕЛО ДАНИНА ТА ЗВІДКИ ПОХОДИТЬ ЙОГО НАЗВА

Уперше об'єктом спеціального вивчення є історія виникнення та походження назви одного із сіл Ніжинського району – Данина. Простежується еволюція змін цього топоніма на Данино, Данине та обґрунтовується необхідність повернення населеному пункту історичної назви.

Ключові слова: село Данина, села Ніжинського району, архівні колекції, описи документів, документи Генерального слідства, топоніми, заснування села, легенда про Данину.

Фальшивість і неповнота радянських джерел

Для створення правдивої історії того чи іншого населеного пункту вкрай важливо з'ясувати кілька першорядних питань: коли й за яких обставин він був заснований, у яких документах з'явилися про нього перші згадки, як вони тлумачилися в наступних публікаціях, що нового додавалося у виданнях новітньої доби, звідки походить назва.

За радянських часів головним історіографічним джерелом для черпання дослідниками-краєзнавцями такої інформації було 26-томне видання «Історії міст і сіл України», здійснене у 60-х роках минулого століття під егідою Академії наук України Головною редакцією «Української Радянської Енциклопедії». Обсяг кожного тому цього важливого на той час ілюстрованого наукового і просвітницького проекту, що здійснювався у великому форматі, сягав 700-800 сторінок. Окремий такий том присвячений Чернігівській області. На жаль, попри широке залучення авторами вибіркового архівних матеріалів на його сторінках домінує комуністична ідеологія: спільна боротьба українців із братнім російським народом за соціальне визволення, керівна і спрямовуюча роль партії в соціалістичних перетвореннях, переваги колгоспного ладу; у місцях про витоки радянської історії – суцільна критика церкви, куркулів, представників «буржуазно-націоналістичної інтелігенції» та інших ворогів радянської влади.

Данині, як і десяткам інших, менше значущих, сіл, повезло в цій книжці найменше. Якщо про історію таких відомих у краї сіл, як Лосинівка, Ветрівка розказано на кількох сторінках, то Данина «заслужила» всього лиш 34 вузькоколонкових рядки. З них 30 присвячені періоду розвитку села після 1917 року: йдеться про створення партійної та комсомольської організацій, про розвиток колгоспу, кількість нагороджених орденами й медалями за участь у війні та за соціалістичні перетворення в селі. З давньої історії – лише короткі два речення: «Поблизу Даниного виявлено поселення часів Київської Русі... Перша документальна згадка про Данине датується 1627 роком» [1]. Що конкретного в цій документальній згадці, де вона надрукована – про це не йдеться.

Фактично в такому ж ключі подано інформацію про село і в іншому академічному виданні, що готувалося до друку цим же видавництвом, – енциклопедичному довіднику «Чернігівщина» [2]. Незважаючи на те, що матеріали до цього видання збирали-

© Тимошик Микола Степанович – доктор філологічних наук, професор, зав. кафедри видавничої справи та мережових видань Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв.

ся вже в роки так званої горбачовської перебудови, тобто напередодні виходу України зі складу СРСР, його цінність і правдивість нівелюється: автори в основу підбору та коментування матеріалів узяли все той же компартійний, класовий підхід.

Село в архівних документах та описах

Данина – давнє й велике село. Й не залишити свого сліду в історичних документах воно не могло. Цілком очевидно, що шукати їх слід у середніх віках людського поступу, а точніше – козацькій добі.

Наукові пошуки автора цих рядків були зосереджені за трьома основними напрямками:

1. Документи, що зберігаються в головних архівних сховищах Києва, Чернігова та Ніжина.
2. Описи та огляди архівних колекцій, видані в Києві, Петербурзі та Москві до 1917 року.
3. Історико-статистичні та статистико-економічні описи Чернігівської губернії та Чернігівської єпархії, а також рідкісні на сьогодні дослідження відомих істориків стародавньої України.

Коротко викладемо результати такого пошуку за означеними вище трьома групами документів і матеріалів.

Перша група документів і матеріалів

У полкових містах Війська Запорозького ретельно велася документація про те, кому й коли дарувалося, передавалося, перепродувалося у володіння те чи інше село, земля чи маєтки. Крім того, у міських управах реєструвалися купчі листи на маєтки; духовні консисторії ретельно вели документацію про заснування, переміщення священиків та діяльність церковних причт.

Значний масив такої документації дійшов до наших часів і зберігається нині або в столичних архівах, або в обласних архівах та їхніх філіях у деяких райцентрах обласного підпорядкування.

Цікаво, що містить про Данину головне архівне сховище нашої держави – *Центральний державний історичний архів України в Києві*? Тут віднаходимо кілька «данинських справ», які відносяться саме до козацької доби.

У фонді Генеральної військової канцелярії Війська Запорозького перший такий документ фіксується 1720 роком. У переліку про приналежність низки населених пунктів Ніжинського полку зазначається, що Данина належить бунчуковому товаришу Семену Лизогубу та його дружині Ірині [3].

Віднаходимо й універсал гетьмана Данила Апостола від 22 серпня 1730 року, виданий війтові Ніжинського магістрату і військовому ексактору Петру Тернавіоту на володіння ним Даниною «з палацем, 40 хатами підсусідків» купленої у Марії Гуменської-Самойловичевої» [4].

Ще один універсал по Данині – 27 травня 1733 року – видав Ніжинський полковник Іван Хрущов. Цим документом піддані війта Ніжинського магістрату Петра Тернавіота – мешканці Данини та їхні підсусідки із земель, що належали цьому виборному чиновнику, – звільнялися від консистенського податку [5].

У фонді Київського нотаріального цього ж київського архіву зберігаються також документи про реєстрацію різних довіреностей на продаж чи купівлю землі. З-поміж таких – довіреність, видана князем Павлом Голіциним купцеві Йосифу Сатілу про продаж частини земель у належних йому маєтках Володькової Дівиці, Данини та Шатури [6].

Однак у цих та інших архівних документах йдеться про окремі факти з історії села, здебільшого земельного чи маєтного характеру. Нам же важливо було віднайти бодай якусь першу узагальнену довідку про село на кшталт тих, які віддавна писали священики про свої церкви і приходи на вимогу духовних консисторій.

Справді, такі своєрідні первинні історії чи не кожного українського села, що відносились до Української козацької держави, з'являться дещо пізніше. І пов'язані вони будуть із подіями, що розвивалися в Україні після підписання гетьманом Богданом Хмельницьким із московським царем Олексієм Михайловичем березневих статей 1654 року.

Друга група документів і матеріалів

Йдеться про описи та огляди архівних колекцій, поява яких пов'язана із намірами московських царів перерозподілити на власний розсуд багаті й родючі українські землі. Від 1654 року, коли в результаті так званого Переяславського акту Україну фактично було приєднано до Росії за правилами останньої, освячений Запорозькою Січчю волелюбний демократичний дух українського життя став поступово витіснятися імперським духом нахабної й непередбачуваної Московщини. До речі, на протипагу Богданові Хмельницькому митрополити Київської церкви відмовилися від присяги московському цареві, незважаючи на неодноразові вимоги московських ієрархів. 32 роки після Акту возз'єднання (з 1654 до 1686 року) церква в Україні жила «окремим вільним життям», і надалі друкуючи, зокрема, в своїх книгах, що церква ця є в підпорядкуванні не московського, а константинопольського патріарха [7].

Саме після цієї події на території, що тепер офіційно стала називатися Малоросією, починається масштабний перерозподіл українських земель. На початку процес цей набрав стихійного характеру: уже роздані землі прагнули перерозподіляти знову у кілька рук: московські царі, малоруські гетьмани з полковниками, а також магістрати. Все це призводило до плутанини і, закономірно, до невдоволення як попередніх власників, так і підлеглих.

За попередніми законами Української козацької держави, роздані козацькій старшині та монастирям землі звільнялися від платежів до військової казни. Нова ж держава потребувала додаткових коштів, які вона планувала взяти через вирішення «земельного питання» в Україні – за рахунок обмеження прав монастирів та верхівки українського козацтва.

Якщо за гетьманування Івана Мазепи та Павла Полуботка остаточно вирішити це питання на свою користь Москві не вдавалося, то із затвердженням гетьмана Лівобережної України Данила Апостола справа пішла активніше. Відразу після його коронації в Москві у лютому 1728 року вийшов царський указ щодо колишніх українських маєтностей. За цим документом, роздані раніше урядами та магістратами землі, якщо вони були передані власником дружинам, дітям або перепродані, мали бути повернені урядам або магістратам й надалі залишатися в їхньому віданні. Це означало, що все нові й нові фаворити царів і цариць на кшталт потьомкіних матимуть право через ці ж магістрати ділити Україну вже з Петербурга чи Москви. Вимоги нового закону, щоправда, не застосовувалися лише до тієї козацької старшини та їхніх правонаступників, маєтки яких були призначені для утримання гетьмана.

Для того, аби виконати всі пункти цього указу, слід було провести ретельну ревізію і самих земель, і документів їхніх власників, виданих у різний час і різними інстанціями. З цією метою й було організоване на височайшому рівні так зване Генеральне Слідство. Почалося воно влітку 1729-го й тривало цілий рік.

Як воно відбувалося?

У населені пункти всіх десяти полків Лівобережної України були розіслані державні чиновники-канцеляристи. Їхнім завданням було записати від старожилів інформацію про те, коли й ким було заселено село, кому воно належало від часу приєднання Гетьманщини до Росії.

З метою уникнення неправдивої інформації, яку старожили могли подавати на догоду або за проханням останнього власника чи перекупника, приїжджі перевіряльники відразу попереджали таких інформаторів про сувору відповідальність за правдивість сказаного аж до «втрати рухомого і нерухомого майна свого та жорстокого покарання» [8]. Одночасно до полкових канцелярій надходили від власників маєтків затверджені в установленому порядку оригінали документів з печатками, що підтверджували законність їхнього володіння.

Таким чином, основою для такого слідства й створення полкових книг Генерального Слідства ставали три цілковито незалежні джерела інформації: зібрані в кожному населеному пункті свідчення від старожилів, що оформлялися відповідною довідкою; подані власниками документи та статистичні відомості про кількість дворів у селі. Усі ці рукописні книги були доставлені в тодішню столицю України Глухів, ще раз перевірені й систематизовані за такими розділами: маєтності старшин та тих, що віддані гетьманськими грамотами та універсалами за заслуги (такі маєтності мали залишатися за попередніми власниками), маєтності ратушні, сумнівні та монастир-

ські. Власники маєтків, документи яких потрапили в три останні розділи, ризикували втратити їх повністю або частково.

Як засвідчують подані в цій збірці матеріали, державні чиновники добралися 1729 року і в Данину. Що ж вони записали від старожилів і як оформили довідку для Генерального Слідства про початки села?

Ось цей документ:

«Слобідка Данина (Рос мовою: Слободка Данина)

Як старожили запам'ятали, за гетьмана Самойловича (а це 1674- 1687 роки. – М. Т.) на Данині Урочищі, де тепер ця слобідка, був хутір судді полку Ніжинського Василя Гуменського дідизни, куплений, і володів цих хутором Гуменський до смерті. А по смерті Гуменського взяв жінку його Григорій Самойлович новомлинський і тим хутором заволодівши, купив у поміщиків того хутора грунт і на ньому поселив слобідку прихожими людьми і володів нею до смерті; а по його смерті слобідкою жінка його володіла і минулого 1728 року продала нинішньому війту Ніжинському Петру Тернавіоту, котрий цієї слобідкою і нині володіє за купчою, з якої знята копія [9].

В інформації цього слідства про село Вододькова Дівиця, яким теж володів Василь Гуменний, Данина не згадується (с. 68). Нічого не сказано про неї і в інформації про Лосинівку (с. 35).

Щоправда, варто у цьому контексті звернути увагу на таку деталь. Для зручного користування читачем та швидкого пошуку вибіркової інформації в обсяговому томі «Генерального слідства про маєтності Ніжинського полку» подано детальний зміст. Тут за алфавітом перелічені назви населених пунктів із вказівкою номера сторінки, де вміщена основна довідка про нього. За таким же алфавітним порядком уміщені тут і довідки про населені пункти. Показчик цей зайняв 86 сторінок. Однак села Данини в алфавітному переліку на літеру «Д» немає. Дані про неї подані чомусь на літеру «С» і під дуже цікавим заголовком. Наводжу цитату мовою оригіналу: «*Слободка Данина* – новопоселившася на землях села Володковой Девицы под Лосиновкою». У тексті про село, вміщеному на сторінці п'ятій, перед заголовком «Слобідка Данина» подана позначка в дужках «Непоказана». Тут, очевидно, йдеться не стільки про відсутність її в алфавітному переліку, скільки у відсутності числа нумерації (всі інші села йдуть під конкретними номерами). Безумовно, йдеться про суто видавничу помилку технічного характеру. Цим, очевидно, й пояснюється факт, що в жодному краєзнавчому виданні після 1917 року, включаючи й оглянуті нами, ця інформація про село ніким не використовувалася – її непросто було відшукати.

І ще одна важлива заувага до цієї архівної довідки про Данину. Вміщена вона в першому розділі матеріалів Генерального слідства, який починається так:

«За наказом Його Імператорської Величності і за пунктами рішення, даного ясновельможному пану гетьману Данилу Апостолу», слухали генеральна старшина і полководці Ніжинського полку ревізійні книги про маєтності і під час слухання визначили: «Згодні виписати з тих книги маєтності нижченаступними статтями:

Стаття 1. Полку Ніжинському.

Маєтності, передані у власність за високомонаршими жалуваними грамотами і універсалами гетьманськими, при яких грамотах і універсалах нинішнім власникам по справедливості володіти належить за силою 8 рішучого пункту. [10]

«Рішучий» пункт восьмий цього рішення слідства був дуже важливий для власників маєтків. Ним «заборонялося відбирати у козаків та інших власників маєтків як заслужених, так і куплених; подальша ж передача таких маєтків могла відбутися не інакше, як за височайшою лише волею» (Там само. С. V).

Іншими словами, села й містечка, які потрапили до цього пункту, продовжували перебувати під захистом універсалів та грамот, виданих українськими гетьманами. Передавати новим власникам чи перепродувати їх відтоді ставало тяжче: для цього потрібен був дозвіл самого московського царя.

Дія цього пункту слідства, окрім Данини, стосувалася також власників Липового Рога, Бакаївки, Кукшина, Колісників, Курилівки, Дорогинки, Припутнів, Безуглівки та низки інших.

Це була так звана перша категорія населених пунктів, визначена рішенням Генерального слідства. Наступною визначалася значна група сіл Ніжинського полку, що відносилися до маєтностей монастирських (на них рішення восьмого пункту щодо заборони перепродажу маєтків не поширювалося). Із сіл сучасного Ніжинського району сюди потрапили Талалаївка, Черняхівка, Лосинівка.

Збірка матеріалів під назвою «Генеральне Слідство про маєтності Ніжинського полку в 1729-1730 роках» була видана окремим книжковим виданням 1901 року в Чернігові за ініціативою редакції «Земского Сборника Черниговской губернии» і дозволом губернатора. Копітку і значну за обсягом роботу виконав М. П. Василенко, ретельно звіряючи текст із первинного рукописного варіанту, що чудом зберігся в Києві, в Колегії Павла Галагана. Іншим полковим книгам Генерального Слідства пощастило менше, деякі з них, скажімо, Лубенського полку, втрачені.

Видатний дослідник української історії О. Лазаревський назвав ці документи джерелом першочергового значення» [11]. Адже для сучасників і наступних поколінь дослідників воно слугувало відправним орієнтиром для пошуків нової інформації про ті населені пункти, які ставали предметом окремих зацікавлень.

Данина згадується ще в одному описі пам'ятників давньої української епохи, яку здійснив протягом 1783-1784 років з власної ініціативи дійсний статський радник Афанасій Шафонський. Зібрані ним матеріали стали основою їхнього видання в Чернігові 1786 року під заголовком «*Чернігівського намісництва опис із коротким географічним та історичним описом Малої Росії*». Зважаючи на цінність матеріалів, цю книгу перевидано 1851 року в друкарні Київського університету Св. Володимира. Характеризуючи географічне розміщення Володькової Дівиці, цей автор пише, що вона лежить «на стовповій дорозі з Ніжина, від села Данини – 9 верст» [12].

Третя група документів і матеріалів

Основу цієї групи віднайдених і опрацьованих документів становлять історично-статистичні та статистико-економічні описи Чернігівської губернії та Чернігівської єпархії, а також рідкісні на сьогодні дослідження відомих істориків стародавньої України.

Найперше, у цій групі виділяємо заборонену раніше для доступу дослідниками ґрунтовну працю О. Лазаревського «*Опис Старої Малоросії*», другий том якої цілковито присвячений історії Ніжинського полку [13].

Уважно вивчивши матеріали Генерального Слідства ще в рукописному варіанті (праця О. Лазаревського побачила світ 1893 року), цей автор значно розширив коло архівних пошуків. До його поля зору потрапив також Архів Генеральної військової канцелярії, так званий Румянцевський опис козацьких архівів, Ревізька книга Ніжинського полку 1736 р., Опис Чернігівського намісництва, Поземельні акти чернігівських монастирів, архіви Чернігівської єпархії. У дослідженні також наводяться витяги документів із деяких сімейних архівів нащадків козацьких старшин. Що ж до рукопису Генерального слідства, то Лазаревський злегка критикує свідчення старожиливі за неконкретне «хтось-то, десь-то, колись-то».

Довідка про Данину в цій книзі хоч і невелика за обсягом, однак збагачена кількома новими фактами, взятими автором із Румянцевського опису. Подамо її повністю:

«ДАНИНА. На р. Дівиця, в першій пол. XVII ст. була відома як «селище», тобто запустілого поселення – (188 – огляд Румянц. Опису). Потім, на цьому селищі зведено хутір. Як показали місцеві старожили при генеральному слідстві: «за Самойловича, на урочищі ДАНИНІ був хутір ніжинського полкового судді Василя Гуменського, який дістався йому від батька. Після смерті Гуменського, на його вдові женився Григорій Самойловвич, із Нових Млинів і поселив тут слободу, яка в 1728 р була продана вдовою Самойловича (тобто і вдовою Гуменського) війту Тернавіту за 10000 «золотих монети литовської». Потім перейшла разом із В. Дівицею до Румянцева, можливо, на тій підставі, що поселена була на Володьково-Дівицьких землях» [14].

Данина тут згадується також і в історичній довідці про Володькову Дівицю – у контексті її власника Василя Гуменського. Виявляється, цей полковий суддя володів також і цим селом, а «поблизу мав свій хутір (див. слободу Данина)» [15].

У дослідженні О. Лазаревського вперше віднаходимо й коротку довідку про Шатуру. Заселена була Петром Тарнавіотом близько першої половини XVIII ст., а потім перейшла до Румянцева. Як стверджує автор, опираючись на документи, в 1736 році Шатура ще не існувала.

Для історії Данини та навколишніх сіл це видання цінне ще й тим, що дає повну картину Ніжинського полку, його структури, зокрема, поділу на сотні та підпорядкування цьому полкові населених пунктів. За реєстром Війська Запорозького Данина входила до другої Ніжинської сотні. Сюди також були приписані Мильники, Колесники, Кропивна, Володькова Дівиця, Лосинівка, Безуглівка, Курилівка, Пашківка, Бакаївка, Дорогинка, Припутні, Вишнівка, Сваричівка і Круничпіль.

І, насамкінець, у цій групі матеріалів варто звернути увагу ще на одне авторитетне джерело, яке проливає світло на витоки Данини. У виданому в Чернігові 1873 році *«Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії»* подана невелика за обсягом історична довідка відразу про три села – Лосинівку, Данину і Талалаївку [16]. При описі цих сіл упорядники посилаються на писемний запис власника Лосинівки пана Малаховського, який володів нею за королівською грамотою 1627 року. Ось уривок із цього запису:

«Селище, на якому мешкаємо, назване Лосині Голови, при озерах, в котрих озер верхovina річки Дівиці почалася і йде мимо селища Данини (тут і далі виділення моє. – **М. Т.**) до містечка Дівиця, котре заснував небіжчик Володкевич. Перед тим понад тою річкою ґрунт був пані Бількевичевої. Потім його купив пан Криштоф Криницький – мірничий присяжний воєводства Чернігівського, почавши од селища цього шириною понад річкою до сільця Данина, а довжиною до селища Талалаївки; а по другому боці тієї ж річки Дівиці іншу волок двадцять, почавши від села Лосиних Голів і могили розрушеної, шириною до села Данина, а довжиною до Сальної діброви...» [17].

Таким чином, як зазначає автор цього видання, згідно з описом Малаховського, Лосинівка і Данина перед 1627 р. були тільки сільцями, місцями, котрі нагадували собою, що тут колись, звичайно, до татарщини, були християнські поселення з храмами. Але з 1627 р. вони вже стали називатися селами. Тобто, були з храмами...

Такої думки дотримується і ще один відомий дослідник старої України – Рігельман. Для нього немає сумніву в тому, що в таких великих селах, а також у Рівчаку, Макіївці, вже від початку XVII ст. були храми, «якщо тільки не були ще до того».

Аргументи на користь давнішої дати заснування села

Із почерпнутої з рідкісних нині історичних видань інформації можна зробити висновки, що перша писемна згадка про Данину як село фіксується 1627 роком. Це збігається з припущенням низки дослідників, що більшість сіл Ніжинського полку були утворені головним чином у другій чверті XVII ст. На початку виникали містечка, довкола яких і під захистом яких формувалися села. Має рацію О. Лазаревський, коли стверджує, що мешканці нових сільських поселень прийшли на родючі ніжинські землі з правого берега Дніпра, звідки, тиснені панством, тікали в «слободи» Лівобережної України [18]. Цим пояснюється поява в селі рідкісних прізвищ, які зустрічаються нині на Західній Україні.

Однак фіксація першої писемної згадки 1627 роком ніяк не означає, що Данина до того часу не існувала. Доконаним є факт, що на місці нинішнього села був хутір, часу виникнення якого ніхто не пам'ятає. Але і хутір, і околиця ця з прадавніх часів звалися Даниною. Пізніше, до набуття статусу села (а селом у ті часи вважалось поселення, в якому була церква), хутір звався слободою. За часів старої України слободою вважалася місцевість, заселена на вільних ґрунтах [19]. Зазвичай власники хуторів, із метою інтенсивнішого ведення господарства, запрошували вільних поселенців обжити нові місця, надаючи їм тимчасово певні пільги.

Таким чином, можна ствердити, що поселення з назвою Данина існувало ще до початку XVII століття.

Наведемо ще три вагомні аргументи значно давнішої дати заснування села Данина.

Перший: порядок розміщення вулиць. У більшості сіл південної частини Ніжинської округи, що утворилися в першій половині XVII століття, – правильне планування вулиць. Вони зазвичай короткі, прямі, з однаковими селянськими господарствами. Такою є, для прикладу, Шатура, що опинилася значно пізніше під боком Данини. Спогади тамтешніх старожилів на момент їхніх записів дослідниками у XIX столітті конкретніші, точніші, бо ці села виникали на пам'яті їхніх дідів і прадідів. Усе це вказує на те, що такі села є новими, заселеними на незайнятих раніше землях. Інша справа з Даниною. Пройдіться її вулицями. Криві, поставлені «не за планом», а так, як кому було вигідно: пообіч вигонів, рудок. Ще в 60-х роках вулиці ці зберігали свою тісноту, як казали в селі – хата в хату. Жодної старої прямої вулиці в селі не знайдеш, за винятком колишнього Хуторця (дорога на Шатуру), що формувався після 1917 року, та Новоселиці. Остання розпланована у 30-х роках з таким же розмахом, як проєктувалися тоді ж шість вулиць новоствореного на уламках колишніх данинських хуторів села Шлях Ілліча. Розмістили його відразу ж за Даниною, а Данині подарували незвичну для неї вулицю шириною чи не в сотню метрів. Стихійне ж хитросплетіння вулиць, без сумніву, характерне для давніх поселень.

Другий: наявність рукотворних могильних курганів, що мають круглу, а не прямокутну (як для новітніх часів) форму. Данина в цьому відношенні унікальна, бо таких могил-курганів, про які кажуть, що вони ще з бронзової епохи, тут аж чотири. Дві з них – фактично впритул до центру села, дві інші – зі східного і південного боків.

Третій: назва села. За новоутвореними селами зазвичай затримувалося у подальшому їхньому розвитку прізвище або ім'я засновника чи першого власника. Це можна сказати про Вікторівку, Леонідівку, Степанівку, Софіївку, Маслощину, Гармашину. Та й Володькова Дівиця отримала назву від її засновника – поляка Володьковича. І хоч від 1927 року нема вже офіційної назви такого села (його перейменували в Червоні Партизани), у Данині найвіддаленіше поле, що межує з червонопартизанськими землями, й досі називають милозвучним і якимось теплим для них словом – Володьковщина.

Еволюція топоніма Данина

В оглянутих нами матеріалах віднаходимо й тлумачення назв, які несуть у собі стародавні словоутворення, етимологічно ближчі до слів давньоруського (Переяславка, Кушин), давньоукраїнського (Рівчак, Кропивне, Сальне), татарського (Кагарлики, Бакаївка), польського (Веркіївка, Томашівка), походження.

І тут ми переходимо до назви ДАНИНА. Зібрана й узагальнена з різноманітних давніх і сучасних документів та джерел інформація дає нарешті підстави загострити увагу та цьому задавленому й, на жаль, досі не з'ясованому питанню.

Читаєч, напевне, помітив, що від початку автор цих рядків вживає назву *Данина* (з наголосом на останньому складі), яка не збігається з нині усталеною офіційною – *Данине*. Більше того, за коротку радянську пору таких офіційних назв село мало три і жодна з них не повторювала історичної Данини: *Даніно*, *Данино* і *Данине*.

Цілком очевидно, що на карті України небагато знайдеться населених пунктів, до назв яких владні структури відносилися так непослідовно, з таким явним ігноруванням й історичних чинників утворення топоніма, й мовних норм.

Доконаними є два факти.

Перший: у жодному з оглянутих вище матеріалів не вдалося виявити бодай найменшої спроби тлумачення назви села та її походження.

Другий: у жодному архівному документі XVII–XIX століть, у жодних книжкових виданнях, що виходили друком в Україні до другої половини XIX століття (за одним винятком), не зустрічається іншого топоніма, крім *Данина*. При відмінюванні цього слова, – лише в *Данині*, за *Даниною*, біля *Данини*.

Де ж взялося *Даніно*?

Спробуємо простежити еволюцію перетворення топоніма *Данина* на *Даніно*, *Данино*, *Данине*.

На початку – одна заувага. За козацької доби мовою написання усіх документів була давньоукраїнська. Пізніше, із ствердженням законів Російської імперії, на всій території Лівобережної України усе діловодство стало вестися винятково російською мовою.

В усіх архівних документах, що писалися давньоукраїнською або староукраїнською мовою (універсали українських гетьманів, полковників, матеріали генерального слідства, купчі листи, нотаріально звірені документи, виписки із книг Ніжинського магістрату тощо) простежуємо винятково однакове написання: *Данина*, *в Данинѣ*, *за Даниной*, *из Данины*; в українськомовному варіанті: *Данина*, *в Данині*, *за Даниною*, *із Данини*.

Такої форми написання назви цього села дотримуються автори видань, цитати з яких використовувалися в цьому тексті, – М. Василенко (Генеральне слідство), А. Шафонський (Чернігівського намісництва опис), О. Лазаревський (Опис старої України).

У документах Чернігівської духовної консисторії, а також у її друкованому органі «Черниговские епархиальные известия» також вживається топонім «Данина». На сторінках урядової газети «Черниговские губернские ведомости» в 50-70-х роках XIX століття також зустрічаємо лише цю форму – *Данина*. Йдеться зокрема про часті дописи із цього села отця Петра Огієвського, прізвище якого супроводилося незмінним підписом: «Священник села Данины».

Варто окремо виділити фундаментальну працю відомого члена Імператорського російського географічного товариства Олександра Русова «Опис Чернігівської губернії. Ніжинський повіт: статистико-економічний опис». У цьому цінному виданні назва цього села зустрічається десятки разів. І пишеться вона так, як подалася раніше за архівними документами, – «Данина». До видання вклеєна кольорова карта Ніжинського повіту, на якому зазначений цей населений пункт з назвою «Данина» [20].

Називаю ще одне поважне видання, яке періодично виходило в Чернігові від кінця XIX – початку XX століття, – «Труды Черниговской губернской комиссии», де назва цього села вживається за первинним топонімом – *Данина*. Так, зокрема, зазначено в публікації про населені пункти Ніжинського повіту в давнину, вміщеній у четвертому випуску цього видання за 1902 рік [21].

Перший відхід від цього усталеного написання зустрічаємо у виданні 1859 року в Санкт-Петербурзі книзі «Чернігівська губернія: Список населених місць за даними 1859 року», яку упорядкував Н. Шпігліц [22]. Російською мовою тут назва села подається аж у трьох викривлених від первинної назви варіантах: *Данино*, *Донино*, *в Даниной* [23].

Ще одне різночитання виявляємо в «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії» (1873). У розділі, де подається опис населених пунктів Ніжинського повіту, читаємо підзаголовок (російською мовою): «Лосиновка, *Данино*, Талалаевка» (с. 404). Здається, тут просто була допущена помилка, оскільки в самому тексті читаємо усталену досі назву «Данина», «под Даниной», «в Данинѣ».

Русифікація як чинник зміни історичної назви села

Спостерігаючи різночитання в назві села, виводимо цікаву тенденцію: у російськомовних виданнях, які створювалися і друкувалися в Україні у XIX – початку XX століття, вживається написання історичної форми «Данина», у московських і петербурзьких виданнях – зрусифіковане «Данино».

Зі встановленням радянської влади в Україні вся ділова документація в сільських радах, комнеземах, у листуванні з волостю, повітом, губернією переводиться на російську мову. Тому зрусифікована форма «Данино» (як Даніно) поступово стверджується. Наприкінці 20-х років з оголошенням правлячою компартією курсу на так звану українізацію, ця штучно зрусифікована форма переходить і в українське написання – *Даніно*.

Слідом за топонімами в Росії на кшталт *Простоквашино*, *Бірюльово*, *Чертаново*, *Комарово* масово русифікуються в цій формі й українські географічні назви: *Святошино*, *Дубно*, *Ровно*, *Осиново*. Щоправда, ще і в 30-х роках на сторінках районної газети «Червона Носівщина» (село тоді перебувало в Носівському районі) певний час вживалося дві форми – *Данина* і *Даніно*.

Від 40-х до початку 60-х років село перепідпорядковується Лосинівському району. На сторінках органу райкому партії і райвиконкому «Жовтнева зоря» «прописується» єдина форма написання – «Даніно». (Для прикладу, набраний крупним шрифтом за-

головок на першій шпальні цієї газети в числі від 19 червня 1959 року: «В селі Данино храму не буде!».

Назва *Данине* з'являється в «хрущовську відлигу» – з 1963 р. Тоді село в чергове передається в інший район, цього разу – Ніжинський. Таке написання стає незабаром офіційним.

У принципі, з точки зору граматики українізація неоковирної назви *Данино* на *Данине* була цілком логічною (колишнє *Ровно* стало в нас *Рівним*, а *Осиково* – *Осикове*). Але в нашому випадку було допущено дві помилки. Перша – на початку XX століття, коли історична назва *Данина* була помилково замінена на російськомовне *Данино*. Згодом ця форма затверджується в україномовному варіанті і з цієї помилкової форми робиться переклад на *Данине*, що в корені змінює етимологію первинного слова.

Пояснення первинного значення слова *Данина* зробимо за допомогою авторитетних словників. У чотиритомному «Етимологічно-семантичному словнику української мови», який упорядкував і видав за кордоном видатний український мовознавець Іван Огієнко (митрополит Іларіон), слово жіночого роду *данина* – старослов'янського походження і тлумачиться як *дань, контрибуція*. Тут наводяться два приклади із стародавніх текстів. У грамоті князя Мстислава від 1130 року: «*Оддати з данню*»; у «Слові о Полку Ігоревім»: «*Поганим ємляху дань*» [24]. «Словарь української мови» в упорядкуванні Бориса Грінченка слово *данина* (*данини*) також означає *дань*. Зразок побутування його також взятий із давнього тексту – Євангелія: «*І нехай йому данину принесуть царі фесейські*» [25]. В «Словаре русского языка» Сергія Ожегова українського слова *данина* немає. Натомість є *дань*, яке тут тлумачиться так: «В старовину: подать з населения або податок, що береться переможцем з переможеного народу» [26].

Стародавній переказ про Данину

Важливим аргументом на користь необхідності відновлення історичного топоніма *Данина* є давній переказ, який за радянських часів уперто ігнорувався на офіційному рівні.

На жаль, цей переказ ніде й ніким не був записаний. Автор цих рядків уперше почув його ще в дитячому віці з вуст своєї бабусі – Олени Семенівни Тимошик (дівоче прізвище Вовкогон), яка народилася в Данині, а вийшла заміж у Шатуру. Як і всі старожили цих двох сіл, вона до самої смерті в 1969 році ніколи не вживала в назві свого рідного села топонім «Данино». Говорила лиш про *Данину* (*в Данині, з Данини, поза Даниною*).

Переказ цей пізніше чув також від одного із найстаріших мешканців Данини Петра Самойловича Петрика. Це від нього ми, малі й несвідомі, часто чули ту притишено вимовлювану фразу «Ще не вмерла Україна». Мешкав сухий білобородий дід на нашій вулиці, що тоді називалася Шинкова, й часто приходив «гуляти» під наш двір. Він любив розповідати про стару Україну. Якось раз почув і я від нього і про стару Данину, про яку говорила мені, малому, також бабуся Олена.

Було то дуже давно. По цій річці, що тепер Сажалкою стала, ходили колись човнами. Татари раз із тих човнів вийшли, сходку скликали і обложили село великою даниною. Люди в нас жили бідно, а данини багато треба було віддавати. Село не справлялося здавати стільки, як вони хотіли. За це вони вбилибагато людей і село палили. Але що то могло допомогти, як кругом біднота. Ото за те, що не могли здавати, як треба було, ту данину татарам, і прозвали нас сусіди данниціями. Так і пристала та назва на наших людей, а село Даниною стало [27].

Висновки

Отепер усе стає на своє місце. Виходячи з вищевикладеного матеріалу, маємо всі підстави зробити такі висновки.

1. Незважаючи на те, що перша писемна згадка про Данину датується 1627 роком, витоки цього села сягають дотатарських часів. Ймовірно, що татари знищили його за несплату непомірно високої данини. З часом воно відродилося на тому ж місці. Спочатку хутором, згодом слободою, сільцем, а потім перетворилося у велике село.

2. Слободу Данина заселили в козацькі часи переселенці з Правобережної України.

3. Перша історична довідка про село надрукована за результатами Генерального слідства, що проводилося в полках Лівобережної України в 1729-1730 роках і зберігалася в Архіві Генеральної військової канцелярії Війська Запорозького. Інформація ця доповнювалася згодом за рахунок пошуку нових даних в так званому Румянцевському описі козацьких архівів, Ревізькій книзі Ніжинського полку 1736 р., Описі Чернігівського намісництва, Поземельних актах чернігівських монастирів, архівах Чернігівської єпархії. Село в усіх історичних документах і описах мало назву *ДАНИНА*.

4. Поява варіативної назви *Даніно* викликана русифікаторською політикою Російської імперії, що призвело пізніше, вже за радянських часів, до заміни історичної назви села *Данина* на *Даніно*, а пізніше на *Данине*.

5. Назва села походить від загального слова *данина*, *дань*, яку татари зобов'язали селян виплачувати. Через непомірну високу данину місцеві мешканці не змогли її вчасно виплачувати, тому весь час мали справу з даниною. За це мешканці довколишніх сіл називали їх данницями.

6. Первинне слово *данина* (*дань*), що стало назвою села Данина, немає нічого спільного зі штучно вигаданою на догоду русифікаційним заходам власною назвою *Даніно*. Слово *данино* (*даніно*) як загальне, не зазначене в жодному словнику. Що ж до українського відповідника *Даніно* – як *Данине*, то останнє є штучним словотвором і не відповідає змісту і духу історичної назви села.

7. Переказ про походження назви села Данина, що віддавна побутував у Данині та Шатурі, вперше записаний і оприлюднений автором цих рядків.

8. На нинішньому етапі українського державотворення, коли на порядок денний постає нагальне питання перегляду офіційної топоніміки й повернення багатьом із них історичних назв, цілком логічним і вмотивованим є й повернення історичного ймення *Данина* назві цього старовинного чернігівського села.

1. Історія міст і сіл УРСР: Чернігівська область / Голова редколегії П. Т. Тронько. – К: Головна редакція УРЕ, 1968. – С. 464-465.

2. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. Кудрицького. – К.: УРЕ, 1990. – С. 210.

3. Маєтності Семена Лизогуба // Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАУ в Києві). – Ф. 51. – Спр. 3. – Од. зб. 1173а. – Арк. 43-44.

4. Універсал гетьмана Данила Апостола від 22 серпня 1730 року, виданий війтові Ніжинського магістрату і військовому ексактору Петру Тернавіоту на володіння ним Даниною // ЦДІАУ у Києві. – Ф. 51. – Спр. 3. – Од. зб. 101. – Арк. 2, 16, 43-44.

5. Універсал Ніжинського полковника Івана Хрущова від 27 травня 1733 року про звільнення підсудків війта Ніжинського магістрату Петра Тернавіота з хутора Данини від консистенського податку // ЦДІАУ у Києві. – Ф. 51. – Спр. 3. – Од. зб. 101. – Арк. 2, 16, 43-44.

6. Про надання в Палату для посвідчення доручення, виданого князем Голіциним П. П. купцеві Сатіїлу Й. Л. на здійснення купчого листа // ЦДІАУ у Києві. – Ф. 486. – Спр. 5. – Од. зб. 524. – Арк. 127-128.

7. Огієнко І. (*митрополит Іларіон*). Українська культура / Упор., авт. передм. і приміт. М. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2002. – С. 246.

8. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. 1729-1730 г.: Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под ред. Н. П. Василенка. Издание редакции «Земского Сборника Черниговской губернии». – Чернигов: Типография Губ. Зем., 1901. – Предисловие. – С. УІ.

9. Там само. – Осн. текст. – С. 5.

10. Там само. – С. 1.

11. *Лазаревский А. М.* Описание старой Малороссии. Т. 1. – С. УІІІ-ІХ.

12. *Шафонский Афанасий*. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России. – Чернигов, 1786. – С. 436.

13. *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии: Материалы для истории земле-

- делия и управления. – Т. 2. – Полк Нежинський. – К., 1893.
14. Там само. – С. 90.
 15. Там само. – С. 89.
 16. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 7. – Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. – Чернигов: Губернская типография, 1873. – с. 404-405.
 17. Там само. – С. 404.
 18. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – С. 2-3.
 19. Список населенных мест Российской империи: Черниговская. Статистическая опись по сведениям 1859 г. – СПб., 1866. – Т. 48.
 20. Описание Черниговской губернии. Сост. А. А. Русовым. – Том II. Нежинский уезд: статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда, таблицами и другими картами. – К., 1880.
 21. Труды Черниговской губернской комиссии. Вып 4. – Чернигов: Типография Черниговского губернского правления, 1902.
 22. Черниговская губерния: Список населенных мест по сведениям 1859 г. / Сост. Н. Шпиглиц. – СПб., 1866.
 23. Там само. – С. 133-134.
 24. Огієнко І. (митрополит Іларіон). «Етимологічно-семантичний словник української мови». у 4-х т. – Т. 1. – Вінніпег (Канада), 1979. – С. 323.
 25. Словарь української мови / Упоряд. Борис Грінченко. – В 4-х т. – Т. 1. – К., 1907-1909 (фото тип. перевид. 1996 р.). – С. 357.
 26. Ожегов С. Словарь русского языка. – М.: Сов. энциклопедия, 1968. – С. 146.
 27. Легенда про данину: із спогадів мешканки Шатури Олени Семенівни Тимошик та мешканця Данини Петра Самійловича Петрика// Домашній архів автора. Запис 1972 року. – Папка «Данина». – Арх. 15.

Впервые объектом специального исследования является история возникновения и происхождения названия одного из сел Нежинского района – Данина. Прослеживается эволюция изменения этого топонима на Данино, Данине. Обосновывается необходимость возвращения населенному пункту исторического названия.

Ключевые слова: село Данина, села Нежинского района, архивные коллекции, описи документов, документы Генерального следствия, топонимы, возникновение села, легенда о Данине.

When the village of Danyna was founded and where its name comes from

For the first time the history of the appearance and origin of the name Danyna of one of the villages of Nizhyn district has become the object of social studies. Its evolution from Danyna to Danino and Danyne is being traced.

At the beginning of the article there have been analyzed documents of the Soviet period. The author came to the conclusion that they were incomplete and totally false.

In the chapter «The Village in the Documents and Descriptions» the documents are being viewed according to three groups: documents kept in the archives of Kyiv, Chernihiv, Nizhyn; review of the archive collection published in Kyiv, Petersburg and Moscow before 1917; historical-statistical descriptions of Chernihiv province and Chernihiv eparchy as well as rare publications of famous historians of ancient Ukraine.

The author gives arguments in favour of the earlier date of village foundation than officially stated. The author considers russification policy of Russian Empire and later communist power in Ukraine the main reason of changing of toponym «Danyna» to «Danino-Danyne».

The legend about the origin of the name «Danyna» written down by the author many years ago has been published for the first time.

The necessity of return of the historical name to the village is also being proved.

Key words: village of Danyna, villages of Nizhyn district, archive collections, description of documents, documents, General investigation, toponyms, village foundation, legend about Danyna.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 27-9:27-726.1(477.51-25)«18/191»

Олександр Тарасенко

КОЛЕКТИВНИЙ ПОРТРЕТ ЧЕРНІГІВСЬКИХ ПРАВЛЯЧИХ АРХІЄРЕЇВ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті відтворено колективний портрет Чернігівських архієреїв XIX – початку XX ст. Проаналізовано їхнє соціальне і національне походження, кар'єрне зростання, рівень освіти і науково-літературний доробок, ставлення до них місцевого духовенства й пастви, найважливіші події, пов'язані з діяльністю у Чернігівській єпархії.

Ключові слова: церква, Чернігівська єпархія, архієрей, духовенство, колективний портрет.

У 1917 р. останній передреволюційний Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський), відповідаючи письмово на закиди узурпації влади й зловживання в єпархії, зауважив, що чернігівська кафедра нічим особливим не вирізняється серед інших єпархій, економічно відстала, усе її багатство складає славне історичне минуле [22, с. 183]. Принагідно владика Василій назвав імена трьох місцевих ієрархів, які, вочевидь, правили йому за архієрейський взірць – архієпископи Лазар (Баранович), Іоанн (Максимович), Філарет (Гумілевський).

Справді, в часи архієпископа Лазаря Барановича, Феодосія Углицького, Іоанна Максимовича Чернігівська єпархія займала фактично друге місце (політико-канонічне, економічне й культурно-церковне) після Київської єпархії. У діях тогочасних чернігівських архієреїв простежується навіть прагнення конкурувати з київськими митрополитами. Децентралізація православ'я в Україні, підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату, вихід Чернігова з-під юрисдикції Києва і отримання чернігівською кафедрою почесного першого місця в єпархіальній системі Московського патріархату не принесли корості ані Києву, ані Чернігову. Церковно-канонічне значення обох центрів православ'я упродовж XVIII ст. неухильно занепадало, зрештою за «Києвом» залишилося літописно-епічне минуле й церковно-православний сакральний образ, за «Черніговом» – лише минуле.

Запровадивши за військовим зразком у церковні структури «штати», російський уряд вибудував свій, імперський, рейтинг архієрейським кафедрам. Чернігівська єпархія, разом з кількома іншими єпархіями, потрапила до категорії другого класу. Першокласними вважалися Санкт-Петербурзька, Новгородська, Московська і Київська єпархії, решту зарахували до розряду третього класу. В основу штатної градації була покладена, очевидно, тогочасна політико-канонічна значущість єпархіальних центрів та задавленість архієрейських кафедр. Згідно зі штатним розкладом вимірювався обсяг фінансування, але в XIX ст. не казенні дотації визначали матеріальне становище єпархії, а місцеві людські й матеріальні ресурси.

© Тарасенко Олександр Федорович – кандидат історичних наук, докторант Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

У другій половині XIX ст. офіційна штатна класифікація єпархій була скасована, однак неофіційний рейтинг все-таки існував. На місце єпархії у неофіційному рейтингу, крім економічного потенціалу, впливали такі фактори, як-от: етнічний склад населення, питома вага інославіців, іновірців тощо. За усіма критеріями Чернігівська єпархія до початку XX ст. втрачала свої позиції, бо в умовах швидкого розвитку капіталізму Чернігівщина не мала розвинутої промисловості, проте мала на півночі потужний, за давнини в минуле, проблемний (з точки зору православної Церкви і імперської влади) старообрядницький анклав.

Зважаючи на вищесказане, варто поглянути на персональний склад правлячих чернігівських архієреїв, проаналізувати їхні біографи за кількома критеріями (соціальне, етнічне, географічне походження, освіта, науковий потенціал, «шлях архієрея», сприйняття чернігівської кафедри і ставлення до владики духовної корпорації та віруючих) з метою укладання колективного портрета керівників Чернігівської єпархії XIX – початку XX ст.

Для досягнення мети і розв'язання визначених дослідницьких завдань використано біографічну літературу, яка в цілому є не значною і досить фрагментарною. Найкраще з усіх архієреїв Чернігівської єпархії досліджена діяльність архієпископа Філарета (Гумілевського). Іншим чернігівським владикам присвячені поодинокі статті різного обсягу та жанру, некрологи і словникові замітки. При такій історіографічній ситуації зростає значення залучених у дослідженні нових джерел. Зокрема, використані різні види письмових джерел, законодавчі акти, розпорядження Св. Синоду, різноманітна діловодна документація, резолюції чернігівських архієреїв. Значний інтерес становить описовий матеріал, зокрема, щоденники, мемуари, листи.

Протягом XIX – початку XX ст. на чернігівській архієрейській кафедрі перебувало 14 чоловік, а саме: Віктор (Садковський) (1796.05.13 – 1803.11.11), Михайло (Десницький) (1803.12.18 – 1818.03.26), Симеон (Крилов-Платонов) (1818.06.16 – 1820.09.26), Лаврентій (Бакшевський) (1820.10.26 – 1831.03.14), Володимир (Ужинський) (1831.03.28 – 1836.09.19), Павло (Подлипський) (1836.09.26 – 1859.04.18), Філарет (Гумілевський) (1859.05.02 – 1866.08.09), Варлаам (Денісов) (1866.11.09 – 1871.08.16), Нафанаїл (Савченко) (1871.08.18 – 1875.03.04), Серапіон (Маєвський) (1876.05.15 – 1882.03.06), Веніамін (Биковський) (1882.04.05 – 1893.02.01), Сергій (Соколов) (1893.03.26 – 1893.08.24), Антоній (Соколов) (1893.09.03 – 1911.04.20), Василій (Богоявленський) (1911.05.12 – 1917.05.06). Зауважимо, що в переліку архієреїв вказані дати призначення. Реально вони прибували до Чернігова і виїжджали з нього (якщо не вмирили тут) пізніше.

Для порівняння: у Полтавській єпархії за той же час знаходилося 15 владик (з 1803 р. носили титул Полтавського і Переяславського), Київських архієпископів і митрополитів – 11 чоловік. Слобідсько-Українських і Харківських (з 1835 р. Харківських і Охтирських) – 18 чоловік [39, с. 11 – 75]. Принагідно зауважимо, що протягом XIX ст. і до 1917 р. на посаді чернігівського губернатора перебувало 24 особи [38].

На зламі XVIII – XIX ст. чернігівську архієрейську кафедру посідала вельми прикметна постать, яка уособлювала собою минулу епоху (в тому числі й церковну) і слабо вписувалася в образ нової епохи. Коли 5 січня 1796 р. помер Київський митрополит Самуїл (Миславський) і на київську кафедру перевели Чернігівського єпископа Ієрофія (Малицького), 13 травня 1796 р. за височайшим повелінням Синоду наказали «архієпископа Минского Виктора переместить в Черниговскую епархию» [19]. 24 липня архієпископ Віктор (Садковський) прибув до Чернігова доживати свій вік. Восени 1803 р. він захворів і 11 листопада помер у замському архієрейському будинку [1].

Ще 27 лютого 1802 р. з'явився сенатський наказ «по Высочайше утвержденному докладу (28 січня) об учреждении губерний Малороссийских: Черниговской и Полтавской, и Белорусских: Могилевской и Витебской» [16]. У Чернігівській і Полтавській губерніях утворювалося по 12 повітів. У Чернігівській: Чернігівський, Козелецький, Ніжинський, Конотопський, Глухівський, Новгород-Сіверський, Сос-

ницький, Стародубський, Мглинський і три новостворених повіті – Городницький, Новоміський, Борзенський. Наказ був спрямований до Св. Синоду, аби відповідні зміни були запроваджені також в єпархіальних структурах [21]. Єпархія визначалася в межах кордонів губернії. Архієреям було наказано іменуватися Чернігівськими і Ніжинськими, хоча архієпископ Віктор (Садковський) до своєї смерті носив титул Чернігівський і Малоросійський. 18 грудня 1803 р. єпископ Староруський, вікарій Новгородської єпархії Михайло (Десницький), отримав наказ бути єпископом Чернігівським і Ніжинським.

Не відомо, щоб хтось із ієрархів XIX ст. прагнув чернігівської кафедри, але ніхто й не цурався її, так само, як ніхто особливо й не тримався за неї, окрім, здається, єпископа Серапіона (Маєвського). Він не хотів полишати Чернігів, бо його, хворобливу людину, запроторили на Архангельську архієрейську кафедру. 15 березня 1882 р. він писав управителю медичної частини імператорського Двору лейб-медику, тайному раднику Федору Степановичу Цицуріну, який мав маєток на Чернігівщині, де іноді гостював владика: «Письма, полученные мною из Петербурга и Киева, принесли мне печальное известие о переводе меня в Архангельск. Распоряжение Св. Синода я исполню, но продолжающаяся около 20 лет болезнь горла заставляет меня обратиться к Вам с покорнейшею просьбою: рекомендовать мне докторов, с которыми я мог бы посоветоваться о лечении горловой болезни» [13, арк. 1].

Архієпископ Михайло (Десницький) поховав матір у Чернігові і у заповіті наказував поховати себе біля її могили [6, с. 203], проте 1818 р. отримав призначення на посаду митрополита Санкт-Петербурзького, де помер і був похований. Архієпископ Філарет (Гумілевський) до призначення у Чернігів прагнув залишитися на харківській кафедрі (3-го класу, проте значно багатшою за чернігівську). 18 листопада 1849 р. у листі до Н. Шереметєвої він писав: «Здесьняя епархия покойная; это не то, что Лифляндия. Люди добрые и набожные. Разумеется, нигде без исключения, но, благодарение Господу, здесь пока вижу любовь. Страна хлеборобная и теплая. Можно умереть без тревог» [15, с. 84]. Але був переведений до Чернігова, де сім років наполегливо займався улюбленою справою – науково-літературною діяльністю, просився у відставку, зрештою поїхав у заражені холерою повіті Чернігівської губернії і по дорозі помер.

За свідченням чернігівського прот. А. Страдомського владика Нафанаїл (Савченко) вважав найбільш щасливим період свого життя на посаді вікарія Санкт-Петербурзької єпархії, а Чернігів для нього був найбільш важким хрестом [24, с. 191 – 201]. Лаврентій (Бакшевський), уродженець Володимирської губернії, навпаки сприймав Чернігів (особливо в літню пору) раєм [17, с. 773], а для його наступника, архієпископа Володимира (Ужинського), місто над Десною «обратилось в долину плача» [25, с. 23].

Соціальне, національне, географічне походження. Усі чернігівські правлячі архієреї XIX – початку XX ст. були вихідцями з родин, що належали до духовного стану. Із 14 архієреїв троє мали українське походження – Віктор (Садковський), Веніамін (Биковський), що народився на Полтавщині, і Серапіон (Маєвський) з Слобідської України. Ще один владика – Нафанаїл (Савченко) очевидно мав українське коріння. Він народився у м. Белгороді, що тоді входив до Курської губернії. Але з його біографії не помітно, щоб він відчував своє етнічне коріння. Усі інші архієреї були росіянами і походили з російських губерній. 2-є – з Новгородської губернії, 2-є – з Московської, 2-є – з Володимирської, 2-є – з Тамбовської, один із Смоленської, один із Рязанської. Така статистика свідчить про докорінні зміни у національному складі керівництва Чернігівської єпархії XIX ст. в порівнянні з XVIII ст. Тоді на чернігівській кафедрі перебували 12 осіб, із них один чорногорець – митрополит Антоній (Черновський), решта – українці, причому більшість із них були уродженцями Чернігівщини: Іоанн (Максимович), Антоній (Стаховський), Іродіон (Жураковський), Іраклій (Комаровський), Іларіон (Роголевський), Ієрофей (Малицький).

Виникає природно запитання, чи усвідомлювали ієрархи своє етно-національне походження? Безумовно! Владики, які походили з російських глибинок, в тому чис-

лі і Філарет (Гумілевський), відзначали відмінні ментальні й побутові особливості української людності [32]. Єпископ Веніамін (Биковський), вихованець Полтавської духовної семінарії й Київської духовної академії, вочевидь себе усвідомлював й ідентифікував відповідно. Він домігся призначення вікарним єпископом у Чернігівську єпархію свого земляка-полтавця, молодшого студента по Полтаві і Києву священника Афанасія Пархомовича [27, с. 95]. Тоді як, наприклад, єпископ-великорос Володимир (Ужинський) завзято боровся з місцевими церковними (обрядовими) традиціями й звичаями. Будучи перед Черніговом єпископом Курським і Білгородським, наказав усі книжки українського друку в єпархії зібрати і втопити в Сіверському Дінці. Ця інформація була озвучена Філаретом (Гумілевським), коли він, будучи Харківським архієпископом, спеціально їздив до Білгорода, аби в тамошній консисторії відшукати раритети [10, с. 171].

Яким було ставлення місцевого духовенства до чернігівських владик по лінії їхнього етнічного походження? Наприклад, автор низки нарисів про чернігівських владик чернігівський кафедральний протоієрей і багаторічний член «присутствія» Чернігівської духовної консисторії Андрій Страдомський завжди зазначав національне походження владик. Він не акцентував увагу на цьому факті, але ігнорувати його не міг, що, на нашу думку, свідчить про обговорюваність національного походження владик у середовищі чернігівського духовенства.

Уже перший чернігівський єпископ-великорос Михайло (Десницький) розпочав боротьбу з місцевими традиційними церковними практиками, хоча й без фанатизму. Наприклад, він розпорядився, «чтобы никто из поселян сам собою ни под каким видом мертвецов ранее 3-х дней не погребал», а священникам заборонив їх відспівувати і «печатати» заочно [7, с. 58]. Втім, існують свідчення, що він «захищав» деякі «малороссийские обычаи», а «недовольных имел среди духовных лиц» лише через своє великоросійське походження [8, с. 89].

Освіта. Науковий (богословський) ступінь, науковий доробок. Двоє чернігівських ієрархи – Михайло (Десницький) і Симеон (Крилов-Платонов), крім духовної освіти, мали за плечима навчання у Московському університеті. Принагідно зауважимо, що в літературі їх називають масонами. Дев'ятеро чернігівських владик мали академічну освіту (3-є закінчили Московську духовну академію, 3-є – Петербурзьку, 2-є – Київську, один – Казанську), двоє мали лише семінарську освіту. Архієпископ Віктор (Садковський) був вихованцем Києво-Могилянської академії.

Протягом XIX – початку XX ст. чернігівську архієрейську кафедру посідали два доктори богослов'я: перший – архієпископ Михайло (Десницький), який отримав цей ступінь (*honoris causa*) серед перших 6 докторів богослов'я на першому засіданні Конференції СПБДА у 1814 р. Другий – архієпископ Філарет (Гумілевський), якому докторський ступінь був присуджений Конференцією КДА у 1859 р. за твір «Историческое учение об отцах Церкви». Отже, обидва ієрархи отримали докторські ступені в період дії Статуту духовних академій 1814 р. Ступені присуджувалися як почесні або за сукупністю наукової діяльності чи творів, або за конкретну працю. Підготовка і захист дисертацій не передбачався. У період дії Статуту духовних академій 1869 р. докторські й магістерські дисертації захищалися на відкритому диспуті; докторські ступені присуджувалися Радами академій і затверджувалися Св. Синодом; магістерські ступені присуджувалися Радами академій і затверджувалися єпархіальними преосвященними. Але і надалі траплялися випадки, коли ступені надавалися за сукупністю авторських творів. У період дії Статуту академій 1884 р. магістерські дисертації захищалися на колоковіумі у присутності Ради академії й спеціально запрошених осіб, ступінь присуджувався Радою академії і затверджувався Св. Синодом. Докторські ступені тоді надавалися без публічного захисту Радами академій і теж затверджувалися Св. Синодом. У період дії «Временных правил» духовних академій (1906 – 1909) і Статуту 1910 – 1911 рр. докторські й магістерські ступені присуджувалися і остаточно затверджувалися Радами академій [26, с. 574].

Двоє чернігівських владик готували й публічно захищали магістерські дисертації – Сергій (Соколов) про протестантизм у Росії XVI – XVII ст. і Василій

(Богоявленський) – дослідження Другої Макавійської книги. Зауважимо, що за Статутом 1884 р. надавалися диференційовані наукові ступені: доктор богослов'я, доктор церковної історії, доктор канонічного права. Вартий міркування той факт, що архієреї РПЦ здобували наукові ступені в галузі церковної історії та богослов'я, і, на жаль, не займалися канонічним правом. Каноністами в той час були переважно світські особи. Коли говорити про науковий доробок персонально, то архієпископу Філарету (Гумілевському) не має рівних серед чернігівських архієреїв. За ним по сукупності науково-літературної продукції слід назвати Варлаама (Денісова) і Сергія (Соколова). Обидва вони, як і Філарет, були церковними істориками. Архієпископа Михайла (Десницького) вважають видатним проповідником, за життя видавалися деякі його проповіді.

Були серед чернігівських владик дійсні або почесні члени різних наукових і освітніх установ. Наприклад, Філарет (Гумілевський) був «действительным членом императорского общества истории и древностей Российских», «действительным членом императорского Русского географического общества», а також «член-корреспондентом императорского Русского археологического общества», почесним членом Харківського, Московського університетів і Київської та Санкт-Петербурзької духовних академій [20, арк. 52 об – 55]. Почесним членом «Императорского общества истории и древностей российских» 30 листопада 1832 р. був обраний і Павло (Подлипський) [12, арк. 23 зв. – 24], як вважають «за труды и особенно за представление медных идолов, найденных на берегу Галичского озера» [2].

Вдові архієреї. На нашу думку, важливим є показник питомої ваги в архієрейській корпорації вдових ставлеників. У ранньоновий час таке питання гостро не стояло. На початку XIX ст., в період духовно-освітньої реформи, курс церковної політики був спрямований на досягнення гегемонії в керівництві Церкви вченого чернецтва. Це, зокрема, спричинило створення духовних академій XIX ст. в їх класичному варіанті. Через сто років, на початку XX ст., у період жвавого обговорення нагальних церковних реформ, поширювалася протилежна думка, тобто про те, що в архієреї бажано поставити з вдових священників. Аргументація була така: архієреї з монахів проходили стандартний кар'єрний шлях – людина здобувала освіту, на останньому, передостанньому курсі духовної академії приймала постриг, призначалася викладачем, потім інспектором, за тим ректором якогось духовного навчального закладу, настоятелем монастиря, вікарним єпископом або одразу правлячим єпископом. Отак людина без досвіду парафіяльної діяльності опинялася на чолі єпархії. Інша справа, коли священник значний час працював на парафії, а вже вдівцем приймав постриг і хіротонію.

З чотирнадцяти правлячих чернігівських архієреїв даного періоду четверо було хіротонісано з вдових священників – Михайло (Десницький) (в миру о. Матвій), Веніамін (Биковський) (в миру о. Володимир), Сергій (Соколов) (в миру о. Іоанн) і Василій (Богоявленський) (в миру о. Василій). Дружина о. Матвія померла 1799 р. при передчасних пологах. За легендою, вона буцімто стала жертвою проповідницької популярності чоловіка, коли про нього дізнався імператор Павло I та несподівано викликав на аудієнцію [5]. О. Володимир прийняв чернечий постриг теж після трагічної втрати дружини і трьох синів. О. Іоанн, втративши дружину, так «заболел нервами», що мало не збожеволів, потім таки продовжив навчання і прийняв постриг [23]. О. Василій до смерті дружини теж мав щасливий шлюб [11, с. 10].

Кар'єра. Діяльність чернігівських владик. Яке місце чернігівська архієрейська кафедра займала у кар'єрі владик? З чотирнадцяти правлячих чернігівських архієреїв десятеро закінчили свою кар'єру в Чернігові – померли або пішли «на покой». Шестеро з них (Віктор, Філарет, Нафанаїл, Веніамін, Сергій, Антоній) були поховані під спудом чернігівського кафедрального Троїцького собору. Варлаам (Денісов) помер «на покое» і похований в Новгород-Сіверському Спаському монастирі, інші – за межами Чернігівської єпархії. З чотирьох переведених з Чернігова владик лише один – архієпископ Михайло (Десницький) – пішов, так би мовити, на підвищення, зрештою став митрополитом Санкт-Петербурзьким і Новгородським і постійним членом

Св. Синоду. Найдовше на чернігівській архієрейській кафедрі перебував Павло (Подлипський), з 1836 р. по 1859 р.; найкоротший термін – Сергій (Соколова), який був призначений правлячим єпископом 26 березня 1893 р., а 24 серпня того ж року помер.

Які важливі питання для єпархіального життя довелося вирішувати чернігівським владикам? Архієпископ Віктор (Садковський), як зазначалося вище, не проявляв активності в управлінні Чернігівською єпархією, хоча неможливо не зазначити факт відродження діяльності чернігівської Іллінської друкарні під час його правління [28]. На долю Михайла (Десницького) випала організація системи єпархіального управління в умовах загальноімперських адміністративно-територіальних і управлінських реформ початку XIX ст. Ще до появи Статуту духовних консисторій він спромігся налагодити ефективну роботу Чернігівської духовної дикастерії і вона багато років по тому за інерцією здійснювала свої функції [34]. Як зауважив архієпископ Філарет (Гумілевський), «спустя 30 лет после блаженного Михаила, в Черниговской епархии еще жив Михаил: на что ни посмотрите, везде найдете более или менее заметные следы пастырской деятельности его» [36, с. 275]. Архієпископ Михайло (Десницький) розпочав реалізацію в Чернігівській єпархії ініційованої імперським урядом реформи духовної освіти [29].

Уважне і суворо-канонічне (законне) ставлення владики Михайла до всіх, у тому числі «найдрібніших», єпархіальних питань викликали повагу рядового духовенства, вищих церковних і цивільних кіл. Його стосунки з підлеглими і з вельможами були вираженими й коректними. Священно- і церковнослужителів, порушників дисципліни і присяги, спочатку умовляв і давав час виправитися. Наведемо лише один, але характерний, приклад розсудливості владики Михайла. Настоятель Миколаївської церкви с. Русанов з історичним іменем Стефан Яворський у 1817 р. був притягнений до духовного суду «за говоренные Яворским вздорных слов, относящихся к лицу преосвященного Михаила (Десницкого)». В духовному правлінні з Яворського взяли підписку про чемне поведження. Однак того ж року Чернігівський архієпископ отримав відношення від Малоросійського генерал-губернатора М. Г. Рєпніна, «который прописывая донесения о дерзости его, Яворского, ослушности полиции и буйстве чрез выбытие окошек в доме его занятом бригадным лазаретом, – требовал предать его строгому суждению и обуздать его от подобных действий, почему вызван был он в дикастерию, где за уяснением ему неблагомысленного и буйственного поступка его обязано строгою подпискою быть впредь скромнее и благоразумнее» [4, арк. 7 – 7 зв.]. Невдовзі генерал-губернатор надіслав Чернігівському архієпископу «два извета Яворского на Остерского городничего о неточном будто бы исполнении приговора Генерального суда». Знову Стефана Яворського викликали в Чернігівську дикастерію для «внушения», «отобрании подписки не писать впредь никаких доносов» і «штрафа 10 деньгами». Але ці «внушения» не зупинили Яворського. Наступного 1818 р. він був оштрафований «20 деньгами за обругание на публице священника Корнуха». Потім Яворський під час служби вигнав зі свого храму «сослужителей священника Вишневского и диакона Костинского». На цій справі напрочуд терплячий і розсудливий Чернігівський архієпископ Михайло (Десницький), у відповідності до вимог Духовного регламенту, «чтоб епископ не был дерзок и скор, но долготерпелив и рассудителен во употреблении власти своей связательной, то есть во отлучении и анафеме» [18, с. 325], занотував характерну резолюцію: «Объявить через благочинного, что начальство после столь многих предписаний, внушений, вразумлений и наставлений, просит благодать Божию направить небагонравие его, предоставляет собственной совести его чувствовать таковыя последствия, из небагонравия его происходящие, на грядущем Суде Божиим, Который небагонравных лишает небесного благословения» [4, арк. 8 зв. – 9]. А ось приклад характерних стосунків владики Михайла з вельможами: у травні 1814 р. організатор Малоросійського ополчення граф Микола Гудович звернувся до нього з проханням нагородити священника м. Вороніж Іоанна Шуцького званням протоієрея, бо той добре виконував свої обов'язки як раніше капелан ополчення, так і тепер благочинним і парафіяльним священником. Архієпископ Михайло (Десницький) на прохання графа відповів такою резолюцією: «Объявить

сему благочинному, что прохождение его своей должности не останется у начальства без внимания и вознаграждение за труды будет со временем сделано, за одобрение же его по слову апостола Павла и от внешних или посторонних приемлет от начальства со благоволением» [3, арк. 1].

Симеон (Крилов-Платонов) протягом не тривалого часу перебування на чернігівській архієрейській кафедрі спромігся організувати і налагодити ефективну роботу Чернігівського відділення Російського біблійного товариства, за що і поплатився, коли відбулося «падіння» обер-прокурора Св. Синоду і міністра духовних справ і народної просвіти О. М. Голіцина [30]. Архієпископ Лаврентій (Бакшевський), крім боротьби з місцевими звичаями за обрядову чистоту православ'я, запам'ятався в Чернігові різким протистоянням з старообрядництвом і єврейством, навіть готував якийсь антиюдейський твір [14, с. 15]. Як борець з місцевими церковними традиціями заявив про себе і його наступник, архієпископ Володимир (Ужинський). Але найбільшого розголосу набула його активна діяльність у зв'язку з «составлением списков о лицах, подлежащих разбору к от даче в военную службу», що викликало незадоволення в середовищі священно- і церковнослужителів єпархії. В деяких єпархіях, за відгуком знаменитого Московського митрополита Філарета (Дроздова), справді спостерігалися зловживання («зведення рахунків») архієреїв з підлеглим духовенством. Розпорядженнями Чернігівського архієпископа Володимира в цьому питанні начебто був незадоволений Київський митрополит Євгеній (Болховітінов) [25, с. 18–19, 26].

Хоч би як намагався архієпископ Володимир проріджувати ряди духовного «состояния», справжню кадрову реформу довелось проводити наступнику, архієпископу Павлу (Подлипському). Справа була в тому, що Св. Синод у середині 40-х рр. XIX ст. наказав скоротити кількість парафій і штат причтів. Це рішення вищих церковних властей для Чернігівської єпархії виявилось болючим, бо чимало парафій мало церковні причти з двома, трьома священиками, а уряд казенним коштом зобов'язувався утримувати лише одного батюшку в парафії. В деяких парафіях ліквідовувалися дияконські посади тощо. Архієпископ Павло (Подлипський) досить уважно й неупереджено поставився до реформи, особисто перевіряв відомості з анкетами претендентів на священницькі місця і, судячи з його резолюцій, при відборі керувався принципом справедливості: залишав у штаті парафій насамперед багатосімейних і малозабезпечених священиків, літніх і освіченіших. Решта переводилася або в інші парафії, або на посади причетників. Іноді парафіяни брали на себе зобов'язання утримувати двох священиків за свій рахунок, подекуди двоє-троє священиків однієї парафії змовлялися ділити одинарне казенне жалування порівну між собою. Відзначимо ще один маловідомий факт з біографії архієпископа Павла (Подлипського): він подарував чимало кількості (107) книг Чернігівській духовній семінарії, серед яких були досить цінні примірники [37, арк. 1 – 3].

Плідна діяльність Філарета (Гумілевського) у Чернігівській єпархії досить докладно описана як у дореволюційній, так і сучасній біографічній літературі: це – перебудова семінарії, відкриття Стародубського духовного училища і Чернігівського єпархіального жіночого училища, заснування свічкового заводу, друкарні, єпархіального часопису тощо.

Нафанаїл (Савченко), попри носіння «тяжкого хреста» у Чернігові, отримав звання архієпископа, як стверджував відомий чернігівський дідич і письменник Г. О. Милорадович, за видане в 1873 – 1874 рр. семитомне «Историко-статистическое описание Черниговской епархии», раніше підготовлене і часткове оприлюднене архієпископом Філаретом (Гумілевським) [9].

Активними по своїй натурі були чернігівські владики Варлаам (Денісов) і Сергій (Соколов), але за нетривалістю свого служіння в Чернігові не встигли повною мірою реалізувати свій управлінський потенціал. Єпископ Сергій уславився своїми грандіозними планами щодо святкування 900-річного ювілею чернігівської кафедри, але складні обставини (голод і епідемія), його хвороба і смерть завадили цим планам [33]. Єпископство Веніаміна (Биковського) в Чернігові пройшло спокійно. Він починав підготовку ювілею єпархії, в його правління запрацювала емеритальна каса

духовенства [31], було засновано ряд єпархіальних товариств, почалася підготовка прославлення в лику святих Чернігівського архієпископа Феодосія (Углицького), яке відбулося 1896 р., вже за правління єпископа Антонія (Соколова). Останній, хоч і правив тривалий час, особливо нічим в управлінні єпархією не відзначився. За словами біографів, суворо дотримувався богослужбового уставу, полюбляв самотність, часто хворів. 1905 – 1907 рр. мали стати складним випробуванням для владики Антонія, бо у Чернігівській єпархії знаходилося чимало духовних осіб, підозрюваних у революційних діях, але ще більше було наклепів на духовенство за їхню буцімто революційність, іншими словами, зведень рахунків [35]. Проте владики не надто глибоко вникав у справи і не прискіпливо розбирався зі звинуваченнями на адресу підлеглого духовенства, в результаті чого присуди винному і обмовленому часто-густо не відрізнялася.

Останній чернігівський владики Василій (Богоявленський) був породженням і уособленням своєї епохи, виявляв неабияку енергію в управлінні єпархії, замислив амбітні проекти і розгорнув масштабні перетворення в усіх напрямках церковного життя. Революція перекреслила заходи і задуми владики Василя і спрямувала його тернистим шляхом до Голгофи [11].

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що майже всі чернігівські архієреї XIX – початку XX ст. були великоросами. Такого в історії православної Церкви на Чернігівщині ніколи не було. У попередню, так звану козацьку епоху, всі чернігівські владики були українцями і вихідцями з Чернігівщини, крім одного випадкового чорногорця. Всі архієреї мали приблизно однакову освіту, пройшли досить типовий службовий шлях. Різниця полягала в темпераменті, творчому потенціалі і ментальних рисах характеру. Архієреї-росіяни намагалися забороняти місцеві церковні традиції. В той же час кожен із них зробив свій, дехто значний, внесок у розвиток Чернігівської єпархії. Ставлення до них місцевого духовенства, здебільшого українського походження, було формальним. Найчастіше в єпархії згадували правління Михайла (Десницького), Філарета (Гумілевського), Василя (Богоявленського). Більшість чернігівських архієреїв закінчили свою кар'єру в Чернігові. Кілька з них поховані в чернігівському Троїцькому соборі. Двоє з них – Філарет (Гумілевський) і Василій (Богоявленський) – прославлені як святі.

1. Гейда О.С., Тарасенко О.Ф. До біографії архієпископа Малоросійського і Чернігівського Віктора (Садковського) (1796 – 1803) / О.С. Гейда, О.Ф. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4. – С. 264 – 273.

2. Д.Я. Павел (в миру Петр Подлипский) // РБС. – Т. 13. – СПб., 1902. – С. 70 – 71.

3. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 2422.

4. Держархів Чернігівської області, ф. 697, оп. 2, спр. 5161.

5. Доброгаев М. Михаил (Десницкий), митрополит Санкт-Петербургский и Новгородский, бывший архиепископ Черниговский / М. Доброгаев // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1893. – № 24. – С. 982 – 983.

6. Доброгаев М. Михаил (Десницкий), митрополит Санкт-Петербургский и Новгородский, бывший архиепископ Черниговский / М. Доброгаев // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1894. – № 5. – С. 203 – 216.

7. Карпинский К. К биогрaфии преосвященного Михаила (Десницкого), архиепископа Черниговского / К. Карпинский // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям. – 1905. – № 2. – С. 56 – 59.

8. Карпинский К. К биогрaфии преосвященного Михаила (Десницкого), архиепископа Черниговского / К. Карпинский // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям. – 1905. – № 3. – С. 89 – 95.

9. Коваленко О., Тарасенко О. До питання про авторство «Историко-статистического описания Черниговской епархии» / О. Коваленко, О. Тарасенко // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернівці, 1998. – С. 195 – 206.

10. Лашенков Н. Высокопреосвященный Филарет, архиепископ Харьковский, по

письмам к его другу Валковскому помещику Н.Н.Романовскому / Н. Лашенков // Харьковский Сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1891 год. – 1891. – Вып. 5. – С. 93 – 172.

11. Логунова Е.А., Тарасенко А.Ф. Священномученик Василий (Богоявленский): восхождение на Голгофу / Е.А. Логунова, А.Ф. Тарасенко // Священномученик Василий (Богоявленский), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к жизнеописанию. – М., 2014. – С. 6 – 60.

12. НБУВ. Институт рукопису, ф. 160, спр. 567.

13. НБУВ. Институт рукопису, ф. XIII, спр. 3173.

14. Никольский А. Лаврентий (Лука Николаевич Бакшевский), архиепископ Черниговский / А. Никольский // РБС. – Т. 10. – СПб., 1914. – С. 13 – 15.

15. Письма Филарета, впоследствии архиепископа Черниговского и Нежинского, к Н.Н.Шереметевой 1835 – 1849 гг. (Из архива с. Покровского). Изданы с предисловием и примечаниями Николая Борсукова. – СПб., 1900. – 101 с.

16. ПСЗ. Собр. I. – СПб., 1830. – Т. 27. – С. 59 – 60. (№ 20.162).

17. Радугин А., прот. Высокопреосвященный Лаврентий, архиепископ Черниговский и Нежинский / А. Радугин // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1901. – № 22. – С. 770 – 779.

18. Регламент или Устав Духовной коллегии // ПСЗ. Собр. I. – СПб., 1830. – Т. 6. – № 3718. – С. 314 – 346.

19. Російський державний історичний архів, ф. 796, оп. 77, спр. 187.

20. Російський державний історичний архів, ф. 796, оп. 439, спр. 902.

21. Російський державний історичний архів, ф. 796, оп. 83, спр. 195.

22. Священномученик Василий (Богоявленский), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к жизнеописанию / Сост. и авт. вступ. ст. Е.А. Логунова, А.Ф. Тарасенко. – М., 2014. – 452 с.

23. Славин Н. Преосвященный Сергей, епископ Черниговский и Нежинский / Н. Славин // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1893. – № 18. – С. 668 – 681.

24. Страдомский А., прот. Высокопреосвященный Нафанаил, архиепископ Черниговский и Нежинский / А. Страдомский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1875. – № 7. – С. 191 – 201.

25. Страдомский А., прот. Преосвященный архиепископ Владимир Ужинский / А. Страдомский. – СПб., 1874. – 65 с.

26. Сухова Н.Ю. Система научно-богословской аттестации в России в XIX – начале XX в. – М., 2009. – 676 с.

27. Тарасенко А.Ф. Викариатство в Черниговской епархии 1868 – 1917 годов через призму деятельности викарных епископов / А.Ф. Тарасенко // Проблемы славяноведения: сборник научных статей и материалов / Брян. гос. ун-т им. И.Г. Петровского. – Брянск: Ладомир, 2013. – Вып. 15. – С. 91 – 101.

28. Тарасенко А.Ф. Издательская деятельность Черниговской епархии (XIX – начало XX вв.) / А.Ф. Тарасенко // Проблемы славяноведения: сборник научных статей и материалов / Брян. гос. ун-т им. И.Г. Петровского. – Брянск: Ладомир, 2014. – Вып. 16. – С. 41 – 50.

29. Тарасенко О.Ф. До історії духовної школи у Чернігівській єпархії на початку XIX ст. / О.Ф. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2014. – № 5. – С. 78 – 92.

30. Тарасенко О.Ф. До історії Чернігівського відділення Російського біблійного товариства (1819 – 1822 рр.) / О.Ф. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2011. – № 5. – С. 54 – 71.

31. Тарасенко О.Ф. Емеритальна і погребальна каса духовенства Чернігівської єпархії (друга половина XIX – початок XX ст.) / О.Ф. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2013. – № 1. – С. 42 – 53.

32. Тарасенко О.Ф. З народознавчого доробку Філарета (Гумілевського) / О.Ф. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 121 – 131.

33. Тарасенко О.Ф. Святкування 900-ліття Чернігівської архієрейської кафедри

/ О.Ф. Тарасенко // Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу (матеріали науково-практичної конференції). – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2013. – С. 51 – 55.

34. Тарасенко О.Ф. Чернігівська духовна дикастерія/консисторія у структурі єпархіального управління (1802 – 1917 рр.) / О.Ф. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2014. – № 1–3. – С. 75 – 89.

35. Тарасенко О.Ф. Переслідування духовенства за «революційну діяльність» на початку ХХ ст. (за матеріалами Чернігівської єпархії) / О.Ф. Тарасенко // Література та культура Полісся. – Вип. 73. Серія «Історичні науки». – № 1. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – С. 293 – 302.

36. Филарет (Гумилевский), архиеп. Черниговские иерархи / Филарет (Гумилевский) // Труды КДА. – 1860. – Кн. 2. – С. 169 – 281.

37. Центральний державний історичний архів, ф. 711, оп. 2, спр. 5072.

38. Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Библиографический справочник / Сост. Морозова А.В., Полетун Н.М.; предисл., прилож. Морозовой А.В. – Чернигов, 2006. – 200 с.

39. Шве́ц В., Ку́делко С., Па́влова О. Архипастыри Харьковской епархии / В. Шве́ц, С. Ку́делко, О. Па́влова. – Харьков: Бизнес Информ, 1999. – С. 11 – 75.

Коллективный портрет черниговских правящих архиереев XIX – начала XX в.

В статье воссоздан коллективный (просопографический) портрет Черниговских архиереев XIX – начала XX в. Проанализировано их социальное и национальное происхождение, карьерный рост, уровень образования и научно-литературного творчества, отношение к ним местного духовенства и паствы, наиболее значительные события, связанные с их деятельностью в Черниговской епархии.

Ключевые слова: церковь, Черниговская епархия, архиерей, духовенство, коллективный портрет.

Collective portrait of the Chernihiv ruling bishops of XIX – began XX century

In the 17th century the Chernihiv eparchy was ranked second after the Kyiv eparchy. After submission of the Kyiv Metropolitanate to the Moscow Patriarchate, the Chernihiv Cathedral left the jurisdiction of Kyiv and obtained the honorary first place in the Eparchy system of the Moscow Patriarchate. It brought favour neither to Kyiv, nor to Chernihiv. The church-canonical value of both centres of Orthodoxy in Ukraine during the 18th century steadily declined. The Russian government implemented a military model of «staff» into church structures and built its imperial ranking to the Bishop cathedrae. The Chernihiv eparchy, along with several other eparchies, was attributed to the second class category. The St. Petersburg, Novgorod, Moscow and Kyiv eparchies were considered as the first-class ones, the third class level was attributed to the rest of the eparchies. Obviously, the political and canonical significance of eparchy centres of that time and the neglected Bishop cathedrae was the basis for the staff gradation. The scope of funding was measured according to the staffing table.

In the second half of the 19th century the official staff classification of the eparchies was cancelled, but the unofficial rating still existed. The ethnic composition of the population, the proportion of heterodox etc., besides the economic potential influenced the place of the eparchy in the unofficial rating. By all the criteria the Chernihiv eparchy was losing its positions by the early 20th century, as in conditions of the rapid development of capitalism the Chernihiv region did not have a developed industry, however in the north it had an Old Believers enclave – a powerful, long standing in the past, and problematic (in terms of the Orthodox Church and the imperial authority).

Due to changes in the status of the Chernihiv eparchy, the article aims at investigating the collective portrait of Chernihiv bishops of the 19th – early 20th centuries, in particular, at analysing their social and ethnic background, career, education, scientific and literary achievements, attitudes of the local clergy and congregation toward them, the most important

events related to the activities in the Chernihiv eparchy. This problem has not been the subject of a special study.

In order to reach the goal and to solve the identified research problems, the biographic literature was used, which in general is not considerable and quite fragmentary. The activity of Archbishop Filaret (Gumilevskyi) was studied best of all Chernihiv eparchy bishops. Separate articles of various size and genre, necrologues and dictionary entries were dedicated to other Chernihiv archbishops. The importance of new sources involved in the research increases in such a historiography situation. In particular, different types of written sources, laws, St. Synod decrees, various clerical records, Chernihiv bishops' resolutions have been used. Descriptive material, including diaries, memoirs, letters is of considerable interest.

It was found out that almost all the Chernihiv bishops of the 19th – early 20th centuries were Russians. This has never happened in the history of the Orthodox Church in Chernihiv region. During the previous, the so-called Cossack era, all the Chernihiv archbishops were Ukrainians and natives of Chernihiv, but for one casual Montenegrin. All the bishops had approximately the same education, went through a fairly typical career way. The difference was in temperament, creative potential and mental traits of character. The bishops-Russians tried to prohibit local religious traditions. At the same time each of them made his own, some of them – a significant – contribution to the development of Chernihiv eparchy. The attitude of the local clergy, mostly of Ukrainian origin, was formal. The rulings of Michael (Desnytskyi), Filaret (Gumilevskyi), Basil (Bohoyavlenskyi) were most often recollected in the eparchy. The majority of Chernihiv bishops ended their careers in Chernihiv. Several of them were buried in Chernihiv Trinity Cathedral, and two of them were glorified as saints.

Keywords: Church, Chernihiv eparchy, Bishop, clergy, collective portrait.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94(477)

о. Юрій Мицик, Віталій Михайловський

ЛЮБЕЦЬКЕ СТАРОСТВО В ОПИСУ МАЛОЗНАНОЇ ЛЮСТРАЦІЇ 1631-1633 рр.

Стаття присвячена невідомому досі цінному джерелу з історії України XVII століття і зокрема Чернігівщини – люстрації 1631-1633 рр. – документу, який з'явився внаслідок урядової акції Речі Посполитої, що проводилася за ухвалою сейму спеціальними комісіями з метою обрахування прибутковості та подальшого оподаткування королівщин – державних маєтностей. Цей документ зберігається в державному архіві (Краків) і вперше вводиться до наукового обігу (друкується в додатку тільки фрагмент, який стосується Чернігівщини). Авторами встановлюється дата створення люстрації, аналізується її свідчення, що охоплювали тодішнє Любецьке староство, локалізовані згадувані в ній населені пункти, котрі знаходяться інколи і на території Білорусі, ідентифіковано особи, згадувані в ній, показано значення люстрації як джерела соціально-економічної історії.

Ключові слова: Чернігівщина, люстрація, архів, історичне джерело, податки.

Важливе місце у працях св. Філарета (Гумілевського) належить історії Чернігівщини. Подвижницьку працю святого у даному напрямку було продовжено кількома генераціями істориків та краєзнавців. Тим не менш і тут залишається чимало нез'ясованого. Одна з важливих причин цього полягає у браку джерел або їх недостатності. Останнім часом активізувався пошук нових джерел в архівосховищах нашої та зарубіжних держав, що дозволяє вирішити багато з існуючих проблем.

Одним із важливих джерел, які проливають світло на історію України, є люстрації – періодичні урядові акції Речі Посполитої, що проводились за ухвалою сейму спеціальними комісіями з метою обрахування прибутковості та подальшого оподаткування королівщин (державних маєтностей)(1). Зокрема збереглися, були видані й проаналізовані люстрації 1616 і 1622 рр. (2). Була ще одна люстрація, яка зберігається у двох копіях, у т. ч. у фамільному архіві князів Сангушків (замок Вавель у Кракові), і яка описує той же регіон, що і дві попередні (3). Через те, що відсутні перші аркуші цього документального джерела, точну дату його створення поки що важко встановити. Відзначимо, що у цій люстрації згадується як власниця Корсунського староства Софія Данилович. Остання померла у 1634 р., а успадкувала староство по смерті свого чоловіка, Яна Даниловича, у 1628 р. Отже, дана люстрація могла бути складена не раніше 1628 р. і не пізніше 1634 р. Додамо, що Софія Данилович була дочкою великого коронного гетьмана Станіслава Жолкевського і бабусею короля Речі Посполитої Яна III Собеського. Згадується у люстрації і «козацька табірщина» або «остання табірщина», тобто національно-визвольне повстання 1630 р. під проводом Тараса Трясила (повстання 1625 р. під проводом Марка Жмайла сюди не досягло). Виходячи з цієї джерельної вказівки, люстрацію можна датувати ще точніше: 1631-1633 рр.

© о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор (Київ);

© Михайловський Віталій Миколайович – кандидат історичних наук, університет Б. Грінченка (Київ).

У даному джерелі описується поруч з іншими «Любецьке і Лоївське староство» (4), тобто та адміністративна одиниця Речі Посполитої, у центрі якої було древнє місто Любеч (нині – смт Чернігівської області). Місто Лоїв (нині – райцентр Гомельської області Республіки Білорусь) входило як другий центр староства (видно враховувалося, що ці давні міста були поєднані між собою переправою через Дніпро, складали два стратегічно важливих пункти по обох боках Дніпра). Опис староства подається у порівнянні з попередніми люстраціями 1616 і 1622 рр., що дає інколи змогу простежити демографічні та соціально-економічні зміни за 10-15 років. Люстрація визначає межі та головні населені пункти староства, містить їхній опис, дає цінний матеріал щодо заселення українсько-білоруського прикордоння, виникнення тут нових поселень, кількість їхніх домів та чисельність мешканців; обороноздатність міст і сіл, величину арсеналу. У першій (Любецькій) частині опису староства названі, крім Любеча, такі села, як Грабов, Лопатні, Бельдзюги, Губичі, Осоровичі, В'яле, Пірка, Новосілка. Три з них (Грабів, Губичі, Лопатні і, можливо, Новосілка під Радулем) – це села сучасного Ріпкинського району Чернігівської області, і люстрація проливає світло на їхню ранню історію. «Історія міст і сіл Української РСР (Чернігівська область)» відносить початок Грабова до початку XVIII ст. (5), між тим як наведена нижче люстрація дозволяє удревнити його вік майже на 100 років! Датування початків інших двох сіл «Історія міст і сіл...» взагалі не подає і тому можна вважати згадку з люстрації першою в історичних джерелах. Ряд сіл, як от: Асаревичі («Осоровичі»), Вальє («В'яле»), Пирки («Пірка»), Глушець, Грушне («Грушно»), Деражичі, Жилічі, Круки, Савичі («Совічі»), Храковичі («Грековичі») знаходяться нині на території сучасного Брагинського району Гомельської області Республіки Білорусь. До них сміливо можна приплюсувати Христковичі та Кліковичі, які названі поряд із відповідно Храковичами та Деражичами і видно злилися з останніми. Всі вони стоять на правому боці Дніпра, але, наприклад, Асаревичі безпосередньо на березі ріки, Вальє – південніше (якраз напроти м. Славутич в Україні), а Пирки – західніше с. Вальє і т. д. До ріки, Пирки потрапили у сумнозвісну Чорнобильську зону і є нині нежилим. На жаль, не вдалося локалізувати населений пункт Бельдзюби (можливо, він пізніше зник або був перейменований) і «Малечин» (можливо, сучасний Маложин Брагинського району), але їхнє існування у першій третині XVII ст. є зайвим аргументом, коли йдеться про ступінь і густоту заселення у козацькі часи нинішнього українсько-білоруського прикордоння. Наприкінці опису (с. 70-74) згадуються села, які були відокремлені від староства на користь різних власників («Ковпиниця», вірогідно Кропивниця, «Йолче», «Березки», «Малезина», «Осек», «Трухановщина» і «Оліферівщина»). Їх важко локалізувати, можна лише припустити, що під «Йолче» ховається Єліно суч. Щорського району Чернігівської області, першу згадку про яке «Історія міст і сіл...» відносить до 1709 р. (6).

Люстрація згадує ряд важливих державних та політичних діячів Речі Посполитої. Зокрема, у цій частині є згадка про вже покійного короля Сигізмунда-Августа (панував у 1548-1572 рр.), Валентія Олександра Калиновського, який був брацлавським (1598-1620 рр.) і вінницьким (1604-1620 рр.) старостою, який був засновником магнатського роду; Єжі Струся, тестя В. О. Калиновського, брацлавського і вінницького старосту у 1579-1604 рр., князя «Вишневецького», очевидно Ярему Вишневецького (1612-1651), а можливо, і Януша Вишневецького (1599-1636), коронного конюшого (з 1633 р.).

Люстрація є також важливим джерелом для вивчення соціально-економічної історії України та південної Білорусі, в ній знаходимо дані про наявність млинів, поташних буд, митниць, горілчаної та пивної оренд, медової данини тощо, про розміри прибутків, також різноманітних податків та повинностей, що його платили чи відробляли міщани та інші категорії населення; тут є дані щодо кількості залежних селян та міщан, пушкарів, бояр та ін., співвідношення цін. Між іншим, наприкінці опису подається сума загального прибутку староства, який річно становив понад 4744 злотих. Якщо вирахувати витрати на утримання обороноздатності та підстарости (понад 4294 зл.), то на «квартиру» (за її рахунок утримувалось кватерне військо Речі Посполитої) залишалось понад 858 зл. (с. 69).

Люстрація 1629-1632 рр. є дуже стислою, але і у такому вигляді вона проливає світло на розвиток Любецького староства напередодні Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. Лише окремі її частини були опубліковані мовою оригіналу (польською) у 1877 р. і то з певними помилками (7). Виходячи з того, що навіть цей фрагмент є малодоступним, варто опублікувати незану раніше частину люстрації в перекладі українською мовою. Сподіваємось, що він стане у пригоді дослідникам, особливо при створенні ними сучасної «Історії міст та сіл України».

Примітки:

- 1) Люстрації королівщин українських земель XVI – XVII ст. – К., 1999. – С.5.
- 2) Див. наприклад: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – М., 1953. – Т.1. – С. 37 – 38; Мицик Ю.А., Степенькін С.Ю. Корсунщина козацька. – Корсунь-Шевченківський, 1997. – С.23.
- 3) Держархів у Кракові. – Ф. «Архів Сангушків». – № 92. – С.139-151.
- 4) Там само. – С. 29-74 (власне Любецька частина староства охоплює с. 29-46). Далі посилання на сторінки люстрації будуть подаватися безпосередньо у тексті статті.
- 5) История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – С. 600.
- 6) Там само. – С. 738.
- 7) Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. V. – С. 185.

* * *

//(с. 29) Староство Любецьке і Лоївське.

Посесором цього староства є його мость пан Олександр Калиновський, винницький і брацлавський староста, згідно з привілеєм короля його мості *per nis cessum* від вельможної її мості пані кам'янецької, однак привілею перед нами не показано.

Замок

Його будівля достатньо описана в люстрації 1622 року. Однак він потребує ремонту, особливо похилилася вежна башта, також глина довкола замку переважно опала, дах (?) недобрий, у деяких місцях він вимагає нового покриття.

Артилерія

Дві бронзові гармати розмальовані квітами, дві з гербами святої пам'яті короля Августа, котрі є у брамі; чотири залізні гармати не посаджено на колеса, вони лежать у різних місцях; гаківниць 72, губчастих рушниць 18, пороху бочок 3, свинцю штук 2// (с. 30) куль до гаківниць і гармат кілька куп, ладунків як до гармат, так і до гаківниць у бочечці кілька куп, форм до гаківниць 5, мідних гусарських барабанів два, піхотних один поганий. Пушкарів два і один воротний, котрий завідує цією артилерією.

Згідно з описом люстрації 1622 року не вистачає з артилерії двох бронзових мортир, двох гаківниць, 6 губчастих рушниць, однієї бронзової форми до гармат. Це доносимо до відомості коронного скарбу.

Донесення

Люстрація 1616 року залишила на уряд підстарости, на замкову челядь, на порох, свинець, сторожу, на шпигунів квоту у 824 зл. З якої суми згідно з ординацією панів люстраторів 1622 року витратили на підстаросту квоту 300 зл., отже, залишилася квота, взявши від 1616 року до 1622 року, на потребу пороху, свинцю і вогнепальної зброї по 500 зл. Цю суму через п'ять років нащадки небіжчика пана Струся повинні компенсувати скарбу, що й відсилаємо до скарбу його королівської мості //(с. 31).

Пушкарі

На пушкарів є певні ґрунти, котрі їм дані, враховуючи, що вони мають доглядати артилерію. Згідно з з цією повинністю вони звільняються вільні від всіляких податків і давання поборів, як їх описала і люстрація 1622 р.

Місто Любеч

Це місто лежить поблизу ріки Дніпро при дніпрових озерах, на горі при замку, воно оточене валом і дубовими палями з двох сторін оточене, а третя частина міста захищена абиаким старим острогом. А це тому, що ці квартири не хочуть ремонтувати деякі села, котрі тримають різні посесори від цього староства.

Повинності любецьких міщан

У цьому місті є 266 осілих міщан, котрі платять різні чинші, що становить річно 350 зл. 20. Ці ж міщани повинні притягатися для ремонту замку //(с. 32) згідно з давнім звичаєм ще за пана Хоцимирського, місцевого старости, стали брати на приїзд пана старости у міщан і підданих цього староства телицю і кабана, котрих і досі беруть. А платили за телицю 40 литовських грошів, а за відгодованого кабана 30 литовських грошів. Ми, бачачи це за нинішню високу ціну всіх речей їхню кривду і обтяження, бо їм за цих телицю й кабана мало платять, проголошуємо, щоб віднині платили за кожну телицю по 100 литовських грошів, а за відгодованого кабана – по литовській копії. А ці телицю і кабана під час тільки приїзду пана старости мають брати і то згідно з потребою.

Міщани скаржилися і на те, що замкові слуги без відома підстарости звикли силою брати на посилки коней у міщан, через що міщани мають обтяження і затримку. Нагадуємо отже, щоб замковий уряд врешті заборонив чинити примусові ревізії у міщан, а міщани у свою чергу свої звичайні повинності віддавали до замку без всіляких труднощів.

Оренда

Оренда корчем у місті Любечі з двома млинами, одним млином під селом Губичами, а другим – під селом Деражинцями з митом і перевозом і з трьома озерами, //(с. 33) складає на рік 1200 зл. У цьому старостві немає жодних фільварків, ані роботизни.

Села, які належать до Любеча

Село Грабов

У цьому селі 14 підданих, які платять побочизну і кліковщизну, що дає від них 44 зл. 21.

З диму дають по 2 кури, що складає разом 28 по 1,5 гр. – (в сумі) 1 зл. 12.

З кожного диму дають меду по одному більцю і разом складає більців 14 по 50 з половиною грошів, (разом) – 21 зл. 20. Це село сидить на двох службах, дають з кожної служби жита по півтори бочки, це складає 3 бочки по 3 зл., (а разом) – 9 зл. Вівса із служби по півтори бочки, що складає 3 бочки по 2 зл., (а разом) – 6 зл. Сіна зі служби дають по 2 вози, що складає 4 вози по 6 грошів (разом) 0 зл. 24. Деревя із служби дають по два вози, котре залишається на замкову потребу. Для ремонту замку треба брати і міських пушкарів.

Сума прибутків з цього села 83 (зл.) 17/2 //(с. 34).

Село Лопатні

У цьому селі є 10 підданих, котрі побочизну, кліковщизну данину плечизну, поворотне і підводне по-різному платять. Складає це щорічно 28 зл. 16/2. З диму дають по дві кури, складає їх 20 по 1,5 грошів (разом) 1 зл. З диму дають меду по одному більцю, що складає 10 більців по 50 гр., (разом) 16 зл. 20. Це село сидить на одній службі, дають із служби жита по півтори бочки по 3 зл., разом – 4 зл. 15. Вівса також із служби по півтори бочки по 2 зл., разом – 3 зл. Сіна із служби дають по два вози, що складає 2 вози по 6 гр., (разом) – 0 зл. 12 гр. Деревя із служби дають по два вози, складає разом 2, котрі на замкову потребу залишають. До ремонту замку і міських парканів повинні притягуватися.

Сума прибутків з цього села 54 зл. 3/2.

Село Бельдзюги

У цьому селі підданих 50, котрі побочизну, кліковщизну, данину плечизну з по-

воротним і підводним по різному платять, складає цього щорічно 89 зл. 6/6,5 //(с. 35) З диму дають по 2 кури, що складає 100 по 1,5 грошів, (разом) – 5 зл. З диму дають меду по одному більцю, що складає 50 більців по 50 гр., (разом) – 83 зл. 10. Це село сидить на чотирьох службах, у кожній дають жита по півтори бочки, що складає 6 бочок по 3 зл., разом – 18 зл. Вівса з кожної служби по півтори бочки, що складає 6 бочок по 2 зл., разом 12 зл. Сіна з служби дають по 2 вози, що складає 8 возів по 6 гр., разом – 1 зл. 18. Деревя з служби дають по 2 вози, котре залишається на замкову потребу. До ремонту замку і міських парканів повинні притягуватися.

Сума прибутку з цього села 209 зл. 4/6,5.

Село Губичі

У цьому селі 12 підданих, які сидять на уроку, вони дають разом данини з кліковщизною і поворотним на рік 30 зл. 12/9. Зокрема кожен дає меду по одному більцю, що складає 12 більців по 50 гр., разом – 20 зл.

Вони повинні притягуватися до ремонту замку і міських парканів.

Сума прибутків цього села 50 зл. 12/9. //(с. 36).

Села за Дніпром

Село Осоровичі

У цьому селі 30 підданих, котрі побочизну, кліковщизну, поворотне, підводне і плечизну по-різному платять, що складає річно 34 зл. 22. З диму дають по 2 кури, що складає 60 по 12 гр., разом – 3 зл. З диму дають меду по одному більцю, складає 30 більців по 50 гр., разом – 50 зл. Зокрема за двох біглих підданих і за третього куплений, ті, що їхні борги тримають, дають 3 більці по 50 гр. разом – 5 зл. Це село засіло на двох службах, дають з кожної служби жита по півтори бочки, що складає 3 бочки по 3 зл. разом – 9 зл. Вівса також зі служби по півтори бочки, що складає 3 бочки по 2 зл., разом -6 зл. Сіна дають з служби по 2 вози, що складає 4 вози по 6 гр., разом – 0 зл., 24 гр. Деревя дають із служби по 2 вози, котрі йдуть на замкову потребу. До ремонту замку і міських парканів повинні притягатися.

Сума прибутку цього села 108 зл. 16. //(с. 37).

Село В'яле

У цьому селі 10 підданих, які побочизну кліковщизну, поворотне, плечизну і підводне по-різному платять, що складає річно 21 зл. 15. З диму дають по 2 кури, що складає 20 по 1, 5 гр. разом – 1 зл. З диму дають по одному більцю меду, що складає 10 більців по 50 гр. разом 16 зл. 20. Це село засіло на двох службах, з кожної дають жита по півтори бочки, що складає 3 бочки по 3 зл., разом – 9 зл. Вівса з кожної служби по півтори бочки, що складає 3 бочки по 2 зл., разом – 6 зл. Сіна дають із служби по 2 вози, що складає 4 вози по 6 гр., разом – 0 зл. 24 гр. Деревя дають із служби по 2 вози, котрі залишають на замкову потребу. До ремонту замку і міських парканів повинні притягатися.

Сума прибутку цього села 54 зл. 29.

Село Пірка

У цьому селі 27 підданих, котрі побочизну, кліковщизну, поворотне, плечизну і підводну по-різному платять з чого приходить //(с. 38) на рік 34 зл. 27/ 9. З диму дають по 2 кури, що складає 54 по 1, 5 гр. разом – 2 зл. 21. З диму дають по одному більцю меду, що складає 27 більців по 50 (гр.), разом 45 зл. Це село засіло на двох службах, з кожної дають жита по півтори бочки, що складає 3 бочки по 3 зл., разом – 9 зл. Вівса з кожної служби по півтори бочки, що складає 3 бочки по 2 зл., разом – 6 зл. Сіна дають із служби по 2 вози, що складає 4 вози по 6 гр., разом – 0 зл. 24 гр. Деревя дають із служби по 2 вози, котрі залишають на замкову потребу. До ремонту замку і міських парканів повинні притягатися.

Сума прибутку цього села 98 зл. 12/9.

Село Совічі

У цьому селі 38 підданих, котрі побочизну, кліковщину, поворотне, підводщизну, плечизну по-різному платять з чого приходить на рік 110 зл. 2/ 2. З диму дають по 2 кури, що складає 76 по 1, 5 гр. разом – 3 зл. 24. З диму дають по одному більцю меду, що складає 38 більців по 50 гр., разом 63 зл. 10. Це село сидить на чотирьох службах, з кожної дають жита по півтори бочки, що складає //(с. 39) жита 6 бочок по 3 зл., разом – 18 зл. Вівса з служби по півтори бочки, що складає 6 (бочок) по 2 зл., разом – 12 зл. Сіна дають із служби по 2 вози, що складає 8 вози по 6 гр., разом – 1 зл. 18 гр. Дерев дають із служби по 2 вози, що складає разом 8 возів, котрі залишають на замкову потребу. До ремонту замку і міських парканів повинні притягатися. Бояри з острова дають оброку 7 (зл.) 15.

Сума прибутку цього села 236 зл. 9/2.

Село Круки

У цьому селі 15 підданих, котрі побочизну, данину, кліковщину, поворотне, підводщизну, плечизну по-різному платять, з чого приходить на рік 20 зл. 26/ 2. З диму дають по 2 кури, що складає 30 по 1, 5 гр. разом – 1 зл. 15. 24. З диму дають по одному більцю меду, що складає 15 більців по 50 гр., разом 25 зл. Це село сидить на двох службах, одна служба //(с. 40) тримають гарвиновщину, з котрої платять щорічно разом 220 зл. З другої служби дають по півтори бочки жита, бочка по 3 зл., разом – 4 зл. 15. Вівса півтори бочки по 2 зл., разом 3 зл. Сіна дають по 2 вози по 6 гр., разом – 0 зл. 12 гр. Дерев дають по два вози, котрі залишають на замкову потребу. До ремонту замку і міських парканів повинні притягатися.

Сума прибутку цього села 75 зл. 8/2.

Село Грушно

У цьому селі 20 підданих, котрі побочизну, кліковщину, поворотне, плечизну, підводне по-різному платять, з чого приходить на рік 39 зл. 8/ 4. З диму дають по 2 кури, що складає 40 по 1, 5 гр., разом – 2 зл. З диму дають по одному більцю меду, що складає 20 більців по 50 гр., разом 33 зл. 10. Окремо із спустілих ґрунтів дають 3 більця меду по 50 гр., разом – 5 зл. Це село сидить на двох службах. Дають із служби жита по півтори бочки, що складає 3 бочки по 3 зл., разом – 9 зл. Вівса з служби по півтори бочки, що складає 3 бочки по 2 зл., (разом) 6 зл. Сіна дають із служби по 2 вози, що складає //(с. 41) 4 вози по 6 гр., разом – 0 зл. 24 гр. Дерев дають із служби по 2 вози, котрі залишаються на замкову потребу. До ремонту замку і міських парканів повинні притягатися.

Сума прибутку цього села складає 95 зл. 12/7.

Село Грековичі і Христковичі

У цьому селі 46 підданих, котрі данину, побочизну, кліковщину, плечизну, поворочизну і підводщизну по-різному платять, з чого приходить на рік 74 зл. 7/ 7. З диму дають по 2 кури, що складає 92 по 1, 5 гр., разом – 4 зл. 18. З диму дають по одному більцю меду, що складає 46 більців по 50 гр., разом 66 зл. 20. Ці обидва села сидять на чотирьох службах. Дають із кожної служби жита по півтори бочки, що складає 6 бочок, кожна бочка по 3 зл., разом – 18 зл. Вівса з служби по півтори бочки, що складає 6 бочок по 2 зл., разом 12 зл. Сіна дають із служби по два вози, що складає 8 возів по 6 гр., разом – 1 зл. 18 гр. Дерев дають із служби по два вози, котрі //(с. 42) залишаються на замкову потребу. До ремонту замку і міських парканів повинні притягатися.

Сума прибутку цього села складає 177 зл. 3/7

Село Жилічі

У цьому селі 10 підданих, котрі побочизну, кліковщину, данину, плечизну, поворотне і підводщизну по-різному платять, з чого приходить на рік 25 зл. 25. З диму

дають по 2 кури, що складає 20 по 1, 5 гр., разом – 1 зл. 18. З диму дають по одному більцю меду, що складає 20 більців по 50 гр., разом 16 зл. 20. Це село сидить на одній службі, з котрої дають жита півтори бочки по 3 зл., що складає – 4 зл. 15. Вівса з служби півтори бочки по 2 зл., разом 3 зл. Сіна дають із служби по два вози по 6 гр., разом – 0 зл. 12 гр. Дерев дають із служби по два вози, котрі залишаються на замкову потребу. Окремо місюк (?) з пабрамі (?) з певного ґрунту уроком платять 20 зл. До ремонту замку і міських парканів повинні притягатися.

Сума прибутку цього села складає 71 зл. 12. // (с. 43).

Село Малечин

У цьому селі 9 підданих, котрі побочизну, кліковщину, данину, плечизну, поворотне і підводне по-різному платять, з чого приходить на рік 20 зл. 3/2. З диму дають по 2 кури, що складає 18 по 1, 5 гр., разом – 0 зл. 27. З диму дають по одному більцю меду, що складає 9 більців по 50 гр., разом 15 зл. Це село сидить на одній службі, з котрої дають жита півтори бочки по 3 зл., що складає – 4 зл. 15. Вівса з служби півтори бочки по 2 зл., разом 3 зл. Сіна дають із служби по два вози по 6 гр., разом – 0 зл. 12 гр. Дерев дають із служби по два вози, котрі залишаються на замкову потребу. До ремонту замку і міських парканів повинні притягатися. Це село має велике обтяження у своїх ґрунтах, котрі їм віднімають до намісника князя Вишневецького до Брагина, щоб тоді шкоди ґрунтам короля його мості не була, пан староста має про це постаратися.

Сума прибутку цього села складає 43 зл. 27/2.

Село Глушець

У цьому селі 10 підданих, котрі побочизну, // (с. 44) кліковщину, данину, плечизну з поворотним і підводним по-різному платять, з чого приходить на рік 18 зл. 23/9. З диму дають по дві кури, що складає 20 по 1, 5 гр., разом – 1 зл. З диму дають по одному більцю меду, що складає 10 більців по 50 гр., разом 16 зл. 20. Це село сидить на одній службі, з котрої дають жита півтори бочки по 3 зл., що складає – 4 зл. 15. Вівса з служби півтори бочки по 2 зл., разом 3 зл. Сіна дають із служби по два вози по 6 гр., разом – 0 зл. 12 гр. Дерев дають із служби по два вози, котрі залишаються на замкову потребу. До ремонту замку і міських парканів повинні притягатися.

Сума прибутку цього села складає 44 зл. 10/9.

Село Деражичі і Кліковичі

У цьому селі 30 підданих, котрі побочизну, кліковщину, данину, плечизну з поворотним і підводним по-різному платять, з чого приходить на рік 89 зл. 27/1. З диму дають по дві кури, що складає 60 по 1, 5 гр., разом – 3 зл. З диму дають по одному більцю меду, що складає // (с. 45) 30 більців по 50 гр., разом 50. Ці обидва села сидять на двох службах, з котрих дають жита по півтори бочки, що складає 3 бочки по 3 зл., разом – 9 зл. Вівса з служби дають півтори бочки, що складає 3 бочки по 2 зл., разом 6 зл. Сіна дають із служби по 2 вози, що складає 4 вози по 6 гр., разом – 0 зл. 24 гр. Дерев дають із служби по два вози, котре залишається на замкову потребу. До ремонту замку і міських парканів повинні притягатися.

При цьому селі є Волочковський острів, на котрому бувало дві служби. Скаржилися піддані, що половина цього острова віднята до Брагина, маєтності князя Вишневецького. А другий острів Іванківна, прозваний від імені (?). Треба, щоб його мость п. державця взявся за це і не випускав ґрунтів короля його мості і це повернув.

Сума прибутку цього села складає 158 зл. 21/1.

Село Новоселка

У цьому селі 6 підданих, котрі побочизну, кліковщину, данину, плечизну з поворотним і підводним по-різному платять, з чого приходить на рік 13 зл. 10. // (с. 46)

Статья посвящена неизвестному доселе ценному источнику по истории Украины XVII века и в частности Черниговщины – люстрации 1631-1633 гг. – документу, который появился вследствие правительственной акции Речи Посполитой, которая проводилась по сеймовой конституции специальными комиссиями с целью подсчета прибыльности и последующего налогообложения королевщин – государственных владений. Этот документ сохраняется в государственном архиве (Краков) и впервые вводится в научный оборот (здесь публикуется в приложении лишь фрагмент, который касается Черниговщины). Авторами устанавливается дата создания люстрации, анализируются ее сведения, которые охватывают тогдашнее Любечское староство, локализуются упоминаемые в ней населенные пункты, которые находятся иногда и на территории Беларуси, идентифицируются личности, упоминаемые в ней, показано значение люстрации как источника по социально-экономической истории.

Ключевые слова: Черниговщина, люстрация, архив, исторический источник, налоги.

An article is dedicated to the unknown source of Ukraine's history of the XVII century, in particular Chernihiv Oblast – the lustration of 1631-1633 years. The document appeared as a result of governmental action of Polish-Lithuanian Commonwealth, held under the decree of the General sejm special commission in order to calculate profitability and further taxes of the korolivshchyn – public estates. This document is stored in the State historical Archival depository (in Krakiv) and it introduced into scientific circulation for the first time (the fragment printed in the appendix applies to Chernihiv Oblast). The authors are verifying the creation date of the lustration, analyzing its evidences that covered Lubecka eldership, localized communities mentioned that are situated sometimes in Belarus, identified persons that are mentioned, showed the sense of the lustration as a source of the social-economical history.

Keywords: Chernihiv Oblast, lustration, Archival Depository, historical source, taxes

Володимир Маслійчук

ПРОПОЗИЦІЯ МИХАЙЛА МАРКОВА ЩОДО ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ 1803 р.

У публікації йдеться про ставлення до викладання історії відомого діяча просвітництва у Чернігівській губернії, директора училищ Михайла Маркова на початку XIX ст.

Ключові слова: Марков, історик, підручник, Шафонський.

Михайло Марков (1760–1819) – директор народних училищ Чернігівської губернії в 1800–1819 рр., а також очільник Чернігівської гімназії з 1805 р., регіональний історик. Його діяльність з кінця XIX ст. перебуває під пильною увагою дослідників¹. Остання велика публікація з переліком творів Михайла Маркова – праця Олега Журби 2001 р.²

Працюючи над історією просвітницьких проектів та реформ освіти на території Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст., обминути діяльність відомого діяча тієї доби неможливо: директор освітніх закладів регіону був дуже схильним до бюрократії, звітів, частих нотаток. Частково архів дирекції училищ Чернігівської губернії зберігся³. А основа збереженого фонду Харківського навчального округу є саме його чернігівською частиною першої третини XIX ст. з насиченою документацією щодо Михайла Маркова⁴. Велике біографічне доповнення – мало цитована робота Олексія Андріяшева з історії освіти в Чернігівській губернії, де переповідаються записи Михайла Маркова щодо освітніх процесів із подекуди ущипливими коментарями автора⁵.

На мою думку, саме освітня діяльність Михайла Маркова здатна дуже багато прояснити щодо його біографії та його поглядів. Тут слід висловити кілька думок. Передусім Михайло Марков дуже залежний від основних філософських та педагогічних течій своєї доби, його чітко можна назвати людиною Просвітництва. Освіта історика теж показова: два роки в пансіоні пастора Мелтінга та чотири роки в гімназії Академії наук у Санкт-Петербурзі. Далі – тривала бюрократична праця, однак із пізнавальною метою, на півдні України та на Кавказі. Слід зазначити про добре знання ним німецької мови та особливу увагу його до неї⁶. Зауважимо, що у часи діяльності Михайла Маркова в Чернігові французька мова зі зрозумілої причини французько-російського протистояння не мала успіху в поширенні. Дуже важливою рисою цього діяча була й увага до книжки, він докладав усіх зусиль для створення в Чернігівській гімназії повноцінної бібліотеки⁷.

Варто звернути увагу на погляди Маркова на історію. Для керівника освітніх установ локальні особливості та місцева історія також мали просвітницький інтерес. Це стосується не лише України – в одному зі своїх творів Марков так само зазначає про свій кавказький досвід⁸. Для нього цікаві місцеві звичаї Кавказу і «Малоросії», згадки про те в старих документах. Географічні назви, адміністративний поділ, старі пам'ятки й топографія для складання повноцінного опису – типові просвітницькі завдання, що на місцевому ґрунті набувають початкових рис того, що пізніше назвуть «національним відродженням»⁹.

Дуже мало уваги звернено на знайомство та зв'язки між двома далеко не однозначними істориками Панасом Шафонським і Михайлом Марковим. Хоча про це є пряма згадка¹⁰. Тут зустрічаємо пізніші виразно ідеологічні кліше про Шафонського,

© Маслійчук Володимир Леонтійович – кандидат історичних наук, доцент Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонового університету (м. Харків).

«перо якого перетворювалося на скальпель хірурга»¹¹, і про Маркова як «великороса на ниві малоросійської історії»¹². Вони, однак, не здатні пояснити багатьох аспектів їхньої діяльності. І Шафонський, і Марков наголошують на істотних відмінностях населення малоросійських земель від імперського центру. Для першого ці відмінності неприємні і він вважає, що слід докласти серйозних зусиль, аби їх ліквідувати¹³. Для іншого малоросійська історія має свої особливості, її треба вивчати і викладати місцевим учням (він пропонує навіть написати книжку, що бачимо з пропонованого нижче документа). Є ще одна важлива річ, крім зацікавлення історією та географією, що поєднує Шафонського і Маркова, – увага до освіти. Останній знову ж використовує всі сили та знання для поширення її й освіченості.

«Пересічний» історик та організатор освітнього процесу Михайло Марков має для тих, хто вивчає цю добу, значно більше значення, ніж простакуватий діяч. Написання академічної біографії цієї постаті за умов наявності великої кількості документів є лише справою часу.

Пропонований документ – невеликий лист-пропозиція Михайла Маркова до тогочасного попечителя Санкт-Петербурзького і щойно створеного Харківського навчального округу Миколи Новосильцева щодо особливого викладання історії для юнацтва Чернігівської губернії.

Его Превосходителству Двора Его Императорскаго Величества Действительному камергеру Императорской Академіи наук Президенту и Почетному Члену Главнаго Училищъ Правленія Санкт Петербурскаго Округа Попечителю Управляющему и Харьковским и Кавалеру Николаю Николаевичу Новосилцеву Директора училищъ в Черниговской Губерніи

Представленіе

Представляя не без выгодныхъ для юношества здешняго, чтобъ оное особенныя имѣло уроки отечественной своѣй Исторіи, Землеописанія и мѣстоположенія и ежели бы Вашего Превосходительства сіе мнѣніе мое удостоится утвержденія, имѣю честь доложить, что я приемлю на себя сочинить оную для лучшаго вразумленія дѣтей вопросами и отвѣтами краткую сколько можно, изъ имѣющихся у меня достовѣрныхъ записокъ, соображаясь съ извѣстною доселѣ Россійскою Исторією: и ежели мое усердіе угодно будѣтъ, покорнейше прошу Вашего Превосходительства предписанія, сочинивъ же я буду имѣть честь прежде доставить Вашего Превосходительства разсмотрѣнію.

Надворной Совѣтникъ Марковъ

Октября 14 дня 1803 г.

Центральный державный историчный архив Украины у м. Києві. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 2. – Арк. 3. Чернетка.

1. Бережков М. М. М. Е. Марков и его рукописный сборник о черниговской старине // Сборник историко-филологического общества при институте князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1903. – Т. 4. – С. 1–29; Бережков М. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. III. – С. 271–305; Тутолмин М. Столетие Черниговской гимназии. Краткая историческая записка 1805–1905 гг. – Чернигов, 1906. Див. також: [Воїнов С.]. Михайло Марков. Матеріали до історії учбових закладів Чернігівської дирекції. 1804–1805 навчальний рік // Сіверянський літопис. – 1999. – Вип. 4. – С. 76–99. Характеристика поглядів Михайла Маркова: Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) – Харків, 1996. – С. 87–88.

2. Журба О. І. Михайло Єгорович Марков: росіянин на полі малоросійської історіографії початку XIX ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 65–96.

3. Центральный державный историчный архив у м. Києві. – Ф. 2162, оп. 1. Цікаво,

що перший біограф Маркова Михайло Бережков відчував наявність документів у архівах Харківського навчального округу: «С сожалением должен признаться, что очень мало данных о жизни и службе Маркова; быть может они найдутся в архиве Учебного Харьковского округа» (Бережков М. М. М. Е. Марков и его рукописный сборник... – С. 4).

4. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 229.

5. Андрияшев А. Материалы для истории учебных заведений Черниговской губернии с 1789 по 1832 г. – К., 1865. – С. 12–52 (негативна оцінка поведінки Маркова в окремих випадках: с. 47). Між іншим, Олег Журба за згадкою про твір з історії Чернігівської дирекції училищ у Михайла Тутолміна висловив здогад, що ці записи втрачено (Журба О. І. Михайло Егорович Марков... – С. 92).

6. Про це чимало свідчень. Так, 10 вересня 1803 р., після смерті вчителя німецької мови Федора Геккеля (німця-емігранта), в Новгород-Сіверському головному народному училищі постало питання про заміщення посади сином покійного Петром Геккелем. Тоді Михайло Марков викликав Петра Геккеля до себе і «по доволному моему знанію нѣмецкаго языка дѣлалъ ему испытаніе», яке Геккель вдало пройшов (Див.: ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 3. – Арк. 1 зв.). Так само Марков усіма силами сприяє приїжджому німцеві «професору» Федорові Кнейперу, перекладаючи його звернення (ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 5. – Арк. 8–9); вочевидь, сприяє вивченню німецької мови в училищах, особливо в Погарі (ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 10. – Арк. 11–13) тощо. Я збираюся писати про поширення німецької мови поза Харківським університетом на початку ХІХ ст. окреме дослідження.

7. Про цю бібліотеку дещо скептично, але з оцінкою значної ролі Маркова пише Олексій Андрияшев (Андрияшев А. Материалы для истории... – С. 12–13), але окремі матеріали дозволяють спростувати його думку. Зокрема, відомо про спроби Михайла Маркова забрати для Чернігівської гімназії з Новгород-Сіверського училища бібліотеку, що містила колекцію латиномовних книжок, подарованих Ханенками (ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 21. – Арк. 1, 2 і зв., 4). Хоча, звичайно, бібліотека Чернігівської гімназії – передусім навчальна і з невеликою кількістю іноземної лектури. Див. реєстр книжок 1805 р.: Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). – Ф. 229, оп. 1, спр. 1. – Арк. 22 і зв.; хоча вже 1808 р. завдяки старанням Маркова в Чернігівській гімназії було 893 книжки, переважно підручники. А 1809 р. Марков дарує Харківському університету рідкісну книжку «Le vite di tutti gli imperatori Romani» (ДАЧО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 4. – Арк. 99, 170).

8. Це виписка «О Турьем Роге, упоминаемом в старинных русских песнях» (ідеться про роги тура і про те, що на території Давньої Русі ті роги отримували з Кавказу): Бережков М. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения... – С. 304.

9. Про це на українському матеріалі добре пише Володимир Кравченко: Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження... – С. 36–38. Про те, що Марков складав опис Чернігівської губернії, див.: Журба О. Михайло Егорович Марков... – С. 93–96.

10. Бережков М. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения... – С. 286.

11. Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження... – С. 47; див. там само загальну характеристику Панаса Шафонського: с. 59–60. Детальна біографія Шафонського: Бережков М. А. Ф. Шафонский и его труд «Черниговского наместничества топографическое описание» (Заметки к истории Черниговской губернии и Малороссии вообще). – Нежин, 1910.

12. Уперше таку характеристику щодо Маркова вжив Михайло Бережков, напевно, маючи на увазі і власний досвід: Бережков М. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения. – С. 271. Для Олега Журби це концептуальне визначення, що видно з назви його статті.

13. Я схилиюся до такої ж думки, як Михайло Бережков і Володимир Кравченко, що відомий твір початку ХІХ ст. «Замечания, до Малой России принадлежащие» належить перу Шафонського.

Михаил Марков (1760 – 1819) – директор народных училищ Черниговской губернии, региональный историк. Деятель эпохи Просвещения имел свои взгляды на украинское прошлое. В 1803 г. он предложил написать учебник по местной истории и географии. Это первое известное нам предложение о написании учебника по украинской истории.

Ключевые слова: Марков, историк, учебник, Шафонский.

Volodymyr Masliychuk. Mykhaylo Markov's proposal on history teaching in 1803

Mykhaylo Markov (1760 – 1819) – the director of people schools (Chernihiv gubernia) (1800 – 1819) and Chernihiv gymnasium (1805 – 1819), regional historian. Mykhaylo Markov's Activity was under the attentive opinions of historians (Oleksiy Andriashkev, Mykhaylo Berezhkov, Mykhaylo Tutolmin, Volodymyr Kravchenko, Oleh Zhurba). It should be recognized assessment of creativity and activity of Mikhail Markov require many refinements. The studies of new documents allow us to look better on the figure of this historian and educator.

Fairly important details: Markov's good knowledge of the German language («second language of enlightenment»), attention to books and libraries (Markov has created a library of the Chernihiv gymnasium, gave books to the Kharkov University). Education Markov was not very significant (two years in a «pastor Melting's pension» and four years in the gymnasium at the Russian Academy of Sciences). The basis of his experience lasted a bureaucratic job in southern Ukraine and the Caucasus.

For Markov local peculiarities and history were educational interest. He also left a few comments about the local customs of the Caucasus. Geographical names, administrative divisions, old monuments, toponymy and topography to produce descriptions were common enlightenment interest. Later such studies became the basis for the «national Renaissance» in Eastern Europe.

Interesting were the relationship between Mykhaylo Markov and historian Panas Šafons'ky (they were familiar personally). Šafons'ky and Markov emphasized the substantial differences between the populations of «Malorossia» from Imperial Center. However, the Šafons'ky sought to eliminate those differences, and Markov emphasize and study. Scientist of Enlightenment age had own opinion on Ukrainian past. He left several historical works, collected documents, sought to write a great essay. He willingly corresponded with editors of journals and historians.

The peculiarity of the Markov was attention to education and literacy; it has made all the efforts in this area. He was the head of the Russian educational reform in the early 19th century in Chernihiv province Teacher sought to combine the knowledge of local history and geography with the teaching. In 1803 he made the motion about Handbook of local History for education of youths. This was the first known proposition about Ukrainian History handbook. Writing an academic biography of Mykhaylo Markov is important task for Ukrainian historians.

This document is a little letter of proposal Michael Markov to the then curator of St. Petersburg and the newly created Kharkov educational district Nikolai Novosil'cev on special teaching history to the youth of the Chernihiv gubernia.

Руслана Огієвська

ВОЛОДІННЯ ПЕТРА КОЧУБЕЯ В БАТУРИНІ (за матеріалами Генерального опису Малоросії 1765-1769 рр.)

На основі матеріалів Генерального опису Малоросії 1765-1769 рр. висвітлена історія володінь Петра Васильовича Кочубея в Батурині у 1767 році.

Ключові слова: опис, Петро Кочубей, володіння, двір, посполиті, Батурин.

Петро Васильович Кочубей (? – 1769 р.) народився в родині полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея (1680-1743 рр.). Відомо, що він був власником батуринської садиби, яка переходить у власність за заповітом батька (1743 р.). Про це вказано в праці В. Л. Модзалевського «Малороссийский родословник»: «...меньшой сын, по завещанию отца получил в Батурине дворъ и мельницу на р. Сеймъ съ греблею» [1, 535]. Також, за заповітом, він отримав інші володіння в Батурині й детальнішу інформацію про них було віднайдено в «Генеральному опису Малоросії 1765-1769 рр.», який зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Цей зафіксований перелік дворів, земель став наймасштабнішою ревізією серед значної кількості переписів, проведених у XVIII ст. Документ про володіння Петра Кочубея в Батурині був оформлений в 1767 році у вигляді таблиці. Графи кожної з них зліва направо містять назву міста і назву вулиці. Далі – зафіксовано кількість будівель: хати господарів, людей, бездвірні помешкання, комори, стайні, хліви, клуні. Наступна графа «Кто в них жительствоует» містить відомості про ім'я та прізвище власника, його звання, місце народження, вік та стан здоров'я. Такі ж дані подаються про дружину, потім переписані діти – спочатку хлопці, потім – дівчата. У даній статті і буде поданий зміст віднайденого документа, який друкується без будь-яких скорочень із збереженням мовних і стилістичних особливостей.

«Двор приезжий, бунчукового товарища Петра Кочубея, на улице Гончаровке. В городе Батурин. В нем строения годные для жилья: господских четыре, деревянных господских четыре, деревянных недостроенных семь, амбар один, конюшня одна, сарай один. В том дворе церковь деревянная во имя Пресвятой Богородицы оным владельцем построена» [2, арк. 374 об.]. Двор принадлежит П. Кочубею, раньше владел дед его, Василий Кочубей, который был судьей генеральным. У него служителей и работников: служитель Василий Карась уроженец батуринский, звания посполитого. Нанят хозяином и в год по четыре рубля платит и харч дает [2, арк. 375 об.]. В том же дворе живут: Моисей Малка уроженец батуринский звания посполитого от роду сорок лет, здоров. Жена Мотрена Михайловна уроженка батуринская, от роду тридцать лет, здорова. Дети: Василий пятнадцать лет, Лукьян одиннадцать лет, здоровы [2, арк. 376 об.]. Моисей грунтов не имеет, из заработков платит консистенцию по одному рублю и две копейки [2, арк. 377]. Михаил Кононенко уроженец села Обмачево, звания посполитого от роду пятьдесят лет. Жена Ульяна уроженка батуринская от роду сорок один год. Дети: Михаил двадцать лет, Василий пятнадцать лет, Андрей восемь лет, Иван два года, все здоровы [2, арк. 378 об.]. Грунтов не имеет, проживает из заработков. Платит консистенцию по одному рублю и две

© Огієвська Руслана Іванівна – науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

копейки [2, арк. 379]. На улице Завгородде, на земле, которая принадлежит Петру Кочубею, живет вдова Татьяна Костьчиха от роду семьдесят лет в старости, слаба. Дети: Самуил восемнадцать лет, Акулина двадцать лет, здоровы [2, арк. 376 об.]. Ее умерший муж уроженец Атюши, звания посполитого. Татьяна грунтов не имеет, платит консистенцию по одному рублю и две копейки [2, арк. 377]. Григорий Омелянов уроженец батуринский, звания посполитого от роду пятьдесят лет, здоров. Жена Анна Григорьевна уроженка батуринская, от роду сорок пять лет, здорова. Дети: Михаил двадцать два года, Терентий двадцать лет, Евстафий четырнадцать лет, Прасковья восемнадцать лет, Параскева шестнадцать лет, Татьяна десять лет, здоровы [2, арк. 377 об.]. Проживает в слободе Матиевка во владениях Петра Кочубея. Пахотной земли не имеет. В две версты от города Батурина, в урочище Сторожевом, нива на тридцать метров: в длину сто, а в ширь тридцать сажень. Скота: одна лошадь, одна корова, восемь овец. Сенокосу, лесу не имеет. Из заработков платит консистенции по одному рублю две копейки [2, арк. 378]. В той же слободе живет брат Григория, Дмитрий Омелянов, уроженец батуринский звания посполитого от роду сорок пять лет, здоров. Жена Евдокия Ивановна уроженка батуринская, от роду тридцать восемь лет. Дети: Евстафия пятнадцать лет, Иван семь лет, Самуил один год, Агафья семь лет, здоровы [2, арк. 377 об.]. Грунтов, скота не имеет. Платит консистенцию по одному рублю две копейки [2, арк. 378]. Афанасий Бонченко, от роду шестьдесят лет. Жена Мария уроженка села Тиницы от роду сорок два года. Дети: Ярема двадцать лет, Василий девять лет, Евдокия четырнадцать лет, все здоровы. Проживает во владении Петра Кочубея при хуторе за селом Мельня [2, арк. 378]. При хуторе лес сосновый, дубовый, березовый, который годен на дрова. В окружность тысяча пятьсот сажень. Пасека на тридцать ульев, принадлежит Петру Кочубею [2, арк. 379].

Также, Петр Кочубей во владении имеет: сенокос под городом Батурином за улицей Гончаровкой на двадцать пять косарей сена выкашивает. Десять воз травы доброй. Рядом другой сенокос на три косаря сена выкашивает шесть воз травы. Сенокос в урочище Наподворном, в четыре версты от города. На шесть косарей сена выкашивает два двадцать воз травы хорошей. Сенокос в урочище Ковяльном в две версты от города. На двадцать воз травы выкашивает. Сенокос в урочище Омшаная в три версты от города. На шесть косарей сена выкашивает, двадцать воз травы хорошей [2, арк. 375]. Сенокос на слободе Матиевке в двух верстах от города. На пять косарей сена выкашивает, десять воз травы хорошей. В окружность сажень (2,1336 м). Принадлежит мельница о трех камнях, а четвертое ступное. С них трех через восемь месяцев доход получает хлеба восемьдесят четвертей, а с ступного деньгами десять рублей» [2, арк. 375].

Із вищеописаного документа стало відомо, що у володінні Петра Васильовича Кочубея на батуринській землі були: млин, сінокоси, пасіка та двори посполитих. Саме з цих володінь він отримував певні прибутки. Спробуємо вивести загальну суму доходу, яку він отримував за рік. Відомо, що з чотирьох кіл млина Петро Васильович заробляв 10 рублів та 80 «четвертей» хліба. Сума від продажу 80 «четвертей» хліба становила сто шістдесят рублів. Таким чином загальна сума прибутку з млина становила 170 рублів. Петро Васильович у володінні тримав шість сінокосів, з яких мав 72 вози сіна (504 пуди). Від продажу сіна міг отримати 50 рублів 40 копійок (1 пуд сіна коштував 10 копійок). Також йому належало п'ять дворів посполитих, які в рік сплачували по 1 рублю і 2 копійки. Посполитий Василь Карась, який працював у садібі, постачав харчі та сплачував по 4 рублі. Загальна сума грошового податку за рік складала 10 рублів 12 копійок. Мав пасіку на тридцять вуликів. З кожного вулика-дуплянки раз на рік могли викачати півпуда меду, а з тридцяти 15 пудів. На той час кожен з них коштував 2 рублі [3, 436]. Тому від продажу 15 пудів меду мав 30 рублів. Загальна сума прибутку від усіх володінь становила 260 рублів 52 копійки.

Отже, маючи відомості про батуринські володіння П. В. Кочубея та суму прибутку, яку він отримував за рік, можемо впевнено сказати, що ці володіння забезпечували йому належний матеріальний стан.

1. Модзелевский В.Л. Малороссийский родословник [Т.2.], Е – К., 1910. – 746 с.
2. Центральний державний історичний архів України м. Київ, ф 57, оп. 1, спр. 55.
3. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукого // Киевская старина. – 1893. – март. – С.412- 441.

Владения Петра Кочубея в Батурине (по материалам Генерального описания Малороссии 1765-1769 гг.)

На основе материалов Генерального описания Малороссии 1765-1769 гг. освещена история владений Петра Васильевича Кочубея в Батурине в 1767 году.

Ключевые слова: описание, Петр Кочубей, владения, двор, посполитые, Батурин.

R.I. Ogiyevska

Peter Kochubey's ownership in Baturin (based on General description of Malorussia 1765-1769)

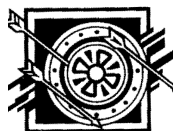
On the basis of the General description of Malorussia 1765-1769 the history of Peter Vasilievich Kochubey's ownership in Baturin in 1767 will be highlighted.

Key words: description, Peter Kochubei, ownership, yard, Commonwealth, Baturin.

In the Central State historical archives of Ukraine in Kyiv it is kept «General description of Little Russia in 1765-1769 th». The description contains detailed information about the cities and villages, their populations. In this paper there is the description of Baturyn. During the working up the description an interesting document that refers to the possession of Petro Vasylyovych Kochubey in Baturyn was found.

He took up a post of bunchukovyi comrade. His father was Vasyliy Vasylyovych Kochubey. He held the position of Poltava colonel. His mother was Marfa Ivanovna Yanovych. According his father's will he got some possessions in Baturyn. Among the possessions there was the house of his grandfather, Vasyliy Leontiyovych Kochubey. He was the judge general at the times of hetman Ivan Mazepa.

This house has survived until nowadays. The museum is kept there. Also, Petro Vasylyovych owned the peasant yards. Petro Vasylyovych Kochubey constantly didn't live in Baturyn. Vasyliy Karas was looking after the house. On the territory of the estate there were many wooden buildings, as well as the church. It was built at the expense of Petro Vasylyovych Kochubey. The church had not survived till the present time. Petro Vasylyovych Kochubey received a good profit. The great income was coming from the mill. Petro Vasylyovych Kochubey had never been married. He died when he was young. All his possessions were divided between his brothers.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ОХОРОНОЮ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

(на основі звіту Секції охорони пам'яток
старовини і мистецтва за 1919-1920 рр.)

У статті здійснена спроба розкрити вплив владних структур та приватної ініціативи на становлення та розвиток пам'яткоохоронних і музейних інституцій на Чернігівщині. На прикладі звіту завідуючого Секції охорони пам'яток старовини і мистецтва В. А. Шугаєвського за 1919-1920 рр. показані принципи функціонування системи збереження історико-культурних цінностей у період становлення радянської влади.

Ключові слова: Чернігівщина, пам'ятки історії та культури, охорона пам'яток, Чернігівський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини, історико-культурна спадщина, радянська влада.

На нинішньому етапі суспільного розвитку належне збереження та використання пам'яток культури й історії – це не лише один із ключових напрямів державної політики, але й показник, за яким оцінюється рівень освіченості та духовної зрілості нації. Прийняття у 2000 р. Закону України «Про охорону культурної спадщини», який встановив правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини, визначило чітку систему державного управління пам'яткоохоронною галуззю, участь у ній всіх центральних інституцій та органів місцевого самоврядування, установ науки, освіти та культури, – є свідченням того, що український народ прагне зберегти свою національну самобутність, історичну пам'ять, та врешті-решт посісти належне місце у світовій культурній цивілізації [2].

У свою чергу збір та обробка культурних надбань, їхня систематизація та використання потребує для осмислення відповідного досвіду, нагромадженого на попередніх етапах їхнього збереження, зокрема, у першій чверті ХХ ст. Адже саме у цей час формуються загальні принципи пам'яткоохоронної діяльності.

В історичному аспекті охорона пам'яток на території України почалася зі зберігання окремих, найцінніших предметів старовини. Однак ця справа не була унормована законодавством, мала безсистемний характер і фактично трималась на ентузіазмі місцевої громадськості. Серед численних представників останньої ми можемо згадати: М. О. Максимовича, В. Б. Антоновича, М. Ф. Біляшівського, В. В. Тарновського-молодшого, К. М. Скаржинську, О. М. Лазаревського, О. М. Поля та багатьох інших.

Ситуація принципово почала змінюватися лише із підписанням у квітні 1884 р. «Положення про губернські історичні архіви та вчені архівні комісії», яке обумовило появу установ, які зрештою сприяли виникненню розгалуженої мережі краєзнавчих осередків по всій Україні [4, с. 8]. На Чернігівщині провідними центрами пам'яткоохоронної справи стали Чернігівська губернська архівна комісія (1896-1919 рр.), при якій функціонував історико-археологічний музей, Музей українських

© Мідько Аліна Сергіївна – старший викладач кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання ЧОІППО ім. К. Д. Ушинського.

старожитностей імені В. В. Тарновського (1902 р.), Єпархіальне древлесховище (1907 р.), природно-історичний, сільськогосподарський та кустарний музей (1914), музей наочних посібників (1914 р.) [3, с. 13].

Як бачимо, зусиллями кількох поколінь любителів української старовини та науковців до революційних подій ХХ ст. було закладено підвалини для подальших широкомасштабних історико-краєзнавчих досліджень. Але в цій справі й надалі не було системи й повноти охоплення. А з прискоренням руйнації та знищення культурних об'єктів після 1917 р. виникла нагальна потреба у створенні системних програм, які були б розраховані на тривалий час і потребували участі кваліфікованих фахівців.

Ця місія була покладена на Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМіС), створений у лютому 1919 р. у Харкові при Народному комісаріаті освіти України. На підставі декрету Раднаркому України від 1 квітня 1919 р. «Про передачу історичних пам'ятників і предметів мистецтва до відання Народного комісаріату освіти УСРР» на місцях свою роботу комітет мав здійснювати через губернські відділи (губКОПМіСи), навколо яких гуртувалися аматори старовини та професійні історики і мистецтвознавці [6, с. 57-59].

Після отримання офіційних розпоряджень відповідні установи створили і при Чернігівському губернському і повітових відділах освіти [5, с. 398-399]. Уже наприкінці квітня 1919 р. почав діяти Чернігівський губКОПМіС, що складався з п'яти секцій: археологічної, архітектурної, музейної, архівно-бібліотечної та етнографічної. Вони мали здійснювати реєстрацію, охорону, вивчення та популяризацію історико-культурної спадщини. ГубКОПМіСи виявляли, обстежували, брали на облік різноманітні пам'ятки старовини, музейні збірки, приватні колекції, архіви і бібліотеки. Співробітники комітетів виступали серед населення з лекціями на історико-краєзнавчу тематику, влаштовували спеціальні виставки і т. п.

Аналіз сучасного стану збереження і використання культурних цінностей засвідчує, що досвід пам'яткоохоронної справи 20-х рр. ХХ ст. було творчо використано і в наш час. З огляду на це можна дійти висновку, що лише ґрунтовне вивчення вказаної вище проблематики дасть змогу відтворити цілісну картину культурного будівництва у той історичний період розвитку, без чого історія становлення державного управління пам'яткоохоронною галуззю в сучасній Україні була б неповною.

Зважаючи на викладене, та задля аргументації власної позиції нашу коротку розвідку ми доповнюємо публікацією звіту завідуючого Секції охорони пам'яток старовини і мистецтва В. А. Шугаєвського за 1919-1920 рр. [1, арк. 190-192 зв.; 7]. Даний документ друкується мовою оригіналу без будь-яких скорочень, зі збереженням мовних та стилістичних особливостей авторського тексту.

Отчет

Секции охраны памятников старины и искусства за 1919-1920 г.

Революционные бури нанесли сильнейший удар памятникам старого быта и искусства. Колоссальное количество их погибало при каждой новой вспышке революционных событий, причиняя невосполнимый ущерб исторической науке. По этому образовавшийся в начале 1919 года в составе Губнаробраза Комитет охраны памятников старины и искусства считал необходимым прежде всего и главным образом обратить внимание на спасение и дальнейшее сохранение угрожаемых памятников старины, отложив научную их разработку до более спокойного времени. В Чернигове с этой целью из всех покинутых владельцами квартир, а также из зданий, занятых советскими учреждениями, были стянуты все предметы старины и искусства в дом Милорадовича, помещающийся по Петроградской улице и уже заключавший в себе множество разнообразных предметов старины, и в нем образован 3^й Советский Музей, состоящий из мебели, картин, фарфора, бронзы, ковров и т. п. предметов высокохудожественного характера XVIII и XIX веков. В дальнейшем – и до настоящего времени – музей пополнялся аналогичными предметами в частности, например, приобретена за 17000 р. прекрасная картина немецкого художника Нюланда XVII века, и ныне

представляет отличное собрание предметов вышеуказанного характера, являясь в то-же время редким образцом организации нового музея в революционное время. С целями спасения памятников старины и искусства в уездах, туда посылались и ныне посылаются инструктора специалисты, которым удалось свезти в уездные города некоторое, пока неподдающееся точному учету, предметов старины и организовать новые и расширить существующие музеи (в Новгородсеверске, Остре, Воронеже и т.д.)... Те же инструктора всемерно старались пробудить в Унаробазах и местном населении интерес к трактуемым памятникам и вызвать самодеятельность в деле охраны их. Нельзя сказать, чтобы эти попытки были вполне удачны: население слишком темно и невежественно, а деятели унаробазов обычно равнодушны к судьбам родной старины, инструкторов же весьма ограниченное количество... Для пополнения Черниговских музеев, 1го и 2го, Комитет, преобразованный в Ноябре 1919 г. в Секцию охраны памятников старины и искусства, неоднократно приобретал за деньги такие предметы, руководствуясь в этом отношении тем соображением, разделяемым едва ли не всеми деятелями в области археологии и музееведения Великокороссии и Украины, что реквизиция этих предметов влечет за собою немедленное исчезновение или – часто – гибель в невежественных руках, соглашающихся скорее погубить вещь, чем отдать ее бесплатно. За минувший и настоящий годы приобретено множество ценных в историческом отношении предметов из фарфора, серебра, дерева, стекла, материй и т. д., характеризующих, главным образом, местный материальный быт. Приобретения продолжают и нормально расширяют музеи. С целью пропаганды охраны предметов старины и распространения исторических знаний в Январе-Феврале 1920 г. в Чернигове была устроена 2^я недельная выставка образцов старины и искусства Украины, возбудившая в жителях Чернигова и иногородных очевидный интерес. С теми же целями в Музеи неоднократно устраивались экскурсии групп учащихся и разных советских организаций и много раз читались историко-археологические лекции. Дабы надлежащим образом уяснить уездным работникам просвещения значение памятников старины и необходимость их сохранения, с соответствующими докладами не раз выступали на съездах этих работников сотрудники Секции. Вполне объективно следует заметить, что доклады эти имели свое действие на часть работников просвещения, и некоторые меры в своих уездах по части собирания предметов старины и организации музеев они предпринимали. В самом Чернигове с начала Августа ведется описание предметов историко-художественного значения, хранящихся в Черниговских церквях с фотографированием наиболее важных из них – работа, уже давшая любопытный историко-художественный материал и обещающая в будущем немаловажные открытия в области украинского быта и искусства.

Что касается архивного дела, то Комитет с самого начала своего существования взял под свою охрану два важнейших архива Чернигова – бывшего Губернского Правления и бывшего дворянского депутатского собрания, реорганизовав их в 1^й и 2^й Советские архивы. Не смотря на посягательства в дальнейшем разных организаций на их целостность, их удалось сохранить в полной неприкосновенности и сберечь таким образом огромный чрезвычайно важный научный материал. Остальные архивы остались в заведывании учреждений, коим принадлежали, и во время различных перипетий революционной борьбы частью пострадали. Нужно считать почти погибшим архив бывшей Городской Управы: он был в значительной части сожжен отрядом советских войск, квартировавшим в здании б. Городской думы в Ноябре и Декабре 1919 г. Остатки его ныне приводятся в порядок и наиболее ценные из уцелевших документов будут перевезены в архив 2го Советского Музея. Нельзя не отметить с горестью, что погибли в высшей степени важные для истории городского населения и в частности – для истории взаимоотношений классов и сословий документы XVII и XVIII веков. Приводится ныне в порядок и архив бывшего Губернского Земства, хранящий в себе множество материалов для истории эпохи реформ 2^й половины XIX века. Остальные архивы г. Чернигова взяты на учет, и когда явится возможность пригласить людей с архивным опытом, будет приступлено к их разборке, выделению материалов исторически важных и передачи остальных для переработки на бумажные

фабрики. С целью выяснения общего положения дела охраны памятников старины и искусства в губернии, дела музейного и архивного в губернии, всем унарообразам в начале настоящего Сентября разосланы подробные анкеты, по получении ответов на кои можно будет приступить к соответствующим реформам в Губернском масштабе.

Необходимо отметить, что важнейшей задачей настоящего времени нужно считать спасение архивных материалов и всемерное энергичнейшее приобретение предметов старины и искусства Черниговскими и уездными музеями. Нельзя останавливаться перед самыми широкими тратами на этот предмет – таково общее совершенно справедливое мнение всех специалистов. Оставить старину в руках полунежественного городского и совершенно нежественного сельского населения – значит обресть ее на медленную или быструю гибель. А погубить ее – значит причинить невознаградимый никакими денежными компенсациями ущерб исторической науке и затруднить нормальный ход общественного развития.

30 сент. 1920 г.

Заведывающий Подсекции
охраны памятников старины
и искусства В. Шугаевский

1. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 114 [Инструкции, протоколы заседаний коллегии, отчеты и доклады о деятельности отделов и секций губнарообраза, 212 арк].

2. Закон України «Про охорону культурної спадщини» [Електронний ресурс]: № 1805-III від 08.06.2000 р. // Відомість Верховної Ради України. – 2000. – № 39. – Ст. 333. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14/page>

3. Малиневская В. М. Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце XIX – начале XX вв.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.02 «Вітчизняна історія» / В. М. Малиневская. – К., 1990. – 20 с.

4. Морозова А. Колекція Чернігівської губерньської вченої архівної комісії / А. Морозова // Сіверянський архів. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – Вип. 1. – С. 8-17.

5. Синельник І. С. Вплив органів влади на діяльність Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського: спроба аналізу / І. С. Синельник // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2013. – Число 22-23. – С. 397-410.

6. Ткаченко В. В. Наукова діяльність комітетів охорони пам'яток мистецтва і старовини в Україні у перші повоєнні роки: матеріали 4-ї Міжнар. наук.-практ. конф. [«Образование и наука на 21 от век – 2008»], (Софія, Болгарія, 17-25 жовтня 2008 р.) / В. В. Ткаченко. – Софія: «Град-Бг» ООД, 2008. – Т. 7.: Закон. История. – С. 57-61.

7. Шугаевський Валентин Андрійович (1844-1966 рр.) – український історик, археолог, краєзнавець, який доклав чимало зусиль для врятування від загибелі історико-культурних цінностей. Був дійсним членом наукових інституцій Москви, Петербурга, Києва. На початку 20-х рр. XX ст. був головою Чернігівського ГубКОПМіСу, очолював відділ українських старожитностей, пізніше став директором Чернігівського державного музею.

В статье предпринята попытка раскрыть влияние властных структур и частной инициативы на становление и развитие охраны памятников и музейных учреждений на Черниговщине. На примере отчета заведующего Секции охраны памятников старины и искусства В. А. Шугаевского за 1919-1920 гг. показаны принципы функционирования системы сохранения историко-культурных ценностей в период становления советской власти.

Ключевые слова: Черниговщина, памятники истории и культуры, охрана памятников, Черниговский комитет охраны памятников искусства и старины, историко-культурное наследие, советская власть.

SOME ASPECTS OF BECOMING AND DEVELOPMENT OF THE STATE MANAGEMENT OF PROTECTING CULTURAL HERITAGE THE BEGINNING OF XX CENTURY (BASED ON REPORT OF SECTION THE MONUMENTS PROTECTION OF ANTIQUITIES AND ARTS BY 1919-1920).

The article deals with the specifics of the state management of protecting cultural heritage during the 20's. XX century. Among topical rubrics the following are singled out: the influence of imperious structures and private initiative on becoming and development of the Chernihiv provincial archival commission, as a main center of the archival business in the Chernihiv province at end of XIX – beginning of XX century; issues of organization and principles of activity of monument protective and museum institutions; the methods of the authorities' pressure to hold the study of local lore in the course of the Bolshevik policy are highlighted by the example of the Chernihiv Committee the monuments protection of art and antiquities.

Considering the content of the work, can be roughly divided into three periods, which resulted in the possibility to preserve the historical and cultural monuments in the difficult period of becoming of the Soviet government in Chernihiv: 1) the storage period of the most valuable antiques; 2) period, which lasted from 1884 year until the beginning of XX century, when there were institutions that contributed to the extensive network of local lore centers; 3) from the end of the 1917 to the end of the 1920-s., scientific research of the third period mainly concerned the principles of functioning of the system the protection the monuments on the basis of existing provincial committees the protection works of art and antiques.

As a result, it was found positive and negative factors that influenced the development of the management of the area at the time and on this basis identified priorities of the state policy in the field of Heritage modern Ukraine.

Key words: Chernihiv region, historical and cultural monuments, monument protection, Chernihiv Committee the monuments protection of art and antiquities, historical and cultural heritage, Soviet government.

РОЗВІДКИ

УДК 94(477)«1648/179»:314.14-053.2(083.89)

Ігор Сердюк

●

КОЛИВАННЯ СМЕРТНОСТІ ЧИ НЕТОЧНІСТЬ ОБЛІКУ: ДО ПИТАННЯ ПРО ВИВЧЕННЯ РІВНЯ ДИТЯЧОЇ СМЕРТНОСТІ В ГЕТЬМАНИЩИНІ XVIII ст.*

У статті досліджується проблема верифікації джерел при вивченні дитячої смертності в ранньомодерній Україні. Висувається припущення, що низька точність метричного обліку та недореєстрація хрещень ускладнюють тлумачення обчислених демографічних коефіцієнтів та порівняння смертності в різних регіонах Гетьманщини. Ключові слова: дитина, Гетьманщина, смертність.

«Увійшов у цвинтар, аж дітвори, дітвори... видимо-невидимо! Маносінки, та усе в білих сорочечках, та бігають круг церкви, та просяться у двері, та щебечуть, як тії циганчата, та ляцять, кричать, пороцять: «Пусти, мамо; пусти, мамо, і мене на празник! Зачим мене породила, нехрещену схоронила, під порогом положила та й до себе не приймаєш!»¹ Таку картину побачив Нечипір – герой оповідання «Мертвецький Великдень», коли сп'яну вночі забрів на сільський цвинтар. Цим сюжетом Григорій Квітка-Основ'яненко (автор твору) зобразив традиційні уявлення про потойбіччя, як місце, де має бути купа дітей померлих малолітніми, причому частина з них – без хрещення. У подібних конотаціях пекло змальоване й в «Енеїді» Івана Котляревського, так, Еней, проходячи повз ватаги грішних душ, бачить, як «діти гуртові кричали, своїх паньматок проклинали, що не дали на світі жить»².

Малюки не дарма «кишіли» у потойбіччі, адже в ранньомодерну добу саме вони займали основне місце в структурі смертності. Це явище детально (з численними даними та коефіцієнтами) досліджене на матеріалах Західної та Центральної Європи, натомість українська історіографія пропонує тільки констатацію самого факту високої смертності дітей і обмежується кількома розвідками про її розміри. На перший погляд, подібні студії не повинні викликати істотних ускладнень, адже вони мають практичний характер і можуть ґрунтуватися на «західних» методиках, пристосованих до «наших» джерел³. Однак специфіка окремих з них може готувати пастки та вводити в оману як на етапі обчислень розмірів (коефіцієнтів) смертності, так і їхніх тлумачень.

Відтак у даному дослідженні я спробую зупинитися на двох взаємопов'язаних сюжетах – дослідженні основних параметрів смертності та точності (достовірності) історичних джерел. Для подібних студій традиційно використовуються метричні книги, оскільки вони мають спеціальну частину «о усопших» з вказівкою віку помер-

* Стаття підготовлена за фінансового сприяння Наукового товариства імені Шевченка в Америці (грант на вивчення теми «Дитина перед лицем смерті: дитяча смерть і смертність в суспільстві Гетьманщини XVIII ст.»).

© Сердюк Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

лих. Матеріали однієї парафії застосовують для «поздовжніх» досліджень смертності, переважно в сенсі її сезонних чи річних коливань в окремому населеному пункті. Для «поперечного зрізу» необхідний більш масовий матеріал – наприклад, зведені метричні відомості церков певної єпархії. Подібна інформація є цінною, оскільки дає підстави говорити про смертність на основі матеріалу великого обсягу, а також порівнювати її значення на рівні протопопій.

Останнє спробуємо зробити на основі зведених метричних відомостей церков Київської єпархії 1778 р. Справа на 58-ми аркушах являє собою зведені відомості про шлюби, народження та смерті, подані окремими протопопіями. У кінці є узагальнюючі таблиці, у тому числі й з інформацією, скільки людей, якого віку чоловічої статі померло за рік в єпархії, всього ж таких значиться 15040 осіб⁴. Себто ми маємо справу з доволі масовими даними, вже побіжний погляд на які дозволяє отримати певне уявлення про структуру смертності. Для візуалізації останньої скористаємось відповідним графіком, на осі Х якого представлене число записів про смерть, а на осі Y – вік померлих осіб (див. мал. 1).

Як добре помітно з графіка, смерть у Київській єпархії була прерогативою малюків. Рівень смертності найбільший поміж дітей віком 1 рік, далі він поступово зменшується і стабілізується після 6-7 років, що загалом відповідає так званому парадоксу дитячої смертності, за яким рівень останньої різко зменшується з кожним прожитим роком до досягнення 5-річного віку. Необхідно зауважити, що дія парадоксу гарно проявляється передусім у традиційних суспільствах з високою дитячою смертністю, а в модерний час поступово нівелюється з розвитком знань про новонародженого, кращим доглядом тощо, відтак, наприклад, у Росії цей парадокс остаточно був подоланий у 2002 році⁵.

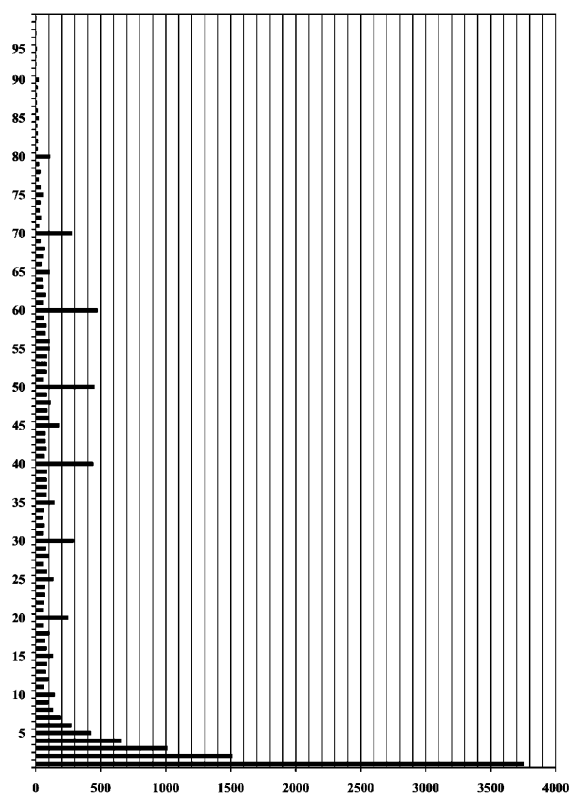
Відповідно в історичній демографії використовується коефіцієнт – «вірогідності доживання до п'ятирічного віку». За підрахунками Олени Замури такий коефіцієнт для населення містечка Сорочинці Миргородського полку становив 0,420⁶. Це означає, що тільки 420 сорочинських дітей з 1000 (тобто менше половини) мали шанси дожити до п'яти років, інакше кажучи, дитина, охрещена в Сорочинцях, мала більші шанси померти, аніж стати дорослою. Мої обчислення аналогічного коефіцієнту для сусіднього сотенного містечка Яresьки на 1762–1766 рр. показали майже аналогічне значення – 0,460⁷.

Загалом, 24,9% всіх померлих Київської єпархії становили діти віком 1 рік, а 48,9% – віком до 5 років, себто кожен 2-й померлий в єпархії був дитиною до 5 років. Вікова структура дитячої смертності населення Київської єпархії переконує, що однорічний вік був найбільшою зоною ризику у цьому відношенні. Цей факт підштовхує звернути увагу на «неонатальну смертність» (або ж смертність новонароджених), це поняття позначає смертність дітей щойно від народження до 28-денного віку. Спеціальних досліджень неонатальної смертності в ранньомодерну добу не вдалося віднайти (зустрічаються лише констатації її великого рівня), однак навіть станом на 80-ті рр. ХХ ст. в країнах Західної Європи частка померлих на першому місяці життя становить 60–80% померлих віком до 1 року. Основними її причинами вважаються вроджені пороки розвитку, родові травми, асфіксії, пневмонії, діагностика і лікування яких ускладнені навіть сьогодні⁸.

У ранньомодерну добу такі проблеми мали виникати частіше, хоча б через умови пологів і рівень так званого «акушерства». Проблема неонатальної смертності змушує задуматися про значний пласт дитячої смертності, не зафіксований в обліковій документації. Навіть метрична книга фіксує акт хрещення, а не народження, тож між цими подіями проходив певний час (мінімум тиждень), за який частина дітей могла померти. У щоденнику священиків Кернецьких (1780-ті рр.), є записи про виняткові хрещення в день народження «*ради опасности страха смертного*»⁹.

Зауважимо, що недооблік смерті немовлят – явище поширене не тільки в ранньомодерну добу, а й сьогодні. Звісно, що розміри та причини цього явища у різні часи різні, однак спільним є вплив на достовірність визначення рівня смертності. Наприклад, станом на 2008 рік рівень смертності немовлят в Україні за національними даними становив 9,8 пром., а за даними ВОЗ – 14 проміле¹⁰.

Недооблік смертності немовлят може проявлятися в зростанні її рівня за даними джерел ХІХ ст., коли вимоги до метричного обліку стали суворішими. На жаль,

Малюнок 1.
Структура смертності населення
Київської єпархії (1778 р.).

правильності/неправильності вказання віку померлих. Відтак ми приходимо до іншого аспекту – достовірності даних метричних книг. На цьому ж графіку помітні сплески смертності осіб, чий вік закінчується на 5, а особливо на 0. Умовно назовемо їх ювілярами. Великий відсоток ювілярів зумовлений специфікою ставлення до віку у ранньомодерну добу, коли людина його часто не знала й округлювала, а також навіяний так званою усною лічбою десятками¹².

Це притаманно не тільки Гетьманщині. Точність відомостей демографічних матеріалів другої половини XVIII століття на прикладі деканальних реєстрів добре проілюстрував Арнольд Перковський. Від Ходорківського деканату Київської архієпископії за підписом декана в 1782 р. була подана така інформація: «*Матвій ... каже, що пам'ятає пана Александра Єльця і який помер в 1665 р., а Матвію було на той час, як він визнає, літ десять, таким чином з підрахунку впливає, що Матвій Леценко живе літ 126*» (підкреслення моє. – І.С.). Як наслідок усних опитувань в деканальних реєстрах дослідник зустрів осіб віком 130 і навіть 150 років¹⁴.

Про те, що подібні помилки були поширеним явищем у церковній документації й церковне керівництво намагалося з ними боротися, свідчать митрополічі розпорядження того часу. Зокрема, митрополит Арсеній (Могилянський) своїм розпорядженням від 27 лютого 1759 року зобов'язував священників звіряти вік парафіян з попередніми записами. Він також розпорядився щорічно прибавляти у записах по одному року, а не писати вік зі слів парафіян. Утім, проведені Віталієм Дмитренком дослідження дали йому підстави твердити, що даний указ не посприяв кардинальному поліпшенню точності фіксації віку осіб у сповідних розписах¹⁵.

Останні вважаються точнішими за метричні книги в плані вказівок віку, однак теж були далекими від ідеалу навіть тоді, коли фіксували родину священника, котрий вів записи і мав знати вік своїх рідних. Так, згідно зі сповідним розписом села Бубни

в Україні подібні дослідження не представлені, але показовим можемо вважати приклад російського міста Барнаул, де станом на 1877–1886 рр. діти віком 0–4 роки становили 57,3% усіх померлих¹¹, себто дитяча смертність тут виглядає вищою, ніж у Гетьманщині за сто років до цього. Однак у даному випадку коректніше говорити про кращу реєстрацію, а не різні рівні. Яскравим свідченням цього є ситуація в тому ж Барнаулі. У місті виділяється Покровський приход, священники якого ретельніше вели облік смертей, зокрема вони старалися якомога точніше відобразити вік немовлят на момент смерті, про що зокрема свідчать варіації запису цього віку: «2 недели», «7 дней», «2 дня», «1 час». Відтак діти віком 0–4 роки там становили 62,4% усіх померлих¹². Себто, порівнюючи розміри смертності на різних територіях та в різний час, потрібно намагатися відділяти «мухи від котлет».

Точність визначення рівнів смертності також залежить від

Пирятинської протопопії за 1765 рік, члени сім'ї священика Максима Григор'єва мали такий вік: Максим Григор'єв – 52 роки, його дружина, Євдокія Пилипівна – 44 роки. Діти: Григорій – 4 роки та Дарина – 14 років. Сповідний же розпис за 1767 рік подає такі показники: священик Максим Григор'єв – 54 роки, Євдокія Пилипівна – 44 роки, Григорій – 5 років, Дарина – 15 років. Отож з віком самого панотця усе виявилось гарзд. Проте його дружина чомусь зовсім не постарішала. Його ж діти стали старшими не на два роки, як того вимагали елементарні математичні підрахунки, а лише на рік¹⁶.

Потрібно зауважити, що «ювіляри» були частими фігурантами не лише облікових, але й актових джерел. Цікаво поглянути, як визначався вік свідків розмежування ґрунтів в Сорокошичах Остерської сотні Київського полку на початку XVIII ст. Всі вісім свідків його округлили: «...леть соби пьтдѣсят сказуючий Мазим Омѣлянѣнко с Пѣтром жѣ Риборѣнком и Вѣрѣмиѣмъ Дягилѣнкомъ, по сорок летъ на свете маючими... Костюк, Мацокувъ зят, летъ семѣдѣсят маючий, Иванъ Коношѣнко, мужъ в шѣстдѣсят летъ...Мусий Осипѣнко, сорокошицкый, летъ пьтдѣсят маючий...Дорошко Охванѣнко семѣдѣсят летъ маючий...». Показово, що головним свідком був «пѣрвейшій сведитѣль столетній мужъ Сила Лобас», дід якого «на свете живъ полтора ста лѣтъ», а потім «въ панцинщину умѣр, а отецъ в Чудновщину умеръ...»¹⁷.

Мусимо визнати, що й відсутність округлення віку ще не означає, що він указаний точно, у цьому контексті показовими є свідчення молодого полтавського злодія Микити Тютюнника, зафіксовані на допиті в 1756 р.: «От роду жѣ ему летъ сколько не знаетъ, а примеромъ будетъ з двадцать четири»¹⁸.

Спостереження над подібними ситуаціями змусили дослідників до спроб вироблення інструментарію верифікації облікових джерел. На сьогодні найусталенішим та загальноприйнятим є так званий індекс Уіпла (Whipple index). Він слугує для визначення ступеню точності джерела в залежності від поширеності в ньому ювілярів та визначається за спеціальною формулою:

$$I = \frac{\sum_{62}^{23} Pa, \text{ що закінчується на } 0 \text{ і } 5}{\frac{1}{5} \times \sum_{62}^{23} Pa} \times 100$$

де: I – індекс Уіпла, Pa – кількість населення¹⁹.

Застосувавши формулу до зведеної таблиці метричних відомостей церков Київської єпархії 1778 р., ми отримаємо значення індексу 243. За усталеною шкалою індекс вищий за 175 означає дуже погану якість облікових джерел та відхилення від точних даних понад 75 % (див. табл.1).

Відтак можемо констатувати низьку точність узагальнених метрик єпархії, однак перед тим, як «лаяти» джерело, звернемося до порівнянь з іншими документами цього ж періоду. На жаль, поле для порівнянь доволі вузьке, оскільки нам вдалося знайти тільки одне дослідження, де б визначався індекс Уіпла для облікової документації Гетьманщини – статтю Юрія Волошина про демографічні параметри населення полкової Полтави. За підрахунками дослідника, таке класичне джерело цивільного (фіскального) обліку як Генеральний опис Полтави 1766 року має індекс Уіпла на рівні 360²⁰.

Таблиця 1.

Стандарт ООН для вимірювання індексу Уіпла

Індекс Уіпла	Якість даних	Відхилення від ідеалу
<	дуже точні	<
105–110	відносно точні	5–9,99%
110–125	добрі	10–24,99%
125–175	погані	25–74,99%
>	дуже погані	≥75%

Отож точність метрик хоч і низька, але є вищою за «піднесений на щит» істориками-демографами опис²¹, причому його «полтавський» варіант, котрий на фоні опису всіх десяти полків можна вважати взірцевим²². Істотно вищою точністю відзначилися

сповідні розписи, індекс Уіпла для котрих у трьох різних полтавських парафіях становив 170, 141 і 107. Як бачимо (див. табл. 1), останній індекс говорить, що сповідний розпис парафії полтавської церкви воскресіння Христового вдався отцю Матвію Колосовському як відносно точний²³.

Оскільки документація окремих парафій одного міста має різну точність, то можемо припустити, що різною точністю характеризується й метричний облік в окремих протопопіях Київської єпархії. Тому за наведеною вище формулою обчислимо індекс Уіпла для кожної протопопії окремо, а дані занесемо в таблицю (див. табл. 2).

Ще раз нагадаю, що загальний індекс Уіпла для метрик Київської єпархії дорівнював 243, що свідчить про дуже погану якість даних. Відтак не є несподіванкою, що більшість, а саме 16 з 20 протопопій подали відомості дуже поганої якості, ще 2 протопопії – Києвопечерська та Зіньківська з індексами 170,7 та 162 вийшли на рівень просто «поганих», зрештою, відомості Трипільської протопопії можна вважати добрими, і тільки Козелецька подала дуже точну інформацію, про що говорить індекс 94,2.

Таблиця 2

**Якість метричних відомостей окремих парафій Київської єпархії
та розмір дитячої смертності станом на 1778 р.**

Протопопія	Індекс Уіпла	Якість даних	Рівень дитячої смертності (% від усіх померлих)		К-сть померлих на 100 охрещених
			1 рік	1-4 роки	
Козелецька	94,2	дуже точні	23	41,1	65,9
Трипільська	125	добрі	40,9	67,5	63,9
Зіньківська	162	погані	29,7	50	64,7
Києвопечерська	170,7	погані	21,1	40,2	72,3
Гадяцька	192,4	дуже погані	22,1	42,7	68,9
Києвоподільська	206,4	дуже погані	37,2	51,9	72,4
Ічанська	208,3	дуже погані	23	45,9	78,9
Лубенська	239,1	дуже погані	23,2	41,9	66,3
Прилуцька	243,8	дуже погані	29,5	50	73,4
Роменська	245,9	дуже погані	23,3	45,9	74,9
Верхньокіївська	250	дуже погані	39,6	49,7	57,3
Борзенська	268,5	дуже погані	18,9	40,2	76,8
Ніжинська	272,9	дуже погані	29,9	46	66,8
Глухівська	275,8	дуже погані	17,7	44,6	100,5
Лохвицька	278,2	дуже погані	25,3	47,4	73
Пирятинська	302,7	дуже погані	25,8	45,5	72,1
Конотопська	330	дуже погані	21,4	42,6	79,3
Воронізька	334,5	дуже погані	27,7	51,8	84,7
Івангородська	334,9	дуже погані	22,4	46	76,1
Кролевецька	364,1	дуже погані	24,7	49,5	84,9

У названих чотирьох протопопіях тяжко знайти щось спільне (тим більше історико-демографу, а не знавцю історії церкви в ранньомодерну добу). У територіальному сенсі три протопопії розміщувалися навколо Києва і займали:

Козелецька протопопія – Козелецьку, Бобровицьку, Остерську, Носівську сотні Київського полку;

Трипільська протопопія – Київську сотню Київського полку (на правому березі Дніпра);

Києво-Печерська протопопія – Печерськ, а також Київську, Остерську, Гоголівську, Бориспільську сотню Київського полку, Воронківську сотню Переяславського полку.

Можливо, в цьому сенсі, якусь роль відіграла близькість до центру єпархії, хоча четверта з «найкращих» – Зіньківська протопопія – знаходилася чи не найдалше від Києва – на південному сході Київської митрополії. З іншого боку, три найвіддаленіші протопопії Північного Сходу митрополії відносяться до «неблагополучних»²⁴.

Далі обчислимо рівень дитячої смертності в кожній протопопії, а результати обчислень занесемо до табл. 2. Як видно з таблиці, рівень смертності однорічних немовлят істотно відрізняється «на місцях» від 17,7% (Глухівська протопопія) до 40,9% всіх померлих (Верхньокіївська протопопія), що означає понад двократну різницю. Різниця смертності дітей віком 1–4 роки в окремих протопопіях менша, якщо відкинути аномально велике значення Трипільської протопопії (67,5%), то відсоток буде коливатися в межах 40,2% та 50,9%. Це вже не така й велика різниця, котра могла бути зумовлена як справді різними розмірами дитячої смертності, так і похибками в обчисленнях та обліку.

Щоб спробувати простежити, чи корелюється розмір дитячої смертності з точністю метричного обліку (індексом Уіпла), розглянемо ще один параметр – загальний рівень смертності. Оскільки джерело не дає відомості про чисельність населення окремих протопопій станом на 1778 р., котрі необхідні для класичного обчислення коефіцієнту смертності (число смертей на 1000 населення – виражається в проміле), визначимо число померлих на 100 охрещених в окремих протопопіях (див. табл. 2), що теж дасть певне уявлення про загальний рівень смертності та відтворення населення.

Найкраща ситуація з відтворенням населення виявилась у Верхньокіївській протопопії, там у 1778 р. помирало 57,3 особи на 100 охрещених, найгірша в Глухівській, де помирало 100,5 особи на 100 охрещених, себто природній приріст населення був від'ємним.

Чи корелюються якимось дані про смертність з точністю метричного обліку? Однозначно важко простежити якусь закономірність, можна тільки обережно висловити певні припущення. Порівняємо структуру смертності населення Трипільської та Глухівської протопопій. Метрики першої, за індексом Уіпла, характеризуються доброю точністю обліку, відтак там спостерігаємо найвищу частку однорічних та дітей віком 1–4 роки серед померлих, при цьому за перевагою охрещених над померлими протопопія займає друге місце в Київській митрополії. Інакше кажучи, тут зафіксовано найбільшу смертність дітей при одній з найменших відносних смертностей населення. Натомість у Глухівській протопопії (котра «пасе задніх» за точністю обліку) серед померлих було найменше однорічних дітей, при аномальній для традиційного доіндустріального суспільства загальній перевазі померлих над охрещеними.

Подібна картина почасти могла бути зумовлена якраз гіршим обліком смертності малолітніх дітей (наприклад, хрестили дещо пізніше, й більше дітей помирали нехрещеними або не фіксували випадки термінових хрещень, після яких дитина помирала, та ін.). Відтак смерті дорослих у протопопії фіксувалися нормально, а хрещення та успіння дітей – істотно гірше, що спотворювало структуру смертності при фіксації. При цьому в Трипільській протопопії було зафіксовано істотно більше померлих діток, ймовірно, тому, що вони ретельніше фіксувалися при хрещенні, а, отже, й після смерті вже неодмінно мусили бути записаними в книгу «о усопших».

Привертає увагу той факт, що у перших трьох (за точністю) протопопіях загальний рівень смертності (співвідношення померлих до охрещених) практично однаковий – на рівні 64–65. Це найменші (після Верхньокіївської протопопії) показники, котрі ще раз можуть підтвердити специфіку фіксації хрещень (точніша, ближче до народження і т. д.).

Безпосередні зв'язки з точністю (індекс Уіпла) даних окремих протопопій та розміром дитячої смертності простежити важко, однак на основі «якісніших» даних така смертність виглядає вищою. На нашу думку, для докладніших досліджень структури смертності дітей доцільно таки обирати найточніші протопопії та вести дослідження на рівні окремих парафій. Також, необхідно допускати, що дані, котрі пропонує джерело, подають інформацію не так, «як воно було насправді», а так, як її фіксували творці джерела, тому просте порівняння дитячої смертності на різних територіях може завести на манівці. Загалом на даних основі «найточніших» протопопій можемо зазначити, що у Києвській єпархії в 1778 р. з десяти померлих кожні 4–6 були дітьми до 5-ти років, а кожні 2–4 – однорічні. Останні представляли більшість серед померлих дітей віком 1–4 роки, а, отже, як це не парадоксально, з кожним прожитим місяцем та роком малолітня дитина ставала далі від своєї смерті.

1. Квітка-Оснoв'яненко Г. Мертвецький Великдень // Квітка-Оснoв'яненко Г. «Конотопська відьма», «Сватання на Гончарівці» та інші твори. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – С. 123.
2. Котляревський І. Вибране. Енеїда. Наталка Полтавка. – К., 1981. – С. 51.
3. Маються на увазі, наприклад, методики історико-демографічних досліджень, представлені в перекладній книзі французьких істориків Луї Анрі та Алана Блюма, або ж яскравий «польський» приклад того як «правильно» робити тотальне демографічне дослідження пера Цезаріо Кукльо: Анрі Л., Блюм А. Методика аналізу в історическій демографії / пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М., 1997, Kuklo С. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – Warszawa, 2009.
4. Центральний державний історичний архів України у місті Київ. – Ф.127. – Оп.1014. – Спр.65. – Арк. 57.
5. Кваша Е., Харькова Т. Смертность младенцев в России: успехи и нерешенные проблемы // Демоскоп. – №461–462. <http://demoscope.ru/weekly/2011/0461/analit04.php>
6. Замура О. Смертність в природному русі населення містечка Сорочинці у XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви) // Краєзнавство. – 2009. – №3. – С. 211.
7. Обчислено за: Державний архів Полтавської області. – Ф.1011. – Оп.1. – Спр. 157.
8. Демографический энциклопедический словарь. – М., 1985. – С. 273.
9. Щоденник Андрія та Федора Кириєвських, священників Святомиколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва (XII.1787–1788 рр.). К., 2006. – С. 10.
10. Кваша Е., Харькова Т. Ук. соч.
11. Сарафанов Д., Спесивцева М. Некоторые аспекты изучения смертности населения Барнаула во второй половине XIX в. (по материалам базы данных «Население Барнаула») // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: Сборник научных трудов X Международной научно-практической конференции 15–16 мая 2009 г., Усть-Каменогорск. – Усть-Каменогорск: «Либриус», 2009. – С. 328–336.
12. Там само.
13. Див. про це спеціальні дослідження: Сердюк І. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії // Вісник Черкаського університету. Сер. «Історичні науки». – Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2008. – Вип. 133–134. – С. 55–62; Його ж. Знання власного віку в соціумі Гетьманщини та проблема верифікації історичних джерел XVIII ст. // Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя: Збірник наукових праць / Відп. ред. В. І. Марочка, А. Г. Морозова. – Умань: ПП Жовтий О.О., 2012. – С. 372–376.
14. Перковський А. Довголітні люди на Правобережній Україні в XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1966. – №2. – С. 107–108.
15. Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття: дис.... канд. іст. наук: 07.00.06. – Полтава, 2011. – Арк. 100.
16. Там само.
17. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1993. – С. 182–187.
18. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). – К., 1976. – №125. – С. 357.
19. Henry S. Shryock, Jacob S. Siegel, Methods and Materials of Demography. – New York: Academic Press, 1976. – P. 205.
20. Волошин Ю. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття // Історична пам'ять. – 2011. – №1. – С. 7.
21. У силу ряду особливостей Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. дійсно є найкращим історико-демографічним джерелом з-поміж матеріалів цивільного обліку населення Гетьманщини. Навіть при тому, що індекс Уіпла для нього «зашкалює», однак кращого ми не маємо. Про це див. мою спеціальну розвідку: Сердюк І. Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних ха-

рактистик міст Гетьманщини // Історична пам'ять. – 2008. – №3. – С. 144–152; або його ж. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава, 2011. – С. 29–38. Про унікальність джерела багато сказано у вже класичних дослідженнях: Багалеї Д. Генеральний опис Малороссии // Киевская старина. – 1883. – №11. – С. 402–432; Ковальський І. Генеральний опис 1765–1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // УІЖ. – 1962. – №2. – С. 97–101 та ін.

22. Про опис Полтави див: Волошин Ю. «Для точного исчисления и сведения всего малороссийского народа»: проведення Румянцевського опису в полковому місті Полтаві (1765–1766 рр.) // Краєзнавство. – 2011. – №1. – С. 57–71. Або ж сам опис з якісними коментарями та передмовою: Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. / упоряд., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина. – К.: Наш час, 2012. – 576 с.

23. Волошин Ю. Статеві-вікова та шлюбна структура... – С. 8.

24. Про локалізацію протопопів див. книгу Оксани Прокоп'юк з чудовим картографічним матеріалом: Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783). – К., 2012. – С. 41-42.

В статье исследуется проблема верификации источников при изучении детской смертности раннеמודерной Украины. Выдвигается предположение, что низкая точность метрического учета и недореестрация крещений затрудняют толкование исчисленных демографических коэффициентов и сравнение смертности в различных регионах Гетманщины.

Ключевые слова: ребёнок, Гетманщина, смертность.

The article examines the problem of verification of sources used for research on infant mortality in early modern Ukraine. Two related themes are being considered – research of main parameters of mortality and accuracy (reliability) of historical sources. The main source is the 1778 register of Kyiv eparchy churches, which documents the age of deceased males in different protopopes of the eparchy.

The research demonstrates that the source does not cover neonatal mortality, which significantly understates all the demographic indices of this phenomenon for the Hetmanate. This happened primarily because the church register of XVIII century captures death records only for christened children and there is a certain period between the actual birth and christening ceremony when some children could die. At that time children were not christened earlier than one week after birth, but traditionally the interim period could reach as many as 40 days. According to historical demography, mortality is the highest in the first days of life, including its neonatal component, i.e. the number of deaths within the first 28 days of life, which was not documented in the source.

Additionally, the accuracy of records could vary in different parishes and depended on diligence of priests who kept them. This was confirmed by dependency between the rates of infant mortality and accuracy of documenting in different protopopes. This parameter can be verified by the Whipple index and hence, demography historians have source verification tools and can choose the registers of the parishes where the most diligent priests worked. After all, for the correlation of the death ratio the data of the XIX century can be applied, when the population accounting on the Russian Empire territory was conducted in a more severe way and the demographic indices of the populations did not change significantly.

Keywords: child, Getimanschina, death.

Наталія Реброва

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ГОЛОВИ ГЛУХІВСЬКИХ ПОВІТОВИХ ЗЕМСЬКИХ ЗБОРІВ ВАСИЛЯ ПЕТРОВИЧА КОЧУБЕЯ

Досліджується внесок Василя Петровича Кочубея в боротьбу Глухівського земства з яроутворенням у повіті.

Ключові слова: Василь Петрович Кочубей, Дубовичі, яроутворення, земство.

Василь Петрович Кочубей (1868–1940 рр.) мав великі землеволодіння в Україні. На території Чернігівщини та Полтавщини у його власності перебувало 8,5 тисячі десятин землі. Основні володіння в Чернігівській губернії зосереджувались у Глухівському, Новгород-Сіверському, Конотопському повітах. Є всі підстави робити висновок, що після того, як його дружина Варвара Василівна (*яка була донькою двоюрідного дядька чоловіка – Василя Васильовича Кочубея, 1829–1878 рр.*) в 1896 р. успадковує Дубовичі, їхня родина переїздить на Придесення і приділяє велику увагу розвитку своїх маєтків в Старій Гуті, Дубовичах, Батурині. Ведення В.Кочубеем господарства було прикладом прогресивним – сміливо можна вважати його патріотом своєї землі, який вживав сучасних переконливих заходів для поліпшення господарювання і відповідно умов життя. Його підходи ґрунтувалися на ретельному аналізі ситуації, вивченні та використанні передового досвіду. Він один із перших, хто приділив належну увагу залісненню пісків, влаштуванню вітрозахисних лісосмуг, боротьбі з яроутворенням. Переконливою оцінкою ділових якостей і суспільної позиції Василя Кочубея є обрання його головою Глухівських повітових земських зборів. На цій посаді він наполегливо поширював свій позитивний прогресивний досвід на повіт.

На Глухівських повітових земських зборах 30 вересня 1897 року Василь Петрович виступив із доповіддю, яку підготував особисто, з питання, на важливості вирішення якого вважав за необхідне наголосити земству, – «О необходимости обсуждения вопроса о мерах борьбы с оврагами в пределах Глуховского уезда».

Варто зазначити, що це перше ґрунтовне всебічне дослідження проблеми боротьби з яроутворенням на наших теренах. Василь Петрович відзначав, що це питання не нове, воно давно звертало на себе увагу уряду, але лише зараз розпочалися роботи, які можна вважати суттєвими. В. Кочубей відзначив, що, турбуючись про внесення цієї актуальної проблеми на розгляд Губернських земських зборів, він підготував доповідь, яку і надає на розгляд гласних.

Ґрунтовно володіючи матеріалом, він детально проаналізував ситуацію. Глухівський повіт відносився до місцевості, для якої яри грали особливо загрозливу роль, а саме південна та південно-східна частини повіту: волості Ярославецька, Холопківська, Тулиголівська, Есманська. Там балки та провали вже загрожували навіть земським трактам, дорогам, посівним площам. Снігові та дощові води здійснювали розмиви у силу особливостей горбистої місцевості та ґрунтів повіту. Василь Петрович при цьому іронічно зауважував, що умови для утворення ярів «замечательно благоприятны».

Доповідач відзначав, що яроутворення, коли з ним боротися на початку, не потребує великих коштів: «Захватить овраг своевременно, как-бы сказать в

© Реброва Наталія Борисівна – генеральний директор Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

инкубационном периоде его развития – самое важное условие и самое надежное средство избежать в будущем больших потерь и затрат» [1,37].

Аналіз рельєфу дозволив Василю Петровичу зробити висновок про те, що на території Глухівського повіту яроутворення вже на другій стадії, пов'язане зі знищенням лісів, корчуванням пеньків, розорюванням площ. Нагальною і результативною діяльністю земства буде на тій території повіту, вважав Кочубей, де період яроутворення лише розпочався і де час не втрачено.

Яри, що сприяють швидкому стіканню води, фактично дренажують ґрунт, є головною причиною міління річок. Показовою у цьому плані, вважав Василь Петрович, долю річки Елевені біля Будища, що обміліла і перетворилась в болотисту.

У рамках підготовки доповіді В. Кочубеєм була проведена колосальна робота. Вивчаючи подібний досвід, він звернувся з проханням надати інформацію про наявність проблеми яроутворення до земств Чернігівської, Полтавської, Курської, Харківської, Воронежської, Орловської, Тульської губерній! Відповіді від 41 однієї земської управи констатували наступний стан справ з окресленою проблемою: лише чотири з них не знали проблем з яроутворенням, більшість же, маючи їх, не займалися вирішенням цього питання... Декілька земств Чернігівської губернії лише почали збирати та систематизувати подібну інформацію. І фактично доповідач прийшов до висновку, що запозичити досвід можливо лише у Суджанської земської управи. Вона в 1897 році одноголосно прийняла рішення про необхідність організації роботи з боротьби з яроутвореннями, першим етапом якої стало складання карти ярів із зазначенням їхніх розмірів, визначення вартості робіт. Суджанське земство запланувало укріпити в 1897 році 5-6 ярів. Найбільшу активність у складанні карти проявили селянські спілки, як найзацікавленіші у вирішенні проблемного питання. У ході опитування було виявлено, що в повіті – 1495 ярів, балок, загальна площа яких близько 2365 десятин!

При підготовці доповіді В. Кочубей вивчив і досвід, що був опублікований, зокрема працю К. Масальського «Овраги черноземной полосы России».

Довідач висловив конкретні кроки, які, на його думку, будуть дієвими. Враховуючи мізерний досвід в цьому питанні, різні кліматичні та ґрунтові умови, В. Кочубей зауважив: «Без сомнения, что большинство применяемых способов укрепления применимы будут впервые и у нас, но только собственный наш опыт может нам указать который из этих методов будет давать наилучшие у нас результаты. Поэтому предоставляю будущему решить вопрос о выборе методов борьбы» [1, 54]. На розгляд гласних він запропонував наступні заходи:

1. Створити при земській управі Економічну раду, яка б об'єднала сільських господарів Глухівщини з метою вирішення широкого кола нагальних питань сільськогосподарської взаємодопомоги: організація складу землеробського знаряддя, посівного насіння, пунктів паркування коней та великої рогатої худоби, боротьба з ярами.

2. Вивчити яри та створити їхню карту із зазначенням розмірів – для цього розіслати запити, а в разі неможливості – з'ясувати питання опитуванням.

3. Класифікувати яри, виявити в першу чергу найзагрозливіші.

4. Розробити практичні заходи та, обравши 2-3 яри на приватних володіннях або селянських землях, в 1898 р. виконати укріплення влаштуванням тинових загат.

5. Залучити спеціаліста для здійснення кваліфікованого керівництва роботою – прийняти на постійну службу при Земській управі інженера-агронома з посадовим окладом до 800 руб. у рік.

6. Влаштувати земський розплідник на кошти Міністерства землеволодіння і земства, для чого до осені останнє має виділити дві ділянки землі загальною площею до 1 десятини, а також в 1898 р. 200 рублів на облаштування розплідника. Вирішити питання про безкоштовну видачу насіння, черенків, саджанців із казенних лісництв.

7. Розповсюджувати серед населення знання про загрозу від розповсюдження ярів та про методи боротьби з ними, підготувати та видати брошуру.

8. Клопотати перед губернським земством про прийняття постанови про заборону

розорювання країв ярів, корчування пеньків на схилах.

9. Зобов'язати власників землі вжити заходів для боротьби з ярами, в разі ігнорування – ініціювати законодавчий акт, відповідно до якого можна було б вилучати площі яру та за рахунок земства і уряду проводити заходи.

10. Внести зміни до Лісового статуту з метою розширення категорії захисних лісів.

11. Звернутися до Міністерства землеробства з проханням збільшити кількість спеціалістів – техніків лісу для допомоги земствам з улаштування розплідника, лісорозведення, закріплення ярів та збільшити фонд для видачі кредитів під сільськогосподарські покращення.

Реально оцінюючи ситуацію, Василь Петрович підкреслював, що на той час повітове земство не мало достатньо сил для того, щоб проводити роботу самостійно і тому пропонував звернутися про допомогу до губернського земства, сільських товариств.

Доповідь викликала живу дискусію поміж гласними, які погодилися, що яри загрожують суттєвими збитками загальним інтересам і вимагають негайних рішень щодо боротьби з ними. Гласний Федір Миколайович Уманець, позитивно оцінюючи пропозицію по залученню фахівця, відзначив, що Василь Кочубей на своїх землях за свій рахунок організував боротьбу з яроутворенням, і цю роботу очолює спеціаліст. «Я с особенным удовольствием предлагаю своего техника оказать службу к опыту закрепления оврагов Глуховскому земству, делами которого я особенно интересуюсь», – такою була пропозиція Василя Петровича [1, 169].

Гласні пропонували, щоби доповідь була передана в дорожню комісію, але Кочубей наполягав на створенні спеціальної комісії, яку сам і очолив. У подальшому комісія під керівництвом Василя Петровича була настільки дієвою, що вирішувала широкий діапазон питань – і осушення боліт, і заліснення пісків.

Доповідь В. П. Кочубея стала поштовхом для прийняття губернським земством відповідної постанови та винесення цього питання на рівень міністра державного майна. Тоді ж було прийнято рішення про виділення вперше коштів на боротьбу з ярами – на облаштування розплідника для розведення необхідного матеріалу «собрание постановило: обязать управу произвести опыты укрепления оврагов на сумму 200 руб. из суммы внесенной на этот предмет в 1898 году» [2, 94].

Хоча швидко питання не вирішувалося, як і передбачав Кочубей, але він наполегливо підтримував його в «тонусі». На засіданні Глухівських повітових земських зборів 1899 року воно знову обговорювалося. Гласні, констатуючи кроки, які були вже здійснені, недостатній масштаб заходів пояснювали лише відсутністю коштів на задоволення всіх нагальних потреб. Але Василю Петровичу вдалося зосередити увагу гласних на необхідності розв'язання цього питання, вивчення досвіду. Гласний Ф. М. Уманець доповідав у зборах про досвід І. Я. Дуніна-Борковського щодо укріплення ярів. На цих же зборах було прийнято рішення закрити яр в с. Есмані – роботи виконати весною, на що виділялися кошти в сумі 2010 руб. 29 коп. [3, 205]. Упродовж наступних років кошти, які виділялися земством на влаштування доріг, були задіяні і на вирішення питання ярів як прямо залежні. У 1900 р. на кошти дорожнього капіталу передбачалося завершити роботи, в тому числі по укріпленню ярів, в с. Есмань – 1000 руб., в урочищі Родіонов яр – 3200 руб.

В. П. Кочубей першим із землевласників Глухівщини розпочав боротьбу з ярами та єдиний, хто системно впродовж років займався вирішенням цього питання. У маєтку земського діяча був улаштований розплідник лози для цієї мети, яким могли користуватися всі зацікавлені у вирішенні проблеми. Відзначалося, що Кочубей організували ці роботи не лише на своїх угіддях, а і на землях селян м. Дубовичі, основне навантаження взявши на себе [4, С.127].

1. Журналы Глуховского уездного земского собрания, очередной сессии 1897 г. – Глухов, 1899. – 199 с.

2. Журналы Глуховского уездного земского собрания, очередной сессии 1898 г. – Глухов, 1899. – 125 с.

3. Журналы Глуховского уездного земского собрания, очередной сессии 1899 г. – Глухов, 1900. – 241 с.
4. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1904 г. – Глухов, 1904. – 217 с.

Штрихи к портрету главы Глуховских уездных земских собраний Василия Петровича Кочубея

Исследуется вклад Василия Петровича Кочубея в борьбу Глуховского земства с оврагами в уезде.

Ключевые слова: Василий Петрович Кочубей, Дубовичи, овраги, земство.

N.Rebrova

Some traits to the portrait of Vasyliy Petrovych Kochubey – the chairman of Glukhiv district country council assemblies

The contribution of Vasyliy Petrovych Kochubey into the struggle of Glukhiv clannishness with the ravine formation is researched in the report. Vasyliy Petrovych Kochubey had large landownership in Ukraine – on the territory of Chernigiv and Poltava regions. The main land tenures in Chrnigiv province were concentrated in Glukhiv, Novgorod-Siverskiy, Kozelets, Konotop districts. About 1896 the family of Vasyliy Petrovych Kochubey moved to Chernigiv province and was paying great attention to the development of their estates. It can be bravely assumed that Vasyliy Petrovych was the patriot of his lands. He used progressive measures to improve the management. His approaches were based on the study and usage of advanced experience. He was among of the first ones who paid attention to the afforestation of the sands, planting of the wind-proof forest belts, struggle with the ravine formation. The convincing assessment of business skills and social position of Vasyliy Kochubey is his election as the Chairman of Glukhiv district country council assemblies. Having become the chairman he was eager to spread his positive progressive experience in the district.

On the 30th of September in 1897 on Glukhiv district country council assemblies Vasyliy Petrovych made a report «About the necessity to discuss the issue about measures against ravines within Glukhiv district».

It is worth of saying that it was the first thorough comprehensive study the issue of struggle with the ravine formation in our area. Vasyliy Petrovych had put the basis for solving this problem.

Key words: Vasyliy Petrovich Kochubey, Dubovichi, Zemstvo.

Ірина Петреченко

О.Ф. ШАФОНСЬКИЙ – ОСНОВОПОЛОЖНИК ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕПІДЕМІОЛОГІЇ ТА САНІТАРІЇ

Статтю присвячено роботі О. Ф. Шафонського у сфері медицини. Головну увагу приділено його активній участі у приборканні епідемії морвиці, що впродовж 1770 – 1782 рр. лютувала у Москві, та узагальненні накопиченого досвіду в боротьбі з епідемією у книзі «Описание моровой язвы, бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год», яку вважають першою по-справжньому науковою працею про цю хворобу.

Ключові слова: епідеміологія, санітарія, епідемія, морвиця, чума, лікар, карантин.

Опанас Филимонович Шафонський відомий широкому колу дослідників, аматорів та шанувальників старовини перш за все як автор «Черниговского наместничества топографического описания». Ця праця, видана 1851 р. заходами голови Київської археографічної комісії М. Й. Судієнка, стала помітним явищем в українській історіографії, а з ім'ям дослідника цілком слушно пов'язують становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині як наукової дисципліни [1, с. 7 – 8]. Та не менше О. Шафонський уславився як талановитий медик, його вважають одним з основоположників вітчизняної епідеміології та санітарії.

Принагідно зазначимо, що у XVIII ст. у Російській імперії гостро відчувався брак медичних спеціалістів. До середини XVIII ст. лікарями тут переважно були іноземці. Деякі з них приїздили із жадоби наживи, не мали належної фахової освіти, досвіду і тому не викликали довір'я у населення, яке у більшості своїй лікувалося методами народної медицини. Нескладну ж хірургічну допомогу надавали цирульники. Відтак підготовка кваліфікованих лікарів з числа представників місцевого населення у Російській імперії, що час від часу потерпала від різного роду епідемій, була вкрай актуальною. Медичних фахівців готували шляхом прикріплення учнів до лікарів, аптекарів, відкривали великі «генеральні» госпіталі, в яких не лише лікували хворих, а й викладали медицину. Нарешті деяких випускників госпітальних шкіл для підвищення кваліфікації та отримання звання доктора медицини відправляли для навчання за кордон, насамперед до Страсбурга та Лейдена (Німеччина). У 1760 – 1761 рр. до Лейденського університету для одержання докторського ступеня коштом Російського Сенату було відряджено кілька чоловік. Серед них було 15 українців – випускників Києво-Могилянської академії [2, с. 107 – 108; 3, с. 97 – 99]. Оскільки Медична колегія (орган медичного управління у Російській імперії), якою керували іноземці, чинила всілякі перешкоди у підготовці медичних кадрів із представників місцевої людності, то деякі бажачучі отримати звання доктора медицини їхали за кордон за власний кошт. До числа останніх належав і О. Шафонський.

Своє навчання у Німеччині О. Шафонський розпочав у 16-річному віці. За кордоном він опинився з подачі вченого німця Фонлосова, якому сосницький сотник Филимон Шафонський довірив виховання у дитинстві свого єдиного сина. Опанас виявив неабиякий хист до навчання. Він швидко оволодів німецькою мовою, початковими знаннями. Відтак учитель умовив Ф. Шафонського відправити здібного юнака на навчання до Німеччини. За рекомендацією Фонлосова О. Шафонського зарахували до середнього педагогічного закладу в місті Галле. Наука йому давалася легко. Чудово оволодівши

© Петреченко Ірина Євгенівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

тут навчальним курсом, О. Шафонський вступив на юридичний факультет Галльського університету, по завершенні якого захистив дисертацію на здобуття ученого ступеня доктора права. Далі О. Шафонський продовжив навчання у Лейденському університеті, де здобув ступінь доктора філософії. Та особливо О. Шафонського приваблювала медицина. Відтак він вступає на медичний факультет Страсбурзького університету, де захищає дисертацію на ступінь доктора медицини по відділу акушерства і гінекології на тему «Про корчі у вагітних, роділь і породіль» [4, с. 140].

1763 р. з трьома університетськими дипломами і трьома ученими ступенями О. Шафонський, якому було 23 роки, повернувся до Російської імперії. Здавши відповідний іспит у Медичній колегії Санкт-Петербурга, він підтвердив свій закордонний диплом і отримав право медичної практики [5, с. СССХХVII]. Вступивши 10 грудня 1763 р. на медичну службу, О. Шафонський присвятив їй 18 років з тих 34, що були віддані роботі на різних посадах [6, арк. 1 зв. – 4; 7, арк. 19 зв. – 21, 326 зв. – 328; 8, арк. 355 – 356; 9, арк. 33 – 34 зв.; 10, арк. 549 зв. – 550; 11, арк. 4 – 5 зв., 15 – 16]. Його професіоналізм і талант у цій галузі знайшли безсумнівне визнання як у сучасників, так і у нащадків.

Медичну кар'єру О. Шафонський розпочав 1763 р. на посаді лікаря іноземних колоністів, які мешкали в Астраханській губернії. Але затримуватись довго на цій посаді він не збирався. Насамперед через значну віддаленість місцевості, де, як писав О. Шафонський, «при молодых моих летах обхождения с учеными и особливо в медицине довольно практикованными людьми и всякого почти происхождения в ученом свете себя лишенным вижу, чрез что не токмо приращения в науках не могу приобрести, но и всякое ободрение к дальней службе принужден потерять» [5, с. СССХХVII]. Відтак у 1768 р. О. Шафонський був призначений головним польовим лікарем у Другу російську армію [8, арк. 355]. Та вже невдовзі у липні 1769 р. через хворобу він був переведений на посаду головного лікаря Московського генерального шпиталю [8, арк. 355; 9, арк. 33 зв.]. Саме тут О. Шафонський уславився у боротьбі зі страшною хворобою, яку в Західній Європі називали «чумою», «чорною смертю», а в Росії – моровицею.

Загалом у XVIII ст. Російська імперія, у тому числі інкорпорована до її складу Україна, пережили цілу низку епідемій чуми. Зазвичай ця хвороба заносилася із Туреччини або підвладних їй територій [12, с. 82]. Саме так сталося у 1769 р.: під час російсько-турецької війни епідемія спочатку почалася у військах, які перебували у Молдавії, а потім поширилася на центральні російські райони і врешті-решт проникла до Москви, де лютувала впродовж 1770 – 1772 рр. [13, с. 124 – 152].

О. Шафонський став першим серед московських лікарів, хто розпізнав ознаки цієї страшною хвороби [14, арк. 336 зв.]. У листопаді 1770 р. у Московському генеральному шпиталі, яким керував останній, захворіло кілька чоловік. О. Шафонський помітив у хворих на тілі особливі знаки, яких не було у решті пацієнтів та працівників шпиталю. Лікар запідозрив, що це чума, і почав бити на сполох. Він наполіг, щоб були вжиті запобіжні заходи, аби не допустити поширення хвороби. Як наслідок, у шпиталі запровадили карантин, що тривав 10 тижнів. Весь цей час О. Шафонський залишався на своєму робочому місці і лікував хворих. Через певний час захворювання припинилися: з 27 хворих п'ятеро видужали, решта – померли. Старе дерев'яне приміщення, в якому перебували хворі, спалили [15, с. 41 – 43, 180 – 183].

Але головний лікар Москви (штадт-фізик) Андрій Ріндер, боячись відповідальності за те, що хвороба проникла у місто, відмовився визнати у ній чуму, заявивши, що то була лише «гарячка» [15, с. 41 – 43, 198 – 202, 207, 210; 14, арк. 74, 306 зв.]. У результаті запобіжні заходи не застосовувалися, й чума швидко ширилася містом. І тільки, коли епідемія набула загрозливого розмаху, почалася активна робота по її приборканню. Зокрема, були організовані шпиталі для хворих, у яких поміж інших працювали О. Шафонський, а також ще один уродженець Чернігівщини Данило Самойлович.

Оцінюючи заслуги О. Ф. Шафонського в приборканні епідемії, Д. Л. Мордовцев зазначив: «Голос Шафонского – это был первый голос, предостерегавший Москву о грозившей ей опасности и если бы лень и упрямство, а также невежество других докторов не заглушили этого голоса, то Москва, без сомнения, была бы спасена» [16, с. 9].

О. Шафонський перебував у самому епіцентрі хвороби. Він не лише лікував військових у своєму шпиталі, а й їздив по всій Москві, свідомо відвідував найнебез-

печніші місця, де лютувала хвороба, організовував карантини та ізоляцію хворих, оглядав тіла померлих, вивчаючи прояви страшної хвороби. О. Шафонський читав лекції підліткам та учням у Московській госпітальній школі про те, як слід боротися з епідемією [8, арк. 355].

Відтак не випадково, коли у Москві створили спеціальну Комісію з лікування і запобігання моровиці, саме О. Шафонського у жовтні 1771 р. першим призначили до її складу [14, арк. 321, 336 зв.]. За наказом імператриці Катерини II очолив Комісію сенатор, генерал-поручик Петро Дмитрович Єропкін. За дорученням останнього О. Шафонський, зокрема, організовував очистку від хворих 64 московських фабрик [14, арк. 277 – 278 зв.]. Як зазначив П. Єропкін, він зробив це «з желящим успехом и пользою» [14, арк. 306 зв.].

Виконуючи покладені на нього завдання, О. Шафонський наражався на небезпеку і в повному сенсі ризикував власним життям. Адже у багатьох місцях виникали бунти тих, хто був невдоволений діями московської адміністрації. Розтривожений люд нерідко виливав свій гнів на лікарів. Так, у серпні 1771 р. мешканці Лефортовської слободи не допускали О. Шафонського до огляду хворих і мало не вбили його [15, с. 82 – 83; 13, с. 133].

Оцінюючи внесок О. Шафонського, а також іншого діяльного члена Комісії, уродженця України доктора К. Ягельського у боротьбу з епідемією, П. Єропкін зауважив, що обидва вони, «спасая других, не брегли о своем спасении» [14, арк. 295 – 295 зв., 321].

Комісія з лікування і запобігання моровиці збирала усі можливі відомості про хворобу, які було вирішено узагальнити в окремій праці. Це відповідальне завдання також було покладене на О. Шафонського. Після приборкання епідемії останній підготував ґрунтовну працю «Описание моровой язвы, бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год, с приложением всех для прекращения оной тогда установленных учреждений», яка була видана спочатку в Москві, а потім у Санкт-Петербурзі [15]. У передмові О. Шафонський зазначив: «Наше намерение единственно способствовать пользе народной, по оному мы и описываем сию болезнь так, чтобы оную и непросвященные науками поняли от прочих болезней отличить и в недостатке врачей и сами себя врачевать могли».

У книзі була зібрана інформація про те, як у Москві боролися з чумою, які способи знезараження використовували, як оглядали та ізолювали хворих. Праця особливо цінна своєю документальною частиною, в якій зібрано укази, постанови, розпорядження уряду, протоколи та ухвали лікарських нарад про організацію карантинних застав, огляд та ізоляцію хворих, поховання трупів, склад знезаражувальних засобів тощо [15, с. 162 – 641].

О. Шафонський створив досить чітку систему наукових уявлень про чуму, шляхи її поширення, прояви, клініку та заходи боротьби з епідемією. Працюючи у шпиталях, він здобув знання, що дозволили розвіяти багато хибних уявлень про чуму. Зокрема, тогочасна наука шукала причину цієї хвороби в отруйних випаровуваннях (міазмах), що ніби-то виникають внаслідок гниття різних органічних речовин і вітром переносяться з країни у країну («морвое поветрие»). О. Шафонський переконався, що чума передається виключно при безпосередньому контакті з хворими людьми чи інфікованими речами. Як зауважив лікар у своїй книзі, «когда здоровый прикоснется к больному или к вещам, какие употреблялись около больного, то от прикосновения и в здоровом окажется такая же болезнь, какою страдает больной. Болезнь поэтому называется прилипчивой или заразительной». В результаті було визначено, що у боротьбі з чумою слід ізолювати хворих і уникати контакту з ними. О. Шафонський зазначав: «Лучше же всего удалиться от общения с зараженными и местами, где зараза. В домах, в целых городах выход из опасного места так же, как и вход, запрещать. Всякий житель должен на это время запастись всем необходимым. Если кто заразится, то его надо тот час же отделить от других, все около него сжечь, здоровым обмыться, пропотеть и надеть чистое белье. Больных поместить в больницу, где за ним должны ухаживать охотники. Кошек и собак нужно или убивать, или запирать».

Багато уваги вчений приділив організації так званих «карантинных домов». Дослідник писав: «Опытами установлено, что язва не у всех людей и в одно время вызывает

болезнь. Чтобы предупредить ее распространение, надо сомнительных людей отделить от других, пока пройдет то время, когда язва проявится. Так как не всякий будет выполнять это, то правительство учредило особые дома, куда эти люди и их вещи на время заключаются. Эти дома называются предохранительными или карантинами».

Унаслідок неправильної організації карантинів люди боялися їх більше, аніж самої чуми, адже ізольованих тримали там 40 днів без належного нагляду та харчування. О. Шафонський запропонував організовувати карантини у сухому, чистому незалюдненому місці, неподалік від міста у спеціально пристосованих приміщеннях. «Карантини должны быть устроены так, чтобы люди в них находились небольшими группами, совершенно изолировано друг от друга; режим и уход должны быть как в больнице. Карантинные дома должны быть разных категорий: 1) для соприкасавшихся с больными, 2) для выздоравливающих, 3) для приезжающих из заразных мест». Більшість протиепідемічних заходів, запропонованих О. Шафонським, витримали перевірку часом і не втратили своєї актуальності до сьогодні.

Книга О. Шафонського стала першою по-справжньому науковою працею про чуму, створеною на підставі власних спостережень та дослідів. Її швидко переклали німецькою й іншими іноземними мовами і загалом неодноразово перевидали як в Росії, так і за кордоном.

О. Шафонського разом з іншими, у тому числі українськими вченими, зокрема Д. Самойловичем та К. Ягельським, по праву вважають основоположником вітчизняної епідеміології та санітарії [17, с. 136].

Заслуги О. Шафонського у приборканні епідемії моровиці, що лютувала у 1770 – 1772 рр., були відзначені підвищенням його до чину колезького радника [14, арк. 88].

1776 р. О. Шафонського призначено штатт-фізиком Москви, а потім – керівником Московської медичної контори, тобто головним адміністратором усієї медичної частини. Це була його остання медична служба. Задля вирішення якоїсь судової справи у липні 1781 р. О. Шафонський взяв відпустку, з якої вже не повернувся на старе місце роботи.

З осені 1781 р. О. Ф. Шафонський постійно мешкав у Чернігові, де обіймав різні посади в місцевих органах управління. У вересні 1781 р. його було призначено радником карного суду, а у лютому 1785 р. – радником намісницького правління [18, арк. 3 – 4; 19, арк. 116 – 116 зв.; 20, арк. 222 – 223 зв.].

Упродовж 1784 – 1786 рр. О. Шафонський впорядкував «Черниговского наместничества топографическое описание», яке, крім історичних відомостей, містить і матеріали про побутові умови та хвороби населення Лівобережної України. Працю вважають однією з перших у вітчизняній гігієні [4, с. 140].

1. Коваленко О.Б. Шафонський і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині / О.Б. Коваленко // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 5 – 8.

2. Лоський І. Українці на студіях в Німеччині в XVI – XVIII ст. / І. Лоський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. СЛІ. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1931. – С. 99 – 111.

3. Шип Н.А. З історії розвитку медичної освіти в Росії і на Україні в другій половині XVIII ст. / Н.А. Шип // Український історичний журнал. – 1975. – № 11. – С. 97 – 104.

4. Медицина в Україні. Видатні лікарі. Кінець XVII – перша половина XIX ст. Біо-бібліографічний словник. – К., 1997. – Вип. 1. – 242 с.

5. Чистович Я. История первых медицинских школ в России / Я. Чистович. – СПб, 1883. – 659+СССЛХХ с.

6. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 204, оп. 2, спр. 47, 407 арк.

7. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 186, 1061 арк.

8. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 246, 759 арк.

9. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 256, 111 арк.

10. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 293, 837 арк.

11. ЦДІАК України, ф. 736, оп. 1, спр. 693, 481 арк.

12. Бородій М.К. До історії боротьби з чумою на Україні в XVIII ст. / М.К. Бородій // Український історичний журнал. – 1984. – № 5. – С. 82 – 90.

13. Соловьев С.М. История России с древнейших времен / С.М. Соловьев. – М., 1966. – Кн. XV. – Т. 29. – 774 с.
14. Російський державний архів давніх актів, ф. 16, оп. 1, спр. 328, ч. I, 463 арк.
15. Описание моровой язвы, бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год с приложением всех для прекращения оной тогда установленных учреждений. – М., 1775. – 679 с.
16. Мордовцев Д. Чума в Москве 1771 года / Д. Мордовцев // Древняя и новая Россия. – 1875. – Т. II (№ 5-8). – С. 6-19.
17. Самарина Л.М. Афанасий Шафонский – русский эпидемиолог XVIII века / Л.М. Самарина // Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунологии. – 1957. – № 10. – С. 134 – 136.
18. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 41, 52 арк.
19. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 296, 655 арк.
20. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 299, 625 арк.

Петреченко И.Е. А.Ф. Шафонский – основоположник отечественной эпидемиологии и санитарии.

Статья посвящена работе А. Ф. Шафонского в сфере медицины. Основное внимание обращено на его активное участие в борьбе с эпидемией чумы, которая в 1770 – 1772 гг. свирепствовала в Москве, и обобщение накопленного в этой сфере опыта в книге «Описание моровой язвы, бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год», которую считают первой по-настоящему научной работой о чуме.

Ключевые слова: эпидемиология, санитария, эпидемия, чума, доктор, карантин.

Petrechenko I.E. O.F. Shafonsky is the founder of the national epidemiology and sanitation.

The article is devoted to O.F. Shafonsky's work in the field of medicine. The main focuses are his active participation in the fight against the epidemic of plague, that was raging in Moscow in 1770-1772, and the compilation of the accumulated experience in this area in the book «The description of the world pest that was in the capital city of Moscow from 1770 to 1772», which is considered the first scientific book about the plague.

Opanas Shafonsky received a substantial education at the universities in Germany, where he was graduated as a doctor of philosophy, law and medicine. After returning to Russia O. Shafonsky began to work in the medical field. In the eighteenth century, the Russian empire, including Ukraine incorporated into its structure, survived a series of epidemics of plague. One of such epidemic was raging in Moscow during 1770 – 1772, at that time O. Shafonsky headed the Moscow General hospital. He was the first among the Moscow doctors, who recognized in patients the signs of plague.

O. Shafonsky insisted that the measures were taken to prevent the spread of disease. O. Shafonsky treated patients in his hospital and traveled all over Moscow, visited the place where the disease was raging, organized quarantines and isolation of patients, examined corpses studying the symptoms of the terrible disease. In 1772 in Moscow there was created a special Commission for the treatment and the prevention of plague. O. Shafonsky was the first member.

Commission collected all possible information about the disease and it was decided to summarize it in a separate work. The preparation of this work was entrusted to O. Shafonsky. After controlling the epidemic, he prepared the work «The description of the world pest that was in the capital city of Moscow from 1770 to 1772». In the book there was collected the information how in Moscow fought with the plague, what methods of the disinfection were used, how patients were examined and isolated. The book by O. Shafonsky became the first scientific book about the plague that was created on the basis of their own observations and experiments. It was immediately translated into German and other foreign languages and it was republished many times both in Russia and abroad.

Key words: epidemiology, sanitation, epidemic, plague, doctor, quarantine.

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1877–1878 рр.

У статті розглянуто питання благодійної діяльності населення Чернігівської губернії під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Охарактеризовано участь чернігівців у зборі грошових пожертв, здачі продуктів харчування, коней на користь діючої армії, організація благодійних заходів. Проаналізовані зміни в житті населення Чернігівської губернії, пов'язані з військовими діями на Балканах.

Ключові слова: російсько-турецька війна, Чернігівська губернія, благодійність, пожертвування, фронт.

Нагальна необхідність надання допомоги у надзвичайних випадках призвела до поступового відновлення благодійного руху з середини XIX ст. Саме розвиток благодійності під час Кримської війни, а пізніше – російсько-турецької кампанії 1877–1878 рр. вплинув на сплеск благодійної діяльності у Російській імперії другої половини XIX ст., довівши необхідність доброчинної діяльності взагалі та підтримку найнужденніших верств під час ведення бойових дій зокрема.

Багато дослідників звертали увагу на різні аспекти російсько-турецької війни 1877–1878 рр. На сьогодні є важливим вивчення цього військового конфлікту в контексті регіональної історії. Спираючись на те, що комплексного вивчення проблеми благодійної діяльності населення Чернігівської губернії під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. здійснено не було, дане наукове дослідження має наукову цінність та наразі є актуальним.

Рух допомоги розвивався за своїми законами у відповідності з розвитком суспільства. Держава прагнула керувати благодійною діяльністю і всіляко стимулювала доброчинність у Російській імперії. Підтвердження цього можна знайти на сторінках журналів та газет, які є важливим джерелом для дослідження даного питання. Найвпливовішими виданнями того часу на території Чернігівської губернії були «Черниговские губернские ведомости», «Черниговские епархиальные известия» і «Черниговская газета», де висвітлювалися різні сторони суспільного життя: призначення на вищі посади, нагородження орденами, медалями, надання титулів, висвітлення добрих справ, офіційні подяки імператора, членів імператорської сім'ї, міністерств та відомств.

Найнеобхіднішим напрямком доброчинної діяльності у воєнний час стає підтримка постраждалих від військових дій. Війна як найбільше лихо людської цивілізації викликала різке збільшення жертвувань на користь армії, підтримку солдатів та офіцерів, членів їхніх сімей, осіб, постраждалих від бойових дій. Так, дворянство Конотопського повіту пожертвувало 1024 руб. 89 коп. на користь сімей вбитих та поранених під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. воїнів Чернігівської губернії [1, 2].

Населення Російської імперії не було байдужим до трагедії на Балканському півострові. Зокрема, «Стародубское общество опеки о больных и раненых воинах»

© Сидоренко Ольга Сергіївна – аспірантка кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Чернігівської губернії на користь слов'ян Балканського півострова отримало з 29 листопада 1876 р. по 1 січня 1877 р. 292 руб., у тому числі під час маскараду 6 грудня 1876 р. було зібрано 36 руб. 50 коп., а під час благодійного ярмарку 30 листопада – 209 руб. 65 коп. Від Новгород-Сіверської прогімназії надійшов 1 пуд корпю [2, 3].

Кожна війна, у якій брала участь Російська імперія, викликала посилення благодійної діяльності на користь армії та флоту. Згідно з «Черниговскими губернскими ведомостями» у «Черниговское местное управление Общества попечения о раненых и больных воинах» за січень-лютий 1877 р. від населення Чернігівської губернії надійшло 321 руб. 21 коп. [3, 2–3]. Разом з 1 травня 1877 р. по 1 червня 1878 р. на потреби поранених військових було перераховано 55671 руб. 13 коп. [4, 3]. Від чиновників та викладачів Чернігівської чоловічої гімназії отримано 239 руб., а від учнів тієї ж гімназії – 68 руб. 30 коп. [5, 2].

Тогочасні газети та журнали рясніють повідомленнями з місць бойових дій та патріотичними закликами про допомогу військовим. Водночас посадові особи відповідними розпорядженнями зобов'язувалися сприяти піднесенню патріотичного духу та допомозі армії. Так, священники мали проводити богослужіння на честь великих перемог та моління за перемогу «російської зброї». Після отримання 28 грудня 1877 р. телеграми про захоплення у полон усієї шипкинської турецької армії, яка складалася з 41 батальйону, 10 батарей артилерії і одного полку кавалерії, у Чернігові усі раділи та вітали один одного з перемогою. Наступного дня відбувся з цього приводу молебень, а 31 грудня в кафедральному соборі по закінченню літургії перед молебнем преосвященний сказав промову «о благодарении Бога за дарованную русскому воинству Шипкинскую победу, о долге христиан помогать нуждающимся семействам воинов». Разом з тим він звернувся до священнослужителів із проханням переконувати парафіян всіляко допомагати сім'ям воїнів [6, 51].

Багато сімей відправили на фронт своїх родичів і прагнули допомогти їм. Тому найчастіше ініціатива щодо підтримки воїнів поступала «знизу». До керівника установи, де виникала така ідея, надходило прохання (найчастіше колективне) про проведення певного заходу, спрямованого на допомогу армії. Клопотання передавалося до інстанцій середньої ланки, які мали право дозволяти проведення таких заходів (наприклад, для навчальних закладів дозвіл надавав попечитель навчального округу). У випадку отримання позитивного рішення цей захід відбувався у визначеній формі та вказаний термін. Таким чином, викладачі та службовці Історико-філологічного інституту імені князя Безбородька у Ніжині на засіданні 2 травня 1877 р. у зв'язку зі складною політичною ситуацією в країні підготували письмове звернення, яке мав передати імператору попечитель Київського учбового округу [7, 2, 8].

Збільшення кількості поранених та інвалідів, що отримали каліцтва унаслідок війни, призвело до посилення надання їм допомоги. Така діяльність поділялася на негайну (відразу після отримання поранення), що спрямовувалася на забезпечення всім необхідним шпиталів безпосередньо біля лінії фронту та довготривалу – підтримка тилових шпиталів для осіб, що потребували довготривалої допомоги. «Конотопское общество попечительства о больных и раненых воинах» почало облаштовувати шпиталь на 100 ліжок. У зв'язку з цим Конотопська міська дума 24 квітня 1877 р. постановила утримувати в цьому шпиталі за рахунок міського бюджету 10 поранених і хворих. Міські лікарі зобов'язалися безкоштовно лікувати їх [8, 2].

30 квітня 1877 р. було відкрито шпиталь для поранених і хворих воїнів у Ніжині в корпусі Ніжинських богоугодних закладів, у якому знаходилася церква і лікарня. Завідуючим став військовий начальник підполковник Н. Г. Кноринг. У закладі працювали спостерігач, доглядач, 4 лікарі, 5 фельдшерів, священник з паломником, 6 братів і 3 сестри милосердя [9, 421–427]. Ігуменя Введенського монастиря Смарагда терміново приступила до благоустрою відділення шпиталю у своєму монастирі на 20 ліжок, 10 з яких були офіцерськими. Для цього було витрачено 1000 руб. 21 червня 1877 р. прибув до Ніжина перший транспорт з хворими і пораненими у кількості 118 чоловік, 20 з яких були розміщені у відділенні шпиталю Введенського монастиря [10, 135–140].

У м. Мена біля залізниці було відкрито шпиталь на 25 місць. Уповноваженим від «Общества Красного Креста» було призначено пана Богомолова [11, 3].

Незважаючи на значну кількість великих і малих шпиталів у Чернігівській губернії, місць для всіх поранених та хворих воїнів не вистачало. На допомогу прийшло населення губернії. Було вирішено розміщувати солдат у приватних будинках до повного їхнього видужання, щоб звільнити місця у лазаретах для тяжкохворих військових, які продовжували перебувати санітарними потягами на залізничні станції губернських міст. Селяни Батуринської волості Конотопського повіту на волосному засіданні 8 травня висловили готовність розмістити у своїх будинках, які знаходяться біля шпиталів та лікарень, 100 нижніх чинів до їхнього повного видужання [12, 2]. Селяни деяких сіл Ніжинської та Дрімайлівської волостей Чернігівської губернії висловили своє бажання прийняти з лазаретів «Общества Красного Креста» під свою опіку 125 нижніх чинів, обіцяючи дати їм зручне приміщення та добру їжу [13, 2]. Жителі м. Носівка Ніжинського повіту висловили бажання прийняти під свою опіку з Ніжинського шпиталю до 50 нижніх чинів, а козаки й селяни Веркіївської волості – 35 воїнів, з подальшим їх розміщенням у м. Веркіївка – 20 чоловік, с. Заньки – 5 чоловік і с. Мала Кошелівка – 5 чоловік [14, 2].

Допомога воїнам на фронті найчастіше надавалася у вигляді продуктових посилок і теплого одягу. Конотопський повітовий справник повідомляв, що населенням Конотопського повіту зібрано 102 пуди свинного сала на користь діючої армії на Дунаї. Половина була відправлена санітарним потягом до Кишинева 5 лютого генералу Драгомирову, а інша частина надсилалася вже наступним потягом [15, 4].

Заготівля сухарів для армії, шляхом поставок їх від населення, була новою формою суспільної участі у війні, яка не використовувалася до цього часу. Київське окружне інтенданство у квітні 1877 р. звернулося з пропозицією до селян Чернігівської губернії, які межують з київськими повітами, про заготівлю сухарів на користь армії з платою за пуд по 1 руб. 28 коп. з доставкою у Київ. Ціна була вигідною для селян, і тому за короткий проміжок часу до Києва було доставлено 28000 пудів сухарів. Селянами Талалаївської та Дроздівської волостей Ніжинського повіту з власних запасів борошна було заготовлено і передано для військ діючої армії першою – 700 пудів, а другою – 391 пуд 10 фунтів сухарів [16, 2–3]. Загалом, до червня 1878 р. з Чернігівської губернії було поставлено більш як 100000 пудів сухарів [17, 2].

Від жителів багатьох волостей поступали заяви про пожертвування хліба армії. Селяни деяких волостей Ніжинського та Козелецького повітів відмовилися від грошей за поставлені ними 3449 пудів сухарів. Часто через те, що у селян не було можливості доставити хліб до Києва, їм пропонували продати сухарі, а виручені кошти направити в «Общество Красного Креста». Селянами Борзенського повіту, таким чином, до вересня 1877 р. було перераховано 282 руб. на потреби поранених та хворих воїнів [18, 3].

Найефективнішою була діяльність товариств та комітетів, що були спеціально створені з благодійною метою. Вони залучали у процес надання доброчинності й не благодійні організації та приватних осіб. 26 квітня 1877 р. з дозволу начальника губернії почав свою діяльність «Черниговский дамский комитет Общества опеки о больных и раненых воинах». Головою була обрана дружина губернатора К. М. Дарган, заступником її Н. Д. Глібова та секретарем С. Н. Глібова. Того ж дня відкрилася майстерня для шиття білизни для шпиталю та виготовлення іншого санітарного приладдя для лазаретів «Общества Красного Креста». Були запрошені долучитися до цієї справи всі бажаючі зайнятися безкоштовною роботою в майстерні. Населення також заохочувалося до матеріальних та грошових пожертв [19, 2].

Частим явищем у XIX ст. були торги, де пропонувалося дрібним підприємцям, землевласникам і простим селянам продати свою продукцію. Перемагав той учасник торгів, який пропонував за свій товар найпривабливішу для покупця суму. У Харківському окружному артилерійському управлінні на 7 січня 1877 р. було призначено торг на поставку Шостенському відділу окружного артилерійського складу Харківського військового округу «в годовую потребность 1877 г. укупорочных материалов и прочих предметов для хозяйственной надобности отдела, как-то рогож, ценовок, веревок мочальных, банок стеклянных, иголок, бумаги писчей, воску, сукна серого,

кож, тулупов и прочего всего по ценам справочным на сумму 15479 руб. 67 коп.». Торг на забезпечення складу цими товарами здійснювався оптом [20, 4].

Для потреб діючої армії під час просування губерніями чи при перевезенні хворих з військових частин у лікарні та шпиталі населення імперії надавало кінні підводи. Коні для проходу штатних військових сухопутного та морського відомств команд оплачувалися контрамарками, а в іншому випадку готівкою. З 1 березня по 1 листопада 1877 р. населення отримувало за підводи по 4 коп. за верству, а в інший період року по 3 коп. [21, 1]. Народ швидко відгукнувся на заклик царського уряду. При переведенні на військове становище військ Київського, Одеського та Харківського військових округів, а також частини військ Московського, Одеського та Харківського округу було помічено значну кількість коней у пунктах здачі, яких було по одному в повіті. Населення надало таку велику кількість коней, що привезені з пунктів збору тварини повинні були кілька днів чекати огляду їх приймальною комісією, залишаючись у цей час під опікою господарів [22, 1].

Зимовий похід був складним для армії, і тому, щоб якось полегшити життя воїнам, «Черниговское местное управление Общества попечения о раненых и больных воинах» взяло на себе облаштування чайних на залізничних вокзалах у Ніжині та Конотопі для частування чаєм проїжджаючих солдат. Першою відгукнулася на цю благодійну справу ігуменя Ніжинського Свято-Введенського жіночого монастиря Смарагда, яка з 40 сестрами облаштувала на залізничному вокзалі Ніжина пункт прийому їжі, де годували і поїли проїжджаючих солдат цілодобово протягом двох місяців з 8 листопада по 25 грудня 1876 р. «Часто на пути движения случалось в сутки до 8-9 воинских поездов; не было минуты для отдыха и неутомимая игуменья со своими сестрами не редко не спала по двое, трое суток, заботясь и наблюдая каждый раз, чтобы к следующему поезду чай был готов, посуда перемыта, булки нарезаны» [23, 66–67]. На станції Конотоп воїнів частували горілкою, булками, різними закусками і табаком [24, 3].

Розважальні заходи, такі як театральні та музичні вечори, бали, базари, займали помітну роль у суспільному житті того часу. Під час військових конфліктів вони набували благодійного характеру. 27 квітня 1877 р. був організований у Чернігові членами «Общества опеки о больных и раненых воинах» та проведений «Черниговским дамским комитетом Общества Красного Креста» благодійний музично-драматичний вечір з живими картинами. У цей вечір було зібрано пожертв на суму 419 руб. 40 коп. [25, 2]. У неділю 10 липня 1877 р. відбулося друге гуляння, влаштоване «Черниговским дамским комитетом Общества Красного Креста». Загальна кількість проданих білетів становила 387 на суму 83 руб. 64 коп. Від продажу у буфетах та влаштованого дамським гуртком базару було отримано 110 руб. 6 коп. [26, 1].

4 вересня з 3 годин дня «Черниговский дамский комитет» організував гуляння з базаром. Ціна вхідних квитків становила 20 руб. Під час продажу продуктів були присутні болгар з Добруджі, звільнені російськими військами з турецького полону, які перебували в Чернігівському шпиталі на лікуванні [27, 2–3].

Отже, під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. відбувся сплеск благодійної діяльності в Російській імперії. Активна участь усіх верств народу була зумовлена наявністю великої кількості людей та установ, що потребували допомоги та відсутність у держави необхідних коштів для надання їм підтримки. Участь чернігівців у благодійному русі була значною та різноманітною. Вона охоплювала всі верстви населення краю, гуртуючи його навколо проблем воєнного часу та роблячи головним учасником подій російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

1. Местный отдел // Черниговская газета. – 1877. – № 9, 1 сентября. – С. 2–3.

2. Чернигов, 6 января // Черниговские губернские ведомости (далі – ЧГВ). – 1877. – № 2, 9 января. – Особое прибавление. – С. 1–4.

3. Шугуров Н. Из Стародубского уезда / Н. Шугуров // ЧГВ. – 1877. – № 11, 13 марта. – Особое прибавление. – С. 2–3.

4. Пожертвования по губернии // ЧГВ. – 1878. – № 25, 18 июля. – Особое прибавление. – С. 3.
5. Чернигов, 7 мая // ЧГВ. – 1877. – № 19, 8 травня. – Особое прибавление. – С. 1–4.
6. Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ). – 1877. – № 3. – Часть неофициальная. – С. 51.
7. Держархів Чернігівської обл., ф. 1105, оп. 1, спр. 7, 10 арк.
8. Чернигов, 30 апреля // ЧГВ. – 1877. – № 18, 1 мая. – Особое прибавление. – С. 1–4.
9. Открытие госпиталя для раненых и больных воинов в г. Нежине // ЧЕИ. – 1877. – № 15. – Часть неофициальная. – С. 421–427.
10. Про Введенский монастырь. Местное черниговское управление Общества попечения о больных и раненых воинах вошло в сношение с епархиальным начальством об образовании «сердобольных сестер» из монахинь и послушниц девичьих монастырей епархии // ЧЕИ. – 1879. – № 12–13. – Часть неофициальная – С. 135–140.
11. Местный отдел // Черниговская газета. – 1877. – № 11, 15 сентября. – С. 2–3.
12. Жертвы на войну // Киевлянин. – 1877. – № 65, 2 июня. – С. 2.
13. Последние известия // Киевлянин. – 1877. – № 111, 17 сентября. – С. 2.
14. Последние известия // Киевлянин. – 1877. – № 114, 24 сентября. – С. 2.
15. Чернигов, 11 февраля // ЧГВ. – 1878. – № 7, 12 февраля. – Особое прибавление. – С. 1–4.
16. Чернигов, 7 мая // ЧГВ. – 1877. – № 19, 8 мая. – Особое прибавление. – С. 1–4.
17. Чернигов, 10 июня // ЧГВ. – 1878. – № 24, 11 июня. – Особое прибавление. – С. 1–4.
18. Чернигов, 3 сентября // ЧГВ. – 1877. – № 36, 4 сентября. – Особое прибавление. – С. 1–4.
19. Чернигов, 30 апреля // ЧГВ. – 1877. – № 18, 1 мая. – Особое прибавление. – С. 1–4.
20. Вызовы к торгам по другим губерниям на отдачу с подряда (по 1-му разу) // ЧГВ. – 1877. – № 1, 2 января. – Часть официальная. – С. 4.
21. О порядке вознаграждения обывателей за взываемые от них для военных потребностей подводы, и о перевозке больных из военных частей в полковые лазареты, больницы и госпитали // ЧГВ. – 1877. – № 3, 16 января. – Часть официальная. – С. 1.
22. Отдел первый. Действия правительства. Высочайшие повеления // ЧГВ. – 1877. – № 4, 23 января. – Часть официальная. – С. 1.
23. Нежинский Введенский девичий монастырь и участие его в деле служения Красному Кресту и сердобольной помощи больным и раненым воинам в прошедшую войну // ЧЕИ. – 1879. – № 7. – Часть неофициальная. – С. 66–67.
24. Чернигов, 28 января // ЧГВ. – 1877. – № 6, 30 января. – Особое прибавление. – С. 1–4.
25. Чернигов, 30 апреля // ЧГВ. – 1877. – № 18, 1 мая. – Особое прибавление. – С. 1–4.
26. Чернигов, 15 июля // ЧГВ. – 1877. – № 29, 17 июля. – Особое прибавление. – С. 1–4.
27. Чернигов, 27 августа // ЧГВ. – 1877. – № 35, 28 августа. – Особое прибавление. – С. 1–4.

В статье рассмотрен вопрос благотворительной деятельности населения Черниговской губернии во время русско-турецкой войны 1877–1878 гг. Дана характеристика участию черниговцев в сборе денежных пожертвований, сдаче продуктов, лошадей в пользу действующей армии, организация благотворительных мероприятий. Проанализированы изменения в жизни населения Черниговской губернии, связанные с военными действиями на Балканах.

Ключевые слова: русско-турецкая война, Черниговская губерния, благотворительность, пожертвование, фронт.

Olga Sydorenko

Charity the population of Chernihiv province during the Russo-Turkish war 1877–1878

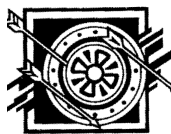
The complex studying of Russo-Turkish war 1877–1878 proposes the analysis the influence of this international conflict on political, economic, social and cultural development of the countries which took part in it. This topic hasn't found enough explaining in the historiography. The importance of this research is caused by the necessity to deepen investigations of the military conflict using regional materials and documents.

This paper focuses on the problem of charitable activity the population of Chernihiv province. The participation of Chernihiv natives in making provision with gathering cash donations, to delivery products, horses in favor of field army, organizing the charitable events are characterized.

The charity developed according to the society rules. Authorities tended to control and stimulate it. The list of regional newspapers reported about different sides of social life. The most necessary direction of charitable activity during the war is the support of victims after military operations. The war as the biggest misfortune for human civilization had caused the sharp increasing donations to the army and members of soldiers' families, people who had been suffered in battles. The article allows to characterize the participation of Chernihiv province's inhabitants, it's charitable activity in Russo-Turkish war of 1877–1878 in providing the army transition through the territory of province, collecting material and financial donations, organizing the system of hospitals.

The Russo-Turkish War of 1877–1878 wasn't a military campaign to the independence of Slavic nations. It was a redistribution the spheres of influence and the division of weakened Ottoman Empire. Although the goal of Russian Empire was to help to the brotherly Slavic nations but it took part in the war for own benefit and encouragement to participate in military events of all levels strata of the population, including residents of Chernihiv province. The charity of Chernihiv natives had different directions, was quite large and include all spheres of human life.

Key words: Russo-Turkish war, Chernihiv province, artillery, charity, donation, front.

ГРУПОВЕ ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ НА СЕЛЯНСЬКИХ НАДІЛЬНИХ ЗЕМЛЯХ ЧЕРНІГІВЩИНИ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1906–1917 рр.)

У статті висвітлюється процес реалізації столипінської аграрної реформи на Чернігівщині (1906–1917 рр.), зокрема розглядається здійснення групового землепорядкування на селянських надільних землях.

Ключові слова: Чернігівська губернія, аграрна реформа, община, надільні землі, групове землепорядкування.

Труднощі, яких нині зазнає аграрна реформа в Україні, дуже схожі на ті, що хвилювали суспільство й зокрема селян на початку ХХ ст. Долати їх було б куди як легше, зваживши на минулий досвід, напрочуд повчальний і дотепер. У цьому відношенні важливим об'єктом дослідження істориків-аграрників є столипінська аграрна реформа, яка здійснювалася на теренах Російської імперії в 1906–1917 рр. Не минули тодішні аграрні перетворення й Чернігівщину, для якої на рубежі ХІХ–ХХ ст. були актуальними такі проблеми як малоземелля, черезсмужжя, аграрне перенаселення, низький рівень агрокультури та агротехніки в селянських господарствах.

Землепорядні завдання в столипінській програмі спочатку стояли не на першому місці. Кінцева мета реформи знаходилася в сфері політики (перетворення селянської маси із загрози в опертя існуючого режиму), а не в сфері права, економіки чи адміністрації. Лише в ході реалізації земельної програми з'ясувалося, що саме загальне землепорядкування, а не руйнування общини чи «хуторизація всієї країни» є необхідною умовою її успіху й стержнем нового аграрного курсу [1, с. 40].

Столипінська аграрна реформа постійно перебувала у сфері наукових інтересів численних дослідників земельних відносин. Зокрема, в останні роки до проблем селянського землеоблаштування на початку століття зверталися як вітчизняні [2], так і російські [3] дослідники. Одноосібне землепорядкування в роки аграрної реформи на теренах Чернігівщини також уже розглядалося автором у одній з попередніх публікацій [4]. Однак столипінська земельна реформа, хоч і не є білою плямою в історії, усе ж продовжує залишатися недостатньо вивченою. Зокрема, висвітлюючи процес здійснення землепорядних робіт у роки реформи, вчені переважно зосереджувалися на такому аспекті столипінських перетворень як одноосібне землепорядкування, метою якого було створення хуторів і відрубів. Водночас, групове землепорядкування, яке мало на меті створення компактних господарчих груп і не було спрямоване на створення ділянкових господарств, увагою дослідників було обділене. Тому метою даної статті є висвітлення перебігу процесу й показ результатів групового землепорядкування в Чернігівській губернії на надільних землях, а також визначення причин нерівномірності його проведення в різних повітах.

Після реформи 1861 р. в Чернігівській губернії надільною землею (тобто наділеною селянам поміщиком) селянські громади володіли або на основі общинного права, або подвірно. В общинному землеволодінні на Чернігівщині перебувало 189 350

© Герасимчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

селянських дворів на 1247432 дес. землі (53,1 % усіх надільних земель, 28,5 % від загальної площі земель), решта домогосподарств володіли надільною землею на подвірному праві. Общинне землеволодіння на Чернігівщині переважало в тих повітах, які знаходилися на півночі регіону – Новозибківському, Суразькому, Мглинському, Глухівському, Сосницькому й Новгород-Сіверському. У центральних і південних повітах переважало подвірне або ділянкове (хутірське) землеволодіння. За подвірної форми землеволодіння домогосподар одержував раз і назавжди земельну ділянку, яка потім передавалася по спадковості. Така земля носила обмежено приватний характер, оскільки не могла бути продана нікому, окрім селян, її не можна було віддати в заставу. Подвірне землеволодіння подібно до общинного могло поєднуватися зі спільним користуванням неорними землями (луками, пасовищами, лісом, «незручними» землями) [5, с. 68].

Першочерговим завданням своєї реформи П. Столипін зробив руйнування общини, яка, на думку реформатора, стримувала ініціативу селян і заважала впровадженню прогресивних технологій обробітку землі. На першому етапі аграрного реформування планувалася приватизація індивідуальних наділів окремими господарями. Селянин після закріплення землі в приватній власності ставав подвірником. Після цього передбачалося розпочати проведення другого етапу землеоблаштування – розверстання (розмежування) землі, тобто зведення численних ділянок до купи («в одному місці») й розподілу надільної землі сільського товариства на відруби й хутори [6, с. 64].

Результати приватизації общинних земель на Чернігівщині були більше ніж скромними. На Чернігівщині за 1907–1916 рр. землю приватизували 16414 дворів (8,68 % селян-общинників), а з общинної в індивідуальну власність перейшло 89667 дес. землі (7,77 %) [7, с. 575–577; 8, с. 1]. Паралельно з руйнуванням общини шляхом приватизації відбувався процес проведення землевпорядних робіт для усунення черезсмузжя й створення ділянкових господарств, утворення яких уряд вважав головною метою аграрної реформи. Якщо до 1906 р. основним видом землевпорядних робіт було межування, тобто встановлення або відновлення кордонів землеволодіння, то з початком столипінської аграрної реформи землемірні роботи стали доповнюватися інженерними діями та економічними розрахунками щодо раціонального облаштування всієї території, охопленої земельним переділом [9, с. 73].

Керівництво землевпорядними роботами та їхнє здійснення було покладено на землевпорядні комісії, які були створені впродовж 1906–1907 рр. у всіх повітах Чернігівської губернії [10, арк. 26 зв.]. Уже згідно з Наказом землевпорядним комісіям від 19 вересня 1906 р. всі землевпорядні роботи поділялися на одноосібні й групові. До одноосібних відносилися роботи, в результаті здійснення яких утворювалися самостійні селянські господарства, які діяли відокремлено від общинних. Усі інші роботи відносилися до групового (колективного) землевпорядкування, яке не ставило за мету створення індивідуальних господарств [11, с. 63–64]. Здійснення групових землевпорядних робіт облаштовувалися цілі групи володінь без їх розподілу на одноосібні господарства. Групове землевпорядкування дрібнило общину й було підготовчим етапом до одноосібного землевпорядкування [12, с. 23–24].

Згідно з указом Урядового Сенату від 9 листопада 1906 р., який поклав початок реалізації столипінської аграрної реформи, землевпорядні роботи на надільних землях передбачали виконання наступних конкретних видів робіт: 1) розподіл на хутори й відруби общинних земель; 2) розподіл на хутори й відруби подвірньо-спадкових земель; 3) виділ до одного місця окремих ділянок з общинних земель (одноосібні виділи); 4) розподіл земель між селищами й частинами селищ; 5) виділи земель висілкам; 6) розподіл общинних земель для переходу до багатопільного господарювання; 7) розверстання черезсмузжя надільних земель із прилеглими володіннями; 8) розподіл угідь, які знаходилися в загальному користуванні селян і приватних власників [13, с. 72].

Роботи, перераховані вище в п. п. 1–3, відносилися до одноосібних. Ці види робіт, згідно з метою столипінської аграрної реформи, можна було називати «остаточною» формою фермерського землевпорядкування. Проте проводити одноосібне

землевпорядкування, тобто створювати хутори і відруби, можна було лише після ліквідації внутрішньонадільного черезсмужжя й тільки в поселеннях, які мали точні межі. Іншими словами, одноосібне землевпорядкування було можливе там, де земельні угіддя були юридично відмежовані від сусідніх володінь – селянських, поміщицьких, державних чи церковних. Однак значна кількість земельних одиниць в Європейській Росії таких кордонів не мала (так звані «однопланові» поселення) [11, с. 63–64]. Наявність цих «однопланових» поселень і визначала масштаби групового землевпорядкування в кожному конкретному регіоні. Однопланові або багатоселищні громади утворилися після реформи 1861 р., коли при наділенні землею селянам відводився один спільний наділ за одним планом і одному спільному акту наділення для двох і більше сусідніх сіл, які до цього належали одному поміщику [12, с. 18]. У цих випадках, перш ніж розпочати одноосібне землевпорядкування, необхідно було відмежувати землі даного товариства від суміжних з ним володінь. Цю проблему й вирішувало групове землевпорядкування, у процесі здійснення якого поліпшувався порядок землекористування селян і ліквідовувалася його юридична невизначеність незалежно від того, виходили потім селяни з общини чи ні [11, с. 63–64]. До групових відносилися роботи, названі в п. п. 4–8, метою яких було облаштування груп володінь без їхнього розподілу на одноосібні господарства. Різниця між вищеназваними категоріями землевпорядних робіт була досить істотна, однак їхнє здійснення часто об'єднувалося в одну операцію й відбувалося спільно [12, с. 23–24].

Тенденція ігнорування групового землевпорядкування й відношення до нього як до другорядного в порівнянні з одноосібним заважає адекватному сприйняттю аграрної реформи П. Столипіна. Проте часто селяни просто не в змозі були вийти з общини через так зване позанадільне черезсмужжя із землями сусідніх сіл. Так, в «Огляді землевпорядкування в Ніжинському повіті» за 1917 р. читаємо: «Необхідно взяти до уваги й ту обставину, що населення ще не зовсім усвідомило завдання й вигоди землевпорядкування, хоча не можна й оминати те, що багато селян усвідомлюють користь землевпорядкування, проте їх бажання здійснити не можна, оскільки останні або володіють землею на корінному подвірному праві, або ж їх володіння знаходяться в загальнозмінних дачах з подвірним володінням» [14, арк. 5].

Бажаючи форсувати процес створення якомога більшої кількості хуторів та відрубів, на початковому етапі реалізації аграрної реформи першочергового значення уряд надавав одноосібному землевпорядкуванню. Недостатньо швидкий перебіг здійснення аграрних перетворень у деяких регіонах (а до них сміливо можна було віднести й Чернігівщину) змусив чиновників унести певні новації в зміст указу від 9 листопада 1906 р. З їхніх владних кабінетів 14 червня 1910 р. вийшов новий законодавчий акт – закон «Про зміни й доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння». Якщо за попереднім Указом єдиною підставою закріплення земельних ділянок у власність селян-общинників була особиста заява селянина, то закон 1910 р. вже в ст. 1 закріплював норму про автоматичний перехід усіх сільських общин, утворених до 1887 р. й у яких не здійснювався загальний внутрішній переділ земельних ділянок, до приватного ділянкового чи подвірного володіння незалежно від бажання членів общини. У Чернігівській губернії таких неподільних товариств налічувалося 1 950 і в них перебувало 88644 домогосподарства на площі 565 тис. дес. У всіх інших общинах порядок закріплення земельних ділянок у власності селян залишався незмінним [15, с. 68; 16, с. 746].

Новим законом було спрощено процедуру розпаду селянської общини на відрубні й хутірські володіння. Указ 1906 р. (розд. IV) виходив з необхідності прийняття подібних рішень на сільському сході більшістю в дві третини від загальної кількості селян, які мали право голосу. Такий порядок було збережено законом 1910 р. лише для общин, в яких ще залишалися селяни, що не закріпили земельні ділянки в приватну власність (ст. 46) [16, с. 750]. У випадку, якщо всі селяни автоматично за новим законом переходили на статус приватних власників, то для виділення на хутір чи відруб було достатньо на сході одержати просту більшість голосів. Якщо дозвіл не давався впродовж 30 днів, виділ здійснювався розпорядженням земського начальника

[17, с. 87]. Закон 14 червня 1910 р. не застосовувався до козацького землеволодіння, оскільки, згідно з урядовими роз'ясненнями, «до розряду земель надільних не відносяться спадкові землі малоросійських козаків», а таких земель у Чернігівській губернії було немало, особливо в південних повітах [18, арк. 25 зв.]. У зв'язку з прийняттям нового законодавства остаточно втратило своє значення дореформене Положення про земельний устрій 1902 р. З моменту його заміни згідно з новим законом від 29 травня 1911 р. новим Положенням про землеустрій, формування законодавчої бази нових аграрних відносин в Російській імперії було завершено [19, с. 91–92]. Отже, у столипінському земельному законодавстві чітко відбився пріоритет відрубного (хутірського) землеволодіння. Сам П. Столипін не приховував, що видання закону 14 червня 1910 р. мало на меті вирішення політичних, а не соціально-економічних проблем. Із цього приводу газета «Черниговское слово» в 1910 р. писала: «Деякі частини закону мають не стільки навіть політичну, скільки – більш вузьку поліцейську тенденцію, як наприклад, наполегливе прагнення до розселення сіл окремими хуторами на відрубні ділянки. Очевидно, цим заходом передбачалося за можливості утруднити в майбутньому повторення бурхливих стихійних виступів сільського народу» [20, с. 1].

У відповідність з новим Положенням про землеустрій для проведення землепорядних робіт не вимагалось попереднього закріплення землі за домогосподарями. Землепорядні комісії були наділені широкими правами, які вони застосовували, щоб якомога більше створити хуторів і відрубів [17, с. 87]. Нове законодавство надавало землепорядним комісіям судові функції щодо вирішення суперечок і претензій, які виникали в процесі землепорядкування [11, с. 66]. Закон 29 травня 1911 р. в порівнянні з Указом 9 листопада 1906 р. значно збільшив кількість видів землепорядкування й розширив повноваження землепорядних комісій [12, с. 23–24]. За новим законом на землепорядні комісії покладался обов'язок виконувати наступні види робіт: 1) виділи земель окремим селищам сільських товариств; 2) виділи земель висілкам і частинам селищ; 3) виділи відрубних ділянок окремим членам сільських товариств і селищам, що мають окремі володіння (розподіл на хутори й відруби общинних земель); 4) повне по сільських товариствах і селищах, що мають окремі володіння, розверстання угідь між членами товариства або селища на відрубні ділянки (одноосібні виділи); 5) знищення черезсмужжя володінь селянського типу з прилеглими землями; 6) розверстання на відрубні ділянки земель різного володіння, зведених в одну дачу розверстання («дачею розверстання» за новим законом стали називати ділянку, яку утворювали, коли не всі власники давали згоду на розподіл землі). Такі роботи проводилися тоді, коли в селян, які виділялися з общини, уже були як надільні, так і власні землі, які потрібно було звести в одну ділянку. До 1912 р. такі роботи в окрему категорію не виділялися; 7) розподіл угідь, які знаходилися в загальному користуванні селян і приватних власників; 8) відмежування надільних земель, які підлягали землепорядкуванню, від суміжних володінь у випадках, якщо попереднє встановлення зовнішніх меж було необхідне для виконання вищеперерахованих землепорядних дій. Дані роботи були спрямовані на створення простих, компактних кордонів сільських товариств із суміжними землями (до 1912 р. цих робіт не було) [21, с. 456].

Усі названі роботи повинні були здійснюватися з урахуванням якості й розміщення земель, складу угідь і їхньої придатності для оранки, вигону, сінокосу, садівництва, а також вимог створення компактних землеволодінь, ліквідації черезсмужжя, віддаленості земель, їхнє вклинювання, вкраплення та інших недоліків. Метою землепорядних робіт було створення стійких селянських господарств із сівозміними, осушеними й зрошеними землями, науково здійсненими агротехнічними заходами. У практику межових робіт стали впроваджуватися проекти землепорядкування, на підставі яких після їхнього узгодження й затвердження проводився поділ общинних земель і облаштування хуторів і відрубів [9, с. 70].

Після змін у законодавстві 1910–1911 рр. проведення землепорядкування на Чернігівщині нарешті зрушило з мертвої точки. Якщо указ від 9 листопада стосувався

лише надільних земель, то закон від 29 травня дозволяв землевпорядним комісіям за потреби оперувати й суміжними позанадільними землями. А. Кофод уважав, що ця новація мала величезне значення, оскільки вперше з'явилася можливість надавати зручної форми тим землям, до яких входили, крім надільних, також і куплені [11, с. 65]. До цього виконання таких операцій землевпорядними комісіями стикалося з такими юридичними труднощами, що від них доводилося або відмовлятися, або виконувати окремо, виділяючи ділянки з різним юридичним статусом одним власникам у різних місцях, що суперечило ідеї столипінського землевпорядкування. Закон 29 травня, який урівняв статус земель, надав можливість ліквідовувати навіть найскладніші випадки черезсмужжя. Було полегшено розділ однопланових поселень. Раніше для цього необхідна була згода 2/3 домогосподарів усіх сіл або рішення суду, або навіть дозвіл самого царя. Згідно з новим законодавством, відтепер було достатньо заяви простої більшості домогосподарів. Спростилася й процедура виділу землі частинам сіл і висілкам. Віднині для цього було достатньо бажання 1/5 домогосподарів (у селах з населенням близько 250 мешканців), а у великих селах – не менше 50 жителів. У подвірних селах для розверстання на хутори й відруби вистачало бажання більшості, а не 2/3 як раніше (у селах з общинною формою все залишалося як і раніше) [21, с. 459–461].

Як уже зазначалося, до групових видів землевпорядкування відносилися роботи, які проводилися для групи землеволодінь без розподілу їх на хутори й відруби. Це були свого роду передпроектні землевпорядні операції для майбутнього одноосібного землевпорядкування, які дозволяли створити територіальні умови для наступного виходу на хутори та відруби. Зупинимось детальніше на суті цих робіт. Зокрема, **виділ земель висілкам** проводився тоді, коли в общину входило кілька сіл і більшість селян не бажали руйнувати общину. Тоді групі охочих виділялася земля, куди вони переносили свої житла. Утворювалося нове поселення чи нова община, проте значно меншого розміру, ніж община материнська. **Розверстання цілої общини на села** відрізнялося від попереднього типу землеоблаштування тим, що община повністю, а не частково розділялася на поселення. На нове місце переносилися й усі будівлі. **Виділ земель частинам селищ** полягав у тому, що частині дворів з общини відводилася окрема земельна ділянка. Цей вид робіт відрізнявся від виділу окремим висілкам тим, що виділялася лише земля, а садиби залишалися на старому місці. **Розверстання сіл на частини** відбувалося тоді, коли земля села подрібнювалася на кілька менших частин, які утворювали самостійні общини. Від розверстання цілої общини на села ці роботи відрізнялися тим, що в тому випадку село ліквідовувалося, а в цьому – залишалося, змінювався лише статус землі. **Виділ земель окремим селам** відбувався в тому випадку, коли в общину входило кілька сіл. Наділяючи окремо кожне село землею, землевпорядкування руйнувало стару крупну земельну общину, створюючи низку нових, однак меншого розміру.

Розподіл угідь, що перебували в спільному користуванні селян і приватних власників, відбувався наступним чином. Під час реформи 1861 р. землеволодіння селян виявилось цілковито в руках поміщиків, які облаштовували землі, виходячи з власних інтересів, не турбуючись про зручності землекористування селян. У результаті такого «землеоблаштування» землі поміщиків і селян виявилися не лише черезсмужними, а й ціла низка земельних ділянок опинилася в спільному володінні селян і поміщиків. Даний вид робіт був спрямований на розподіл ділянок спільного користування й розірвання колишньої взаємозалежності власників. **Ліквідація черезсмужжя, багатосмужжя, вузькосмужжя й далекоземелля** здійснювалася з метою усунення недоліків землеволодіння й зведення великої кількості дрібних ділянок, які належали окремим власникам, у крупні ділянки, розміщені за можливості в одному місці. Ці роботи також мали назву «комасації земель», а в деяких зарубіжних країнах називалися «консолідацією земель» [9, с. 72–73].

Як же відбувалося групове землевпорядкування в Чернігівській губернії? Через специфічність цього виду землевпорядкування воно розтягувалося на тривалий час. До 1910 р. на Чернігівщині через невизначеність у законодавстві й повільність

реалізації аграрної реформи групове землевпорядкування майже не проводилося. На початок 1910 р. в рамках групового землевпорядкування в усій губернії було задоволено клопотання лише 58 домогосподарств на 221 дес. землі [22, с. 2]. У 1910 р. було заплановано провести розподіл між селами в Ніжинському (1535 домогосподарів на 7313 дес.) і Суразькому повітах (25 домогосподарств на 125 дес.), проте, тоді цей план через неузгодженості між мешканцями й юридичною невизначеністю земель реалізований не був [23, арк. 12]. Стан групового землевпорядкування в українських губерніях за 1907–1910 рр. покажемо в табл. 1 [24, с. 22–31].

Таблиця 1
Групове землевпорядкування в українських губерніях станом на 01.01.1911 р.

Назва губернії	Роботи по розділу земель між селами, частинами сіл, виділи під висілки й розбивка общинних земель для переходу до багатопільного господарювання			Роботи по розверстанню черезсмузжя й спільного користування селян із сусідніми володіннями		
	Подано клопотань	Вступило в дію проектів		Подано клопотань	Вступило в дію проектів	
		Дворів	Площа		Дворів	Площа
Волинська	815	444	6 246	23 357	5 429	26 277
Катеринославська	9 489	4 046	40 060	-	-	-
Київська	93	-	-	6 632	1 086	1 750
Подільська	1 222	892	3 572	5 474	336	1 234
Полтавська	3 154	1 847	8 870	308	38	76
Таврійська	2 874	1 734	17 348	996	36	82
Харківська	36 152	10 286	91 427	9 510	1 795	724
Херсонська	6 088	2 103	29 814	1 536	1 326	17 000
Чернігівська	914	11	102	3 912	-	-

Дані табл. 1 свідчать, що на початковому етапі реалізації столипінської аграрної реформи масштаби групових землевпорядних робіт в українських губерніях (за винятком Харківщини та Катеринославщини) були незначними, хоча селяни й мали потребу в такому виді землевпорядкування. У Чернігівській губернії процес групового землевпорядкування фактично розпочався з 1912 р. й до 1914 р. був остаточно завершений лише в одному Ніжинському повіті на площі близько 950 дес. У всіх інших повітах групове землевпорядкування продовжувало перебувати в процесі реалізації. «Групове землевпорядкування є, так би мовити, попередником одноосібного, оскільки майже повсюди спостерігається прагнення землеробського населення здійснити після впорядкування зовнішніх кордонів своїх земель і їх внутрішній розпорядок шляхом зведення земель до одного місця або в хутірську, або у відрубну ділянку», – зазначалося у «Плані землевпорядних робіт» у Чернігівській губернії на 1915 р. До 1913 р. в губернії було здійснено групових землевпорядних робіт на площі 9817 дес. За 1913 р. було виконано робіт на площі 18883 дес. (за планом 19 640 дес.) для 5075 дворів (за планом 5138 дворів) [25, арк. 38–39, 71]. На 1914 р. було заплановано таких робіт для 4492 дворів на площі 20 754 дес. Через початок війни частина групових робіт так і не була завершена. У комісії було представлено виконаних у натурі проектів групового землевпорядкування для 521 двору, які охоплювали площу 2488 дес. [26, с. 7–8]. По повітах станом на 1914 р. результати групових землевпорядних робіт у губернії розподілялися, як показано на рис. 1 [25, арк. 38–39, 71].

Як бачимо з рис. 1, до 1914 р. групове землевпорядкування в губернії досягло найбільших масштабів у Остерському, Суразькому, Городнянському й Чернігівському повітах, які були найбільшими за площею в губернії, проте, на відміну від північно-східних і центральних регіонів Росії, цей вид землевпорядкування в Чернігівській губернії і в Україні загалом не набув поширення через незначну потребу. Лідером серед українських губерній за груповим землевпорядкуванням у роки реформи була Харківська губернія (166,3 тис. клопотань), а в Росії – Воронежська (252 тис. клопотань) [10, с. 65].

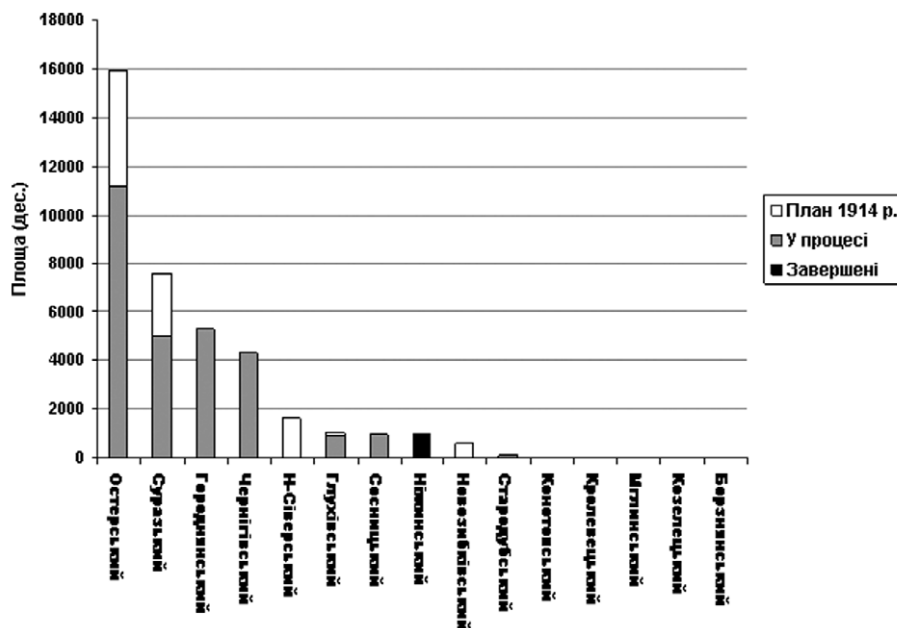

Рис. 1. Групове землевпорядкування в повітах Чернівецької губернії в 1907–1914 рр.

На 1915 р. в Чернівецькій губернії було заплановано виконання наступних землевпорядних робіт: 1) справи, які були незавершені в 1914 р. на площі 36030 дес. для 9531 двора, з них на одноосібне землевпорядкування припадало 33709 дес. для 9161 дворів і на групове – 2 321 дес. для 370 дворів; б) справи, призупинені в 1914 р. циркуляром № 53 на площі 12671 дес. для 2813 дворів, з яких 5789 дес. для 908 дворів по одноосібному землевпорядкуванню й по груповому – 6882 дес. для 1 905 дворів; в) уже підготовлені справи по землевпорядкуванню – одноосібному на площі 39950 дес. для 8567 дворів і груповому на площі 5144 дес. для 457 дворів. Отже, у першу частину плану робіт було внесено для виконання по одноосібному землевпорядкуванню 79448 дес. для 18636 дворів і по груповому – 14347 дес. для 2732 двора. У другу частину плану ввійшли справи для підготовки майбутнього землевпорядкування на 25026 дес. для 2243 двора; усі ці роботи стосувалися одноосібного землевпорядкування. Загалом до плану землевпорядних робіт на 1915 р. було внесено роботи на площі 118 821 дес. для 23637 дворів, з них по одноосібному землевпорядкуванню – 104434 дес. для 20905 дворів і по груповому – 14347 дес. для 2 732 дворів. План землевпорядних робіт у губернії на 1915 р. показано в табл. 2 [26, арк. 62 зв.–63].

Таблиця 2

План землевпорядних робіт по повітах Чернівецької губернії на 1915 р.

Повіти	Внесено для виконання в основний план робіт				Внесено в план для підготовки		Усього внесено до плану	
	Одноосібне		Групове					
	Дворів	Дес.	Дворів	Дес.	Дворів	Дес.	Дворів	Дес.
Борзнянський	340	2 099	-	-	-	-	340	2 099
Глухівський	242	1 437	499	305	-	-	741	1 742
Городнянський	21	122	-	-	-	-	21	122
Козелецький	5 213	21 671	-	-	1 180	12 936	6 393	34 607
Конотопський	2	30	-	-	-	-	2	30
Кролевецький	-	-	24	74	-	-	24	74

Мглинський	2 764	17 161	-	-	474	5 125	3 238	22 286
Н-Сіверський	1 274	6 145	791	1 670	-	-	2 065	7 815
Новозибківський	95	741	54	480	259	447	408	1 668
Ніжинський	50	369	-	-	356	6 518	406	6 887
Остерський	5 752	14 691	1 096	8 925	-	-	6 848	23 616
Сосницький	13	120	120	1 485	-	-	133	1 605
Стародубський	1 111	6 229	-	-	-	-	1 111	6 229
Суразький	303	1 800	103	1 394	-	-	406	3 194
Чернігівський	1 456	6 833	45	14	-	-	1 501	6 847
Усього по губернії	18 636	79 448	2 732	14 347	2 269	25 026	23 637	118 821

Як свідчать дані табл. 2, уперше за роки столипінської аграрної реформи в плані землевпорядних робіт на 1915 р. фігурували роботи в Борзнянському й Конотопському повітах. Найбільше робіт передбачалося виконати в Козелецькому, Мглинському й Остерському повітах. Для виконання плану було призначено 20 землевпорядників, з них 14 неодмінних членів повітових землевпорядних комісій і 6 земських начальників, для межових робіт у повіті відряджалися 30 землемірів і 43 помічники. Для ревізії робіт відряджалися землеміри: у Мглинський, Стародубський, Суразький і Новозибківський повіти – Вейс, в інші – Протопопов [27, с. 4–6].

Для повного розуміння того, які ж конкретні види землевпорядних робіт переважали в Чернігівській губернії під час реалізації столипінської аграрної реформи, подаємо план землевпорядкування на 1915 р. за категоріями робіт, визначених законом від 29 травня 1911 р. [26, арк. 63 зв.].

Таблиця 3

**План землевпорядкування в Чернігівській губернії на 1915 р.
за категоріями робіт**

Категорії робіт	Кількість справ	Кількість земельних одиниць	Кількість домо-господарств	Площа (дес.)
I. Розверстання на хутори й відруби цілих земельних одиниць	14	15	1 120	5 286
II. Виділ відрубних ділянок окремим домогосподарям	40	40	622	4 233
III. Виділ земель селам	3	4	2 160	399
IV. Виділ земель висілкам і частинам сіл	3	3	174	1 965
V. Розверстання до одного місця земель різного володіння, внесених в одну дачу розверстання	26	154	17 117	94 922
VI. Ліквідація черезсмузжя з прилеглими володіннями	5	4	707	650
VII. Розділ угідь загального користування селян і приватних власників	-	-	-	-

VIII. Відмежування надільних земель, які підлягають землепорядкуванню, від суміжних володінь (згідно з дод. 2 до ст. 1 Положення про землепорядкування)	6	6	1 737	11 366
Разом	97	226	23 637	118 821

Як бачимо з даних табл. 3, переважна кількість запланованих на 1915 р. робіт стосувалася одноосібного землепорядкування, які так і залишалися в губернії пріоритетними до завершення аграрної реформи. У підсумку за всі роки реформи результати групового землепорядкування в повітах Чернігівській губернії в 1907–1915 рр. ілюструє рис. 2 [26, арк. 68; 27, с. 13].

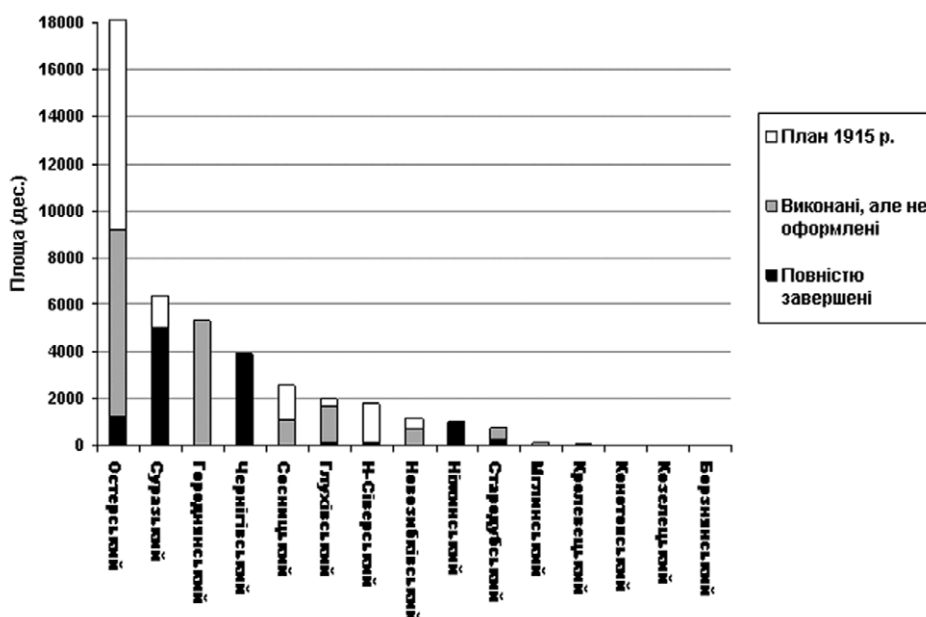

Рис. 2. Групове землепорядкування в повітах Чернігівської губернії в 1907–1915 рр.

Результати групового землепорядкування в 1915 р. порівняно з 1914 р. так і залишилися найкращими в Остерському (9 тис. дес.), Городнянському (5,2 тис. дес.), Суразькому (5 тис. дес.) і Чернігівському (3,9 тис. дес.) повітах. В інших районах масштаби цього виду землепорядних робіт були незначними, а в Борзнянському, Козелецькому й Конотопському повітах вони взагалі не проводилися. За нашими підрахунками за всі роки столипінської аграрної реформи на Чернігівщині на надільних землях було загалом здійснено групових землепорядних робіт на площі близько 28,7 тис. дес. (одноосібних – на 86,8 тис. дес.).

За 1907–1915 рр. з проханням про здійснення групових землепорядних робіт до землепорядних комісій Чернігівської губернії надішли заяви від 31675 домогосподарів (щодо одноосібного – від 61218 дворів). Із загальної кількості клопотань 4826 заяв про необхідність у груповому землепорядкуванні було подано за 1907–1910 рр. (до 1912 р. – 9473 заяви), що свідчило про значне зростання уваги до цих робіт після 1910 р. [10, с. 60–62; 24, с. 22–31]. Кількість охочих до зміни форми землеволодіння й діяльність землепорядних комісій щодо задоволення клопотань селян про землеоблаштування в українських губерніях продемонструємо в табл. 4 [28, с. 10–13].

Таблиця 4

Ефективність роботи землевпорядних комісій в українських губерніях (1907–1915 рр.)

Назва губернії	Подано клопотань на 1 січня 1916 р.	Підготовлено землевпорядних проектів на 1 січня 1916 р.		Затверджено землевпорядних проектів на 1 січня 1916 р.	
	Домо-господарств	Домо-господарств	% тих, хто подав клопотання	Домо-господарств	% тих, хто подав клопотання
Волинська	186 042	-	-	-	-
Катеринославська	200 892	125 079	62,3	100 379	50,0
Київська	160 774	97 383	60,6	55 565	34,6
Подільська	75 362	33 365	44,3	14 853	19,7
Полтавська	164 319	102 973	62,6	58 458	35,6
Таврійська	89 518	67 235	75,1	48 041	53,7
Харківська	318 923	242 733	76,1	134 049	42,0
Херсонська	177 491	118 733	66,9	75 470	42,5
Чернігівська	92 893	53 764	57,8	23 495	25,3

Табл. 4 показує, що робота землевпорядних комісій в Чернігівській губернії в роки століпінської аграрної реформи була однією з найгірших серед усіх українських губерній. Проте, не відкидаючи важливості даних про кількість підготовлених і затверджених проектів землевпорядкування, треба відзначити, що аналізувати підсумки реформи лише за кількістю тих, хто виділювався з общини, тобто хуторян і відрубників, не зовсім коректно, хоч би й через факт дефіциту землевпорядників, який реально гальмував проведення реформи. Хоча за роки реформи кількість землемірів у всій Російській імперії збільшилася в 11 разів (з 600 до 6500), однак цього все ж було недостатньо. Кількість підготовлених і затверджених проектів свідчить переважно про те, як була організована й проходила робота землевпорядних комісій і наскільки вона задовольняла населення. А кількість клопотань відображала наміри чернігівського селянства, тобто сприйняття реформи місцевим селянством [10, с. 57–58]. Таким чином, керуючись даним критерієм, можна стверджувати, що реформа на Чернігівщині була прихильно сприйнята майже половиною домогосподарств, які бажали змінити умови свого господарювання.

Циркуляром міністра землеробства О. Кривошеїна від 29 квітня 1915 р. у випадках недосягнення згоди між відрубниками й громадами наказувалося призупиняти землевпорядні роботи й оформлення виділів. Це розпорядження фактично скасовувало процес землевпорядкування. У ньому містилися також рекомендації, як чинити з громіздким чиновницьким апаратом, який вивільнявся в зв'язку з призупиненням земельної реформи. Їх пропонувалося використати для «камеральних занять по закінченому землевпорядкуванню», тобто для завершення бюрократичних земельних процедур і виправлення допущених при землевпорядкуванні помилок [29, арк. 57]. У 1916–1917 рр. землевпорядні роботи в більшості повітів Чернігівської губернії фактично вже не велися [30, арк. 2]. Заявки на кінний транспорт у повітах, які губерньська землевпорядна комісія підготувала спочатку для землемірних чиновників на 1916–1917 рр., було потім повернуто невикористаними в повітові земські управи з формулюванням «через відсутність потреби» [31, арк. 16–33]. Виконуючий обов'язки неодмінного члена в 1917 р. доповідав у Ніжинську землевпорядну комісію: «Нинішня війна дуже негативно вплинула на хід і розвиток заходів по землевпорядкуванню в повіті, так, наприклад, за 1915 і 1916 роки клопотань про землевпорядкування не надходило й роботи не виконувалися, це пояснюється виключно військовим часом,

оскільки за призовом до армії більшості голів сімей, члени сімей, що залишилися, не мають можливості порушувати клопотання й тому до землевпорядкування відносяться пасивно» [13, арк. 5 зв.].

21 березня 1917 р. відбулися останні за період столипінської аграрної реформи збори землемірів Чернігівщини, на яких було обговорено перебіг землевпорядного процесу в губернії. На зборах землеміри прийняли рішення про неможливість здійснення в поточному році землевпорядних робіт і повідомили про це губернську землевпорядну комісію [32, с. 3]. У травні 1917 р. Тимчасовим урядом було оголошено підготовку нової земельної реформи, яка повинна була здійснитися після скликання Установчих зборів [33, с. 11]. 8 травня 1917 р. відбулися Установчі збори новоствореної організації – Чернігівського відділу Ліги аграрних реформ (союзу земельних перетворень), метою якої було проголошено збір і розробку місцевих матеріалів стосовно вирішення земельного питання [34, с. 5]. Міністерством землеробства було розроблено проект нового аграрного закону, за яким усі землі сільськогосподарського призначення до вирішення земельного питання Установчими зборами надходили в тимчасове володіння земельних комітетів. Для контролю за використанням земель комітети самі мали вирішити, яку землю оброблятиме община, а яку товариства чи приватні власники [35, с. 8–9]. Зрештою, у червні 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв постанову під назвою «Про призупинення дій деяких узаконень про селянське землеволодіння й землекористування, положення про землевпорядкування, а також про скасування землевпорядних комісій» [36, с. 535]. Реалізацію столипінських аграрних перетворень юридично було остаточно припинено, реформа фактично залишилася незавершеною.

Підбиваючи підсумки здійснення групового землевпорядкування в Чернігівській губернії впродовж столипінської аграрної реформи, можна помітити цілком очевидну нерівномірність його проведення в різних повітах губернії. У низці чинників, які були визначальними в переважанні того чи іншого виду й темпів землевпорядкування в окремих повітах, можна виокремити, по-перше, нерівномірність розподілу общинного землеволодіння по території губернії, а також комплекс проблем, пов'язаних з юридичними аспектами землеволодіння (однопланність, наявність позанадільного черезсмулля, сервітутів) [37, с. 129; 21, с. 465]. По-друге, важливу роль для здійснення як одноосібного, так і групового землевпорядкування відігравали ґрунтові умови кожної певної місцевості – чим вони були однорідніші, тим простіше було здійснити землевпорядкування. Третій чинник – розмір селянських наділів. Чим менші були наділи в селян, тим неохочіше вони погоджувалися на одноосібне землевпорядкування, обмежуючись тільки груповим або взагалі залишаючись у общині. Четвертий чинник – наявність джерел води й водопостачання відокремлених земельних ділянок чи їхніх груп. П'ятим чинником, який відіграв важливу роль у нерівномірності землевпорядкування в губернії, можна назвати наявність неземлеробських заробітків селян і рівень агротехніки селянських господарств в різних місцевостях. Вагомим суб'єктивним чинником при здійсненні землевпорядних робіт була діяльність членів землевпорядних комісій і землевпорядників, що підтверджується значною різницею між кількістю поданих і задоволених селянських заяв про зміни умов землеволодіння. Важливим суб'єктивним фактором аграрної реформи, який вплинув на темпи проведення землевпорядкування, був також рівень психологічної готовності селян до зміни способу свого життя [10, с. 60–62, 70; 38, с. 397].

Таким чином, ми бачимо, що на Чернігівщині, окрім закріплення землі в індивідуальній власності селян і створення одноосібних господарств, у рамках здійснення столипінської аграрної реформи в губернії відбувався й процес здійснення групових землевпорядних робіт, метою яких було створення компактних груп селянських господарств. Здійснення групового землевпорядкування селянську общину великої площі поділяли на общини меншого розміру, готуючи таким чином плацдарм для майбутнього одноосібного землевпорядкування. Масштаби групового землевпорядкування в Чернігівській губернії були значно меншими в порівнянні з одноосібним, що було спричинене комплексом природно-кліматичних, юридичних, соціально-економічних та психологічних проблем.

1. Христофоров И.А. От Сперанского до Столыпина: крестьянские реформы и проблема землеустройства / И.А. Христофоров // Российская история. – 2011. – № 4. – С. 27–43.
2. Пилипенко В. Від експериментів до соціальної практики (П.А. Столипін і його реформа) / В. Пилипенко, В. Тарасенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 151–157; Шевченко В.М. Реформа П.А. Столипін та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906–1916 рр.) / В.М. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 91–101; Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М.А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3–14.
3. Давыдов М.А. Статистика землеустройства в ходе столыпинской аграрной реформы (1907–1915 гг.) / М.А. Давыдов // Российская история. – 2011. – № 1. – С. 56–73; Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С.М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР. – 1963. – 600 с.; Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России в 1907–1914 гг. / П.Н. Зырянов. – М.: Наука, 1992. – 256 с.; Комов Н. Российская модель землепользования и землеустройства / Николай Комов. – М.: Институт оценки природных ресурсов, 2001. – 624 с.; Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С.М. Сидельников. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 289 с.
4. Герасимчук О.М. Одноосібне землевпорядкування на селянських надільних землях Чернігівщини в роки століпінської аграрної реформи (1907–1916 рр.) / О.М. Герасимчук // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4. – С. 159–173.
5. Черниговская губерния. XLVIII. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – С.-Пб.: Отд. тип. П.П. Сойкина, 1903. – 442 с.
6. Зырянов П.Н. Петр Аркадьевич Столыпин / П.Н.Зырянов // Вопросы истории. – 1990. – № 6. – С. 54–76.
7. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX в. / С.М.Дубровский. – М., Изд-во Академии Наук СССР. – 1963. – 600 с.
8. Статистический ежегодник России 1915 г. (год двенадцатый). – Пг: Изд-е ЦСК М.В.Д., 1916. – 659 с.
9. Комов Н. Российская модель землепользования и землеустройства / Николай Комов. – М.: Институт оценки природных ресурсов, 2001. – 624 с.
10. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 24, 150 арк.
11. Давыдов М.А. Статистика землеустройства в ходе столыпинской аграрной реформы (1907–1915 гг.) / М.А. Давыдов // Российская история. – 2011. – №1. – С. 56–73.
12. Статистический ежегодник России 1914 г. (год одиннадцатый). – Пг.: Изд-е ЦСК М.В.Д., 1915. – 724 с.
13. Давыдов М.А. Статистика землеустройства в ходе столыпинской аграрной реформы (1907–1915 гг.) / М.А. Давыдов // Имущественные отношения в Российской федерации. – 2007. – № 7. – С. 69–75.
14. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 803, 29 арк.
15. Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. / Рос. АН; Ин-т Рос. истории. – СПб.: Блиц, 1995. – 415 /1/ с.
16. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. XXX. 1910. Отд. 1. – СПб, 1913. – 1425 с.
17. Аврех А.Я. П.А.Столыпин и судьбы реформ в России / А.Я. Аврех. – М.: Политиздат, 1991. – 286 с.
18. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 230, 36 арк.

19. Решетников А.Б. Законодательная база аграрной реформы 1906–1911 гг. в России / А.Б. Решетников // Государство и право. – 2002. – № 12. – С. 88–92.
20. Закон об общине в Государственном Совете // Черниговское слово. – 1910. – № 968. – 25 марта. – С. 1.
21. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. XXXI. 1911. Отд. 1. – СПб, 1914. – 1443 с.
22. Об укреплении земли в личную собственность по Черниговской губернии // Черниговское слово. – 1910. – № 959. – 14 марта. – С. 2.
23. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 163, 25 арк.
24. Землеустройство (1907–1911 г.). Обзор деятельности Землеустроительных комиссий со времени их открытия по 1 января 1911 года. С приложением статистических таблиц, планов и списков хуторов. – СПб.: Тип-я В. Киршбаума (отделение), 1911. – 150 с.
25. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 430, 167 арк.
26. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1205, оп. 1, спр. 36, 91 арк.
27. План землеустроительных и гидротехнических при землеустройстве работ на полевой период 1915 года по Черниговской губернии. – Чернигов: Электро-Типография С.И. Цинберга, 1915. – 56 с.
28. Отчетные сведения о деятельности землеустроительных комиссий на 1 января 1916 года. – Пг.: Изд-во ЦСК МВД, 1916. – 131 с.
29. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 707, 79 арк.
30. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 799, 5 арк.
31. Держархів Чернігівської області, ф. Р-503, оп. 5, спр. 1а, 388 арк.
32. Собрание землемеров Черниговской губернской землеустроительной комиссии // Черниговская земская газета. – 1917. – № 26–27. – 31 марта–4 апреля. – С. 3.
33. Воззвание временного правительства // Черниговская земская газета. – 1917. – № 35–36. – 2–16 мая. – С. 11.
34. Лига аграрных реформ // Черниговская земская газета. – 1917. – № 35–36. – 2–16 мая. – С. 5.
35. Временный аграрный закон // Черниговская земская газета. – 1917. – № 47. – 23 июня. – С. 8–9.
36. Большая советская энциклопедия: [у 30 т.] / Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд. 3-е. – Т. 24. – Кн. 1. – М.: Советская энциклопедия, 1976. – 608 с.
37. Коробка П.С. Безотлагательные меры для правильного устройства сел в Черниговской губернии в связи с хуторным хозяйством / П.С. Коробка // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 7–8. – С. 127–141.
38. Історія українського селянства: [нарис в 2 т.]. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.

В статье освещается процесс реализации столыпинской аграрной реформы на Черниговщине (1906–1917 гг.), в частности рассматривается проведение группового землеустройства на крестьянских наделных землях.

Ключевые слова: Черниговская губерния, аграрная реформа, община, наделные земли, групповое землеустройство.

In the article the process of realization of Stolypin's agrarian reforms on Chernihiv Region (1906–1917) is illuminated, namely realization of group land management works on the peasant allotment lands is examined.

One of the most important objects of research agrarian historians still the Stolypin's agrarian reform, which was carried out on the territory of the Russian Empire in 1906–1917.

Land transformations of the early XX c. touched Chernihiv region, for which were relevant problems such as shortage of land, overlapping, agrarian overpopulation, low level of agriculture in farms.

Lighting implementation of land management works during the agrarian reform period, researchers mainly focused on that aspect of the Stolypin's reforms as the individual land management, whose aim was creation of farms and land cuts. Researchers were deprived group land management works were carried out to create compact economic groups. Therefore, the aim of this article is to highlight the process and clarification of the results of the group land management works on allotted lands in Chernihiv province and determining the causes of non-uniformity of its implementation in different districts.

Management of land works and their implementation were assigned to land management commissions, which were created in 1906–1907 in all districts of Chernihiv province. According to the Order of land management commissions on September 19, 1906 all land works were divided into individual and group. Individual ones were works that were formed independent peasant farms, which were independent from the community. All other works treated group (collective) land management. Their aim was formation of possessions groups without distribution on individual plots.

According to the Order of the Government of the Senate on November 9, 1906, which marked the beginning of the Stolypin's agrarian reform, group land works on allotted lands was assumed to fulfill the following specific types of work: division of land between the villages and parts of villages; allotments of land to settlements; partition of community land for transition to multi-field management; separation of overlapping allotment lands from bordering ownerships; division of lands, which were used by farmers and private owners.

Results of the group land works on 1915 were the best in Oster (9 thousand dess.), Horodnia (5.2 thousand dess.), Surazh (5 thousand dess.) and Chernihiv (3.9 thousand dess.) districts. In other areas the extent of this type of land management works was insignificant, and in Borzna, Kozelets and Konotop districts they were not carried. During the Stolypin's agrarian reform period on Chernihiv region on allotted lands group land management works were carried out approximately 28,7 thousand dess. (on individual lands – 86,8 thousand dess.).

Thus, we can conclude that in the Stolypin's agrarian reform period the scale of group land works in Chernihiv province was significantly less than individual works, which was caused by a complex of climatic, legal, socio-economic and psychological problems.

Key words: Chernihiv province, agrarian reform, community, allotment lands, group land management works.

Світлана Іваницька

ТВОРЧИЙ СПАДОК МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО В ОЦІНКАХ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «КНИГАРЬ» (1917–1919 РОКИ)¹

Автор ставить на меті ознайомити читача з публікаціями видатного літературного критика, літературознавця, публіциста Сергія Олександровича Єфремова (1876–1939), присвяченими М. М. Коцюбинському та оприлюдненими на сторінках журналу «Книгарь». Це – статті / рецензії «З доби шукання» (1917) та «Нескінчена пісня» (1919), поштовхом до появи яких став вихід у світ перших томів повного зібрання творів визначного майстра слова. Аналіз текстів свідчить, що Коцюбинський як письменник завжди залишався одним із «значущих Інших» у «картині світу» С. О. Єфремова.

Ключові слова: С. О. Єфремов, публіцистика, М. М. Коцюбинський, «Книгарь», «Значущі інші».

Постать Михайла Михайловича Коцюбинського (1864 – 1913) та його письменницький доробок були протягом десятиріч у фокусі уваги Сергія Олександровича Єфремова (1876–1939) – видатного громадсько-політичного діяча, вченого, журналіста, редактора, видавця, академіка Всеукраїнської Академії наук, представника української інтелектуальної та політичної еліти легально-народницького напрямку кінця XIX – початку XX ст. Виявлення, оприлюднення й вивчення єфремовської документальної спадщини, що зберігається в архівах та в бібліотечних фондах рідкісних видань, є відповідальним та перспективним завданням вітчизняної гуманітаристики. Найменш досліджену частку його друкованого творчого доробку становить публіцистика². «Інвентаризація» цього цінного національного інтелектуального надбання відбувається нині прискорєнішими темпами, ніж це мало місце у попередні десятиріччя.

Безперечно, цінним інформаційним ресурсом є літературно-критична публіцистика Єфремова й щодо вивчення творчості Коцюбинського. Вона також дозволяє зрозуміти інтерпретацію Єфремовим постатей своїх «значущих Інших»³, простежити тривкий духовний зв'язок між автором – дослідником й інтерпретатором – і особистостями, про які він писав, надати обґрунтовану відповідь на питання: який саме «слід» та чи інша постать залишила у формуванні світогляду Єфремова, у формулювання його громадських пріоритетів й наукових ініціатив?

Праці, які Єфремов присвятив визначному українському письменнику, не вельми численні, коли порівнювати, наприклад, з кількістю публікацій, присвячених Т. Шевченку, І. Франку або М. П. Драгоманову⁴. Так, у дореволюційний період діяльності критик подав про нього окремий підрозділ в «Історії українського письменства» (1911 р.) та – з приводу смерті – статтю «Аристократ духа. Ясній пам'яті М. Коцюбинського» (Рада, 1913, № 88). Видрукував на шпальтах популярної щоденної газети «Киевская мысль» (1913, № 150) рецензію на повість «Тіні забутих предків» (Київ-Львів, 1913). У буремні дні Української революції Єфремов відгукнувся в журналі «Книгарь» (№2 за 1917 р.) оглядом на друк брошури М. М. Коцюбинського «Іван

© Іваницька Світлана Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій.

Франко» (К.: Криниця, 1917. – 32 с. – ціна 25 коп.)⁵ і двома розлогими публікаціями – «З доби шукання» (1917, №8) та «Нескінчена пісня» (1919, №25-26). Звичайно, висвітлив Єфремов постать письменника і в «Короткій історії українського письменства», яка побачила світ у 1918 р. у товаристві «Криниця». У 1920-ті роки з'явилися такі ґрунтовні праці автора, як: *Єфремов С. Коцюбинський. Критично-біографічний нарис з додатком автобіографії Коцюбинського.* – К.: «Слово», 1922. – 175 с.; *Єфремов С. Михайло Коцюбинський.* – К., Ляйпциг, 1924. – 173 с. (Серія «Загальна бібліотека. Літературні характеристики українських письменників»). На замовлення подолян була написана популярна книжечка: *Єфремов С. Михайло Коцюбинський* – український письменник / З вступним словом Ф. Маслюка; з ілюстр. В. Сільвестрова. – Вінниця, 1927. – 16 с. (Серія видань, присвячених пам'яті М. Коцюбинського, №1). Вельми цінним із концептуального боку було й залишається вступне слово С. О. Єфремова «Од редактора» [«Творів» М. Коцюбинського], вміщене в підготованому ним виданні творів письменника (див.: *Коцюбинський М. Твори.* – К., 1928. – Т. 5. – С. 7-17). Єфремовські начерки й розвідки про Коцюбинського захоплюють із перших рядків глибиною осягнення особистості і трагічної долі майстра, інтуїтивним відчуттям неповторності його творчого стилю та художньої еволюції. Здається, ніхто краще Єфремова так і не написав про Коцюбинського...

У той же час зазначимо, що публікації Сергія Єфремова на сторінках журналу «Книгарь», присвячені Коцюбинському – «З доби шукання» (1917) та «Нескінчена пісня» (1919)⁶, відомі значно менше, ніж його «Історія українського письменства» або критично-біографічні начерки. Предметом обговорення в цих рецензіях став вихід у світ перших томів повного зібрання творів Коцюбинського, що започаткувало київське видавництво «Криниця». Одночасно Єфремов подав стислий огляд творчого шляху письменника. Ці тексти свідчать, що студії над творчістю Коцюбинського займали важливе місце в інтелектуальному житті Єфремова. Ставимо на меті репрезентувати перед зацікавленим читачем вищезгадані маловідомі тексти Єфремова, прокоментувавши їх у контексті теорії епістемологічного конструктивізму.

«Книгарь: літопис українського письменства» виходив з вересня 1917 до березня 1920 в Києві у видавництві «Час»; редакторами були Василь Королів-Старий (1917, ч. 1 – 1919, ч. 18) та Микола Зеров (1919, ч. 19 – 1920, ч. 31)⁷. Завданням цього авторитетного критико-бібліографічного місячника було подавати анотативно-рецензійні відгуки на українські видання й обговорювати поточні книговидавничі проблеми. Єфремов активно співпрацював із цим виданням⁸. Припинив часопис своє існування навесні 1920 р. з приходом в Україну радянської влади та наступом більшовиків на свободу преси. За підрахунками фахівця з соціальних комунікацій Т. С. Гринівського, за весь час існування в «Книгарі» було прорецензовано 1093 видання, а це більше третини усіх друкованих творів, що побачили світ в Україні за ці роки⁹. До роботи було залучено понад 500 критиків. Як зазначав знавець національної преси А. П. Животко, «журнал цей розгорнувся в книголюбський орган ширшого характеру. Крім широко поставленого відділу «Критики і бібліографії» на його сторінках з'являється довга низка цінних статей на теми книгознавства, журналістики і літератури»¹⁰. На думку Миколи Зерова, рецензії в «Книгарі» швидше мали характер «рецензій-обговорень», а не «рецензій-анотаций»¹¹. Проблемні, великі за обсягом рецензії-статті становили близько 10–15 відсотків від загальної кількості в журналі. Часто рецензії сягали таких розмірів, що їм було затісно у «Критиці і бібліографії». Тоді їх уміщали в статейному відділі¹². Саме такими – розгорнутими, гострими, захоплюючими, високопрофесійними – були й єфремовські рецензії, присвячені творчості Коцюбинського.

Розпочавши з тези про те, що «популярність Коцюбинського не дорівнює його славі», Єфремов прослідковує головні тренди в розвитку художнього мислення й стилю Коцюбинського: від етнографічно-реалістичної манери до метафоричного, імпресіоністичного і психологічного письма. Як уявляється, перша праця Єфремова – «З доби шукання», стилістично й змістовно перегукується зі вступом до монографії про Коцюбинського, виданої в 1922 р. А «Нескінчена пісня», вірогідно, ближче до змісту й спрямованості «Історії українського письменства». Також знаходимо

спільні відлуння і варіації, ідеї й фрагменти з текстом «Од редактора» до т. 5 «Творів» Коцюбинського. Аналіз текстів свідчить, що Коцюбинський як письменник завжди залишався одним із «значущих Інших» у картині світу С. О. Єфремова.

Рефлексії щодо творчої спадщини Коцюбинського (прозові твори, вірші, пресові праці, листи, начерки) спонукали Єфремова до застосування історико-порівняльного й психологічного методів, підвищили увагу до естетичних критеріїв в оцінці літературних явищ, а в 1920-ті роки, в добу українізації – підштовхнули до участі у проєкті Державного видавництва України (1922–1925 рр.), який передбачав видання 10-ти томів спадщини майстра. Світ побачили лише п'ять, до яких Єфремовим були підготовані детальні коментарі та супровідні статті. До речі, в тексті «Од редактора» він знову повертається до критики «першого посмертного видання» Коцюбинського, яке здійснила «Криниця» в 1917-1918 рр., та згадує його численні огріхи («якраз і найбільше з редакційного боку: пропуски, псування тексту, неповність і т. ін.»)¹³. Готував він також до друку й багатий епістолярій письменника, про що у 1920-ті рр. неодноразово згадував на сторінках своїх потаємних щоденників та в листах до Є. Х. Чикаленка. Наступ сталінського тоталітарного режиму, цензурні перепони, фінансові труднощі, в подальшому – арешт й засудження Єфремова по сфальсифікованому процесу «Спілки визволення України» стали на заваді успішній реалізації цих масштабних задумів.

Тексти статей / рецензій С. О. Єфремова зі сторінок журналу «Книгарь» подаються згідно з правилами тогочасного правопису, зі збереженням усіх мовностилістичних особливостей авторського тексту. Примітки, які там є, зроблені особисто самим критиком і публіцистом.

З ДОБИ ШУКАННЯ.

Стаття Сергія Єфремова.

382, 383 М. Коцюбинський. – Твори. Том перший, ст. 189; том другий, стор. 165. Видавництво «Криниця». Київ, 1917 – 1918. Ціна по 2 карб. 50 к. за том

Популярність Коцюбинського не дорівнює його славі. Кожне на Україні знає цього великого й оригінального майстра слова, але – на диво – його читали мало, далеко менше, ніж, напр., Винниченка. Перший том творів Коцюбинського, що вийшов р. 1903-го, ще недавно можна було знайти в книгарнях, і до письменників «ходких» Коцюбинський ніколи не належав. Він був вищий від тієї звичайної публіки, що звикла пити з криниці українського письменства; оцінити його по заслугі могла тільки невеличка купка тоді більш розвинених читачів, – загальна ж маса знала, що єсть такий письменник, але ставилась до його досить холодно і не у його шукала відповіді на свої пекучі питання. І мені здається, що читач Коцюбинського ще прийде, що він тільки тепер починає народжуватися, – той читач, який зробить справжню популярність цьому імені, який не тільки поставить на полицю його твори, а й читатиме їх та перечитуватиме, слідкуючи, як ріс та розгортався цей талант і які переходив він стани в своєму розвитку.

Путь Коцюбинського була трудна, і художник не одразу знайшов себе, не одразу потрапив на свою власну стежку й опанував свою позицію в письменстві. Писав він взагалі не багато, не часто нагадував про себе читачам, видимо обробляючи пильно кожну свою нову річ. Він немов сам почував ту свою самотність, що «болісним і гордим покриком» прорвалася була вже геть пізніше. І на початку своєї літературної діяльності, в тих творах, що увійшли і в перший, а почасти і в другий томи нового видання, він немов шукав того звичайного читача, запобігав його уваги, силкувався вийти на люде, принатурюючись до загального тону, який панував тоді в українському письменстві. На початку 90-х років, коли вийшов на літературну арену Коцюбинський, у нас ще цілком і неподільно панувала та етнографічно-реалістична манера, якої найкращими заступниками були небіжчик Левицький та Мирний, особливо перший, більш відомий серед українського громадянства. І Коцюбинський свою роботу починає під виразним впливом цієї манери і так її засвоює, що подекуди навіть у дрібницях, аж до поодиноких виразів, видно наслідування повістям та оповіданням

Левицького. Найвиразніше може пробивається це в найбільшому з творів першого тому, в повісті «На віру» та в оповіданні «Ціпов'яз»; озивається і в пізніше написаному «Для загального добра» та й у всіх дрібніших оповіданнях, написаних у 1890-х роках. Питання про народ та «мужицьку долю», ота вічна «життєва загадка», чому «для мужиків нема щастя на землі» – займає не тільки героїв Коцюбинського, а й самого автора цієї першої доби його діяльності. Робота тяжка, залежність од форм мизерного животіння, ота «власність землі» та хазяйства, скупі радощі, як що пощастить хоч знайти «другу половину свою» в будь-якому подружжі, але далеко частіш незгода навіть у семьї, спарований на підставі самих господарських потреб – ось що найдужче притягає увагу в Коцюбинського, якого представлено в перших двох томах його творів. Мало не все перше десятиліття письменницької діяльності Коцюбинського можна звести до його ж таки характеристики героя з повісті «На віру»: «Він глибоко пересвідчився, що Бог не дав долі мужикам, що для мужиків нема щастя на землі. *Ріс він – росло і дужчало з тім те пересвідчення*». І воно, це пересвідчення росте й дужчає і переймає собою перші томи творів Коцюбинського, досягаючи вершка в оповіданні «Ціпов'яз». «Чого ж це Бог сотворив одного чоловіка, а не двох: пана й мужика? чого це так? чого?» – ці «дурні питання» посіли тоді були і «ціпов'яз», й самого автора. Він, ціпов'яз, «любив землю, як пташка повітря, риба – воду. Та й що варт селянин без землі? Усе одно, що пташка без повітря, риба без води». І от «розпалена уява Семенова переносить його в пришлі часи, в ті часи, коли людям стане тісно на своїх ґрунтах, коли, зубожілі, голодні, вони враз з усіх грудей скрикнуть: «смерти нам, або поля». І сам автор лине з своїм героєм у ті майбутні часи, коли це прийшло вже, – прийшло і для його самого вилилося в ті чудові і разом жакливі картини, які Коцюбинський пізніше дав нам у нарисах «Fata morgana». «Голодні зворохоблені лави, повні розпуки й зневіря ринуть на багатих, на тих, то мають ґрунта необмежні, що не знали досі голоду й холоду. Ламається всяка правда, розливається море крові людської і не спинити тоді тієї колотнечі, як не спинити хуртовини, не спинити зливи, що затоплює землю, клекоче бурчаками, руйнує греблі й усе, що на дорозі»... Уява художника часто попереджає міркування політика.

Але вже тоді до старої манери Коцюбинський починає нових красок докладати. Манера ця була занадто вузька й тісна для його, він у її не вмівся. Пізніше він і зовсім виросте з неї, скине її, як тісну одіж, тепер же пробує розтягти її на міру свого художнього зросту. Він, напр., перший, – далеко раніш од Горького, – змалював демонічного босаяку («Помстився»), одного з категорії «колишніх людей» з їхньою специфічною філософією, що щастя тут, у цій баньці пиватенькій на дні спочиває. Він узяв, під сумнів «те проблематичне загальне добро», яке вагою своєю падає на темний люд і лишає в серцях у його саму зненависть («Для загального добра»). Він пробує увійти в глиб психики й настроїв людських і уложити їх у ясну гаму звуків («На крилах пісні»). Він обертається до людської нікчемності й аналізує її життєві прояви («Поєдинок», «Лялечка»)...

Сама навіть екзотичність сюжетів Коцюбинського, отой, напр., молдаванський побут, показує, що в звичній українській тільки сфері було б тісно художникові такої міри, як Коцюбинський. І вже в перших його творах – блисне яке-не-будь несподіване порівняння, осяйний образ, що нагадують справжнього Коцюбинського, того, яким він зробиться вже незабаром. Але поки що – він ще весь у майбутньому, він шукає. І шукаючи, росте на силах сам. І як перші ознаки того, що він знайшов і виріс, маємо прекрасний нарис «В путях шайтана», ясну й прозору «акварелю» – «На камені» і незрівняний психологічний етюд «Цвіт яблуні». – Надто останній. Він вводить нас живцем у лабораторію художника й показує, як талант «дивиться» його очима, як «ненажерливою пам'яттю письменника» вбірає в себе події, як шукає й становить поруч себе світло й тіні і укладає все те в душі – «як матеріал»... Доба шуканнів скінчилась. Великий художник народився...

• • •

Не хотілося б, але мушу сказати скільки слів про деякі непорозуміння, що викликає оце видання «Криниці». Ми не знаємо плану видання. Маємо том перший і другий –

значить, будуть і далі, – отже де мабуть повне зібрання творів Коцюбинського. За його могли б ми тільки подякувати видавництву. Далі, видавництво укладає видання ніби хронологічно. Це знов же добре, бо щоб зрозуміти Коцюбинського, треба з ним разом перейти етапи його етапи розвитку. Але чому, в такому разі, в першому томі маємо «Для загального добра» (написане р. 1895-го) і не маємо «Ціпов'яз» (датовано: січень 1893)? Два роки для Коцюбинського – великий час і перспективу вже порушено. Але єсть дещо ще гірше. Видання це не повне, бо видавництво не подбало про текст творів Коцюбинського. Напр., наведеної у мене характеристики Гната з повісті «На віру» читач у виданні «Криниці» не знайде. Чому? Певне тому, що видавництво просто передрукувало цю повість з видання 1903 року, а коло того видання попоходила цензорська рука. Я не зв'язав усього тексту «Криниці» з закордонними виданнями, але думаю, що це не єдиний пропуск, і треба, щоб хоч у дальших томах таких огріхів не було, щоб видавці не зв'язались на цензурні видання, а й доложили деякої, мінімальної правда, праці – поновити те, що вигриз з творів Коцюбинського справжній зуб лютого часу. Препарованого Коцюбинського давати не годиться.

Вперше опубліковано: Книгарь. – 1917. – №8. – Стб. 438-441.

НЕСКІНЧЕНА ПІСНЯ *.

Стаття С. Єфремова.

«Цим – п'ятим і останнім томом закінчуємо ми своє видання творів М. Коцюбинського, – поясняє видавництво в передмові до V-го тому. Первісний план видавництва був значно ширший. Наше товариство хотіло дати до рук читачеві видання повне і критично оброблене – хотіло установити текст кожного оповідання, включити всі недруковані твори, зібрати статті і критичні замітки, і, які можна дістати, листи покійного письменника». Цей план лишивсь невиконаним, видавництво дало тільки частину літературної спадщини, а саме ту, що належить до сфери красного письменства, та й то не всеньку (нема, напр., хоч не багатьох, але для Коцюбинського цікавих спроб віршованої поезії). Те ж саме треба сказати і щодо «критичности» цього видання: редакторської руки, як я вже зазначив у статті з приводу двох перших томів**, бракувало цілком, і тому це видання можна вважати просто за передрук попередніх, без жадної перевірки й установки тексту, без потрібного для ридання таких майстрів слова, як Коцюбинський, пістету. Хоча б як дивились ми на ті причини, які в передмові за оправдання виставляє видавництво, але мусимо признати, що добре видання творів Коцюбинського то ще справа будуччини. Видавництво «Криниця» обіцяє взятись до його «не в довгому часі», дуже бажано, щоб воно перемогло теперішні труднощі друкарської техніки й виконало свою обіцянку, справді не обаряючись. Поки ж що поговоримо про те, що маємо.

Перші два томи творів Коцюбинського показують ту добу шукання, що пережив наш великий майстер слова в своїй літературній еволюції. Деякий матеріал до того шукання маємо і в дальших томах. Найвиразніше це одбилося в дрібниці «Сон», позначений 1904 роком (т. V).

Снилось мені чи ж снилось мені?

– що в грудях у мене лиш половина серця.

І де ж друга? – мучився я.

А та, що лишилась, билась трівожно в грудях і у калатанню кожнім чув я жадливий та владний голос:

Шукай!

І я шукав.

• • • • •

І так було довго, і так було завжди...

Та коли врешті настала зима, коли на голову мою впав перший сніг, я знайшов те, що шукав.

* №1013,1015 М. Коцюбинський. – Твори. Т. III – V. Вид. тов. «Криниця», 1918.

** Див. «З доби шукання», – Книгарь, ч.8.

Коцюбинський письменник знайшов себе, знайшов «другу половину серця», і з під пера його вийшли нарешті ті твори, якими він себе вкоронував як дозрілого майстра слова, як художника, що зазирнув глибоко в людську душу й дав нев'янучі зразки творчості. Розумію такі твори, як «Intermezzo», «Тіні забутих предків», «Хвала життю», «На острові», «Сон» (другий), «Сміх», «Невідомий», «Persona grata» і ін. В них Коцюбинський, можна сказати, цілком пориває з реалістичною манерою першої половини своєї діяльності: там йому було тісно, і стара одежа сама собою спала з його плеч, скоро він виріс до справжньої своєї міри. Тепер це імпресіоніст, що цікавиться найдужче тими вражіннями, які справляють на вразливу душу художника як події внутрішніх переживань, так і контури, краски й згуки околиць світа. Реальні і навіть дразливо реалістичні деталі його творів – згадаймо «круглі зади» з оповідання «В дорозі»^{***} або дівчат з «Intermezzo»: «брудних, негарних, з обвислими грудьми, кістлявими спинами» ані трохи не заважають цьому прозиранню художника у внутрішню істоту річей, перевазі для його ніби скороминущих, але по суті тривких вражіннь над скаменілими подіями околиць світа. Навпаки, реальні деталі тільки тим дужче підкреслюють зазначену різницю та контрасти, нагадують усіма голосами, що істота життя для художника не в них, а в тому, що вони собою виявляють. Може найкраще одбілося це в одному з останніх творів Коцюбинського «Сон» (т. IV-й). Що-ранку герой починає свій день з однієї сцени: «жінка спустила з постелі ноги, голі і білі, наче застигле сало, і смачно, трохи хрипло зі сну, оповідала, що їй снилось». Це деталь. Деталь до страшного висновку, що, раз заклонувшись у голові, потроху ріс і зміцнявся и нарешті вилився в жахливе признання: «Вона не вміла шанувати життя, оберегати його красу. Що-далі закидала його тільки дрибним, непотрібним, тільки грузом життя, аж зробила з нього смітник. Поезія жити не може на смітнику, а без неї життя – злочин». І між тією дрібною деталлю і страшним висновком лежить ціла гама переживань, герой силував себе – з сфери огидної дійсності втекти в ясний світ мрій; він створив собі той світ з матеріялу, що дали вражіння колишнього. Обидва світи – правдиві і реальні. Але першого потрібно Коцюбинському тільки на те, щоб краще одтінити, щоб показати, що людина може і повинна тікати з смітників життя і створити собі нехай світ мрії, але такий, у якому вона жила б гарним і повним життям, без того непотрібного грузу і ще непотрібнішого для повного життя спокою, без мертвотної застиглості на здобутому.

Коцюбинський, як художник, знайшов себе, але не заспокоївся на знайденому, на «здобутому на власність». Отой «жадливий та владний голос – шукай!» – не давав йому застоятись на одному місці. «І так було довго, так було завжди»... Та величезна трагедія цього великого художника в тому, знайшов він другу половину свого серця пізно – коли врешті настала зима, коли «на мою голову впав перший сніг», коли сили вже вичерпалися і художникові лишалось «підняти очі до гори, до білого снігу, і зором зацькованого звіря благати його: іди... іди... спадай і покрій на віки» («Сон», т. V). Коцюбинський сам був свідомий своєї трагедії, – принаймні справді щось од «зацькованого звіря» вчувається в тій лаконичній фразі – «На острові» не скінчене» – якою він урвав свого передостаннього листа до д. М. Могилянського****. Так те оповідання й лишилось не скінченим, як не скінченою треба вважати мабуть і всю літературну діяльність Коцюбинського. Він знайшов чого шукав, але знайденого не виявив, але останнього свого слова не сказав і заніс з собою в передчасну могилу найкраще з того, що повним вже цвітом розцвіталося в його душі. Творчість Коцюбинського – це не скінчена, а урвана пісня, урвана на півслові і буквально, і в ширшому розумінні і погляду тих можливостей, яких аж тоді вже мало право од його чекати світове письменство.

Пішов зимовий сніг і покрив їх «на віки».

Вперше опубліковано: Книгарь: Літопис українського письменства. – К.: Час, 1919. – Ч. 25-26. – Стб. 1681-1684.

^{***} Ті «зади» Коцюбинський спеціально пояснює в одному з листів до М. Могилянського: «я зумисно ужив те грубе слово... Мені хотілось цим грубим словом ударити читача, підчеркнути всю гидоту психічної реакції обивателя після хвильового підйому». Див. «Наше минуле», 1918 р., кн. II, стор. 62.

^{****} «Наше Минуле», 1918, кн. II, стор. 85.

1. Підготовка до друку цих матеріалів уможливлена за підтримки гранту Канадського інституту українських студій Альбертського університету 2012-2014 рр. (з Вічного фонду ім. Михайла і Дарії Ковальських).

2. Детальніше див.: Іваницька С. Г., Єрмашов Т. В. Постать Сергія Єфремова – публіциста в українській пострадянській гуманітаристиці // Українська біографістика. – К., 2013. – Вип. 10. – С. 282-308.

3. Іваницька С. Г. Михайло Драгоманов як «Значущий інший» у світосприйманні Сергія Єфремова (1890-ті – 1920-ті роки) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXX. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – С. 237-244; Її ж. Сергій Єфремов versus Богдан Кістяківський: полеміка навколо «політичної спадщини» Михайла Драгоманова (історіографічний аспект) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXXI. – С. 309-319. Стосовно термінів зазначимо, що поняття «значущий Інший» (significant Other) уведено до наукового обігу в 30-х рр. XX ст. американським психіатром Г. Салліваном. З погляду прихильників епістемологічного конструктивізму А. Шюца, Т. Лукмана, П. Бергера, «конструювання дійсності» неможливе без «значущих Інших» – обмеженої кількості близьких і важливих для нас людей, реальні чи уявні діалоги та взаємодія з якими (та й саме існування яких) дає нам змогу орієнтуватися у житті, усвідомлювати нашу значимість і місце в світі, оцінювати свої та чужі вчинки, наполягати на певних цілях і цінностях [Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. пер. Е. Руткевич. – М.: Медиум, 1995. – С. 254]. Психолог А. В. Петровський пропонує вісім моделей «значущого іншого», з яких перша – це образ «кумира»: «хтось, найбільш емоційно привабливий, обожнюваний, незаперечно авторитетний, але той, що, можливо, не має при цьому скільки-небудь значимого інституціонального статусу» [Петровский А. В. Трёхфакторная модель значимого другого // Вопросы психологии. – 1991. – № 1. – С. 7-186].

4. Публіцист тяжів до певних постатей із «українського національного пантеону». На підставі статистичного аналізу спису праць С. О. Єфремова 1896 – середини 1919 рр., опублікованого в «Записках історико-філологічного факультету відділу ВУАН» (1923, кн. II–III), можна виокремити як пріоритетні передусім імена Тараса Шевченка (81 публікація), Івана Франка (32 публікації), Михайла Драгоманова (27), Володимира Антоновича (14), Бориса Грінченка (18), Василя Доманицького (10), Миколи Лисенка (8), Олександра Кониського (6). І це – не рахуючи нарисів і згадок про багатьох із них в «Історії українського письменства». Слід також пам'ятати, що існує певна кількість публікацій 1920-х років, які не увійшли в цей перелік.

5. Фактично – реферат, читаний письменником у 1908 р. на засіданні Чернігівської «Просвіти». Коментуючи цей текст, Єфремов писав у «Книгарі»: «Безперечну цінну має реферат небіжчика Коцюбинського. Великий художник слова не прокладає тут нових шляхів, не дає якомусь оригінального погляду на Франкову творчість, – він іде слідом за тим, що ми вже мали в літературі про Франка. Але Коцюбинський зумів дати виразний і правдивий портрет літературний свого товариша, – портрет, написаний з любов'ю і властивим авторові образним стилем. «Вам, – каже Коцюбинський, – стане тепло й ясно од світла його (Франка) очей, а його мова здається не словом, а сталлю, що б'є об кремін'я і сипле іскри». І коли читачеві справді робиться «тепло й ясно» од погляду на Франкову постать, то спричинився до цього й автор реферату».

6. Єфремов С. З доби шукання: М. Коцюбинський. – Твори. Том перший, ст. 189; том другий, стор. 165. Видавництво «Криниця». Київ, 1917 – 1918. Ціна по 2 карб. 50 к. за том // Книгарь: Літопис українського письменства. – К.: Час, 1917. – №8. – Стб. 438-441; Єфремов С. Нескінчена пісня // Книгарь: Літопис українського письменства. – К.: Час, 1919. – Ч. 25-26. – Стб. 1681-1684.

7. Гринівський Т. С. Часопис «Книгарь» як осередок вивчення видавничої справи в Україні періоду визвольних змагань (1917-1920 рр.): автореф. дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій: 27.00.05. – К.: б. в., 2008. – 20 с.

8. Олійник В. Публікації Сергія Єфремова у журналі «Книгарь» 1917-1918 років // Журналістика: наук. зб. / Ред. В. Різун, Н. Сидоренко. – Вип. 2 – К.: Видавництво Інституту журналістики, 2003. – С. 155-159.
9. Гринівський Т. Рецензія як основний жанр на сторінках часопису «Книгарь» // Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка. – К.: КНУ, 2010. – Вип. 17: Журналістика. – С.25-26.
10. Животко А. П. Історія української преси / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 1999. – С. 269
11. Зеров М. В справі критично-бібліографічного журналу // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1/2. – С. 123.
12. Гринівський Т. С. Рецензія як основний жанр на сторінках часопису «Книгарь». – С. 26.
13. Єфремов С. Од редактора // Єфремов С. Вибране: Статті, наук. розвідки, монографії. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 311.

Автор ставит своєю метою ознайомити читача з публікаціями видатного літературного критика, літературоведа, публіциста Сергія Александровича Єфремова (1876-1939), присвяченими М. М. Коцюбинському на сторінках журналу «Книгарь». Це – статті / рецензії «Времена исканий» (1917) і «Неоконченная песня» (1919), поводом до появи яких став вихід в світ перших томів повного зібрання творчості Коцюбинського. Аналіз текстів свідчить, що Коцюбинський як письменник завжди залишався одним з «важливих Інших» в «картині світу» С. А. Єфремова.

Ключові слова: С. А. Єфремов, публіцистика, М. М. Коцюбинський, «Книгарь», «важливі Інші».

Svetlana Ivanytska

Creative inheritance of Mykhaylo Kotsyubynsky in the assessments Serhiy Yefremov on the pages «Knigar» (1917-1919 years)

The purpose of the article is to familiarize the reader with the publications of outstanding literary critic, literary critic, essayist Sergei Alexandrovich Yefremov (1876-1939), which were initiated by Kotsyubynsky and have appeared in the pages of «Knigar». «Knigar: chronicle of Ukrainian literature» published in September 1917 and March 1920 in Kiev the publishing house «Time». S. Yefremov has actively cooperated with the magazine, published book reviews, annotations, reviews of Ukrainian books and brochures. This is articles / reviews «Since the searchings» (1917) and «Unfinished Song» (1919), in which the subject of discussion was the issue of the first volumes of the complete works Kotsyubynsky. The texts indicate that Kotsyubynsky as writer always been one of the «significant Other» in the Yefremov's «worldview».

The journalistic heritage S. A. Yefremov's is a significant body of works of different genres (advanced editorials, reviews the political and literary life, reviews, obituaries, polemical speeches, satires, essays, pamphlets agitation and propaganda nature), most of which remain inaccessible to researchers and the general public. Active work on identifying, organizing, annotating and publishing Yefremov's journalism is required. Priority treatment to the texts and subjects in the field of Biography Studies is highly desirable. The article highlights the potential of the information rich, high socio-political, moral and aesthetic values, a significant proportion of Biography Studies in a journalism S. O. Yefremov.

Texts of articles / reviews Yefremov devoted to M. Kotsyubynsky – «Since the searchings» (1917) and «Unfinished Song» (1919) – in the pages of «Knigar» are presented in this publication according to the rules spelling that period and while retaining all features of the linguistic style of the author's text.

Keywords: S. A. Yefremov, journalism, M. M. Kotsyubynsky, «Knigar», «significant Others».

Інна Непотенко

МАЙНОВА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО КЕРІВНИЦТВА НА ПОЧАТКУ 1920-х рр. (на прикладі міста Чернігова)

Стаття присвячена політиці вилучення майна у городян і побутуванню місцевих жителів у ході її реалізації. Крім того, схарактеризовано умови, в яких здійснювалася конфіскація, а також розкрито заходи комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва, вжиті для збереження культурних цінностей.

Ключові слова: конфіскація, реквізиція, майно, пам'яткоохоронна діяльність.

Після закінчення воєнних перепитів 1918-1919 рр. та переходу до мирного способу життя виявилось, що рівень забезпеченості потреб лівової частки міських жителів був незадовільний. Чимало городян, особливо найбільш з них, серед іншого відчували гостру потребу в одязі та взутті¹. Новоспечене радянське керівництво дану проблему частково вирішило розв'язати за рахунок буржуазії – тієї категорії городян, по відношенню до якої вона була неприхильно налаштована. З утвердженням радянської влади міські жителі, які раніше входили до категорії панівної верхівки, були проголошені «ворогами народу». До цієї верстви населення відносили банкірів, директорів заводів і фабрик, власників великих промислових і транспортних, оптово- і роздрібно-торговельних підприємств, магазинів, членів акціонерних товариств, купців, колишніх поміщиків, орендарів та домовласників великих садиб (будинки з довоєнною оцінною вартістю від 15 тис. руб.) та осіб, які мали капітал від 15 тис. руб. На думку більшовиків, будучи достатньо заможною верствою і маючи предмети одягу, взуття та домашнього вжитку в надлишку, з укладом життя, що не відповідав комуністичним догмам, буржуазія тим самим вирізнялась на фоні пролетарів, згубно впливаючи на них. За постановою РНК. від 1919 р. для зазначених категорій запроваджувалася одноразова натуральна повинність, яка передбачала надання ними визначеної нормованої кількості білизни, нижнього, верхнього одягу та взуття. У подальшому зібрані у такий спосіб речі мали бути передані чернігівцям, які відчували в них потребу. Дана постанова поширювалася і на окремі групи радянських службовців, які за своїм майновим станом відносилися до однієї з указаних категорій².

Для городян, які входили до категорії буржуазії, встановлювався відмінний від решти міських жителів фіксований перелік майна та речей, який їм дозволялося мати у власності. Все, що було понад норму, – вилучалося. За постановою Губстатбюро від 28 липня 1920 р. було визначено обсяг «достатньої» для користування кількості речей (одягу, взуття, меблів, посуду, продовольства, постільної білизни, коштовностей на особу та його родину). На одного представника буржуазії чоловічої статі з одягу та взуття дозволялося мати: дві пари білизни, один зимовий та один літній костюм, одне зимове пальто, одну шапку чи картуз, одну пару чобіт чи черевиків та дві пари шкарпеток. У кожній жінки могло бути не більше трьох пар білизни, двох літніх та двох зимових спідниць, однієї хустки, однієї пари черевиків, двох пар панчіх, двох пар шкарпеток та одного зимового пальто. Золоті та срібні коштовності, паласи та музичні

© Непотенко Інна Василівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Чернігівського національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

інструменти підлягали вилученню. З меблів дозволялося мати по одному стільцю на члена родини, а також одне ліжко на двох. На родину – одну шафу, один буфет та один настінний чи кишеньковий годинник. В основному у квартирі родини могло бути не більше двох столів, однак у разі, якщо кількість членів родини перевищувала вісім осіб, то чисельність столів могла бути збільшена до трьох. З постільної білизни норма на кожного члена родини становила по одній подушці, одній наволочці, одній ковдрі на двох, одному простирадлу та по дві скатертини на родину. Зі встановленням радянської влади спати на перині було проявом надкомфорту, тому всі вони підлягали вилученню. З посуду в родині міг бути один самовар, одна чашка, одна чайна ложка, один ніж на двох та по дві каструлі на родину. Решта посуду – конфісковувалася. Під час обшуку майже все продовольство, знайдене у них, підлягало конфіскації, за винятком тридобової норми продуктів. Зі свійських тварин, за умови проживання у сім'ї дітей, дозволялося залишати корову³.

Для встановлення точної чисельності городян, які мали виконати натуральну повинність, кожен з домових комітетів та домовласників подавав до міськвиконкому відомості про чисельний склад проживаючих у будинках міста представників буржуазії. У 1919 р. відділом управління міськвиконкому була створена спеціальна дільнична комісія у складі члена комітету компартії (голова комісії), по одному з представників відділів управління (виконкому), держконтролю (міліції) та ради профспілок. Вона займалася прийманням доставлених речей від тих категорій населення, на яких поширювалася одноразова натуральна повинність. Черговість приймання майна визначалася заздалегідь по кожній з вулиць міста. Здавати власний одяг городяни не бажали. Однак, аби не бути звинуваченими в ухилянні від повинності, вони приносили найзношеніший або порваний одяг. За кілька тижнів комісією було виявлено, що кількість придатних для подальшої експлуатації речей, які вона отримала, була мізерною. Відтак надалі дільнична комісія зіпсований одяг не приймала. Задля оцінки якості майна була створена ще одна комісія, яка визначала придатність одягу для подальшого користування⁴. Встановлювалися також строки, впродовж яких городяни мали здати речі та одяг. Якщо ж вони не виконували натуральну повинність учасно, то дільнична комісія реквізувала речі примусово⁵. Часто-густо реквізиція проводилася без дотримання правил, зокрема, вилучалося більше від визначеної кількості речей або речі конфісковували у городян, які не входили до переліку міських жителів, на яких поширювалася повинність. У таких випадках городяни зверталися з заявою до дільничної комісії, яка, в свою чергу, на кожній реквізованій речі зазначала ім'я, прізвище особи та номер квитанції відібраних речей. Городяни мали право впродовж трьох днів з моменту подачі заяви до дільничної комісії написати заяву до Головної комісії, що діяла при відділі управління виконкому, де питання розглядалося остаточно. Втім, подання заяви не зупиняло реквізиції речей. Головна комісія розглядала заяву протягом тижня з моменту її отримання. Якщо вона визначала неправомірність вилучення речей, то майно поверталось власникові⁶. Серед міських жителів, які відносилися до категорії буржуазії, були і такі, які не мали змоги виконати натуральну повинність, оскільки не мали відповідних речей у наявності. Єдиним способом її уникнення було порушення клопотання перед виконкомом про зняття з них цієї повинності⁷. Дане питання розглядав голова дільничної комісії, а прийняте рішення не підлягало оскарженню. Відтак ті, кому в клопотанні було відмовлено, мушили за будь-яких обставин здати речі до дільничної комісії найближчим часом⁸.

Отримані шляхом натуральної повинності речі надавалися найменш забезпеченому прошарку населення міста. Розподіл одягу та взуття проводився між членами профспілок лише за наявності відповідного посвідчення, а серед безробітних та найбідніших – за посвідченням з біржі праці. Оскільки кількість бажаючих отримати речі була значною, профспілкові посвідчення та посвідчення з біржі праці місцеві жителі отримували тільки у випадку нагальної необхідності⁹.

Роботу по вилученню майна серед партійних працівників намагалися провести без особливого розголосу. Всі члени партії, у власності яких знаходилися цінні речі (зокрема золоті годинники, срібні портсигари), мушили передати їх на користь Міжнародної організації праці¹⁰.

Хоча конфіскація майна стосувалася в першу чергу заможних городян, а також тих, по відношенню до яких радянська влада була налаштована вороже – міщан, непманів, буржуазії, втім поступово нею було охоплено більшість міських жителів¹¹. Майно міських жителів підлягало реєстрації. Надалі визначалося «зайве» майно, предмети розкоші та коштовності, що знаходилися у власності городян, а також предмети, що не перебували в їхньому постійному «житейском обиходе»¹². На початковому етапі радянське керівництво обґрунтовувало запровадження політики вилучення майна – державною необхідністю, а також втіленням у життя, проголошеного радянським керівництвом принципу рівності¹³.

«Зайве» майно пересічних городян підлягало реквізиції або конфіскації. Реквізиція полягала у примусовому відчуженні чи тимчасовому вилученні майна, що знаходилося у власності приватних осіб. Вона застосовувалася лише у виняткових випадках. Розмір винагороди за майно, яке підлягало реквізиції, визначався комітетом цін чи оцінною комісією. У свою чергу конфіскація майна означала остаточне примусове відчуження майна на основі судового рішення¹⁴.

Носити хутряні та шкіряні речі у 1920-х рр. вважалося розкішною¹⁵. У 1921 р. почали їхнє примусове вилучення. Шкіряний верхній одяг конфісковувався в усіх городян, за винятком військовослужбовців, а також тих, для кого він слугував спецодягом чи був отриманий як нагорода за військові та бойові заслуги¹⁶. Якщо ж, окрім шкіряного верхнього одягу, у городян іншого не було, під час конфіскації місцевим жителям замість цього мали надати інший. Для решти міських жителів була передбачена грошова винагорода за реквізований одяг відповідно до його якості: за нову куртку – 29100 руб., за малоношену – 26190 руб., за зношену – 20370 руб., за нові шаровари – 19500 руб., за малоношені – 17550 руб., за зношені – 13650 руб.¹⁷

Більшість речей, які городяни мали у власності, місцеві жителі не носили. Вони тримали їх у скринях до слушного часу і діставали тоді, коли не мали коштів, аби придбати продукти харчування. Відтак вони обмінювали власні речі на базарі на їжу¹⁸. Зважаючи на те, що зарплату городяни отримували частково грошима, частково – в натуральній формі, обмін одних речей на інші був досить популярним та виправданим.

Співробітники міліції та Надзвичайної комісії проводили обшуки в будинках мешканців Чернігова з метою виявлення незадекларованого майна¹⁹. Крім того, вилучення майна здійснювалося комісією у складі представників Губвиконкому, Губраднаргоспу та Губпродкому²⁰. Реквізицією меблів займалися також агенти житлового відділу, які напередодні отримували ордер у житловому відділі із зазначенням переліку «зайвих» меблів. Присутність власника меблів при конфіскації була не обов'язковою²¹. Відтак траплялося так, що місцеві жителі, повернувшись додому, могли не виявити у будинку речей, дізнаючись про їхню реквізицію вже після здійсненого у помешканні обшуку. Для повернення власних речей назад городяни мали написати відповідну заяву. При розгляді подібних заяв бралась до уваги соціальна приналежність заявника та перелік конфіскованих речей. Якщо власниками майна виявлялися робітники чи службовці, тобто представники тієї категорії населення, якою опікувалася радянська влада, а серед конфіскованих речей не було знайдено речей у надлишку чи предметів розкошу, майно могли повернути²². Зокрема, прийшовши додому в один із січневих днів 1921 р. жителька Чернігова (М. Міркіна), яка працювала у відділі робітничої освіти, не знайшла валізу, в якій зберігала свої речі, про що звернулася з відповідною заявою. Її клопотання задовольнили, враховуючи, що вона входила до категорії службовців, а серед конфіскованих речей були лише найнеобхідніші предмети одягу та постіль: «2 одеяла, мужская фуфайка, кусок полотна, 3 мужские рубахи, 2 пары мужских кальсон, наволочка, 2 пачки рафинада, материал для наволочек, 2 дамские рубахи»²³.

Предмети меблювання могли бути залишені власнику, в разі якщо їх було не більше одного. Однак часто-густо навіть ці речі вилучалися. Представники відомств, які займалися реквізицією таких речей, як правило, прагнули реквізувати якнайбільше, знаходячи для своїх дій різні виправдання – недостатність меблів у радянських установах, наявність вказаного переліку майна в ордері на реквізицію, навіть якщо ці речі

були в єдиному екземплярі, чи як показник прояву розкоші, а відтак і відмінність від рівня забезпеченості інших городян.

Вилучені у городян меблеві предмети могли бути передані у тимчасове користування місцевих жителів, які особливо їх потребували. Предмети інтер'єру передавалися і для облаштування низки новоутворених радянських установ, зважаючи на те, що в резерві житлового фонду, який мав їх забезпечити, необхідного умеблювання бракувало²⁴. Однак кількість вилученого майна була недостатньою для облаштування усіх радянських установ. Відтак з метою поповнення запасів проводилися спеціальні конфіскації, покликані забезпечити радянські установи меблями. Зокрема, у одного з жителів Чернігова – Шульца, для такої необхідності був реквізований стіл²⁵. Співробітники Губернських установ, які проводили реквізицію майна для радянських організацій, отримували спеціальні іменні посвідчення з зазначенням переліку речей, що підлягали вилученню, та назви установи, для потреб якої вона здійснювалася. Зокрема, кілька з них: «Удостоверение. Дано сие тов. Громаде в том, что ему поручается реквизиловать для отдела народного образования: 1 письменный стол, 2 кресла, 1 шкаф»; «Удостоверение. Предъявителю сего Роману Громаде поручено реквизиловать для отдела управления при облисполкоме шкаф, письменный стол, часы, рукомойник»; «Удостоверение. Настоящим Отдел Управления при Губисполкоме разрешает предъявителю сего товарищу Романенко реквизиловать столы и стулья для отдела социального обеспечения»²⁶.

На окремі категорії городян конфіскація майна не поширювалася. Від реквізиції звільнялися городяни, якщо один з членів родини був військовослужбовцем. Підтвердженням слугувало червоноармійське посвідчення²⁷. Попри це, часто-густо і у цих категорій населення вилучали майно. Недоцільність вилучення майна розглядалася, зазвичай, вже після проведення конфіскації, в тому випадку, якщо городяни самі зверталися зі скаргою. Ті, хто не скаржився на неправомірність дій, назад своє майно так і не отримували. Так, наприклад, у січні 1920 р. один з чернігівських жителів Ф. Пилипенко поскаржився на агентів ГубНК (Заводського та Ткаченка), які реквізували речі у нього та його сина червоноармійця, – вилучено було шубу з бобрим коміром; хутряне пальто з коміром; 2 осінніх пальта; 5 пар штанів; 2 ковдри; 1 сюртучна пара; 1 френч; 2 шматки суконної матерії; 1 зимова тужурка; 2 простирадла. Скарга була розглянута і за місяць Колегія ГубНК винесла рішення про повернення усіх речей, враховуючи ту обставину, що одяг та білизна належали родині червоноармійця²⁸. Крім червоноармійців, згідно з декретом РНК. від 19 грудня 1928 р., реквізувати речі заборонялося також у робітників залізниць, які були «призвані на действительную техническую службу», тобто брали участь у будівництві мосту через р. Десну²⁹.

Зброю, вибухові речовини, автівки і мотоцикли, якими до революції городяни користувалися вільно, після встановлення радянської влади дозволялося мати лише за умови отримання на них дозволу. У разі відсутності відповідного документа власник зазначеного майна мусив добровільно передати його у державну власність. Часто-густо городяни прагнули приховати ці речі від вилучення. Однак, якщо вони були виявлені під час обшуку, то відразу ж підлягали конфіскації, а їхній власник притягувався до кримінальної відповідальності. Городяни, які у встановлені строки добровільно віддали вказане майно, звільнялися від кримінальної відповідальності³⁰. Частина городян могла і надалі користуватися велосипедами. Це стосувалося співробітників радянських установ, які потребували їх для своєї професійної діяльності. Для отримання дозволу на право володіння велосипедом необхідно було мати посвідчення з обґрунтуванням необхідності його використання. Серед інших такі посвідчення отримували і емісари комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва. В одному з посвідчень було вказано: «21 апреля 1919 г. Удостоверение Черниговского революционного комитета. Этим удостоверяется, что предъявителю Борису Бутнику, который работает эmissаром при комитете охраны памятников старины и искусства, для исполнения своих обязанностей во время разъездов по селам Черниговской губернии необходимо пользоваться велосипедом, вследствие чего велосипед не подлежит реквизиции»³¹.

На початку 1920-х рр. підлягали конфіскації і коштовності. Згідно з низкою прийнятих декретів Р.Н.К. (15 березня, 16 квітня та 3 серпня 1920 р.) був визначений перелік коштовностей, дорогоцінних металів та грошей, які підлягали конфіскації у городян незалежно від їхньої кількості. До нього входили: 1) платинові, золоті та срібні монети; 2) золото та платина в злитках; 3) процентні та дивідендні папери, крім тих, які на основі спеціальних постанов були визнані придатними до обігу поряд з грошовими знаками; 4) грошові купюри у випадку визнання Народним судом факту їхньої купівлі зі спекуляційними цілями. Крім того, була встановлена нормована кількість золотих та платинових виробів, якими могли користуватися городяни. Кожному з місцевих жителів дозволялося мати їх загальною вагою до 18 золотників*. Щодо інших коштовностей, то для кожного їхнього різновиду визначалася своя «дозволена» норма: діамантів та іншого дорогоцінного каміння – до 3 каратів**, перлів – до 5 золотників. Якщо у виробі складова частина золота, срібла чи платини була незначною, то такі речі конфіскації не підлягали (зокрема, золотий годинник, окуляри в золотій оправі та ін.). Як і під час конфіскації речей, у ході вилучення дорогоцінних металів, на них також складався акт. В ньому вміщувався детальний опис всього знайденого, причому стосовно грошових знаків зазначалася кількість грошей та їхні зразки, щодо дорогоцінних металів – вага. Вилучені предмети передавалися, згідно з актом опису, в найближчу касу Наркомфіну, де впродовж трьох днів здійснювалася перевірка отриманих цінностей. Потім працівники каси надсилали копію акта арешту разом зі своїми висновками до відділу фінансів Губвиконкому, а потім він адресувався місцевому відділу фінансів, де впродовж тижня ухвалювалося рішення про те, яку частину арештованих цінностей рекувізувати, конфіскувати чи внести на поточний рахунок його колишнього власника, а яку повернути назад³².

Крім речей та коштовностей, у городян вилучалися музичні інструменти. Було визначено строки, впродовж яких вони мали бути конфісковані. У Чернігові вилученням музичних інструментів займалися представники Губернського відділу народної освіти, що тривало до серпня 1922 р.³³ Попередньо представники даного відомства отримували посвідчення, які надавали їм право здійснювати конфіскацію, у яких зазначалося: «Удостоверение – Настоящим Губнаробраз разрешает Цикуленко реквизиловать рояль, находящийся в квартире по ул. Воздвиженской (нині вул. князя Чорного) для детского дома»; «Удостоверение – Настоящим Губнаробраз разрешает Стриловскому реквизиловать рояль, находящийся в квартире по ул. Воздвиженской (нині вул. князя Чорного) для клуба древообделовщиков»; «Удостоверение – Настоящим Губнаробраз разрешает Мофиану реквизиловать пианино, находящиеся на ул. Ростиславской (нині вул. Держинського) для культпросвета». Причин конфіскації було кілька. По-перше, з утвердженням радянської влади музичні інструменти увійшли до переліку предметів, які вважалися розкішшю для радянських людей. По-друге, з утворенням низки радянських організацій (клубів, шкіл) виникла необхідність у їхньому технічному оснащенні. Частими були звернення на кшталт: «Внешкольный подотдел Унаробраз просит снабдить музыкальную секцию Довженка культпросвета следующими музыкальными инструментами – гитарой, балалайкой и мандолиной для составления струнного оркестра». Оскільки до революції чимало городян мали у власності той чи інший музичний інструмент, радянське керівництво вирішило забезпечити новоутворені установи за рахунок міських жителів. Для того, аби мати змогу й надалі користуватися музичними інструментами, необхідно було отримати ордер³⁴. Уникнути реквізиції могли лише педагоги, які займалися підготовкою не менше ніж двох учнів для вступу до музичного училища. Для того, аби музичний інструмент було дозволено залишити, вчителю необхідно було написати заяву, додавши до неї заяви учнів, яких він навчав. «Заявление в Черниговский Губнаробраз – прошу зарегистрировать у меня пианино – у меня берут уроки музыки». «Заявление – я, нажеследующая гражданка Чернигова – Елена Егорова удостоверяю, что беру уроки музыки на пианино у гражданки Чернигова Любовь Ивановны Хоменко»³⁵. «На-

* 1 золотник – близько 4 г

** 1 карат – 0,2 г

стоящим удостоверяю, что я действительно даю уроки музыки Вадиму Давидовичу и готовлю его к поступлению в музучилище». Для розгляду документів скликалася спеціальна комісія, яка визначала подальшу долю музичних інструментів. Часто-густо городяни отримували відмови у подібних письмових проханнях. Хоча в разі, якщо комісія приймала рішення про те, аби залишити у користуванні педагога музичний інструмент, йому видавали спеціальне посвідчення за чотирма підписами (завідувача підвідділом мистецтв, голови музичного комітету, завідувача техніки управління та реєстратора) терміном до трьох місяців³⁶. «Удостоверение – предъявителю сего Рользевич А. Г. предоставляется право пользования музыкальным инструментом – пианино»; «Удостоверение – предъявителю сего Григорович Г.А. предоставлено право, пользоваться музыкальными инструментами – две скрипки»³⁷. По закінченні строку дії процедура отримання відповідного документа повторювалася.

Музичні інструменти, які реквізувалися тимчасово, городяни зобов'язувалися віддати безкоштовно. Однак за ті, які вилучалися остаточно, місцеві жителі отримували грошову компенсацію. Власник реквізованого майна отримував гроші впродовж місяця від тієї організації, у користування якої воно переходило³⁸.

Не бажаючи добровільно віддавати «зайве» власне майно, чернігівці вдавалися до різних способів його утаєння. Найчастіше городяни намагалися приховати речі у власному будинку. Горище було чи не найпоширенішим місцем схованки. Тому його перевіряли в першу чергу. Відтак, намагаючись уберегти речі від вилучення, городяни вдавалися до самостійного облаштування потаємних місць, майструючи подвійні стелі на балконах будинків, горищах чи забиваючи речі під ганок³⁹. Нерідко обсяг виявленого був значним. Зокрема, в ході обшуку речей колишнього місцевого поміщика Бера Гінзбурга у подвійній стелі під балконом було виявлено: «9 полотенец, 2 женские рубахи, 2 скатерти, 9 рубак, 4 пары кальсон, 1 костюм, 7 кусков ситца, 2 пары перчаток, 6 пар носков, 3 бутылки с духами, 7 ф. сахара, 1 пара туфель, 2 кофты, 2 блузки, 2 юбки, 1 пара женских чулок, 2 простыни, скатерть»⁴⁰.

Окрім власного помешкання, чернігівці заховували майно у сусідських садибах – у тих, де напередодні вже було проведено обшук⁴¹. Зокрема, під час обшуку у лютому 1921 р. у будинку колишнього чернігівського торговця Арона Черняка представниками міліції було помічено, що «...его соседка несла мешок кожи, пытаясь спрятать вещи Черняка в своем доме»⁴².

Ще один спосіб, який використовували городяни, аби зменшити ризик виявлення прихованих речей, полягав у тому, що кілька родин, які проживали в одному будинку чи сусідніх садибах, збирали разом усі свої речі та складали в одну валізу, ящик чи інші засоби, зберігаючи у помешканні одного з них⁴³. Так, наприклад, у ході чергового обшуку одного з будинків Чернігова були знайдені речі, які, як виявилось, належали трьом різним чернігівським родинам, що мешкали поряд. Майно намагалися приховати в ящику на горищі. Виявлене було описане та вилучене. Подальша доля майна родин була різною. Гроші та речі родини Пелая, які, на думку комісії, вона мала у великій кількості, були конфісковані; голову родини Гондельберга, який виявився спекулянт, було направлено до концтабору, а речі – конфісковано. Серед конфіскованого третьої чернігівської родини – сім'ї Вишневського – були знайдені срібні гроші та деякі речі. Срібні гроші були конфісковані, а речі були повернуті власнику, адже їхня кількість була незначною та не перевищувала обсягу дозволеного⁴⁴.

Городяни також вдавалися до різних способів приховування музичних інструментів. Один із найпоширеніших полягав у тому, що міські жителі не вписували їх до переліку майна, яким вони володіли, переховуючи музичні інструменти у сусідів чи друзів. Утім такі спроби часто-густо виявлялися невдалими, і під час обшуку будинків сховані музичні інструменти вдавалося знайти. Тому деякі міські жителі намагалися уберегти музичні інструменти законним способом. На час здійснюваної у Чернігові політики конфіскації у городян музичних інструментів вони передавали їх у тимчасове користування до освітніх та культурних радянських установ, на які дана постанова не поширювалася. По закінченні терміну конфіскації городяни прагнули повернути їх. Однак чимало з них так і не могли цього зробити. Зокрема, у 1921 р.

мешканка Чернігова (Митаревська) передала свій рояль одній з місцевих шкіл. За два роки вона вирішила забрати його назад. Однак уже за кілька днів, за словами городянки, «... явился молодой человек с ордером об изъятии рояля. Я отдавать отказалась. Через час пришел милиционер и забрал меня в милицию для выяснения...». Повернути назад рояль місцевій мешканці не вдалося. З огляду на те, що впродовж кількох років музичний інструмент перебував у експлуатації державної установи, він автоматично переходив у власність держави, а відтак не підлягав поверненню колишньому власникові⁴⁵.

Городяни, які не бажали віддавати власні музичні інструменти, продавали їх на базарі. У разі, якщо представниками міліції було помічено, що хтось з городян мав намір продати музичний інструмент, він одразу ж підлягав вилученню, а міського жителя притягували до кримінальної відповідальності. Так, восени 1920 р. жителька Чернігова Якименкова прийшла на базар, аби продати гітару. Вона була помічена представниками міліції раніше, ніж встигла продати музичний інструмент. Відтак гітара була конфіскована, а мешканка міста – затримана⁴⁶.

Рішення про повернення чи присвоєння речей виносила Колегія Губернської Надзвичайної комісії, яка була створена як губернський відділ Всеукраїнської Надзвичайної комісії, що діяла при відділі Внутрішніх справ. Вона була організована з метою «планомірної боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажом та посадовими злочинами»⁴⁷. У разі виявлення прихованих речей, які підлягали конфіскації, на таке майно накладався попередній арешт. Складений на основі виявлених речей акт надсилався до суду чи адміністративної установи, де впродовж наступних двох тижнів приймалося рішення про подальшу долю вилучених речей, після чого власнику майна сповіщали про вердикт⁴⁸. Не згодні з конфіскацією чи реквізицією речей городяни могли написати заяву до Бюро скарг, яке було створено при Губернській робітничо-селянській інспекції з метою «борьбы с дефектами советского аппарата – бюрократизмом, волокитой, пренебрежительного отношения к трудящим». Заяви зі скаргами подавалися городянами усно або письмово. Письмові скарги можна було принести особисто або надіслати поштою. Усні ж заносилися в «особливую» книгу⁴⁹. Комісія розглядала заяву і на основі переліку знайдених прихованих речей приймала рішення про повернення речей чи відхиленні прохання⁵⁰. Городяни вказували причину необхідності повернення реквізованого та перелік речей (усі або окремі з них). Бюро скарг у свою чергу надсидало листа до відомства, що займалося вилученням, з проханням розглянути доцільність прийнятого рішення та повідомити про винесене рішення. Зокрема, 19 листопада 1920 р. жителька Чернігова Доброчаєва поскаржилася на житловий відділ, представники якого вилучили у неї дзеркало. Бюро скарг звернулося до Губвідкомгоспу з проханням повернути реквізоване, оскільки у городянки дзеркало було лише одне⁵¹. Скаржилися городяни і на вилучення ліжок. Наприклад, у листопаді 1920 р. у однієї з мешканок Чернігова – Марії Слинько було реквізовано низку речей. Вона поскаржилася на житловий відділ, по ордеру якого серед іншого майна було реквізовано єдине ліжко та кушетку, на якій спав її малолітній син. Відтак після вилучення родині доводилося спати на підлозі⁵².

Речі, які мали художньо-історичну цінність, після встановлення радянської влади також підлягали вилученню. Для того, аби убезпечити якнайбільшу їхню кількість від нищень чи втрат, комітет охорони пам'яток старовини та мистецтва, створений у Чернігові на початку 1919 р., розуміючи їхню цінність, прагнув взяти участь у вилученні майна. З початком конфіскації представники комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини звернулися до Губвиконкому з проханням передавати до комітету предмети, що становили художньо-історичну цінність. У подальшому ці предмети мали увійти до експозиції чернігівських музеїв. Відтак на початковому етапі конфіскації емісари комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва не брали участі у вилученні речей. Однак вже за кілька місяців виявилось, що значна частина цінних речей не потрапила до комітету. По-перше, не було виділено чітких критеріїв визначення значущих предметів. По-друге, ті, хто займалися конфіскацією предметів, не мали потрібної кваліфікації. По-третє, під час транспортування деякі з речей псувалися

- И.Н. Дубинская. – Харьков: Изд-во ВУСПС «Украинский рабочий», 1928. – С. 33, 81.
2. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1919. – № 22. – С. 317.
3. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1, оп. 1, спр. 34, арк. 207.
4. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1919. – № 35. – С. 526-527.
5. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1919. – № 22. – С. 317; 1919. – № 35. – С. 526-527.
6. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1919. – № 35. – С. 526-527.
7. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1919. – № 22. – С. 317.
8. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1919. – № 35. – С. 526-527.
9. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1919. – № 35. – С. 526-527.
10. Держархів Чернігівської обл., ф. П-6, оп. 1, спр. 95, арк. 7-9.
11. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-443, оп. 1, спр. 3, арк. 2.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-443, оп. 1, спр. 3, арк. 17–25.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1, оп. 1, спр. 34, арк. 207; Держархів Чернігівської обл., ф. П-6, оп. 1, спр. 95, арк. 7-9.
14. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 912, арк. 3.
15. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1, оп. 1, спр. 34, арк. 207.
16. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-16, оп. 1, спр. 111, арк. 36.
17. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-16, оп. 1, спр. 111, арк. 36.
18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 646, арк. 2-3.
19. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-443, оп. 1, спр. 3, арк. 2.
20. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 610, арк. 2.
21. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 800, арк. 5-6.
22. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 641, арк. 4-12.
23. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-443, оп. 1, спр. 3, арк. 17–25.
24. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-418, оп. 1, спр. 941, 13 арк.
25. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 807, 12 арк.
26. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-15, оп. 1, спр. 1, арк. 2-10.
27. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 1424, арк. 1-2.
28. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 841, 2 арк.
29. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 610, арк. 1.
30. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 912, арк. 3.
31. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 52, арк. 22.
32. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 641, арк. 4-12; спр. 912, арк. 3; Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1920. – № 22. – С. 303.
33. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-418, оп. 1, спр. 941, 13 арк.
34. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 335, арк. 21, 34.
35. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 335, арк. 21, 34.
36. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 335, арк. 21, 34.
37. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 334, арк. 89, 194-195.
38. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 806, арк. 45.
39. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-443, оп. 1, спр. 3, арк. 2, 17–25; спр. 4, арк. 1.
40. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-443, оп. 1, спр. 3, арк. 2, 17–25. спр. 4, арк. 1.
41. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-443, оп. 1, спр. 3, арк. 2, 17–25. спр. 4, арк. 1.
42. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-443, оп. 1, спр. 5, 28 арк.
43. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 641, арк. 4-12.
44. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 641, арк. 4-12.
45. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-418, оп. 1, спр. 941, 13 арк.

46. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 806, арк. 109.
47. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1919. – № 1. – С. 1-3.
48. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 912, арк. 3.
49. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-319, оп. 1, спр. 37, арк. 25-27.
50. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 641, арк. 4-12.
51. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 629, 4 арк.
52. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 812, 5 арк.
53. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 55, арк. 1-7.
54. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 55, арк. 1-7.
55. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 54, арк. 1.
56. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 55, арк. 1; спр. 54, арк. 11.

Инна Непотенко

**Имущественная политика советского руководства в начале 1920-х гг.
(на примере города Чернигова)**

Статья посвящена политике изъятия имущества у горожан, бытованию местных жителей в процессе ее реализации. Кроме того, охарактеризованы условия, в которых осуществлялась конфискация, а также раскрыто мероприятия комитета охраны памятников старины и искусства, предпринятые для сохранения культурных ценностей.

Ключевые слова: конфискация, реквизиция, имущество, деятельность по охране памятников.

Inna Nepotenko

**The Policy of Property of Soviet Power at the beginning of 1920s
(on the example of Chernihiv)**

After the hostilities of 1918-1919 and transition to a peaceful life it was found out that the level of providing needs of the greatest part of the urban people was poor. A lot of city-dwellers, especially the poorest of them, among others, were in a dire need of clothing and shoes. In addition, after opening of many Soviet institutions the need of furnishing them arose. The new Soviet leadership decided to solve the problem partially at the expense of confiscation of clothing and furniture. The norms of things that were allowed to own were introduced. All things that were above the norm were seized. It concerned the furniture, clothing and footwear, jewelry and musical instruments. Primarily the confiscation of property dealt with the rich citizens, as well as the middle class, Nepmen and bourgeoisie – people in relation to whom the Soviet power had a hostile attitude. However, the majority of city residents were gradually covered by it. The property of urban residents had to be recorded. Then the «excessive» property, luxury goods and jewelry owned by residents, as well as items that were not in their permanent use were defined. The confiscation did not apply for certain categories of people (Red Army soldiers, educators) if they had certificates. The militiamen and Extraordinary Commission carried out the searches in the houses of the residents of Chernihiv in order to identify the property that was not declared. Besides, the Provincial Executive Committee and Provincial Food Committee conducted the confiscation of property. Chernihiv city-dwellers resorted to various ways of hiding the property – in their own houses, neighboring estates because they did not want to give it voluntarily. A lot of confiscated things had artistic and historical value. The Committee of preservation of monuments of art and antiquities did some measures for its conservation.

Consequently, the confiscation that was carried out under the slogan of the principle of «equality» ultimately led to the unification of the lifestyle of the residents and reducing of the quality of their life. The property confiscation was performed during the formation of the Soviet system of lifestyles, in which subsequently the city and its residents had to live, leading to the transformation of the interior design of the houses of city-dwellers, and as the result the interior of the buildings of the local residents became primitive.

Олександр Литовченко

ДИТЯЧЕ КІНООБСЛУГОВУВАННЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1930-х рр.

У статті йдеться про головні тенденції розвитку дитячого кінообслуговування на Чернігівщині в першій половині 1930-х рр. Охарактеризовано мережу дитячих кінозакладів та кіноустановок у Чернігівській області. Проаналізовано документи, що визначали напрями урядової роботи в даному контексті.

Ключові слова: дитяче кінообслуговування, дитячий кінотеатр, кінофікація шкіл, агітація.

Одним із способів формування ідеологічно вивіреної свідомості членів радянського суспільства в післяреволюційний період була пропагандистська робота. Серед іншого вона реалізовувалася за допомогою кіно. Варто зазначити, що у 1920-1930-х рр., у період становлення радянської влади, даний напрям роботи тільки посилювався.

Слід відзначити, що серед науковців, що вивчають історію кінематографа, питання становлення, ролі та цілей дитячого кіно, а також питання розвитку дитячої кіномережі не набули широкого розповсюдження. Серед чернігівських дослідників-архівістів варто відзначити працю Н. Лобанової, яка присвятила її процесам кінофікації Чернігівщини на початку 1930-х рр. Дослідниця, на основі матеріалів Державного архіву Чернігівської області, розкриваючи загальні питання з вказаної теми, зосередила окрему увагу й на розвитку дитячого кінообслуговування в регіоні [20].

Утім, більшість історичних досліджень присвячені висвітленню вказаної тематики в загальнодержавному контексті. Так, Р. Росляк у своїй праці розкрив проблему створення дитячих кінофільмів та їх показ у кінці 1920-х — початку 1930-х рр. [22]. У статті А. Погрібної здійснено аналіз публіцистики 1920–1940-х рр., присвяченої дитячому кінематографу [21].

На сторінках журналу «Кіно», що видавався у Києві та Харкові з 1925 по 1933 р., серед матеріалів з історії кінематографа систематично висвітлювалися й питання, пов'язані з дитячим кінообслуговуванням. Зокрема у статтях, авторами яких були відомі діячі культури та науки, містилися розповіді про виняткове значення кіно у вихованні підростаючого покоління та те, які картини потрібно було знімати для молоді і про використання фільмів у навчальному процесі [17, с. 37-38].

Метою даної статті є вивчення історії кінообслуговування молоді на Чернігівщині в першій половині 1930-х рр., його становище та головні досягнення. Основні завдання полягають у виявленні заходів, що впливали на процес розвитку дитячого кінообслуговування, та залученні публікацій документів, які визначали головні завдання роботи в цьому напрямі.

На середину 1930-х рр. дитячому кінообслуговуванню надавалося винятково важливе значення. Радянський, партійний та державний діяч тих років П. Постишев зазначав: «Ми повинні поставити роботу серед дітей так, щоб це було нашою першою Білшовицькою гордістю» [4, арк. 57]. Наголошувалося на тому, що кіно та фото займають чільне місце для організації культурного та веселого дозвілля дітей, особливо на селі [4, арк. 57]. Проте одне з найголовніших завдань радянської влади щодо

© Литовченко Олександр Леонідович — молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

кінематографії полягало в політичній та соціально-економічній агітації населення.

Радянське керівництво добре розуміло, що процес виховання людей у дусі комуністичної ідеології треба було розпочинати ще з молодшого покоління. Це підтверджують і рядки статті одного з номерів чернігівської газети «Більшовик» за 1935 р.: «Партія та уряд особливою любов'ю та увагою оточують дітей, і надають виключного значення вихованню з них всебічно освічених будівників соціалізму. Велику роль в цій справі відіграє дитяче кіно, що постійно з року-в-рік зростає» [12, с. 4]. Звичайно, саме психіка дітей та молоді добре піддається впливу агітаційно-виховних засобів, які відповідно діють на їхню свідомість.

Варто наголосити, що тільки в післяреволюційні часи розпочалися пошуки нової моделі ефективного управління такої специфічної галузі, як кінематограф. Це було викликано новими політичними та соціально-економічними змінами в країні. Кіномистецтво залучалося до агітаційної роботи серед населення [19]. За умови особливого контролю результативність пропаганди, за задумом влади, мала бути високою.

Серед завдань радянського керівництва у цьому напрямі був набір професійних та відповідальних фахівців для цієї роботи. Однією з головних проблем, що заважала покращенню кінообслуговування, був недобір кіномеханіків, які могли б забезпечити належне функціонування уже існуючої кіномережі. Проте це питання поступово вирішувалося шляхом організації спеціальних навчальних курсів [18, с. 153].

Незважаючи на те, що радянська влада визначала кіномистецтво як один з кращих видів мистецтв і визнавала його велике агітаційне значення на початок 1930-х рр., державне керівництво наголошувало про незадовільні наслідки роботи працівників кіно на селі. Одна з причин цього вбачалася в байдужому ставленні до цієї проблеми співробітників кіномережі та невмілому використанні кінокартин [11, арк. 55].

Зважаючи на це, уряд поставив перед робітниками кіногалузі наступне політичне завдання: «Кіно повинно стати зброєю для комуністичного виховання трудящихся та їх мобілізації на виконання Другої більшовицької П'ятирічки» [2, арк. 75]. Це змусило владу на місцях приділити належну увагу наявному кількісному та якісному складу кіномеханіків, котрі повинні були реалізовувати постанову партії [2, арк. 75].

Тим не менш, як виявилось, в реальному житті ідеологічні настанови комуністичної партії виконувалися недостатньо ретельно. Так, перевірка кіномеханіків Чернігівського району показала, що кінобригада, яка складалася з восьми осіб і обслуговувала двадцять шість сілрад та три міських клуби, систематично не виконували промфінплан. Зокрема, на березень-квітень 1933 р. передбачалося отримати з кінообслуговування 2851 крб. 90 коп., а виручено 2549 крб. 23 коп. Також була відсутня політкультмасова робота під час кінообслуговування, до якої не залучалася громадськість. Кіномеханіки не зверталися за допомогою до партійних комуністичних спілок молоді (далі — КСМ) щодо виконання таких завдань [2, арк. 75]. Отже, окрім невиконання економічних планів, не проводилася і спільна політична пропаганда разом з іншими політосередками.

До того ж були зафіксовані випадки частих зривів кіносеансів з вини окремих сілрад, керівники яких, на час коли мали показувати кіно, призначали збори, а інколи — навіть не надавали гужового транспорту для привезення кіноапаратури та не виділяли приміщень для демонстрації фільмів. Через відсутність палива часто-густо несвоєчасно доставляли кінострічки на місця. Зриви сеансів також могли бути через безініціативність окремих кіномеханіків [2, арк. 75]. Слід підкреслити, що причини негараздів у даній роботі полягали скоріше у безвідповідальності чиновників на місцях та їхніх підлеглих, ніж у цілеспрямованій антиурядовій діяльності.

Власне сама влада вбачала проблеми і в загальноорганізаційних питаннях. Наприклад, вагомою причиною недостатньої популяризації кіно та, відповідно, слабкої агітаційної роботи була відсутність договорів на кінообслуговування шкіл та колгоспів. Тобто наголошувалося на необхідності чіткого юридичного оформлення питань, пов'язаних з кінороботою [2, арк. 75].

Окрім того, що деякі кінобригадири не вживали заходів щодо надання в прокат таких фільмів, які були б рекомендовані дітям, існував по суті цілий комплекс при-

чин недостатньої реалізації завдань уряду в питаннях кінопрокату. Комісія також відзначала і політнеграмотність працівників, які обслуговували кінопокази. Їхній рівень технічних знань був низький як у теоретичному, так і в практичному плані. Кіномеханіки не отримували належні інструктажі, не всі працівники галузі знали про вимоги промфінплану тощо [2, арк. 75]. Звичайно, всі ці факти були визнані неприйнятними для тогочасної ідеологічної політики, направленої на всеохоплюючу агітацію всіх верств і вікових категорій населення.

Незважаючи на погані результати роботи в попередній період, комісія зазначала, що Чернігівський район у подальшому мав стати зразковим у питанні кінообслуговування колгоспів, шкіл та організацій політкультмасової роботи з кіно [2, арк. 76].

Щодо загальної структури кіномережі в Чернігівській області, то на січень 1933 р. вона включала чотири міжрайонних агентства (далі – МРА), які пізніше були реорганізовані в три: Конотопське (входило п'ятнадцять районів), Ніжинське (входило тринадцять районів) та Шостенське (входило вісім районів). Загалом на Чернігівщині в той час працювало у райцентрах дванадцять кінотеатрів. Вони були підпорядковані агентствам експлуатації сільської кіномережі. У Конотопському МРА діяло шість райкінотеатрів (далі – РКТ), у Ніжинському – чотири, а в Шостенському – два [2, арк. 4]. Станом на початок лютого 1933 р. сільською кіномережею в Конотопському агентстві було кінофіковано 203 школи; в Ніжинському – 34; в Шостенському – 12. У цілому по Чернігівській області на початок 1933 р. було кінофіковано 249 шкіл. Окрім того, на Чернігівщині по сільській кіномережі працювало 46 комсомольських кінопересувок [2, арк. 7].

Утім, незважаючи на позитивні кроки в галузі кінофікації по області, окремі райони не мали можливості кінопоказів у школах [5, арк. 4]. У першій половині 1933 р. у Конотопському МРА «Українфільму» промфінплан було виконано на 30% по кінопересувках та на 50% по стаціонарних кінотеатрах. Причини недовиконання плану були і у відсутності культмасової роботи з кінообслуговування. Частим явищем ставали крадіжки та непорозуміння між працівниками галузі. У зв'язку з цим приймалися рішення про посилення роботи в сфері кіномистецтва [5, арк. 2]. Влада зазначала, що кінообслуговування мало виходити на якісніший організаційний рівень [5, арк. 5]. Отже, кіногалузь, як і всі галузі, поступово ставала на шлях тотального владного контролю, оскільки була активним інструментом ідеологічної роботи з населенням. До того ж ця галузь мала себе самоокуповувати і приносити додаткові кошти в бюджет. Власне тому завжди віталосся перевиконання поставлених планів.

Пріоритетною була потреба в поглибленні політкультмасової роботи серед дітей. У 1933 р. постановою Чернігівського обкому ЛКСМ визначалося, що необхідним було розширення мережі культурно-мистецьких закладів, на які покладалися функції комуністичного виховання молоді. Особливу роль мало відігравати дитяче кінообслуговування [3, арк. 11].

На початку червня 1933 р. місцева влада звертала увагу завідувачів дитбудинків та кінобригадирів на те, що в цих закладах не були організовані кіносеанси. Тому перед ними було поставлено завдання про укладання угод між місцевими організаціями «Українфільму» та дитбудинками по кінообслуговуванню. Зазначалося, що кіносеанси потрібно було демонструвати не менше раз у п'ять днів у кожному з дитбудинків. Вихованці таких закладів у містах Ромни, Глухів, Прилуки, Чернігів та Ніжин мали відвідувати міські Державні кінотеатри (далі – ДКТ). У райцентрах (Коропі, Новгороді-Сіверському, Путивлі, Ічні та Борзні) дитячі кіносеанси організовували в РКТ. Інші райони кінобригадири мали забезпечити виїзними кінопересувками до дитбудинків. Фільми для таких закладів показували виключно ті, які були рекомендовані Народним Комісаріатом Освіти та Юнсектором тресту «Українфільм». По всіх дитбудинках працювали вихователі, які відповідали за організацію кіносеансів та проводили роз'яснювальну роботу шляхом обговорення фільмів [1, арк. 75]. Тобто організація даної роботи була доволі серйозна, до неї залучалися і працівники освітньо-виховної галузі.

Окрім того, до листопада 1933 р. усім МРА Чернігівського облвідділу «Укра-

інфільм» пропонувалося скласти угоди на кінообслуговування шкіл з районними відділами народної освіти (додаток 1) [1, арк. 2]. Також надавався зразок інструкційного листа по роботі інструкторів КСМ та дитячої кіномережі в агентствах «Українфільму» (додаток 2) [1, арк. 30]. Саме ці документи визначали зобов'язання тресту «Українфільм» та відділів народної освіти щодо роботи з популяризації дитячого кіно та визначали порядок праці інструкторів КСМ та дитячої кіномережі в агентствах «Українфільму».

Щодо спеціалізованих дитячих кінозакладів, то загалом у 1933 р. в Україні працювало тільки два дитячих кінотеатри (Харків та Київ), які обслуговували 209 тис. дітей, а в 1934 р. їхня кількість зросла до 24, які могли охопити 4 млн дітей. У подальшому чисельність дитячих кінотеатрів зростала. Так, у першому півріччі 1935 р. таких закладів було 40 (обслуговували 4 млн 626 тис. дітей), а планом на 1936 р. було передбачено збільшення їх по Україні до 50. Щороку зростала і якість відзнятих дитячих фільмів [12, с. 4].

На 1933 р. у Чернігові не було дитячого кінотеатру. Його роль виконував ДКТ, котрий не міг задовольнити існуючий попит повною мірою. Саме тому, Чернігівський обком ЛКСМ просив Чернігівський облпартком підняти клопотання перед відповідними органами про надання приміщення клубу «РОБОС» для дитячого кінотеатру. Цей клуб розміщувався в будівлі колишнього кінотеатру «Міраж» (будівля знаходилася на розі сучасного пр-ту Миру та сучасної вул. Шевченка), яка цілком відповідала вимогам роботи дитячого кінозакладу [3, арк. 11].

13 квітня 1933 р. секретаріат Чернігівського облбюро КП(б)У ухвалив рішення про передачу приміщення клубу «РОБОС» під дитячий кінотеатр. Проте з реалізацією цього проекту були певні труднощі, оскільки Чернігівський міськомунгосп не відразу приступив до виконання вищезазначеної ухвали. Причиною цього стала відсутність необхідного приміщення для клубу [14, с. 4].

Робота зі створення дитячого кінотеатру продовжувалася і в наступному році. У березні 1934 р. Чернігівський облвідділ «Українфільму» наголошував на тому, що в Чернігові для культурних розваг та політвиховної роботи серед населення існував лише один звуковий ДКТ загального користування, який не міг вмістити всіх бажаних. Окрім того, в Чернігові не було окремого дитячого кінотеатру з відповідним підбором фільмів. Новий кінотеатр удень мав обслуговувати дітей, а вечірні сеанси були б для загальноміського користування. В облвідділі «Українфільму» наголошували, що рентабельність і потреба в новому кінозакладі не викликала жодного сумніву [10, арк. 3]. Проте навіть на першу половину 1935 р. в організації роботи даного кінотеатру виникали труднощі. Так, у травні 1935 р. у його приміщенні ще тривав ремонт [16, с. 4].

Відкриття нового кінотеатру для дітей саме в Чернігові, певно, мало особливе значення, оскільки обласний центр мав демонструвати приклад активної роботи як у відношенні розвитку кінофікаційних процесів, так і в передовій агітаційній діяльності, зокрема і в роботі з дітьми.

Щодо кіномережі, то станом на середину 1934 р. у віданні Чернігівського облвідділу тресту «Українфільм» перебувало два МРА — Конотопське та Ніжинське. Кіноустановки використовували картини прокатного пункту «Українфільму». На той час Чернігівська область мала ДКТ в таких містах, як: Чернігів, Ніжин, Глухів, Прилуки та Ромни. Ці кінотеатри були діючими, за винятком тих днів, коли не було електроенергії. Проте ці заклади культури не завжди відповідали культосвітнім вимогам того часу та потребували капітальних ремонтних робіт [8, арк. 1]. Більшість цих кіноустановок були збиткові. Так, перше півріччя 1934 р. з прибутком закінчили тільки ДКТ у Чернігові та Ніжині [8, арк. 1 зв.].

З приводу репертуару, то добір німих кінофільмів був застарілий. Нових стрічок бракувало, а технічний стан багатьох бажав кращого. Це призводило до того, що кількість відвідувачів зменшувалася. До того ж були проблеми з керівними кадрами. Бракувало таких завідувачів кінотеатрів, котрі б відповідали тогочасним вимогам. Вони мали бути культурними, досвідченими та господарськими керівниками. Те ж саме стосувалося і звичайних кіномеханіків [8, арк. 1 зв.].

У цей же час по області діяло лише шість РКТ. Районні кінозаклади знаходилися в таких містах, як Новгород-Сіверський, Ічня, Путивль, Остер, Короп та Борзна. Усі ці об'єкти не були прибутковими. Їхні приміщення потребували ремонтних робіт [8, арк. 3-3 зв., 14].

На середину 1934 р. у Чернігівській області діяло два дитячих кінотеатри – у Чернігові та Прилуках. У другій половині 1934 р. по області планувалося відкрити кілька дитячих філіалів при ДКТ. При всіх РКТ не менше ніж шість разів на місяць повинні були проходити спеціальні кіносеанси з обслуговування дітей. З 1 вересня 1934 р. мали бути охоплені кінообслуговуванням всі школи, де працювали кінопересувки [4, арк. 54]. На середину 1934 р. в області нараховувалося 1844 школи і лише у 27 з них були стаціонарні кіноустановки [9, арк. 10]. Зокрема, по одній шкільній кіноустановці мали такі райони: Буринський, Ічнянський, Коропський, Менський, Прилуцький, Семенівський та Сновський. По дві шкільні кіноустановки налічували райони Бахмацький, Глухівський, Кролевецький, Новгород-Сіверський, Роменський, Чернігівський та Шостенський. Городнянський та Конотопський райони мали по три шкільні кіноустановки [8, арк. 14].

Проводилася відповідна робота з працівниками кіномережі з приводу якіснішого кінообслуговування дітей. Кіномеханікам надавалися рекомендації щодо організації дитячих кіносеансів. Одна з кінопересувок мала працювати виключно для дітей [4, арк. 54]. Також обслуговувалися і дитбудинки. У них раз у п'ять днів кіно показували безкоштовно. Було налагоджено зв'язок і з дитячими садками. Звісно, для дошкільнят підбирали спеціальні картини. Незважаючи на неодноразові наради в Чернігові та Прилуках з приводу якіснішого шкільного кінообслуговування, бажаних результатів не було досягнуто. Однак при Чернігівському дитячому кінотеатрі все ж було організовано піонерзагін та гурток юних кінотехніків [8, арк. 2 зв.].

Щодо виконання плану за перше півріччя 1934 р., то по кількості робочих днів дитячих кінозакладів він був виконаний тільки на 41,2%, по кількості сеансів – на 22%. Глядачів було залучено близько 21 тисячі, а це лише біля 14% від запланованого. Також недовиконано план за фінансовими надходженнями. Було отримано тільки 19,2% від запланованих коштів [8, арк. 2 зв.].

Таким чином на середину 1930-х рр. дитяче кінообслуговування в Чернігівській області було на дуже низькому рівні, проте постійно велася доволі активна робота для його вдосконалення. До того ж, влада намагалася розвивати як галузеву інфраструктуру, так і пропагандистсько-агітаційний напрям.

Зважаючи на непродуктивну роботу в зазначеному напрямі, постановою Раднаркому УСРР від 22 липня 1934 р. №733 «Про реорганізацію тресту «Українфільм» було прийнято рішення про переведення кінофотогосподарства з облвідділів тресту «Українфільм» до облвиконкомів. Таким чином утворювалися облкінофототрести, які по обласній господарській лінії підпорядковувалися облвиконкомам. Таке рішення мало на меті покращити управління та показники кінороботи, в тому числі і на Чернігівщині (до того часу Чернігівська область за показниками кінофікації посідала останнє місце в Україні) [7, арк. 2; 9, арк. 10].

Слід відзначити, що, незважаючи на проблеми в кінофікаційному напрямі та організаційних моментах з кінообслуговування, краще робота просувалася в плані пропагандистсько-агітаційному. Власне, ставилися різнопланові завдання з ідеологічним ухилом, виконання яких мало контролюватися владою, оскільки відповідального персоналу в кіномережі було обмаль.

Популяризувався і розвиток дитячого фотомистецтва. Так, на початку 1933 р. Юнсектор Чернігівського тресту «Українфільм» організував фотовиставку всіх КСМ кінотеатрів та кінопересувних КСМ бригад [1, арк. 12].

Звісно, певні завдання були поставлені перед кіногалуззю і напередодні святкових державних дат. Так, у 1934 р. при підготовці до Жовтневих свят потрібно було охопити максимум шкіл кінопересувками. Зазначалося, що перед демонстрацією фільму через екран мав подаватися матеріал із життя школи та піонерзагону. Супроводжувалося все це розгортанням соцзмагання серед кіномеханіків та кінобригадирів [4, арк. 57].

На кінець 1934 р. Наркомосом для шкіл було рекомендовано список дитячих кінофільмів, котрі б прославляли революційні події 1917 р., громадянську війну та фільми, які б впливали на комуністичне виховання підростаючого покоління. Це були такі стрічки, як: «Арсенал», «За четверту зміну», «Спартак», «Син країни», «Жовтень» та ін. Також демонстрували наукові кінокартини та фільми, що були зняті за творами класиків російської літератури – «Водогін», «Вікно в Європу», «Калезький реєстратор» (за О. Пушкіним), «Мати» (за М. Горьким), «Палікушка» (за Л. Толстим) та ін. [6, арк. 2].

З метою популяризації кіномистецтва влаштовували різнопланові тижні кіно, кіносвята та змагання. Так, у період з 1 по 7 жовтня 1934 р. відбувся Міжнародний дитячий тиждень [6, арк. 9]. У цей час для дітей активно організовувалися художні кіноранки, сільські кінопересувки, активізовувалася робота дитячих та комсомольських кінотеатрів. Влада також намагалася певними заохоченнями залучати працівників кіногалузі до активнішої роботи. У жовтні та листопаді 1934 р. проводилися змагання на кращий дитячий кінотеатр, кращого директора, масовика та організатора. Переможці були премійовані [6, арк. 13].

На початку 1935 р. кінообслуговування організовували і на зимових шкільних канікулах. У дитячих кінотеатрах, що працювали в Чернігові, Прилуках та Ромнах, щоденно проводили не менше двох кіносеансів. По ДКТ у Ніжині та Глухові, по РКТ у Новгороді-Сіверському та Острі були щоденні дитячі кіноранки. У всіх інших РКТ за планом кожен учень протягом канікул мав відвідати кіно не менше ніж чотири рази, оскільки було розроблено чотири нові програми. Сільські школи обслуговувалися кінопересувками. До цієї роботи залучали також піонервожатих та шкільних педагогів. Особливу увагу приділяли демонструванню фільму «Чапаєв», на перегляд якого запрошували учнів 5-10 класів. Окрім художніх фільмів показували і звукову кінохроніку [6, арк. 15].

У травні 1935 р. протягом кількох днів на Чернігівщині було проведено і дитяче кіносвято. Для дітей демонстрували такі кінокартини, як: «Партизанська донька», «Зустрічний», «Броненосець Потьомкін», «Новий Гулівер», «Мурзілка в Африці», «На луну с пересадкой» [15, с. 4]. Окрім того, на цей захід було запрошено кращих піонерів-ударників області, відомих режисерів, сценаристів та артистів кіно [13, с. 1]. Таким чином, агітаційна робота серед молоді проводилася не тільки шляхом організації великої кількості кінозаходів, до неї залучалися і творчі та відомі люди, котрі, певно, маючи авторитет в суспільстві, підсилювали пропагандистську роботу своєю участю в проведенні кіносвят.

Отож радянська влада постійно наголошувала на значній ролі кіно в розбудові соціалістичного суспільства. Всіляко намагалася популяризувати цей вид мистецтва серед молоді. Слід відмітити, що в першій половині 1930-х рр. розвиток дитячого кінообслуговування на Чернігівщині був на дуже низькому рівні. Даний регіон мав останні показники з кінофікації по Україні. Власне така тенденція спостерігалася на території всієї УСРР. Це аж ніяк не могло задовольнити радянське керівництво, котре активно проводило як кінофікаційну, так і агітаційну роботу, наслідком якої на Чернігівщині став початок відкриття спеціалізованих дитячих кінотеатрів та проведення різнопланових кінозаходів для молоді.

Таким чином, у СРСР першої половини 1930-х рр. серед інших засобів масової пропаганди комуністичної ідеології першочергову увагу уряд почав приділяти розвитку кінофікації усіх регіонів країни. Не залишилася осторонь загальної тенденції і Чернігівщина. Новими технологічними розробками, обтяженими жорстким ідеологічним супроводом, були охоплені всі найбільші міста області й республіки. Піклуючись про майбутнє соціалістичної держави, комуністична партія зробила окремий наголос на вихованні молодого покоління «будівників комунізму».

Увага до дитячого кінообслуговування зростала передусім не як до засобу розваги та відпочинку молодшого покоління, а як до активного інструменту агітаційно-пропагандистської роботи. Почала формуватися мережа кінотеатрів як стаціонарних, так і пересувних. Відбувалася підготовка кадрів відповідної кваліфікації, з'явилися

управлінські відомства і урядові циркуляри, покликані регулювати заходи з дитячого кінообслуговування. Репертуар кінострічок здебільшого підпорядковувався ідеологічним нормам і передбачав перегляд навіть наймолодшими глядачами кінофільмів про події та діячів революції і громадянської війни. На жаль, навіть кінокартини суто дитячого художнього жанру за сюжетом були переповнені ідеологічними штампами і не стільки слугували засобом виховання загальнолюдських норм моралі, скільки передбачали насадження фанатичної відданості справі комуністичного будівництва.

У цілому проблематика є науково цікавою не тільки для досліджень у класичному історичному контексті, але й для вивчення в предметному руслі історичної соціології, культурології, політології. Залучення міждисциплінарної методико-методологічної бази дозволить сформулювати комплексне світоглядне уявлення про місце і роль розвитку дитячого кіномистецтва та кінообслуговування в суспільному розвитку України та її регіонів на одному з визначальних етапів їх історії.

1. Державний архів Чернігівської області (далі: Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-771, оп. 1, спр. 4, 108 арк.
2. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-771, оп. 1, спр. 16, 124 арк.
3. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-771, оп. 1, спр. 23, 32 арк.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-771, оп. 1, спр. 36, 70 арк.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-771, оп. 1, спр. 44, 85 арк.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-771, оп. 1, спр. 222, 26 арк.
7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-771, оп. 1, спр. 243, 55 арк.
8. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-771, оп. 1, спр. 260, 71 арк.
9. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-771, оп. 1, спр. 289, 42 арк.
10. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-771, оп. 3, спр. 3, 50 арк.
11. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-771, оп. 4, спр. 53, 198 арк.
12. Дитяче кіно на піднесенні // Більшовик. – 1935. – № 227. – С. 4.
13. Дитяче кіносвято // Більшовик. – 1935. – № 96. – С. 1.
14. Левін. Чому затримують відкриття комсомольського кінотеатру / Левін // Більшовик. – 1933. – № 155. – С. 4.
15. Шкільна Г. Ми задоволені з кіносвята / Г. Шкільна // Більшовик. – 1935. – № 103. – С. 4.
16. Явір С. Коли ж, нарешті, закінчать будувати кінотеатр? / С. Явір // Більшовик. – 1935. – № 112. – С. 4.
17. «Кіно» (1925–1933): сист. покажч. змісту журн. / [авт.-упоряд.: Н. Казакова, Р. Росляк; авт. вступ. ст.: Л. Брюховецька, С. Тримбач; наук. ред.: В. Кононенко, С. Тримбач; М-во культури України, Держ. закл. «Нац. парлам. б-ка України»]. – К., 2011. – 256 с.
18. Кузюк О. Кінофікація УРСР в 1930-ті роки / О. Кузюк // Гілея. – 2011. – Вип. 44. – С.150-155.
19. Кузюк О. Управління українським кінематографом у 1930-х роках / О. Кузюк // Гілея. – 2011. – Вип. 48. – С.156-164.
20. Лобанова Н. Проведення кінофікації на початку 1930-х років ХХ ст. на Чернігівщині (за документами Державного архіву Чернігівської області) / Н. Лобанова // Архіви України. – 2014. – № 1. – С. 168-178.
21. Погрібна А. Формування канону радянського дитячого фільму (на матеріалах публіцистики 1920-1940-х років) / А. Погрібна // Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури. – 2012. – Т. 127. – С. 83-88.
22. Росляк Р. Проблема дитячого фільму: історія одного обговорення / Р. Росляк // Наук. вісн. КНУТКиТ ім. І.К. Карпенка-Карого: зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 6. – С. 230-244.

Додаємо документи щодо співпраці між відділами Наросвіти і трестом «Українфільм». Джерела подані мовою оригіналу.

Додаток 1 [1, арк. 26-26 зв.]

Угода
м. 1933 р. дня

У виконання хвали РНК УССР з 10/Х-32 р. та угоди складеної поміж Чернігівським Облвідділом Наросвіти та Облвідділом Треста «Українфільм» щодо кінофікації шкіл.

Ми, що нижче підписали цю умову, Представник.....Відділу Наросвіти, в особі тов., що діє на підставі доручення за №.....з.....1933 року – з одного боку та ПредставникТреста Українфільм, в особі..... тов., скласти цю умову у нижчезазначеному:

І. «УКРАЇНФІЛЬМ» ЗОБОВ'ЯЗУЄТЬСЯ:

І. Проводити обслуговування кіном шкіл..... району шляхом організації денних дитячих сеансів в школах, згідно списків /рознарядці, що до цього додається/ та є невід'ємною частиною цієї угоди.

2/ Українфільм забезпечує кіно-механіком, відповідними кінофільмами та потрібними кіно-матеріалами.

3/ Для організації дитячого глядача та утворення фінансової бази Українфільм надає абонементні книжки до відповідної кількості учнів, в обслуговуваних школах та додержуючись вартості денного сеансу /що встановлюється Наросвітою та Українфільмом//.:

ВІДДІЛ НАРОСВІТИ ЗОБОВ'ЯЗУЄТЬСЯ:

І/ Організувати по школах кіно-роботу шляхом утворення кіно-троек з учнів і педагогів, на які покладається організаційна робота по кіно-обслуговуванню учнів.

2/ Для перевірки та налагодження кіно-роботи виділити з робітників Наросвіти особу, на яку покласти персональну відповідальність за кінофікацію шкіл.

3/ Зобов'язати Завдувачів шкіл району надавати приміщення цілком придатні для переведення денних кіно-сеансів для учнів.

4/ Наросвіта зобов'язує Завдувачів шкіл взяти абонементні книжки «Українфільму» на суму відповідно кількості учнів та вартості екрано-дня, встановленої Українфільмом та Наросвітою.

5/ Наросвіта зобов'язує Зав. шкіл всю шкільну кіно-апаратуру /бездіяльну/ передати в експлуатацію Українфільму для обслуговування шкіл.

6/ Для підготовки кінопедагогів спецскладу виділити в дослідних семирічках 2 педагога та в 4-х рядах одного для охоплення заочним навчанням кінопроекції.

7/ Для переведення культмасової роботи навколо кіно — виділити в кожній школі педагога.

ПРИМІТКА: а/ Вартість відвідування кіно одним учнем дорівнює не більшкоп.

б/ Розрахунок переводить Зав. шкіл з Українфільмом за кіно-сеанси /абонементи/ наперед кожного І-го та 15-го числа поточного місяця.

в/ Податок нараховується на вартість сеансу, згідно норм, що їх ухвалено РНК СРСР, сплата податку іде за рахунок шкіл, що їх кінофікується.

Термін цієї угоди встановлюється до І-І-1934 року.

НАРОСВІТА

УКРАЇНФІЛЬМ

Додаток до угоди,
складеної поміж Українфільмом
та..... Відділом Наросвіти.

Додаток 2 [1, арк. 30]

ІНСТРУКТИВНИЙ ЛИСТ

про роботу інструкторів КСМ та дитячої кіно-мережі в агенствах «Українфільму».

З метою посилення роботи КСМ та дит. мережі при агенствах «Українфільму» виділено окремих інструкторів. В своїй оперативній роботі інструктор керується директивним матеріалом та вказівками Юнсектору Обл. Відділу та розпорядженням Зав. Агенства, яким здійснює загальне керівництво всією роботою агенства.

Основними міроприємствами по розгортанню та зміцненню роботи КСМ та дит. мережі по агенству є:

1. Замкнути умову з Рай ВНО на кінообслуговування всіх шкіл по районах агенства, систематично перевіряти хід виконання цих умов з обох сторін, особливо тримати тісний зв'язок з відповідальним по прокату дит. фільмів, своєчасно сигналізувати про недостачу дитфільмів для забезпечення шкільних екранів, що може підвести до зриву угоди з нашого боку.

2. Організувати окремі шкільні кущі, керувати роботою кіно-бригад по обслуговуванню останніх шляхом запросу від них звітностей за відповідними формами та перевіряючи їх.

3. Тримати тісний зв'язок з Райбюро КДР та школами на предмет керівництва та допомоги школам в переведенні масової та виховної роботи з дітьми навколо фільмів.

4. Завести чіткий облік кінофікованих шкіл, де є стаціонарні установки, завести облік діяльної та бездіяльної апаратури, домогтись негайного пуску в експлоатацію всієї бездіяльної шкільної апаратури.

5. Домогтись організацій в кожному районі однієї зразкової кінофікованої школи, в якій би досліджувати методи демонстрування фільмів для супроводження та поєднання з педпроцесом.

ПРИМІТКА: Для керівництва в роботі цих шкіл надішлемо в найкоротший термін методичні матеріали ВУНДКД.

6. В районах, де є сількінотеатри, необхідно організувати та керувати роботою дитсекторів, тоб-то демонстрування дитячих денних сеансів для шкіл, та організація роботи з дітьми навколо фільму разом зі школами та піонер-вожатими.

7. Домогтись комсомолізації к/бригад по обслуговуванню р-нів, домовитись з РК ЛКСМ про виділення кращих комсомольців на роботу до бригад та керувати їхньою роботою, шляхом живого інструктажу, перевірки їх роботи, запроваджуючи методи соцзмагання та вдарництва між окремими кіно-бригадами.

8. Організувати зразкові в своїй роботі пересувні к/театри в складі к/механіка, масовика, бажніста та лектора для покращення обслуговування віддалених пунктів р-ну. Домовитись з органами Наросвіти та РК ЛКСМУ на укомплектування цих театрів відповідними кадрами та надання грошових дотацій на роботу останніх.

9. В районах, де можливо ставити питання про організацію сільських КСМ к/театрів зразкових по своїм формам господарчої та культмасової роботи.

10. Тримати тісний зв'язок з Юнсектором Обл. Відділу «Українфільму», вести чіткий облік всієї роботи в районах, своєчасно надсилати відомості до Юнсектору для обліку та перенесення досвіду роботи до інших агенств та районів.

23/І-33 р.

Зав. Сільмережі	/Пашко
Зав. Юнсектором	(підпис) /Левін/

Александр Литовченко

Детское кинообслуживание на Черниговщине в первой половине 1930-х гг.

В статье идет речь о главных тенденциях развития детского кинообслуживания на Черниговщине в первой половине 1930-х гг. Охарактеризована сеть детских кинозаведений и киноустановок в Черниговской области. Проанализированы документы, которые определяли направления работы правительства по данному вопросу.

Ключевые слова: детское кинообслуживание, детский кинотеатр, кинофикация школ, агитация.

Olexander Lytovchenko

Children's Cinema Service in Chernihiv Region in the First Part of 1930s.

This article is talking about the main tendencies of development of children's cinema service in Chernihiv region in the first part of 1930s. The network of children's cinemas and cinema installations in Chernihiv region is described. The documents which determined the direction of government work on this subject are analyzed.

It was noted that the Soviet Power had conducted propaganda not only among adults but also children in post revolutionary period. Much part of it was realized using movie. Cinema played an important role not only in organization of children's cultural entertainment but it also had educational goals. That's why the Soviet Power tried to popularize this art among youth.

The article states in the first part of 1930s the development of children's cinema service in Chernihiv region was at a low level. Such tendency was observed throughout the Ukrainian SSR. That's why the Soviet government tried to conduct cinefication and propaganda. Different cinema events were arranged for youth. A net of mobile and fixed cinemas was formed for children's cinema service. Specialized children's cinemas appeared. Movie was shown in schools and orphanages. For this work staff training of appropriate qualification was organized. Authorities drew the attention to better children's cinema service. Management agencies and government circulars which regulated children's cinema service activities appeared. Repertory films was submitted to ideological norms. It provided a review of films for school children about the events and figures of the Revolution and Civil War.

In conclusion the Communist Party taking care about the future of the socialist state made special emphasis upon education of the young generation builders of Communism. Cinematograph as one of the most effective way of propaganda had to play a special role in this process.

Keywords: children's cinema service, children's cinema, cinefication of schools, propaganda.

Катерина Жбанова

ОРГАНІЗОВАНИЙ НАБІР РОБІТНИКІВ У ВІДБУДОВІ ДОНБАСУ (1943 – 1950 рр.)

У статті йдеться про залучення населення до робіт на підприємствах і будовах Донбасу в 1943–1950 рр. Досліджено процес запровадження організованого набору робітників для повоєнної промисловості регіону. Охарактеризовано основні етапи оргнабору відбудовчого періоду та їхню специфіку. Проаналізовано значення та наслідки організованого набору робітників у 1943-1950 рр., його подальший вплив на розвиток Сходу України.

Ключові слова: організований набір робітників, трудові ресурси, трудові резерви, фабрично-заводське навчання, відбудова, Донбас.

Український Донбас у ХХ ст. зазнав двох великих руйнувань і двох масштабних відбудов, які потребували особливих форм залучення в регіон працездатного населення. Одним з методів швидкого поповнення робітничих кадрів став організований набір робітників, що спричинив ряд соціально-економічних наслідків і нині відчутних у Донецькій та Луганській областях.

Мета статті — на основі аналізу літератури та джерел дослідити організований набір робітників та його наслідки у відбудовчих процесах Донбасу в 1943–1950 рр.

Радянська історіографія, згідно з ідеологічними традиціями, висвітлювала відбудову як вдалу цілеспрямовану урядову політику, що проводилася на хвилі патріотичної свідомості та ентузіазму населення. Багатотомна «Історія робітничого класу Української РСР»¹ та нариси з історії робітництва регіонів² зорієнтовані на висвітлення матеріальних здобутків відбудови і ролі партії в її проведенні, визнають нестачу трудових ресурсів, проте не пояснюють шляхи їхнього повоєнного поповнення. У свою чергу економісти та юристи розробляли тему оргнабору на своїх рівнях — здійснювали його економічне обґрунтування³ та правове залучення в систему радянського трудового права⁴.

Новий етап у вивченні теми розпочався після проголошення незалежності України. Зокрема М. Алфьоров досліджує особливості організації механічного переміщення населення у Донбаському регіоні в перших повоєнних десятиліттях⁵. М. Лобода⁶ зупиняється на повоєнній трудовій мобілізації і системі оргнабору в контексті дослідження шляхів поповнення робітничих лав важкої промисловості України. Взаємозв'язок організованого залучення робітників і демографічної ситуації у Донецькій та Луганській областях розглядає Ю. Ніколаєць⁷. Формування трудових ресурсів Донбасу, економічний стан і розвиток регіону в воєнний і повоєнний час досліджує А. Саржан⁸. Проте поза увагою дослідників ще залишаються багато аспектів, пов'язаних з особливостями та наслідками оргнаборів робітників.

Донбас відчував дефіцит робочої сили протягом усього ХХ ст. Щоб забезпечити край працездатним населенням на початку 1920-х рр., радянська влада вдалася до створення Української трудової армії, основу якої становили колишні вояки та інтерновані⁹. Надалі поповнення трудових ресурсів відбувалося стихійно та сезонно і не могло забезпечити кадрами планову економіку держави, тому СРСР розпочав курс на впровадження керованої трудової міграції. Економістами були введені поняття

© Жбанова Катерина Юріївна – аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

«географії трудових ресурсів» і «географії виробництва»¹⁰, що обґрунтовували державну політику трудових переміщень і переселень. Це дозволило забезпечити успіх у двох напрямках: по-перше, виконати економічні завдання, по-друге, контролювати соціальні та національні настрої густо населених промислових зон УРСР.

Оргнабір веде свій початок з 1931 р., коли радянська влада розпочала укладення спеціальних трудових договорів між господарськими організаціями і колгоспниками. Того ж року, вперше у значних масштабах, оргнабір було проведено для шахт Донбасу: з областей України та Росії зобов'язали направити в регіон по 20 тис. осіб, а Білорусі — 9 тис. осіб¹¹.

Перервана Другою світовою війною практика договірної залучення населення до праці, зокрема для робіт в промисловості Донбасу, почала поступово відновлюватися у повоєнні роки. Марність спроб відбудови регіону місцевим населенням, які відображені у постановах Ради Народних Комісарів (РНК) УРСР «Про організацію видобутку вугілля і відбудову шахт Донбасу» від 15 лютого 1943 р. та Державного Комітету Оборони (ДКО) «Про відбудову вугільних шахт Донбасу»¹² від 22 лютого 1943 р., радянська влада зрозуміла вже восени 1943 р. Цей край не міг забезпечити себе робочою силою за умов, коли його населення становило 40,9% (2,2 млн. мешканців) від рівня 1941 р., з 10% довоєнного складу робітників¹³. Тому у вересні 1943 р. для планомірного поповнення трудових ресурсів, їхнього розподілу та перерозподілу серед головних народногосподарських об'єктів країни при РНК УРСР був утворений Комітет обліку та розподілу робочої сили з розгалуженою мережею на місцях¹⁴.

Уже 22 жовтня 1943 р. була прийнята постанова ДКО «Про першочергові заходи для відбудови вугільної промисловості Донбасу». Згідно з нею планувалася мобілізація 125 тис. осіб України та сусідніх республік¹⁵. Незважаючи на господарську розруху всієї країни, кожній області УРСР були доведені щомісячні обов'язкові для виконання плани з кількості залучення населення для праці на Донбасі. Внаслідок здійснених мобілізацій перших повоєнних років з областей України було направлено тисячі осіб. Так, в 1943 р. для роботи на будовах Донбасу прибуло 84 тис. працівників, у 1944 р. — 102 тис., у 1945 р. — 191 тис.¹⁶.

З липня 1945 р. Комітет з обліку та розподілу робочої сили перейшов від мобілізації трудового ресурсу до організованого добровільного набору. До 1 вересня того ж року цей орган на всіх рівнях провів наради, які виробили плани роботи за нових умов¹⁷. Однак і надалі методи здійснення оргнабору не відрізнялися від трудових мобілізацій періоду війни. Особи, які намагалися розірвати договір або самовільно залишали робочі місця, притягувались до відповідальності у вигляді виправно-трудова робіт, а при повторному порушенні відбували кримінальне покарання¹⁸. Разом з тим перехід на добровільне укладення трудових договорів супроводжувався посиленням агітаційно-пропагандистських заходів. Районні уповноважені та інспектори з оргнабору роз'яснювали населенню трудову політику партії і уряду. У розповсюджуваних ними плакатах, оголошеннях, листівках, виступах по радіо і в місцевій пресі йшлося про важливе значення оргнабору для вугільної промисловості та чорної металургії¹⁹.

Як і по всій УРСР, при обласних Сталінському (Сталіно — нині місто Донецьк) і Ворошиловградському (Ворошиловград — нині місто Луганськ) виконавчих комітетах були утворені контори з обліку та розподілу робочої сили, що отримали свої плани з набору робітників. Сталінський апарат у складі 17 осіб, мережі районних і міських контор та завідуючих трудовою мобілізацією очолив заступник голови облвиконкому Ф. Старовойтов. Незважаючи на найчисельніший в УРСР за штатним розписом відділ, контора Сталінської області не спроможна була виконувати відведені їй норми. Так, у 1946 р. через оргнабір до роботи у Сталінській області було залучено 4 696 осіб, що становило 30,3% плану (15503 осіб). Зменшений набір для цієї області до 4000 осіб в наступному році був виконаний на 37,7% (1508 осіб). Ворошиловградська контора з необхідних 5760 договорів змогла вкласти 4786, але, через неготовність прийняти всіх набраних, направила на підприємства і будови області 4228 осіб, що становило 90% плану²⁰. Незважаючи на те, що річні показники Ворошиловградської області були кращими, оргнабір і тут просувався повільно: у 1946 р. із запланованих 13867

осіб було набрано 9945 (71,7%), у 1947 р. з 1815 — 701 (38,6%)²¹. Відтак у 1948 і 1949 рр. річний план залучення населення за оргнабором в цих областях не передбачався.

Як і під час мобілізацій, основна кількість залучених робітників до регіону за оргнабором надходила з інших областей УРСР. Так, у 1945 р. підприємствам і будовам Донецького кам'яновугільного басейну планувалося набирати в середньому 15000 осіб щоквартально²². Проте за повідомленнями виконкомів Дрогобицької, Львівської, Харківської, Тернопільської, Запорізької, Київської та Рівненської облрад більшість підприємств, для яких вони здійснювали оргнабір, протягом усього 1945 р. не були готові до прийому робітників, головним чином через відсутність житла, інвентаря та продовольства²³.

Слід зауважити, що на цьому етапі оргнабір, хоч і був проголошений головним шляхом поповнення робітничих ресурсів Донбасу, поступався активно використовуваній праці військовополонених та репатрійованих осіб²⁴. Крім того, по лінії державних трудових резервів уряд продовжував видавати нормативні акти, що передбачали поповнення окремих галузей промисловості робочою силою шляхом проведення мобілізацій²⁵. З середини 1946 р. державна трудова політика почала змінюватися. ЦК КП(б)У та РНК УРСР розпочали курс на створення постійних кадрів з вільно-найманих робітників²⁶. Характерно, що цей перехід відбувався на тлі зруйнованого війною сільського господарства України, співпав з неврожаєм і голодом. Незважаючи на те, що трудовий договір по оргнабору передбачав засвідчення особи наявністю паспорта, а відтак став єдиною можливістю для селянина уникнути обмежень пересування країною²⁷, умови життя і праці в Донбасі не сприяли його популярності серед населення. Не дивно, що на нараді завідуючих Бюро з обліку і розподілу робочої сили при виконкомах облрад, що відбулася 23-24 квітня 1946 р. в Києві, замісник керівника Бюро Г. Зеленський наголосив на утриманських настроях Сталінської області та завідуючого її облбюро: «Старовойтов... вважає що людей їм повинні давати з усієї України. Звичайно, Донбас — це кочегарка Радянського Союзу, а вугілля вирішує проблему народного господарства, видобуток вугілля потрібно різко підвищувати і робітників, які забезпечували б цей видобуток потрібно давати. Ми і робимо це: цілий ряд областей дає Сталінській області людей, але треба також піклуватися про тих, які свого часу були вже направлені в Сталінську область, піклуватися про те, щоб їм були створені нормальні умови на підприємствах... Ми в Сталінську область направляємо багато людей, але чимало з них повертається залізничним транспортом, тільки вже не в організованому порядку. Дуже багато виїжджають звідти, виїжджають, безумовно, не від хорошого життя, а йдуть через те, що не створені відповідні умови... Людей вербують, витрачають державні гроші, направляють, а вони звідти йдуть»²⁸.

У другій половині 1946 р. плани оргнабору для промисловості і будов Донбасу за рахунок сільського населення продовжували надходити всім областям. Створені того ж року загальносоюзні Міністерство вугільної промисловості західних районів СРСР (МВПЗР) та Міністерство будівництва паливних підприємств, а також Міністерство чорної металургії стали головними «споживачами» робочої сили, що надходила через оргнабори. Так, у 1946 р. на підприємства і будови вугільної промисловості Донбасу було направлено 63893 робітники (з 100630 запланованих)²⁹, а Міністерству будівництва паливних підприємств у регіоні — 27369 осіб³⁰.

У червні 1947 р. у складі республіканського управління Міністерства трудових резервів (МТР) було сформовано Відділ організованого набору робітників з відповідними конторами у областях і мережею райуповноважених та інспекторів на місцях. Відділ здійснював набір для вугільної і нафтової промисловості, чорної та кольорової металургії, для будівництва електростанцій, підприємств важкої індустрії, паливних підприємств³¹. Незважаючи на голод, що охопив Україну, оргнабір залишався обов'язковим для виконання. Протягом усього 1947 р. керівник республіканського відділу МТР Ф. Горенков кожні 5 днів звітував заміснику міністра трудових резервів Л. Погребному про хід трудового залучення. Зрештою, план набору робітників для МВПЗР СРСР у другому кварталі 1947 р. був зменшений і становив усього 1947 осіб³², а для Міністерства паливної промисловості УРСР — 2700³³. Проте вже в тре-

тому кварталі того ж року Відділ мав залучити до праці 74 760 робітників, з яких МВПСР СРСР — 15230 осіб, Міністерству будівництва паливних підприємств — 6150. Центрами набору стали Вінницька, Житомирська, Київська, Полтавська, Сумська та Чернігівська області, з яких для вугільної промисловості, мали направити 13020 осіб, для будівництва шахт і паливних підприємств — 4200. Цей квартальний план не був виконаний — укладені 11380 трудових договорів для вугільної промисловості становили 75% від запланованої кількості. Для будівництва шахт і підприємств цієї галузі було набрано 2529 робітників, направлено — 2008. Згідно з пануючою традицією, невиконана різниця оргнабору додавалася до нового плану обласних відділів 4-го кварталу 1947 р.: для вугільної промисловості збільшений у середньому на 1500 осіб набір для Вінницької, Житомирської, Сумської, Одеської областей, на 3500 — для Київської, Полтавської, Чернігівської, загалом становив 31175 осіб, і був наймасовішим серед усіх галузей господарства³⁴.

Протягом 1948 р. для Донбасу планувалося набрати ще 120 тис. робітників³⁵. Відставання у виконанні плану, яке зафіксували показники другого кварталу, викликали занепокоєння загальносоюзного рівня. Постанови РМ СРСР від 4 серпня «Про забезпечення робочою силою відбудови і будівництва південних підприємств чорної металургії» та 4 жовтня — «Про забезпечення вугільної промисловості, відновлення і будівництва шахт робочою силою» зосередили діяльність республіканського Відділу оргнабору на цих двох напрямках. Їм, за планом, мали направити 76820 осіб³⁶.

Ігноруючи демографічну виснаженість України спочатку війною, потім голодом, невиконані плани оргнабору списувалися на недбалість працівників структури та неготовність підприємств до прийому робітників. Виправдовуючись, Відділ оргнабору УРСР змушений був визнати першочерговість збору урожаю, на який у 3-му кварталі 1948 р. спрямували всі вільні трудові ресурси. Як і раніше, невиконана частина оргнабору вугільній і важкій галузям промисловості була додана до нового плану 4-го кварталу. Керівники облконтор відразу повідомили про неспроможність виконати нове завдання. Лише Дніпропетровська область при плані 4550 направила 4800 осіб, тоді як більшість не дали і половинних результатів (Миколаївська — 8,8%, Львівська — 17,9%, Станіславська (нині Івано-Франківська) — 22,8%, Херсонська — 22,7%, Одеська — 24,4%, Сумська — 29,3%, Кіровоградська — 35,3%, Запорізька — 39,6%)³⁷.

Слід зауважити, що поповнення робітничими кадрами промисловості і будов Донбасу ускладнювалося одночасними наборами і мобілізаціями населення УРСР за межі республіки, для роботи на підприємствах стратегічного значення СРСР. У таких умовах республіканський Відділ оргнабору наприкінці 1948 р. повторно (перший лист був надісланий 25 грудня 1947 р.) звернувся до Голови РМ СРСР Й. Сталіна з пропозиціями адаптації оргнабору робітників відповідно до ситуації, що склалася в республіці. Зазначалося, що Держплан СРСР, вираховуючи потреби робітничої сили для союзних міністерств, не брав до уваги потреби в трудових ресурсах республіканського сільського господарства, будівництва місцевих доріг і лісозаготівель, а також не враховував кількість зайнятих робітників у місцевій промисловості, кооперації, на залізницях і загалом населення сільської місцевості. При цьому зазначалося, що в селах Ворошиловградської, Закарпатської, Ізмаїльської, Кіровоградської, Одеської, Сталінської, Станіславської, Харківської, Херсонської областей на цей час уже не залишалося молоді, враховуючи мобілізації до шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН) та Радянської Армії, для залучення по оргнабору³⁸.

Натомість ЦК ВКП(б) прийняв рішення «Про стан партійно-політичної роботи на вугільних шахтах Донбасу»³⁹. Головне управління оргнабору робітників СРСР рекомендувало українським облконторам з оргнабору систематично проводити пояснювальні лекції, облаштовувати інформаційні куточки у культпросвітніх закладах, в найбільш людних місцях розвішувати стенди і вітрини з фотокартками, листівками-закликами, що ілюстрували б важливість оргнабору. Лише у першій половині 1948 р. кожній облконторі оргнабору надійшло для розповсюдження 25 тис. оголошень для набору у вугільну промисловість, 9,5 тис. — чорну металургію, 16 тис. — мініс-

терству паливного будівництва та окремо 5 тис. брошур «Преимущества и льготы для работников угольной промышленности»⁴⁰.

У 1949 р. плани набору робітників для Донбасу продовжували надходити до тих областей, де за звітами вже не було робочої сили навіть для того, щоб забезпечити сільське господарство і промисловість своєї області⁴¹. Лише вугільній промисловості цього року потрібно було направити 18810 осіб⁴², а наступного, 1950 р., – 38300⁴³. Іншим галузям промисловості регіону належав менший відсоток робітників, залучених через оргнабір. Відомо, що у 1950 р. некваліфікована робоча сила частково використовувалася на будівництві підприємств хімічної промисловості тресту «Лисхімпромбуд», електростанцій «Донбасмережабуд». Міністерство будівництва підприємств важкої індустрії здійснювало оргнабір на будови «Азовстальбуд», «Сталінметалургбуд», «Єнакієвважбуд»⁴⁴.

Варто наголосити, що до регіону в рамках оргнабору направлялися робітники з інших республік. На постійній основі до Сталінської та Ворошиловградської областей прибували набрані з Молдавської РСР. Лише в першому кварталі 1947 р. ця радянська республіка направила на підприємства і будови Сталінської області 10200 осіб, Ворошиловградської – 7700 осіб⁴⁵. Великими організованими групами прибували до Донбасу з Воронежської, Курської, Орловської, Пензенської, Ярославської областей Російської РФСР⁴⁶.

Окрім того, через оргнабір з різних куточків України до Донбасу надходила мобілізована на навчання молодь Міністерства Трудових Резервів (МТР). Так, у 1944 р. до регіону було направлено 52 тис. молодих робітників⁴⁷. Наприкінці 1945 р. Республіканське управління трудрезервів звітувало про 96250 осіб, прийнятих у навчальні заклади системи, або 99,4% згідно з планом. Серед них школам ФЗН Ворошиловградської області належало 12800 осіб, Сталінської – 24767⁴⁸. Окреме значення надавалося школам ФЗН на базі підприємств Міністерства вугільної промисловості, кількість яких у 1946 р. планувалося збільшити на 50%. Лише в червні 1946 р. для комбінатів і трестів вугільної промисловості УРСР («Сталінвугілля», «Артемвугілля», «Ворошиловградвугілля», «Донбасантрацит», «Головшахтвідбудова») призвали 27350 осіб⁴⁹.

Загалом у 1947 р. республіканське управління МТР через організований набір та школи фабрично-заводського навчання і ремісничі училища направило до Ворошиловградської області 151330 осіб, до Сталінської – 258271. Ще через рік, у 1948-му – до Ворошиловградської 191526, до Сталінської – 354064⁵⁰. Відтак наприкінці четвертої п'ятирічки радянська влада прозвітувала про 593,9 тис. осіб постійних працівників на промислових підприємствах Ворошиловградської і Сталінської областей. З них 296,2 тис. осіб були робітниками вугільних шахт, чорної металургії – 69,2 тис. осіб, 93,6 тис. осіб – машинобудування та металообробки, що становило 77,3% всіх зайнятих у промисловості УРСР загалом⁵¹.

Таким чином система організованого набору робітників у відбудовчий період змогла в короткі строки забезпечити важливі будови Донбасу трудовими резервами. Разом з тим оргнабір, в основі якого лежав трудовий договір, спричинив у регіоні постійні міграційні хвилювання. Останні краще прослідковуються ближче до закінчення «Сталінської п'ятирічки», коли система налагоджує свою діяльність і звітність. Так, у 1950 р. зниження механічного приросту населення у міській місцевості Ворошиловградської області пояснюється зменшенням кількості молоді, що прибула в школи і училища МТР. Якщо в 1949 р. до регіону в заклади освіти МТР було відправлено 40528 осіб, то в 1950 р. – 21745. Окрім того, на 1950 р. припало закінчення терміну трудових договорів, укладених по оргнабору в попередніх роках. Відтак з 146307 осіб, що прибули до області, вибуло 98672. Таким чином, кількість вибулих у 1950 р. в порівнянні з 1949 р. збільшилась на 13369 осіб (у 1949 р. – 85 303 особи), а прибулих зменшилась на 34760 осіб (у 1949 р. – 181067 осіб)⁵². Всього ж за період 1943-1951 рр. до Донбасу прибуло 3,25 млн. осіб, а вибуло – 1,74 млн. осіб⁵³.

Серед іншого повоєнний оргнабір спричинив скороченню чисельності корінного сільського населення в регіоні. Незважаючи на те, що такі процеси були характерні

для всієї післявоєнної Української РСР (порівняно з 1939 р. у 1959 р. сільське населення зменшилося на 15,5%, а міське до 1962 р. збільшилося на 71,1%), Донбас в цьому напрямку є показовим. Лише у 1950 р. до Ворошиловградської області прибуло 146307, до Сталінської — 290507 осіб. З них 156850, або 54% були мешканцями міст та селищ міського типу, а 124484 особи, або 42,9%, — вихідці з сіл. Питома вага міського населення тут була найвищою в країні і з кожним роком продовжувала зростати. За період з 1939 р. до 1951 р. вона піднялася на 39% (з 648 тис. до 2,422 млн), і сягнула 90% від загальної кількості населення у 1981 р. Не дивно, що в 1950 р. Центральне статистичне управління РМ СРСР наголосило на переміщенні населення з сіл до міст, головним чином, через оргнабір для промисловості, а також через призов молоді в школи ФЗН, ремісничі та залізничні училища⁵⁴.

Отже, створена жорстко централізована структура організованого набору робітників з планового залучення та розподілу трудових ресурсів сприяла швидкому і чисельному поповненню робітничих лав Донбасу. Якщо на початку повоєнної відбудови оргнабір поступався трудовій мобілізації, праці репатрійованих та військовополонених, то, починаючи з 1945 р., він стає основою трудової політики радянської держави. Щорічно, незважаючи на повоєнну розруху села, голодні 1946-1947 рр., Україна надсилає до свого головного промислового регіону тисячі людей, хоч у цей час великої кількості робочих рук потребували й інші області республіки.

Разом з тим строківість набору та складні умови життя і праці спричинили постійні міграції в регіоні. Для Донбаського краю цей процес насправді означав порушення тяглості своїх культурних та історичних традицій. Система оргнабору в цьому випадку стала механізмом перекачування і змішування українського сільського та міського населення з різних регіонів України.

1. Історія робітничого класу Української РСР : у 2 т. / Гл. ред. І.О. Гуржій. — Київ: Наукова думка, 1967. — Т. 2. — 1967. — 507 с.

2. История рабочих Донбасса: в 2 т. / Гл. ред. Ю.Ю. Кондуфор. — К.: Наукова думка, 1981. — Т. 2: Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму. — 1981. — 431 с.

3. Янковская Е. Перераспределение трудовых ресурсов / Е. Янковская. — К.: Наукова думка, 1978. — 132 с.

4. Гуреев П. Льготы при оргнаборе и общественном призыве / П. Гуреев. М.: Юридическая литература, 1968. — 136 с.

5. Алфьоров М. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939-1959 рр.) / М. Алфьоров. — Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, 2008. — 192 с.

6. Лобода М. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950) / М. Лобода. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. — 206 с.

7. Ніколаєць Ю. Поселенська структура населення Донбасу: етнополітичний аспект динаміки / Ю. Ніколаєць. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. — 188 с.

8. Саржан А. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х — кінець 80-х рр. XX ст. / А. Саржан. — Донецьк: Лебедь, 2004. — 412 с.

9. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. / Гол. редкол. Тронько П. — Київ: УРЕ. — Донецька область. — 1970. — 992 с. — С. 37.

10. Сонин М. Актуальные проблемы использования рабочей силы в СССР / М. Сонин. — М.: Мысль, 1965. — 304 с. — С. 251-252

11. Алфьоров М. Пропагандистське забезпечення організації зовнішніх міграцій населення в Донбас у 1930-1940-і роки / М. Алфьоров // Донецький вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — 2007. — Т. 18. — С. 77-83. — С. 79.

12. Директивы КПСС и Советского Правительства по хозяйственным вопросам.

1917-1957: Сб. документов в 4 т. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 2: 1929-1945 гг. – 1957. – 888 с. – С. 752.

13. Алфьоров М. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу... – С. 46.

14. Ковалинський В. Праця та соціальна політика: З історії міністерства / В. Ковалинський, Т. Кір'ян. – К.: Поліграф-Колегіум, 2002. – 278 с. – С. 145.

15. Алфьоров М. Місце зовнішніх міграцій населення в Донбас у відновленні і формуванні його трудових ресурсів у 1943-1951 рр. / М. Алфьоров // Схід. – 2005. – №4 (70) – С. 57-61. – С. 58.

16. Ніколаєць Ю. Зміни у складі населення Донбасу у 1941-1945 рр. / Ніколаєць Ю. // Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди» – 2013. – Вип. 28, Т. 2. – С. 567-576. – С. 573.

17. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 46.

18. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 15.

19. Трудовые резервы: сборник официальных материалов / Сост. М.С. Розофаров. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1950. – 376 с. – С. 334-335.

20. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 50, 45, 42.

21. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 46. – Арк. 1.

22. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 1.

23. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 59.

24. Ніколаєць Ю. Зміни у складі населення Донбасу у 1941-1945 рр... – с. 574.

25. Лобода М. Трудові ресурси у важкій промисловості України... – С. 85.

26. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3105. – Арк. 15.

27. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 3.

28. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 50.

29. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 2.

30. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 2.

31. Трудовые резервы... – С. 329.

32. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 45.

33. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 4.

34. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 28. – Арк. 1.

35. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 187.

36. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 28. – Арк. 15.

37. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 15, 19.

38. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 49, 51.

39. История рабочих Донбасса: в 2 т... – Т. 2. – С. 56.

40. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 19.

41. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 36. – Арк. 10.

42. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 1.

43. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 52. – Арк. 18.

44. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 55. – Арк. 3, 8, 12.

45. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 22, 23.

46. История рабочих Донбасса: в 2 т... – Т. 2. – С. 88.

47. Бомбандьорова О. Трудові резерви на відбудові промислових підприємств України (1943–1945 рр.) / О. Бомбандьорова // Шляхи розвитку слов'янських народів. – 1992. – Вип. 2–3. – С. 156-162. – С. 156.

48. Синицын И. Улучшить подготовку к очередному приему молодежи в школы ФЗО УССР / И. Синицын // Информационный бюллетень Республиканского Управления Трудовых резервов УССР. – 1946. – № 1(2). – С. 3-5. – С. 3.

49. Бевз Ф. Об увеличении приема учащихся и расширении сети школ ФЗО Угольной Промышленности / Ф. Бевз // Информационный бюллетень Республиканского Управления Трудовых резервов УССР. – 1946. – № 1(2). – С. 6-7. – С. 7.

50. ЦДАВО України. – Ф. Р. 582. – Оп. 11. – Спр. 184. – Арк. 60, 239.

51. История рабочих Донбасса: в 2 т... – Т. 2. – С. 87.
52. ЦДАВО України. – Ф. Р. 582. – Оп. 11. – Спр. 236. – Арк. 49.
53. Ніколаєць Ю. Поселенська структура населення Донбасу... – С. 146.
54. ЦДАВО України. – Ф. Р. 582. – Оп. 11. – Спр. 236. – Арк. 15.

В статье речь идет о привлечении населения к работам на предприятиях и стройках Донбасса в 1943–1950 гг. Исследован процесс внедрения организованного набора рабочих для послевоенной промышленности региона. Охарактеризованы основные этапы оргнабора восстановительного периода и их специфику. Проанализировано значение и последствия организованного набора рабочих в 1943–1950 гг., его дальнейшее влияние на развитие Востока Украины.

Ключевые слова: организованный набор рабочих, трудовые ресурсы, трудовые резервы, фабрично-заводское обучение, восстановление, Донбасс.

The scientific study of the history of labor, employment, organized migrations in search of work, helps deeper understanding of Ukrainian history in general.

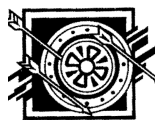
Organized recruitment and relocation of workers in the Ukrainian Soviet Socialist Republic in the 1943-1950 became the mouthpiece of the main tasks that put the Soviet leadership in the establishment of the national economy.

This article is a study of labour and labour policy during the period of the postwar recovery of Donbass. It is about attracting people to work in factories and construction sites in Donbass in 1943-1950. The processes of implementation of organized recruitments of workers for the post-war industry in the region are researched. The main stages of organized recruitment recovery period and their specificity are determined. The meaning and consequences of organized recruitments of workers in 1943-1950, its further impact on the development of the East of Ukraine are analyzed.

Generally established that the organized recruitments of workers contributed to the rapid replenishment of workers Donbass. Each year Ukraine was sending to its main industrial region, thousands of people, despite the fact that a large number of workers were needed to other areas of the country. On the other hand difficult working conditions led to permanent migration in the region. This process broke the continuity of cultural and historical traditions of the region.

Investigated based on a comprehensive and detailed analysis of the activities of state agencies that participated in the organized resettlement kits and organized workers. The study of this subject is of particular relevance in a time when Ukraine has wide-ranging reforms in almost all sectors of the country, including the labor sector.

Keywords: organized recruitment of workers, labor, labor reserves, post-war reconstruction, Donbass.

Олександр Сидорович

РОЗДРІБНА ТОРГІВЛЯ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УРСР У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945–1991 рр.)

Стаття покликана актуалізувати проблему функціонування роздрібно́ї торгівлі в сільській місцевості УРСР у післявоєнний період. Здійснена спроба проаналізувати роль споживчої кооперації України у цій галузі, виокремити причини перманентного товарного дефіциту в повоєнному українському селі.

Ключові слова – роздрібна торгівля, споживча кооперація, післявоєнний період.

Соціальне забезпечення населення є багатогранною і багатофункціональною системою, що включає в себе багато елементів. Одним із них є забезпечення населення необхідними споживчими товарами за прийнятними цінами. Особливо гостро ця проблема стоїть в сільській місцевості, де в силу нижчого рівня доходів і розбалансованості транспортної інфраструктури люди отримують товари масового споживання гіршої якості і менших обсягів, ніж в містах. Причини такої нерівності слід шукати у кардинальних змінах, що відбулись у країні на початку 1990-их рр., пов'язані із переходом від командно-адміністративної економіки до ринкового господарства, а також – в системі товарного забезпечення, що діяла в роки існування Радянського Союзу. Перетворення, пов'язані із розпадом СРСР, у першу чергу найбільш чітко відбилися по аграрному сектору. Демонтаж колгоспно-радгоспної системи при відсутності цілеспрямованої стратегії розвитку села в пострадянський період спричинив ланцюгову реакцію руйнації систем трудових відносин, культурно-освітньої сфери та роздрібно́ї торгівлі у сільській місцевості. Роздрібна торгівля там за радянських часів проводилася через систему споживчої кооперації, яка в період пострадянських трансформацій у силу об'єктивних причин зазнала відчутних утрат. Саме тому ми в даній розвідці спробуємо проаналізувати діяльність Укоопспілки в галузі роздрібно́ї торгівлі в сільській місцевості у післявоєнний період, зацентрувавши увагу на тих особливостях, які в майбутньому стали причиною розбалансування цієї системи в пострадянську добу. Історія споживчої кооперації другої половини ХХ ст. (радянський період) уже виступала об'єктом дослідження в низці розвідок та комплексних праць з історії кооперації, проте в даному ракурсі заявлена проблема ще не знайшла відповідного відображення в історичній науці¹.

Споживча кооперація радянської України у плановій економіці виконувала ряд призначених для неї функцій. Серед них, у першу чергу, забезпечення сільського населення необхідними товарами масового споживання. Аграрна спрямованість Укоопспілки стала домінуючою ще в довоєнний період, фактично з часів суцільної колективізації, а після II Світової війни її діяльність майже повністю була зосереджена в сільській місцевості. Станом на 1966 р. із 45,5 млн населення України споживча кооперація співпрацювала з 20,4 млн сільського населення та 4,8 млн – міського. Державна торгівля обслуговувала мешканців обласних центрів, великих міст обласного підпорядкування, шахтарських і промислових селищ, де були великі промислові підприємства (шахти, металургійні комбінати). Споживча ж кооперація

© Сидорович Олександр Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут».

забезпечувала товарами майже все сільське населення, невеличкі міста і селища міського типу².

У перші повоєнні роки діяльність Укоопспілки була зосереджена на відбудові торговельної мережі, котра, як і решта інфраструктури, була майже повністю зруйнована в часи воєнного лихоліття. За неповними даними в системі споживчої кооперації було знищено, пограбовано будівель, споруд, інвентаря, обладнання, транспорту, робочої та продуктової худоби на 652 млн крб., товарів і готової продукції – на 1899 млн крб. Загальна сума матеріальних утрат системи становила понад 255 млн крб³. Проте відразу ж після звільнення українських земель від німецьких загарбників почала відновлюватись організаційна мережа споживчої кооперації. Вже станом на 1 липня 1944 до складу Укоопспілки входило 7394 споживчих товариства, 526 хлібопекарень та 1637 промислових і виробничих підприємств⁴. Відновлювала свою діяльність і заготівельна мережа споживчої кооперації. У 1943 р. облспоживспілки заготували на 410 тис. крб, райспоживспілки – на 21627 тис. крб сільськогосподарських продуктів, сировини. Вся заготовлена системою Укоопспілки продукція становила 44194 тис. крб при плані 33670 тис. крб⁵. Проте реальне становище в сільській торгівлі у перші повоєнні роки було не таким однозначним, як офіційна статистика. Так, у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України зберігається звіт про першу післявоєнну ревізію, що була проведена держторгінспекцією по системі Укоопспілки в грудні 1944 р. Цей документ засвідчує системні порушення в організації і проведенні роздрібної торгівлі на всіх ланках системи. Перевіркою було встановлено факти безконтрольного витрачання хліба. Обласні й районні споживчі спілки не забезпечили необхідного порядку в продажі товарів сільському населенню і в деяких випадках самі грубо порушували встановлений порядок, розбазарюючи по записках і незаконних розпорядженнях велику кількість товарів. Інвентаризація товарів проводилась несвоєчасно, і її результати подавались із великою затримкою. Також перевіркою встановлено ряд фактів, коли постачання окремих населених пунктів взагалі випадало із поля уваги керівництва деяких райспоживспілок. Були зафіксовані випадки розкрадань і продажу дефіцитних товарів з-під прилавка. Наприклад, в Переяслав-Хмельницькій райспоживспілці Київської області головою правління було привласнено велику кількість товарів, а саме: рибу, яйця, мед, цукор, шоколад, дитяче взуття та бавовняний одяг. Подібні порушення виявленні також в Овруцькій та Красноармійській райспоживспілці на Житомирщині та Тальнівській райспоживспілці на Київщині⁶. Подібні зловживання не були рідкістю в споживчій кооперації УРСР в подальші роки⁷. Загалом саме торгівля в радянський період виступала одним із осередків низової корупції. Причиною цього явища були хронічний дефіцит товарів і низька заробітна плата працівників прилавка. А в сільській місцевості порівняно із містом ці тенденції ще більше посилювались, зважаючи на нижчий рівень оплати праці продавців сільських крамниць і забезпечення села товарами за залишковим принципом. Документи, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та державного управління, свідчать про свідоме ігнорування запитів кооперативної торгівлі, через яку проходило забезпечення сільської місцевості на користь державної торгівлі, що переважно була зосереджена в містах і промислових центрах.

Мова йде про листування керівництва Укоопспілки та державного і партійного керівництва УРСР. Так, у листі голови правління Укоопспілки до голови уряду УРСР В. В. Щербицького йдеться про те, що протягом багатьох років не задовольняється попит сільського населення на найважливіші товари народного споживання, а заявки торговельних організацій споживчої кооперації не виконуються. У довідці Укоопспілки за 1972 зазначається, що заявки організацій споживчої кооперації на вовняні тканини задовольняються на 14,7%, бавовняні тканини – 45,8%, льняні – 58%, меблі – 62,4%, фарфоро-фаянсовий посуд – 61,4%, пиломатеріали – 10,9%, цемент – 24,7%, шифер – 28%, також не забезпечені замовлення на багато інших товарів⁸. З метою поліпшення ситуації керівник споживчої кооперації УРСР М. П. Сай

у 1962 р. просить голову уряду встановити такий порядок розподілу товарних ресурсів між містом і селом, який би відповідав мінімальним потребам мешканців села⁹. В іншому листі вже до керівництва Держплану УРСР голова правління Укоопспілки ставить фактично те ж саме питання: про незадоволений попит мешканців села на промислові і продовольчі товари¹⁰. Ще в одному листі на ім'я заступника голови Держплану УРСР йдеться про те, що всі ресурси товарів за рахунок понадпланового виробництва Міністерством торгівлі направляються в промислові області України, де питома вага споживчої кооперації є незначною. Обласні ж управління торгівлі в свою чергу направляють товари міським торговельним організаціям, ігноруючи споживчі товариства. Тому правління Укоопспілки такий порядок розподілу понадпланових товарних ресурсів вважало несправедливим і просило Держплан в майбутньому вказувати розподіл товару окремим рядком по державній і кооперативній торгівлі. У тому ж році окремим листом на ім'я секретаря ЦК КПУ О. І. Іващенко керівництво споживчої кооперації України висловлювало занепокоєння із того приводу, що споживчій кооперації до 1962 р. зовсім не виділялося легкових автомобілів і лише після настійливих вимог Укоопспілки Міністерство торгівлі виділило у 1962 р. для реалізації спеціалістам сільського господарства 2000 легкових автомобілів, і це при тому, що мешканцям міст щороку продавалось по 10-12 тис. автомобілів¹¹. У листі від 1963 р. на ім'я першого секретаря ЦК КПУ М. В. Підгорного зазначалося, що пропорції розподілу товарних ресурсів між містом і селом не враховують зростаючі потреби сільських мешканців¹². У 1968 р. у листі на ім'я голови уряду УРСР знову піднімається питання про невідповідність обсягів товарних поставок селу його реальним потребам. Так, при тому, що споживча кооперація обслуговує 55,8% населення України, фонди холодильників для села становили лише 19,5%, пральних машин 30%, телевізорів – 38,5%¹³. Завершувався цей лист традиційно проханням доручити Держплану, міністерствам і відомствам, що займаються виробництвом товарів народного споживання, наростити обсяги виробництва, а до Міністерства торгівлі – розглянути пропозицію Укоопспілки про додаткове виділення для сільського населення товарів за рахунок фондів державної торгівлі.

Подібні ж листи функціонери Укоопспілки направляли і безпосередньо у галузеві міністерства. Так, у 1969 р. у листі на ім'я міністра місцевої промисловості Укоопспілка висувала обґрунтовані претензії щодо невиконання підприємствами згаданого міністерства заявок споживчої кооперації на постачання різноманітних товарів для села¹⁴.

У цілому можна констатувати, що дискримінаційна політика по відношенню до села проявлялась і у сфері забезпечення роздрібною торгівлю товарами першої необхідності. Хоча офіційні видання того часу, присвячені діяльності як споживчої кооперації СРСР, так – і роботі Укоопспілки переможно проголошували про успіхи в організації торгівлі на селі, зростання планових показників, поліпшення культури обслуговування і т. д.¹⁵. Варто відмітити, що всі основні показники діяльності роздрібною торгівлю на селі, які ми можемо прослідкувати через результати роботи Укоопспілки, демонстрували тенденцію до зростання і у подальші роки. Так, уже в 1950-их рр. торговельна сітка на селі збільшилась на 15 тис. роздрібних торговельних підприємств і становила станом на 1 січня 1956 р. 56498 одиниць. Були побудовані й введені в експлуатацію тисячі нових магазинів, у тому числі раймаги, сільмаги і спеціалізовані магазини різного профілю¹⁶. Кількісне зростання стаціонарних торговельних закладів на селі продовжилось і в 1960-их роках. Так, на 1 січня 1966 р. торгівлю промисловими товарами складного асортименту здійснювали 9354 універсальних та 11044 спеціалізованих магазинів. Крім того, 13546 магазинів торгували продовольчими товарами і 596 – хлібом¹⁷. Характерною рисою цієї десятилітки було збільшення спеціалізованих магазинів в системі Укоопспілки. Роздрібний товарооборот спеціалізованих універсальних магазинів в цей період становив 73% від усієї кооперативної торгівлі. Зростала також торгівля літературою як художньою, так і спеціалізованими виданнями. У 1976 р. було реалізовано літератури на 41 млн. крб¹⁸. Реалізація книжкової продукції населенню відбувалася не лише через мережу спеціалізованих крамниць, а й

в автокранницях, бібліотеках, шкільних товариствах «Юні друзі книги». Поштовхом до зростання книжкової торгівлі на селі послужувала постанова Ради Міністрів СРСР у 1957 р., згідно з якою споживча кооперація перейняла торгівлю літературою від міністерства торгівлі СРСР¹⁹. У подальшому споживча кооперація стала фактично єдиною на селі товаропровідною мережею, яка забезпечувала населення товарами від продовольства, промислових та культурно-побутових товарів до будівельних матеріалів та твердого палива. У 1970-их рр. споживча кооперація УРСР переживає певні структурні реформи. Було ліквідовано 1939 споживчих товариств і 191 райспоживспілку, натомість створено 199 районних споживчих товариств, що стали великими господарюючими організаціями із річним товарообігом від 20 до 30 млрд крб. Саме в цей період масового поширення набула практика будівництва крамниць силами колгоспів і передача цих торгових підприємств на баланс Укоопспілки. Кількість роздрібних торговельних підприємств на 1 січня 1973 р. становила 83,9 тис.²⁰. Фактично незмінною ця кількість торгових закладів на селі залишилася до розпаду СРСР. Матеріально-технічна база торговельного комплексу споживчої кооперації на кінець 1990 р. включала 83 тис. роздрібних торгових підприємств, у тому числі 73,6 тис. магазинів з торговельною площею 5661 тис. кв. метрів²¹. Роздрібну торгівлю на селі здійснювали 735 великих універсальних магазинів типу «Коопунівермаг», 26,2 тисячі магазинів з торгівлі продовольчими товарами, 17,6 тисячі спеціалізованих магазинів, що торгували окремими групами непродовольчих товарів та 13 тисяч магазинів з торгівлі товарами повсякденного попиту²². Незважаючи на постійне кількісне зростання мережі роздрібної торгівлі в сільській місцевості та збільшення обсягу товарообігу в період із другої половини 1940-их рр. до початку 1970-их рр., якісний компонент торгівлі залишався на низькому рівні. Мешканці села за значною частиною споживчих товарів змушені були їздити в міста, не поліпшувалася також і культура обслуговування. Це свідчило про відставання у задоволенні попиту на споживчі товари сільського населення порівняно із міським. Насправді, в «офіційних» працях того часу вторинність села опосередковано визнавалась через постійне постулювання ідеологем, що виявились у таких стійких словосполученнях, як: «необхідність подолання розриву між містом і селом», «стирання граней між містом і селом», «перебудову побуту трудівників села на соціалістичних засадах». Однак ці мантри і їхнє ідеологічне обґрунтування не зачіпали причин відставання села, зокрема у товарному забезпеченні. Останні полягали в першу чергу в гіршому забезпеченні сільської кооперативної торгівлі товарами масового споживання, що було свідомою політикою радянської влади, яка, незважаючи на всі голосні декларації, інтереси міста, важкої промисловості ставила на перше місце у порівнянні з інтересами мешканців села і агропромислового комплексу.

У подальшому, на нашу думку, заслуговує на увагу аналіз інших складових діяльності Укоопспілки в сільській місцевості.

1. Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення [Текст]: монографія / [М. Аліман та ін. ; за заг. ред. С. Гелея]. – Л. : Вид-во Львів. комерц. акад., 2013. – 972 с.; Клок Василь. Розвиток споживчої кооперації в УРСР в кінці 1960 – на початку 1970-их рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/soc_gum/nztnpu_ist/2012_2/Article/24_Klok.pdf; Михальський Юрій. Вплив реформ А.Косигіна на розвиток української споживчої кооперації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/soc_gum/NZTNPU_ist/2012_2/Article/25_Mykhalskyj.pdf; Кендус Олександра. Криза системи споживчої кооперації УРСР в кінці 1970-их – на початку 1980-их рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/soc_gum/nztnpu_ist/2012_2/Article/26_Kendus.pdf

2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 296, оп. 8, спр. 2825, арк. 158.

3. Історія споживчої кооперації України: підручник [для студентів кооперативних вузів] / [Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін.]. – Львів: Укоопспілка, інститут українознавства НАНУ, 1996. – 383 с. – С. 277.
4. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 55, арк. 2.
5. Історія споживчої кооперації України: підручник [для студентів кооперативних вузів] / [Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін.]. – Львів: Укоопспілка, інститут українознавства НАНУ, 1996. – 383 с. – С. 279.
6. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 55, арк. 7-16.
7. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В.Боряк, В.М.Геєць та ін.; відп. ред. В.А.Смолій; авт. кол.: Т.А.Балабушевич, В.Д.Баран, В.К.Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т.2. – 608 с. – С. 490.
8. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 3971, арк. 19.
9. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 2093, арк. 2-3.
10. Там само, арк. 73-75.
11. Там само, арк. 144-145.
12. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 2228, арк. 2.
13. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 3175, арк. 4.
14. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 3397, арк. 20.
15. Споживча кооперація Української РСР / [авт. кол.: С.Г.Сіденко, Ф.Д.Колесник та ін.]; Вид-во «Економіка». – К.: Київська книжкова фабрика, 1967. – 207 с.; Сай М.П. Споживча кооперація України в семиріччі / Микола Петрович Сай. – К.: Радянська Україна, 1961. – 48 с.; Колесник Ф.Д. Споживча кооперація України в новій п'ятиріччі (1966-1970 рр.) / Феодосій Дмитрович Колесник. – К.: УкрНДІНТІ, 1967. – 38 с.
16. Гетьман Г.А. Кооперативная торговля: развитие, проблемы, перспективы (на материалах Украинской ССР) / Геннадий Александрович Гетьман. – Харьков: «Вища школа», 1985 – 248 с. – С. 106.
17. Колесник Ф.Д. Діла і плани кооператорів України / Феодосій Дмитрович Колесник. – М.: Экономика, 1971. – 179 с. – С. 11.
18. Історія споживчої кооперації України: підручник [для студентів кооперативних вузів] / [Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін.]. – Львів: Укоопспілка, інститут українознавства НАНУ, 1996. – 383 с. – С. 324.
19. Потребительская кооперация СССР: учебник [для кооп. техникумов] / [Вахитов К.И.]. – 3-е издание перераб. – М., 1991. – 176 с. – С. 91.
20. Гетьман Г.А. Кооперативная торговля: развитие, проблемы, перспективы (на материалах Украинской ССР) / Геннадий Александрович Гетьман. – Харьков: «Вища школа», 1985 – 248 с. – С. 170.
21. Основні показники господарсько-фінансової діяльності споживчої кооперації УРСР за 1986-1990 роки. // Стат. збірник.- К.: УКС, 1991. – 114 с. – С. 5-7.
22. Там само. – С. 6-8.

Сидорович О.С. Розничная торговля в сельской местности УССР в послевоенный период (1945-1991 гг.)

Статья призвана актуализировать проблему функционирования розничной торговли в сельской местности УССР в послевоенный период. Осуществлена попытка проанализировать роль потребительской кооперации Украины в этой области, выделить причины перманентного товарного дефицита в послевоенном украинском селе.

Ключевые слова: розничная торговля, потребительская кооперация, послевоенный период.

Sydorovych O.S. Retail sales in rural areas of the USSR in the postwar period (1945-1991 years.)

One of the key elements of social protection is to provide consumer goods. Of particular importance, this problem is in rural areas, where the provision of essential commodities is at a

lower level than in the city. The reasons for this phenomenon are complex. The dramatic changes which took place in the country in the early 1990's were connected with the transition from a command economy to a market economy. The transformations associated with the collapse of the Soviet Union hit the agricultural sector the hardest. Dismantling of collective and state farm system in the absence of targeted strategies for rural development in the post-Soviet period caused a chain reaction of destruction of labor relations, cultural and educational fields and retailers in the country. However, one of the main reasons in our opinion is a historic tradition which was supported by the government in the days of the Soviet Union and which lay in provision of a residual village with the remaining principle. Retail sales in rural areas in the Soviet times was conducted through the system of consumer cooperatives, which during the post-Soviet transformation for various reasons suffered considerable losses.

The article brings up the problem of functioning of retail in rural areas of the USSR in the postwar period. An attempt is made to analyze the role of consumer cooperation of Ukraine in this sphere, to isolate the causes of permanent trade deficit in the postwar Ukrainian village.

As a result, the research found out that the main reasons for the worse provision of rural cooperative trade with goods of mass consumption compared to the city were in particular deliberate policy of the Soviet power. Despite all the loud declarations, the Soviet state in the studying period put the interests of the city, heavy industry on top in comparison with those of the villagers and agriculture.

Keywords – retail, consumer cooperatives, the post-war period.

Юрій Музика

Д. Л. МОРДОВЕЦЬ І ЧЕРНІГІВЩИНА

Стаття присвячена перебуванню Д. Л. Мордовця – письменника, історика, етнографа і публіциста – на Чернігівщині, про яку він уперше дізнався від сімейства Костомарових. Дружина М. І. Костомарова Аліна Леонтіївна мала маєток в с. Дідівці Прилуцького повіту, куди подружжя майже щорічно влітку виїздило на відпочинок. Сюди в 1883 році був запрошений Данило Лукич, про своє враження від перебування в Дідівцях він написав у нарисі «Під небом України».

Ключові слова: Україна, Прилуки, Дідівці, листи, літописи, козацтво, народні звичаї, обряди.

Данило Лукич Мордовець, письменник, історик, державний і громадсько-політичний діяч, народився 7 грудня 1830 року в українській слободі Данилівці Усть-Медведицького округу Обласі війська Донського, на північному сході донської козачої землі, в сім'ї управителя поміщицьким маєтком Луки Андрійовича Мордовця-Сліпченка, який ще до народження сина викупився з кріпаків, змінив своє прізвище, надавши йому російського звучання – Мордовцев. Дід Данила служив сотником козацького війська і, втягнутий у політичні пристрасті, втік з України на Дон, де потрапив незабаром у кріпацтво. Як сотник був людиною грамотною і навіть збирав старовинні книжки [1, с. 5]. Ще більш загадковою була постать прадіда Данила – людини, наближеної до гетьмана Мазепи, котра, за сімейними переказами, тривалий час зберігала архів з таємними документами, що мали безпосереднє відношення до «бунтівного» гетьмана. Як зазначав старший брат Данила, Андрій Лукич, архів цей було вилучено в діда і спалено, щоб не робити його небезпечним надбанням нащадків [2, с. 226].

Після закінчення Усть-Медведицького окружного училища чотирнадцятирічним юнаком Данила відвезли в Саратов, де його зразу прийняли в другий клас гімназії. Хлопець виявився настільки здібним і стараним, що відразу виділився з оточення своїх однолітків. На другий навчальний рік, при переході з третього в четвертий клас, йому дали «за успіхи» нагороду 1-го ступеня – похвальний лист і книгу («Лексикон»). І з цього часу, як свідчать архівні документи, він переходив з класу в клас з нагородами щорічно аж до закінчення в 1850 р. гімназії [3, с. 923].

З відзнакою він закінчив у 1854 р. історико-філологічний факультет і Санкт-Петербурзького університету, зі званням кандидата і нагородою – золотою медаллю за дисертацію на тему: «Про мову Руської правди». Повернувшись до Саратова, Данило Лукич активно включився в літературну діяльність. Значною мірою цьому сприяло перебування в Саратові М. І. Костомарова, який після розгрому Кирило-Мефодіївського братства відбував там заслання. Крім того, варто зазначити, що від природи наділений неабиякими літературними здібностями, Данило Лукич ще під час навчання в гімназії писав вірші, нариси, оповідання і навіть на прохання викладачів робив переклади народних пісень та казок латиною у віршованій формі.

Працюючи в Саратові, Д. Мордовець вже у своїх перших творах виступає гарячим поборником української мови та її права на самостійне існування і широке вживання. У пору розквіту його як історика і публіциста, перш за все, характерною залишалася тематика історичних подій, життя народних мас, їх хвилювання і протести. На фоні традиційних для офіційних істориків зображень «подвигів» і «мудрих» начинань

© Музика Юрій Володимирович – аспірант кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

царів, вельмож і полководців дослідження Д. Мордовця забезпечували йому успіх і надзвичайну популярність. Достатньо згадати, що на день святкування 50-річчя творчої діяльності письменника всім учасникам вручили список літературних творів, яких, за підрахунком його видавця П. Перевозникова, виявилось понад 129 урочистих томів [7, с. 951].

Про Чернігівщину як давній куточок історичної української землі Данило Лукич вперше дізнався від сімейства Костомарових. Дружина історика – Аліна Леонтіївна – мала маєток в с. Дідівці Прилуцького повіту, куди подружжя майже щорічно виїздило влітку на відпочинок. З того часу бажання побувати в цьому чудовому історичному краї не покидало Д.Л. Мордовця, про що свідчать його листи до Костомарових та інших мешканців Чернігова. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України знаходиться 47 листів, пов'язаних з перепискою Данила Лукича (ф. 21, 22, 63, 105, 170, 209), в яких він з 1867 по 1886 роки повідомляв про своє бачення процесів суспільно-політичного життя, літературну діяльність та бажання побувати на Чернігівщині.

Так, 18 травня 1881 р. Д.Л. Мордовець писав листа в с. Дідівці Прилуцького повіту – маєток Костомарових (Аліні Леонтіївні і Миколи Івановича) зі своєї подорожі: «Я борознив фіолетові хвилі Середземного моря, любувався і благоговів перед троянськими пагорбами, зворушливо ступав на землі, де стояв священний Іліон, був на батьківщині Гомера... А вчора бродив по берегу Ніла, в садах Хевида, під пальмами і кіпарисами... Сьогодні їду в Каїр – до пірамід, а там – в Яффу, в Іерусалим. Дихаю повітрям Африки» [4, с. 211].

Подібні листи періодично надходили в Дідівці упродовж всієї мандрівки. У них передбачалося, що Д. Мордовець, повертаючись додому, заїде в Дідівці, де подружжя Костомарових перебувало влітку 1881 року. Та, як видно з подальшої переписки, цього не сталося, бо Данило Лукич надовго затримався у своїй подорожі і поспішав на службу до С.-Петербурга.

В одній із своїх відповідей на листи в Дідовці дружина М.Костомарова писала: «Ми всі були у великому занепокоєнні і навіть у тривозі відносно Вас, стежили за вами упродовж всієї мандрівки, засвоювали собі із Ваших листів частину вашого враження – і чекали, чекали нових листів, але після Іерусалима, на жаль, загубили Вас із виду і стали турбуватися, і всілякі гадки гадати» [4, с. 203].

1882 року Д.Л. Мордовець здійснив таки свою мрію – під час подорожі по Закавказзю піднятися на гору Арарат. Мандрівка не пройшла безслідно. Він тяжко захворів (запалення легень) і тільки завдяки турботам відомого в Санкт-Петербурзі лікаря Д.І. Кошлякова вижив. Стан здоров'я вимагав подальшого відновлення, і лікар рекомендував курорт Ментон на південному узбережжі Франції.

Данило Лукич, послуховавши Д.І. Кошлякова, через усю Європу здійснив поїздку до знаменитого курорту, враженнями від якої поділився опісля у своїй книзі «Из прекрасного далека» (1884 р.). У Ментоні він познайомився і потоваришував з поетом В. Жемчужниковим та іншими визначними історичними постатями, про що писав у своїх листах до Костомарових.

Знаючи, що стан здоров'я М.І. Костомарова з кожним роком гіршає, Данило Лукич у листі від 4 березня 1883 р. писав: «Дорогий, глибоко поважний Миколо Івановичу, незмінний друг і товариш у цьому печальному і прекрасному житті! Як я радий був одержати сьогодні Вашого листа, живо нагадавшего мені Вас, а з Вами – стільки картин, стільки незабутніх епізодів із нашого життя, стільки думок і почуття, пережитих нами разом у час майже тридцятирічного знайомства» [4, с. 212].

Повертаючись з Ментону, як зазначає відомий дослідник творчості Д. Мордовця В. Момот, навесні 1883 р. письменник відвідав Костомарових у Дідовцях і недавніх своїх знайомих Тарновських у Чернігові: «Так він уперше познайомився зі справжньою Україною і був нею зачарований» [5, с. 211].

А ось як писав, повертаючись з Ментону, про своє враження від поїздки Україною Данило Лукич: «...Через Відень, Краків, Львів і Броди я потрапив у саме серце України – Київ... Професор Д.І. Кошляков, посилаючи мене в Ментон, поставив обов'язкову умову, щоб я не повертався зразу в Санкт-Петербург, а провів десь на півдні Малоросії.

Дізнавшись про це, Костомарови (Аліна Леонтіївна і Микола Іванович) запросили мене у свій маєток, у Полтавську губернію, верстах у чотирьох від Прилук... До них я і мав їхати з Києва. Я виїхав 2-го травня» [6, с. 512].

У своєму нарисі «Під небом України» Данило Лукич ділився своїми споминами від перебування на українській землі. У Дідівцях він гостював до 3 липня, тобто рівно два місяці. Яке ж враження справило на нього це перебування? Поїздка з Києва до Ніжина відбулася залізницею. Із вікон вагона він уважно придивлявся до навколишнього середовища, звернувши увагу на невеличкі групи людей з торбами за плечима, в основному жінок і дівчат, які йшли в бік Києва. То були селяни-богомольці. «На прощу», – зрозумів він. Так було і колись, за часів турецької неволі, Запоріжжя, чумакування, в інші тяжкі години в українських землях, – згадував історію письменник. «У Ніжині закінчився мій рейковий шлях, і я мусив звернути праворуч і їхати півднем на південь у напрямку Прилук», – пише автор [6, с. 513].

Далі знайомство з Чернігівщиною відбувалося з допомогою візничі. Тут перед Д. Мордовцем постала чарівна поліська природа з її квітучими левадами, пшеничними полями і буряковими плантаціями. Обабіч шляху тягнулися високі, старі, самотні верби і ветхі велетенські тополі – самотні вартіві, що оберігали історичний шлях цієї стародавньої землі.

У дорозі супутників застала ніч. «Місяць світив ясно і кидав фантастичні відблиски на білі хатки, і на темну зелень, і з'являлися фантастичні тіні від цих хаток, тополь, верб і вишневих садочків. У свою чергу уява надавала цим нічним картинам щось чарівне, казкове. Ночувати довелося в Прилуках» [6, с. 515]. У нарисі автора значне місце займає характеристика Прилук як маленького, скромного українського містечка, яке має своє історичне минуле і в цьому минулому – своя доля поезії. Д. Мордовець згадує прилуцьких полковників Горленків, протопопа Сімеона Адамовича, Якова Лизогуба, Івана Романовського, Івана Мазепу, про яких «неодноразово читав у літописцях, цих безсмертних поминальниках України» [6, с. 516].

Зі сходом сонця виїхали з Прилук. До самих Дідівців шлях лежав серед розкішної зелені, між хаток і вишневих садочків. Про Дідівці і своє перше враження Д. Мордовець пише: «А он з-під гори йде мені назустріч довга алея старих, велетенських тополе. Із-за тополь то там, то тут видніється житло. Це Дідівці. Он зелена криша садиби, надвірних будівель, верхівка церкви – все тоне в зелені, а зелень сама тоне в бліднорозовій тині квітучих яблунь, груш, вишень... У воротах садиби, широкий двір якої заріс свіжою, осяйною зеленню, мене зустрічають дружні обійми».

Про своє перше враження від М.І. Костомарова в Дідівцях автор пише: «З веранди, протягуючи руки наче Мойсей перед Чорним морем, сховався старець України. Ветхі ноги ледве держать, «очі не добачають»... А яким же він був двадцять років назад!» [6, с. 517]. Далі у своєму нарисі Данило Лукич подає в основному все побачене, пережите і закарбоване в пам'яті саме в Дідівцях. Чудовий сад, алейки й доріжки, усе село, що потопав в зелені, і навколо лунають багатоголосі мелодії українських пісень. Співають, наголошує автор, «переважно українки, співають в полі, за роботою, після роботи, коли йдуть на обід чи вечерю. Пісня – це їх подих, відпочинок, сила в роботі і радість» [6, с. 518].

Особливо вразила Данила Лукича прилуцька «вулиця». Так називали звичай, коли денні польові і городні роботи закінчені, корови подоєні, домашні справи завершені – і молодь поспішала на «вулицю», яка розпочиналася увечері і закінчувалася інколи за північ. Збиралася вона за селом або в самому селі, на просторому місці. «Вулиця» полягала, головним чином, у співах хором як дівчат, так і хлопців, молодіжних іграх, улаштуванні гойдалок, танцях під народні інструменти та гармонію. «Я отримував глибоке задоволення – сидіти увечері на балконі і прислуховуватися до цієї дивної мелодії української «вулиці», у той час, коли в найближчих кущах на всі лади заливалися солов'ї, а на низинах, по левадах і берегах річки Удай, тягнули свою безкінечну і незвичайно гармонійну мелодію хори жаб, з яких теж йшла своя «вулиця» [6, с. 531].

Сільська молодь з повагою ставилася до сімейства Костомарових і їхнього гостя. Їх часто запрошували на святкування урочистих подій, пов'язаних з народними звичаями та гуляннями. В останньому розділі свого нарису Д. Мордовець писав про

святкування «Віхи» та «Купала», яких не знають в центрі Росії. «Віху» улаштовують у ніч напередодні Трійці і святкують увесь наступний день, а інколи і більше. Данило Лукич уперше був присутній на такому дійстві і уважно спостерігав за процесом творення. Спочатку молодь розбрелась по селу в пошуках високих жердин для «Віхи», квітів для гірлянд і вінків, різної зелені, паклі для мотузок. Все це потрібно було за старовинним звичаєм красти по дворах селян під прикриттям ночі.

«І ось усі необхідні матеріали знесені на площу – дві великі жердини, які потрібно було зв'язати в одну мало не десятисаженню «Віху», зелень, клоччя, лопати для копання ями. Почалося плетіння гірлянд із зелені, зв'язування жердин, прядіння вірвовок із клоччя – і все це дружно, весело, зі сміхом, з жартами... Дівчата плели та в'язали гірлянди, парубки зв'язували жердини та копали яму. Яму викопали глибоку, що з неї не видно було навіть самого копальника» [6, с. 533].

Коли все було готове: яма викопана, «Віха» зв'язана і перевита зеленню, колесо, що закріплене на верху жердини, обвите гірляндами і квітами, спільне творіння дружно підняли і встановили нижнім кінцем у яму. Міцно закріплена, «Віха» гордо виділялася в темноті своєю величчю. Навколо неї розпочалися танці і хороводи. Усе це нагадало Данилу Лукичу танці навколо Перуна і язичницьку месу.

Запам'ятався Д. Мордовцю ще одно свято в Дідівцях – Івана Купала. Відбулося воно 23 червня напередодні різдвя Івана Предтечі. У селі відзначали його на Бакумовій горі. Як і перед «Віхою», «панів» завчасно запросила молодь села. Коли запалали вогні на горі, Костомарови з гостем вирушили в путь. «Ніч була темна, безлунна, але тиха і тепла. У зв'язку з темнотою, нашого поважного історика вели під руки, наче архіерея. Солов'ї й жаби вже припинили свої весняні концерти, і тільки здалеку стогнав у темряві вип-«бугай» птаха да коростелі десь відбивали темп своїми дзвінкими голосами» [6, с. 534].

З гори стало видно, що вогні горіли всюди, не тільки в селах, але і під Прилуками. «Така чудова картина можлива тільки в Малоросії», – промовив Микола Іванович. На самій вершині гори, в неглибокій улоговині яскраво палав великий сніп соломи. Навколо вогнища в мальовничому безладі юрилися парубки і дівчата. Поряд лунали жваві розмови та веселий сміх. Суть гри полягала в тому, щоб успішно перестрибнути через вогонь. Були як успішні, так і невдалі стрибки. Не обійшлося без обпалених брів, ніг і обличчя. Та молодь продовжувала біснуватися навколо вогнища. «Пани» підтримали молодь. Про себе Д. Мордовець пише: «Я теж визнав себе зобов'язаним принести мої ноги в жертву Перуну і Дажбогу і скавав через вогонь не гірше любого парубка» [6, с. 536].

Усі гості, крім Миколи Івановича, який, зіславшись на свій недуг, не брав участі в стрибках через вогонь, задоволені своєю участю і побаченим пізно поверталися додому. Для Данила Лукича ранок був таким же чарівним, як і ніч. Незважаючи на те, що на Бакумовій горі виднілися чорні місця, де вночі горіли купальські вогні, українські «чари», здавалося, продовжували носитися в повітрі. Під враженням побаченого і пережитого Данило Лукич, подумки звертаючись до суспільно-політичного життя в українських землях, пише: «Сумно, однак, думати, що північний вітер, холодне віяння якого стає помітно відчутним в останню чверть нашого сторіччя під теплим небом України, може внести зупиняючу вільний ріст стужу в природу і душу українця. Хай якнайкраще живе в нас надія, яка переходить в упевненість, що народи з багатою історією в їх минулому і своєрідною культурою і творчістю духу в сучасному – у майбутньому не зазнають печальної участі....» [6, с. 537]. З липня 1883 р. в чудову місячну ніч Данило Лукич з найкращими побажаннями в дорогу залишав поетичну українську землю, повертаючись в С.-Петербург.

На жаль, нам не вдалося підтвердити джерелами версію В.Момота про те, що, перебуваючи в Дідівцях, Данило Лукич відвідач Чернігів і зустрічався зі своїми знайомими Тарновськими. Натомість завдяки листуванню з відомими діячами українського історико-літературного процесу другої половини XIX ст., які проживали в Чернігові, ми маємо можливість з'ясувати характерні риси та особливості життя і творчості обраної нами непересічної особистості письменника та історика.

Так, тісні зв'язки поєднували Данила Лукича з Борисом Грінченком, який, від-

давши дванадцять років справі народної освіти, став письменником, вченим, громадсько-політичним діячем і активним борцем за українське національне відродження.

Як до визначного знавця української літературної мови звертався до нього Д. Мордовець з проханням літературного редагування та видання своїх творів українською мовою, в тому числі історичної праці «Сагайдачний».

В одному зі своїх листів (від 29 лютого 1884 р.) Борис Дмитрович пропонував авторові видати його працю в Галичині [7, с. 1].

У Чернігівському обласному державному архіві зберігається 15 листів Б. Грінченка до Д. Мордовця, написаних з 1884 по 1896 роки, в тому числі безпосередньо з Чернігова, де Борис Дмитрович працював у губернській земській управі, три листи. У першому з них, від 15 березня 1894 р., мова йде про заснування в С.-Петербурзі «Товариства імені Т.Г.Шевченка», до складу якого поряд з Д. Мордовцем входили В. Тарновський, М. Кропивницький, М. Старицький, Д. Яворницький та ін. Б. Грінченка особливо зацікавило повідомлення про те, що Товариство, відповідно статуту, видаватиме книги та організовуватиме школи для вивчення української мови [7, с. 20]. Другий лист від 28 вересня 1895 р. про дату вшанування 25-річчя літературної і театральної діяльності М. Кропивницького. Б. Грінченко цікавився порядком, присутніми та характером привітання ювіляра [7, с. 21]. Третій лист від 21 березня 1896 р. У ньому Б. Грінченко повідомляє Д. Мордовця про те, що в Чернігові він розпочав видавничу діяльність. Як зазначається в листі, «друкувати книжки для народу та й для «панів», втім, для «панів» тільки інколи, а найбільш для народу». До однієї з книжок він включив оповідання Данила Лукича «Дзвонар», а ще друкує книжечку «Криничка» для дітей. Лист завершується запрошенням до співробітництва та повідомленням про те, що друкується другий том із трьохтомника Б. Грінченка «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседских с ней губерниях» [7, с. 22-23].

Важливу інформацію щодо літературної спадщини Д. Мордовця і Чернігівщини подає П. Стебницький, письменник, публіцист і громадсько-політичний діяч, в часописі «Украина» у № 9 за 1907 рік, у статті «З архіву Д.Л. Мордовця» [8, с. 285]. Виявляється, що після смерті Данила Лукича, коли розпечатали недоступні навіть близьким родичам архівні (поки не скінчилася формальна спроба зі спадщиною небіжчика) постало питання, як дати лад матеріалам, що зберігалися у нього.

Спочатку весь той архівний матеріал поділили на дві частини: загальноросійського та українського змісту. З другої частини виділили все, що стосується української літератури й мистецтва та пов'язаним з ними іменем Данила Лукича, адресували його в дарунок Чернігівському музею В. Тарновського. Всю іншу літературу українською мовою віддали бібліотеці «Товариства імені Т.Г. Шевченка» в С.-Петербурзі, де Д. Мордовець був заступником голови, для допомоги студентам вищих навчальних закладів Південної Росії [8, с. 285].

Вважалося, що Чернігівський музей, діставши подаровані йому речі, розмістить їх так, щоб вони утворили окремий відділ, в якому б можна побачити і зрозуміти роль Д. Мордовця в українському літературному русі. Серед книг для музею були такі, що мали на той час вже бібліографічну цінність і старі видання й альманахи письменників: А. Корсуна, А. Метлинського, М. Максимовича, Б. Тополі, І. Карпенка та ін. Значна частина книжок була з автографами. Та найбільшу цінність мали, звичайно, рукописи. До них перш за все належали шість невеличких альбомів-зшитків. У ці альбоми Д. Мордовець вписував твори українських письменників з друкованих і рукописних оригіналів, прикрашаючи окремі сторінки малюнками та орнаментами.

Зшитки супроводжуються приписками Д. Мордовця про те, звідки він брав ці твори, і якщо то були сумнівні рукописи, то зазначалося «З оригіналом не ручаюсь». У передмові до шостого зшитку автор наголошує на важливості української мови як для спілкування, так і для літературної творчості: «Хороша вона настільки, наскільки хороше всяке творіння Боже, не створене, не збезечене чужоземщиною, незаплямоване ганьбою пригноблення... вона чиста, як чиста вода, що переливається в яскравому джерелі» [8, с. 290].

Отже, аналіз змісту книжного зшитку дає підстави стверджувати, що вони були предметом становлення творчої лабораторії письменника. На творах, занесених до

них, Д. Мордовець вчився теорії і практики літературної справи. Якщо до цього додати, що вірші часто потрапляли до зшитків прямо з авторських рукописів, то вони тією чи іншою мірою характеризували уподобання молодого літератора. Про те, що зшитки робилися Данилом Лукичем в молоді роки, свідчить і хронологія самих записів.

У контексті зазначеного нами здійснена спроба простежити, як з'явилася визначена комісією спадщина Д. Мордовця на Чернігівщині. З'ясувалося, що навесні 1907 р. матеріали надійшли до Музею українських старожитностей В. Тарновського як пожертва від онуки Данила Лукича Н.І. Пальчикової [10]. Книга пожертвувань, в яку були занесені ці матеріали, не збереглася. У 1948 р. матеріали Д. Мордовця занесені в інвентарну книгу за №Ал-526, на них було складено колекційний опис №39, до якого увійшло 489 одиниць зберігання. Крім архіву Д. Мордовця, сюди були помилково занесені матеріали з колекції В. Тарновського і щоденник Шишацького-Гліліча, книжка Л. Глібова, світлини М. Садовського, М. Заньковецької, М. Драгоманова. Всього 12 од. Архів Данила Лукича нараховував 477 од.

Згідно з розпорядженням Комітету зі справ культурно-освітніх установ УРСР від 19 березня 1949 р. за №1459/4 архівні матеріали Д. Мордовця в кількості 338 одиниць були передані Чернігівському літературно-меморіальному музею М.М. Коцюбинського. Акт видачі №3 від 7 квітня 1949 р. У Чернігівському обласному історичному музеї залишилося 139 одиниць. Після передачі матеріалів Данила Лукича музею М.М. Коцюбинського інвентарний номер Ал-526 був погашений, 110 одиниць серпнем 1948 р. були записані за інв. №№ Ал-606 – 9 од., 687 – 12 од., 691 – 1 од., 692 – 3 од., 694 – 2 од., 701 – 1 од., 702 – 4 од., 703 – 12 од., 707 – 4 од., 708 – 22 од., 709 – 8 од., 710 – 2 од., 713 – 2 од., 717 – 2 од., 718 – 1 од., 725 – 1 од., 726 – 1 од., 727 – 1 од., 728 – 1 од.

Зі 110 одиниць актом від 22 червня 1953р. з фондів Чернігівського обласного історичного музею до Чернігівського обласного архіву МВС було вилучено 19 листів до Д. Мордовця: інв. № Ал-690 – 12 листів Б. Грінченка: Ал-692 – 3 листи М. Грушевського, Ал-707 – 4 листи М. Вороного. Всього 19 одиниць. Залишилося в ЧОІМ – 91 одиниця. Друга частина матеріалів Д. Мордовця з погашеного інвентарного номера Ал-526 у кількості 29 од. була записана у 1986 р. до інв. № Ад-1933 (колекційний опис №225), при тому кількість одиниць збільшилась за рахунок детального опису предметів: Ад-1933/14 – 1 од., /11 – 1 од., /16 – 2 од., /12 – 1 од., /17 – 2 од., /15 – 1 од., /8 – 6 од., /9 – 9 од., /13 – 1 од., /10 – 1 од., /21 – 1 од., /20 – 55 од., /22 – 9 од., /18 – 24 од., /7 – 18 од., /2 – 1 од., /113 – 1 од., /93 – 1 од., /6 – 1 од., /3 – 1 од. Всього 137 одиниць. Отже, в Чернігівському обласному історичному музеї ім. В.В. Тарновського зберігається 228 одиниць матеріалів Д. Мордовця, в основному рукописи, епоси, рецензії, світлини тощо [11].

Таким чином, на Чернігівщині, в обласному історичному музеї ім. В.В. Тарновського і літературно-меморіальному музеї М.М. Коцюбинського зберігається значна частина багатой історико-літературної спадщини Данила Лукича, яка чекає на майбутніх дослідників. У своїй статті ми лише накреслили шлях до тих джерел, які дадуть можливість глибше зрозуміти і широко показати коло інтересів талановитого письменника та історика, який палко любив українську землю і її народ, вивчав його минуле й опікувався сучасним і майбутнім, своєю творчою діяльністю дбав про щасливе й заможне життя українців.

1. Панов С. Д.Л. Мордовцев и его историческая проза // С. Панов // Д.Л. Мордовцев «За чьи грехи?»; «Великий раскол». – М.: издательство Правда, 1990. – 624 с.
2. Кауфман А.Е. Д.Л. Мордовцев (из личных воспоминаний и рассказов) / А.Е. Кауфман // Исторический вестник. – 1910. – №10. – С. 225-234.
3. Юдин П. Мордовцевы в Саратове (новые материалы к биографии) / П. Юдин // Исторический вестник. – 1907. – №3. – С. 922-938.
4. НАН України. – Ф.ХХІІ, спр. 199-400, с. 212. Листи Мордовця Д.Л.

5. Мамот В.С. Д.Л. Мордовцев писатель-демократ. Дис....канд.филол. наук. 10-01-01. – М., 1984. – 230 с.
6. Мордовцев Д.Л. Под небом Украины / Д.Л. Мордовцев // Исторический вестник. – 1884. – С. 612.
7. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). ф. 1082, оп. 1, спр. 2.
8. Стебницький П.Я. З архіву Д.Л. Мордовцева / П.Я. Стебницький // Україна. – 1907. – №9. – С. 285-310.
9. Глинский Б.Б. Литературная деятельность Д.Л. Мордовцева / Б.Б. Глинский // Исторический вестник. – 1905. – №2. – С. 944-951.
10. Черниговское слово – 1907. – №175. – С. 2, Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – №6. – С. 111.
11. Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського (ЧОІМ). Матеріали Д.Л. Мордовця інв. №Ал-526.

Статья посвящена пребыванию Д.Л. Мордовцева – писателя, историка, этнографа и публициста на Черниговщине, о которой он впервые узнал от семейства Костомаровых. Жена Н.И. Костомарова Алина Леонтьевна имела имение в с. Дедовцы Прилуцкого уезда, куда супруги почти ежегодно летом выезжали на отдых. Сюда в 1883 году был приглашен Д.Л. Мордовцев, о своем впечатлении от пребывания в Дедовцах он написал в очерке «Под небом Украины».

Ключевые слова: Украина, Прилуки, Дедовцы, письма, летописи, казачество, народные традиции, обряды.

D.L. Mordovets as an adherent of ukrainian language and its right for independent existence and widespread use, was supporter of Ukrainian cossack state, as evidenced by essay «Under the sky of Ukraine». Important information concerning literary creativity of D.L. Mordovets and relations with Chernihiv region submits P. Stebnytskiy in the journal «Ukraine» of 1907 in the article «From the archive of D.L. Mordovets». It turns out that after death of Daniel Lukich question appeared how to organize materials stored in the archives that were discovered. First, all the archival materials were divided into two parts: russian and ukrainian content. Everything about ukrainian literature and art associated with the name of Daniel Lukich was allocated from the second part and addressed to the Chernihiv museum of V. Tarnowsky as a present. All the other literature in ukrainian was given to the library «Shevchenko Society» in St. Petersburg.

It was believed that Chernihiv museum, having received presented stuff, place them so that they form a separate section, where you can see and understand the role of D. Mordovets in ukrainian literary movement. Among the books for the museum were such that already had bibliographic value at that time, old editions and anthologies of writers.

We attempted to see how the heritage of D. Mordovets appeared in Chrnihiv region which was determined by comission. It was found that in the spring of 1907 materials were received by the Museum of ukrainian antiquities of V. Tarnowsky as donation from granddaughter of Daniel Lukich N.I. Palchikova. Book of donations, which contained these materials, was not preserved. In 1948 the materials of D. Mordovets listed to the inventory book by the number Al-526. These materials formed collection description № 39, which included 489 storage units. According to the resolution of Committee in affairs of cultural and educational institutions of Ukrainian SSR on March 19, 1949 by number 1459/4 archival materials of D.L. Mordovets in amount of 338 units were transferred to Chernihiv literary memorial museum of M.M. Kotsubynsky. The rest of the materials is stored in Chernihiv regional historical museum of V.V. Tarnowsky, basically it is letters, manuscripts, photos etc. Consequently, in Chernihiv region, in the regional historical museum of V.V. Tarnowsky and literary memorial museum of M. Kotsyubynsky is preserved a significant part of rich historical and literary heritage of Daniel Lukic, which awaits for its future researchers.

Key words: Ukraine, Priluky, Didivtsi, letters, chronicles, cossacks, folk customs, rites.

ЮВІЛЕЇ

*До 100-річчя Чернігівського національного педагогічного університету
імені Т. Г. Шевченка*

УДК 37(09)(477.51) «1929/1931»

Анатолій Боровик

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ЗА ДИРЕКТОРА М. А. БАЛИЦЬКОГО (1929 – 1931 рр.)

Увазі читача пропонуються маловідомі сторінки історії Чернігівського інституту соціального виховання початку 30-х років XX ст. Мова йде про період управління вузом М.А. Балицьким

Ключові слова: Чернігівський інститут соціального виховання, М.А. Балицький, новий навчальний план.

За майже сторічний період діяльності Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка відбулося багато змін не лише в назві, структурі його підрозділів, а й у керівництві цим навчальним закладом. У даній статті мова піде про короткий епізод з історії інституту та про одного з двадцяти його керівників.

Михайло Антонович Балицький народився у 1891 р. у с. Королівці на Галицькому Покутті, нині територія південно-східної частини Івано-Франківської області. З 1902 р. навчався у Чернівецькій гімназії, яку закінчив у 1910 р. У цьому ж році вступив на філософський факультет Чернівецького університету. Після його закінчення у 1914 р. був призначений на роботу учителя до української гімназії у Чернівцях. Однак приступити до роботи не зміг у зв'язку із мобілізацією до австрійської армії.

З 1915 р. до 1918 р. проходив військову службу у військовій канцелярії у м. Відні. У цей час мав змогу працювати у бібліотеці Віденського університету та відвідувати семінари з метою поповнення філософських знань. Після демобілізації у 1918 р. працював протягом року учителем гімназії у м. Станіслав (нині – Івано-Франківськ).

З окупацією Західної України поляками переїхав до радянської України, де перебував як політемігрант. У 1927 р. отримав радянське громадянство.

У 1920 р. вступив до КП(б)У, з цього ж року працював у Галицькому ревкомі на освітній ниві й у видавництві. Згодом його з групою освітян ЦК КП(б)У направляє у розпорядження Народного комісаріату освіти, де до кінця 1921 р. працював інструктором комісаріату та редактором Бюлетеня Народного комісаріату освіти.

У грудні 1921 р. був направлений на роботу на Поділля. Відразу працював у м. Вінниці завідувачем губерньської профосвіти та лектором Інституту народної освіти. У 1922 р. переїхав до Кам'янця-Подільського, де працював завідувачем окружної профосвіти, керував політосвітою, завідував педагогічними курсами, працював лектором ІНО, робфаку і художньо-промислового технікуму, завідував партосвітою при окружній партшколі. У 1924 р. повернувся знову до м. Вінниці, де трудився губернським інспектором педагогічної освіти. З 1925 р. до 1927 р. працював директором та лектором Могилів-Подільського педтехнікуму.

© Боровик Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Із січня 1928 р. до жовтня 1929 р. викладав у Київському інституті народного господарства.

25 жовтня 1929 р. призначений на посаду ректора та штатного викладача історичного матеріалізму Чернігівського інституту народної освіти [1, арк. 9–9 зв.]. Проте невдовзі як назва інституту, так і посада керівника вже мали інші назви.

Саме в даний час Наркоматом освіти було здійснено ряд змін у внутрішньому розпорядку педвузів і технікумів, запроваджено безперервний тиждень і безперервний навчальний рік, скорочено терміни освіти. Набір на навчання здійснювався 2 рази на рік – 1 травня і 1 вересня, на канікули студентів відпускали неодноразово. Навчальний рік продовжувався 10 місяців і поділявся на 2 семестри, які в свою чергу – на навчальні цикли, кожний по 6 декад (3 декади для теоретичних занять, 2 – для практичних і 1 для консультаційної роботи). Такий розпорядок існував до 1932 року і був відмінений як такий, що не виправдав себе [2, с. 218].

Відбулися зміни і в керівній ланці навчальних закладів. Рішенням листопадового 1929 р. Пленуму ЦК ВКП(б) виборність ректорів, проректорів, деканів замінялася їхнім призначенням. Керівник вузу називався вже не ректором, а директором, правління при ректорі замінювалося вченою радою як дорадчим органом, до складу якого входили викладачі, представники партійної, профспілкової і комсомольської організації [3, с. 219].

З 1930 р. після попередньої підготовки була проведена уніфікація вищої і спеціальної середньої освіти СРСР, у тому числі й педагогічної освіти. Директиви партії з цього питання законодавчо були закріплені в постанові ЦВК і РНК СРСР від 23 липня 1930 р. «Про реорганізацію вищих шкіл, технікумів і робітфаків», у постанові РНК УСРР від 11 серпня 1930 р. «Про реорганізацію мережі і системи педагогічної освіти» [4, с. 195].

На 1 листопада 1930 р. в Україні замість дванадцяти багатогалузевих інститутів народної освіти створили тридцять дев'ять педінститутів, із яких 24 – були інститутами соціального виховання. Педінститути, як і раніше, випускали спеціалістів з вищою освітою, термін навчання в них був чотири роки, а в інститутах соціального виховання – три роки [5, с. 196]. Випускники інститутів соціального виховання здобували незакінчену вищу освіту.

За постановою РНК з 22 липня 1930 р. Чернігівський інститут народної освіти було перетворено на інститут соціального виховання, що мав готувати педагогів для другого концентру трудової школи, шкіл селянської молоді та фабрично-заводських семирічок. У своєму складі він мав шкільний факультет з відділами: суспільствознавчим, техноматематичним і агробіологічним [6, арк. 7].

Рада інституту вирішувала важливі питання діяльності вузу. Створені замість циклових комісій кафедри виконували навчально-методичну і наукову роботу інституту. У плані соціально-методичної роботи діяли принципи соцзмагання та удариництва. Студенти працювали за бригадним методом навчання [7, арк. 22].

Соціально-економічний відділ мав два підвідділи: історико-економічний та мови й літератури. На історико-економічний підвідділ і підвідділ мови й літератури в перший рік існування ЧІСВ вступили по тридцять осіб [8, с. 16].

З осені 1930 р. в інститутах народної освіти замість циклових комісій почали утворюватися кафедри [9, с. 19].

Щоб готувати вчителів без відриву від виробництва, з 1 жовтня 1931 р. в інституті було відкрито заочний відділ [10, с. 21].

Головною проблемою навчального закладу в зимовий період була низька температура в аудиторіях та лабораторіях, яка доходила до трьох градусів тепла [11, арк. 110]. Наряди на паливо виконувалися лише частково, крім того, не вистачало засобів його доставки.

У січні 1930 р. відбулася Всеукраїнська нарада з питань підготовки педкадрів. На ній було вирішено складати навчальні плани педвузів і технікумів так, щоб близько половини навчального часу студенти проходили педагогічну практику безпосередньо в школі та на виробництві. У зв'язку з цим питома вага практичних занять у педвузах і технікумах збільшилася з 38% у 1930 р. до 47% у 1931 р. [12, с. 214]. Кількість годин, відведених на теоретичні заняття, зменшувалась.

Відбувалося значне зменшення лекційних годин і змінювалася роль та значення

лекцій. Основним завданням лектора було «введення студента в тему», зосередження його уваги на вузлових питаннях, розкриваючи їх на основі найновіших досягнень науки.

Як один із методів пропонувалося запровадити активну консультацію для підготовки студентів до конференції, допомога студентам усвідомити й чітко засвоїти найскладніші питання теми.

У 1929–1930 навчальному році на Чернігівському факультеті соціального виховання ще не було сталого розкладу занять, але він був на факультеті комплексників. Це дало позитивні результати: зменшилася кількість прогулів студентів, покращилася дисципліна, було удосконалено облік їхньої роботи. Цього не можна було сказати про факультет соцвиху. Там за першу декаду травня прогули становили 84 людиноднів, а академзаборгованість ліквідовувалася дуже повільно [13, арк. 17].

У наступному навчальному році факультет соцвиху переходив на сталий розклад занять. Завідувачі факультетів повинні були стежити за відвідуванням занять як лектурою, так і, в першу чергу, студентами. Раз на декаду директору інституту подавалися звіти про відвідування занять та про хід ліквідації академзаборгованості [14, арк. 17].

Викладання основ індустріального і сільськогосподарського виробництва тісно пов'язувалося з працею студентів у майстернях та на дослідних ділянках і безпосередньо на підприємствах.

До 1929 р. на всіх курсах інститутів і технікумів педпрактика була пасивною (на першому і другому курсах – по одному тижню на семестр, на третьому курсі – по 2 тижні). На останньому курсі студенти давали уроки в школі самостійно протягом 3-х тижнів. В урядових постановах було поставлено завдання посилити політехнічну підготовку нового поповнення учительства. У педвузах збільшили час на виробничу практику, почали більше уваги приділяти організаційно-методичній стороні її проведення. Багато уваги приділялося суспільно-політичній практиці. Для цього студентам-практикантам доручалося вести виховну роботу серед молоді й дорослого населення, брати участь у роботі культосвітніх установ, художній самодіяльності та ін. Для проведення виробничої практики педвузи й технікуми прикріплювалися до установ і підприємств [15, с. 218].

Прикладом суспільно-корисної роботи була робота, започаткована студентами Чернігівського ІНО навесні 1929 р. Для допомоги селянам у проведенні посівної кампанії студенти організували сільськогосподарські курси в селах, де щосуботи читали лекції з питань сільського господарства. У м. Чернігові вони створили товариство «Геть неписьменність», яке нараховувало понад 200 чол., зробили перепис усіх неписьменних і допомогли організувати їхнє навчання. У 90 групах ліквідації неписьменності, що охоплювало 313 чоловік, працювало 120 студентів [16, с. 222].

З початком 1930–1931 навчального року в ЧІСВ уводилася безперервна виробнича практика, що проводилася у школах та на підприємствах округи. До того був виробничий мінімум, без виконання якого не переводили на вищі курси. Студенти інституту проходили виробничу практику на шести індустріальних підприємствах м. Чернігова, у 63 колгоспах області, у майстернях та дослідних ділянках [17, арк. 107].

Протягом трирічного навчання в інституті на теоретичні заняття відводилося 60 декад і на практику – 30 декад. Якщо взяти до уваги недостатню загальноосвітню підготовку вступників, то така кількість часу на теоретичні заняття була недостатньою і не давала можливості всім студентам набути глибокі й міцні знання. До того ж не було єдиних навчальних програм, тому кожний викладач інституту щороку складав самостійно програму з предмета, який він викладав. Ці програми обговорювали і затверджували на кафедрах. На якість підготовки вчителів негативно впливав бригадно-лабораторний метод навчання. До того ж велику кількість студентів відривали від навчання – відряджали на село уповноваженими і в складі різних бригад з мобілізації коштів, контрактиції, для перевірки роботи шкіл, для проведення сільськогосподарських кампаній, а також уповноваженими з мобілізації підвід для перевезення торфу до інституту тощо [18, с. 23].

Для розширення зв'язків із педагогічними колективами шкіл в інституті

організовувалися лекції і семінари для вчителів м.Чернігова і області з питань педагогічної теорії й практики політехнічної школи з вивчення і застосування в школі нових методів і організаційних форм роботи [19, арк. 130].

За директорства М. Балицького з'явився один з напрямків підготовки викладачів навчальних закладів. Він полягав у тому, що кращих студентів випускних курсів інститутів соціального виховання кафедри пропонували для подальшого навчання у аспірантурах. Їх називали «висуванцями». Так, на засіданні «голів катедр», так називали у той час завідувачів кафедр, 7 травня 1931 р. директор інституту М. Балицький пояснював, що висувати на навчання до аспірантури потрібно «не тих, хто сам хоче, а тих – кого можна запропонувати» за кращими результатами в навчанні. Для цих студентів були створені семінари підвищеного типу, які б давали змогу за 1 – 2 місяці підготувати студентів з профільних дисциплін та іноземних мов. При кафедрах були організовані також гуртки підвищеного типу для підготовки до вступу в аспірантуру [20, арк. 4–7]. Викладачі інституту також займалася розробкою й удосконаленням навчально-виробничих планів, розробляли методику виробничого навчання, складали нові навчальні плани.

Адміністрація інституту організовувала для студентів екскурсії по території СРСР. Так, у червні 1930 р. були проведені екскурсії до заповідника Асканія-Нова, а також до Москви й Ленінграда. Вони передбачали завдання краєзнавчого характеру, а також ознайомлення з виробництвом [21, арк. 86].

На початку 30-х років ситуація з навчально-матеріальною базою в інституті соціального виховання була досить напруженою. Приміщення для навчання були не досить підготовленими, не вистачало підручників і навчальної літератури. Крім того, була велика проблема з житлом. Не вистачало приміщень для розміщення студентів. Щоб якось вирішити цю проблему, керівництво інституту намагалося розселяти студентів по квартирах. У випадку, коли студент мав власну сім'ю, керівництво намагалося надавати в розпорядження студентів так звані сімейні квартири.

Гуртожитків на всіх не вистачало. Дирекція інституту з цього питання неодноразово зверталася з проханнями про допомогу до міськради [22, арк. 15]. Але дана проблема на той час була досить гострою не тільки для Чернігівського інституту соціальних, а й для інших українських вищих закладів освіти, і це питання було на контролі в НКО України. Втім міськрада через обмеженість власних ресурсів не могла повністю задовольнити потреб вузу.

На підставі розпорядження Ради Народних Комісарів від 13 жовтня 1929 р. пролетарське студентство повинно було забезпечуватися квартирами за рахунок площі із загального міського житлового фонду. Але часто, коли сімейні студенти зверталися до міськради для отримання сімейних квартир, міськрада відмовляла у такому проханні. У такій ситуації дирекція інституту зверталася до міськради з проханням надати для сімейних студентів окремий будинок, якщо такий звільниться від ліквідації окружних установ [23, арк. 117].

Проблема була не тільки із забезпеченням студентів житловою площею, а й навіть із забезпеченням гуртожитків найелементарнішим – ліжками. Інститут мав гостру потребу в них. Студенти за браком ліжок спали на столах або навіть на підлозі. Для забезпечення цієї потреби восени 1930 р. через посередництво матеріальної групи НКО, що займалася питанням матеріального забезпечення освітніх закладів, замовили у Харківського заводу ХАРТРЕМАС тридцять ліжок [24, арк. 128].

Щодо робітфаківців, то гуртожитком і стипендією забезпечувалися слухачі другого та третього курсу денного навчання. Стипендію отримували тільки курсанти четвертого курсу вечірнього і районного робфаків. Курсантів першого курсу денного робфаку та першого, другого і третього курсу вечірнього та районного робфаків стипендіями не забезпечували, тому що ці студенти працювали на виробництві і одержували зарплату.

В інституті працювала студентська їдальня. Вона знаходилася у підпорядкуванні Центрального робітничого кооперативу. Але їдальня була погано забезпечена харчами [25, арк. 9].

До січня 1930 р. студенти робфаку отримували стипендію в розмірі 23 карбованців на місяць. Починаючи із січня 1930 р., стипендія видавалася в розмірі 32 карбованців, але це все одно не задовольняло необхідного мінімуму на прожиття.

Побут і умови життя студентів та викладачів були досить скромними. Але адміністрація інституту робила все можливе для забезпечення цих потреб. Студентам видавали спеціальні кредити на одяг. Сімейні студенти отримували спеціальну сімейну стипендію, а сліпі студенти отримували стипендію на 80% більшу від звичайної [26, арк. 1, 29].

Студенти підготовчої групи не отримували державної стипендії. Тому практикувалася спецдопомога найбіднішим слухачам підготовчої групи. Така допомога могла становити до 500 крб. На проїзд залізницею студентам видавали посвідки, щоправда, на всіх їх не вистачало. Харчів також бракувало, тому видавали в борг не тільки одяг, а й продукти [27, арк. 83, 113].

На початок 30-х років в ЧІСВ була вже досить багата бібліотека, яка налічувала 52580 книг [28, арк. 1 зв.]. В інституті діяли фізичний, математичний, хімічний, педагогічний і зоологічний кабінети, «живий куточок». Крім того, до інституту входила сільськогосподарська частина, що складалася з біологічного садка, дослідних земельних (городніх) ділянок, сільськогосподарського музею і двох майстерень [29, с. 20].

М. А. Балицький керував інститутом майже два роки, коли радянська школа ще здійснювала навчально-виховний процес за комплексними програмами. Дана система роботи передбачала особливу увагу виробничому навчанню, а не вивченню школярами основ наук. Ось тому випускники шкіл мали недостатню загальноосвітню підготовку, і їм складно давалось подальше навчання у вузах та технікумах. Набір студентів до цих навчальних закладів проходив два рази на рік – весною і восени без вступних іспитів. Звітуючи про роботу Інституту соціального виховання за 1930 – 1931 н. р., директор М. А. Балицький вказував на значну перешкоду в роботі інституту, «недостатню підготовку студентів», особливо тих, що «вступили навесні минулого року і восени цього року», які не мали достатніх знань з навчальних дисциплін. Крім того, ускладнювалася робота і за відсутності підручників та іншої навчальної літератури [30, арк. 100].

Успішність студентів викладачі визначали за двобальною системою – «зараховано», «не зараховано». Так, студенти першого курсу осіннього набору за результатами літньої сесії мали успішність 81%, а другого курсу весняного набору – 78%, інші студенти мали негативну успішність [31, арк. 101].

Започаткування кафедр у ЧІСВ відбулося після наради викладачів 18 січня 1931 р. Директор інституту М. Балицький пояснив викладачам, що у навчальному закладі дозволено працювати 11 кафедрам. На початковому етапі їхнього існування 39 викладачів інституту працюватимуть на 8 кафедрах: історико-економічних дисциплін, педагогіки, дидактики, хімії, агробіологічних дисциплін, мови і літератури, техноматематичних дисциплін та діамату.

12 квітня 1931 р. на засіданні викладачів інституту обговорювалися перші підсумки роботи кафедр. Так, завідувач економіко-історичної кафедри т. Кошарнівський зауважив, що через перевантаження громадською роботою викладачів історії їх неможливо зібрати на засідання кафедри. Він запропонував наказом директора призначати дні засідання кафедр. Цю пропозицію підтримали завідувачі інших кафедр. Вони також запропонували навчальній частині скласти графік семінарів завідувачів, а також надавати їм методичну допомогу [32, арк. 3].

Проте, як указував у своєму річному звіті директор, кафедри ще на кінець навчального року не змогли «розгорнути свою роботу як слід». Причинами цього, він вважав, були запізніле оформлення самих кафедр (уже в процесі навчального року) та відсутність досвіду організації роботи викладачів на кафедрах.

За штатним розписом інституту того часу значилися викладацькі посади від професора до асистента. Так, на посаді професора працював один викладач, а саме колишній директор інституту С. І. Воробйов, який не мав наукового ступеня і вченого звання, але мав значний досвід роботи. На посаді виконувачів обов'язків професора працювало вісім викладачів, шістнадцять – на посадах доцентів та чотирнадцять – на посадах асистентів [33, арк. 182–184 зв.]. Усі вони не мали наукових ступенів і вчених звань. Разом з тим через відсутність викладачів у інституті не виконувались навчальні плани. Так у 1930 – 1931 н. р. не викладались шість дисциплін (теорія радянського

господарства і економічна політика, педагогіка І курс, основи індустріального виробництва, всесвітня історія, історія народного господарства та основи політехнізму).

М.А. Балицький вважав, що значний вплив на невиконання навчальних планів мали й інші причини, а саме: перехід інституту на нові навчальні плани, часті відрядження студентів на села та боротьба з повинню, скорочення навчального року на основі відповідного розпорядження Народного Комісаріату Освіти.

У зв'язку з переходом інституту на нові навчальні плани виникли проблеми в організації педагогічної практики. В один і той же час до шкіл м. Чернігова з'явилися студенти першого та другого курсів у кількості 240 чоловік. Це призвело до переважання шкіл студентами й неможливості виконати поставлені перед ними завдання. Педпрактика в сільських школах виявила те, що студенти другого курсу ще не мали достатньо методичних знань, а окремі студенти не володіли достатньою кількістю теоретичного матеріалу. Студенти виявились не підготовленими в питаннях з політехнізації. Трьохкурсники також мали проблеми в організації педпрактики. Багато студентів працювали не за своїм фахом, а заміняли відсутніх у школах учителів. Директори шкіл не бажали виконувати завдань педпрактики, а намагались використати студентів для потреб школи [34, арк. 105–107].

Крім педагогічної, студенти проходили й виробничу практику. Так у 1931 р. для проходження практики студенти поділялися на бригади по 6 – 7 чоловік. Перший етап практики проходив на дослідних ділянках з 21 травня по 8 червня. До бригади Галини Шкуренко входили Р. Мяснікова, В. Бейліна, Н. Різницька, Д. Волошина та Т. Котова-Коган. Студентки протягом трьох тижнів висадили розсаду капусти та здійснювали її прополку в парниках, сіяли бавовну і кунжут, висадили розсаду баклажанів, поливали парники, перебирали картоплю, а потім її садили. У ботанічному саду вони обрізали сухі гілки на деревах та обкопували їх. Періодично відбувалась прополка висаджених ними участків ділянок. Кожного дня студентки мали конкретні завдання. Про їхнє виконання бригадир робила записи у щоденнику виробничої практики. Робочий час тривав шість годин. Інколи він переривався через високу температуру й продовжувався у вечірній час. Керівник практики Савицький періодично розповідав про різні технології вирощування рослин, а також показував дію городньої сівалки [35, арк. 15–25].

Другий етап практики студентки проходили у столярній і слюсарній майстернях інституту з 16 по 21 червня. У столярній майстерні студентки познайомилися з різними інструментами по обробці дерева. За завданням ботанічного кабінету студентки стругали дощечки різного розміру, обрізали та прибивали їх до планок. Особлива увага зверталась на дотримання техніки безпеки в ході виконання робіт, а також на підготовку до роботи інструментів та підтримування в чистоті свого робочого місця.

За період роботи в слюсарній майстерні студентки виконували такі види робіт: з дроту виготовляли різні геометричні фігури та запаювали їхні кінці, учились виточувати деталі на токарному верстаті, у кузні сліdkували за виготовленням болтів та загартовуванням металу. Крім того, для них була проведена лекція про бетонування та показано, як воно відбувається [36, арк. 2–12].

Проведення даної практики вважалось одним з важливих напрямків у політехнізації процесу навчання, коли студенти виконували різного роду роботи у промисловому і сільськогосподарському виробництві. Студенти також знайомилися з виробничими процесами на підприємствах м. Чернігова.

За директора М.А. Балицького дещо покращилося забезпечення студентів гуртожитками. У них проживали не лише студенти, а й викладачі. Так, на 1930 – 1931 навчальний рік інститут мав три гуртожитки по вул. Пушкіна, 3 та 5, а також по вул. Селюка, 34. Гуртожиток по вул. Пушкіна, 3 – це була окрема півтораповерхова будівля на 8 кімнат загальною площею 284,76 м², де проживало 45 осіб. Подібно цій будові був гуртожиток по вул. Пушкіна, 5, який мав 7 кімнат загальною площею 231 м², де проживало 39 осіб. Найбільша триповерхова споруда гуртожитку була за адресою вул. Селюка, 34 загальною площею 1958,9 м², де мешкало 468 студентів у 43 кімнатах. Наявність цих гуртожитків дала змогу забезпечити іногородніх студентів місцем для проживання [37, арк. 54].

Характерною особливістю організації навчально-виховного процесу цього часу було те, що значну частину студентів відривали від навчання для виконання різних доручень. Вони виїздили на села уповноваженими у складі різних бригад по мобілізації коштів, контрактації, для перевірки роботи шкіл, для проведення сільськогосподарських кампаній, а також для потреб інституту уповноваженими по мобілізації підвід та перевезення торфу для навчального закладу.

Незважаючи на різні проблеми в організації процесу навчання, у 1931 р. інститут випустив 124 молодих учителів, з них 26 чоловік закінчили соціально-економічний відділ, 60 – агробіологічний, 38 – техніко-математичний. Серед випускників цього року були – відомий український письменник Олекса Десняк (О. Г. Руденко), доктор історичних наук, професор Ф. Є. Лось, колишній декан фізико-математичного факультету Чернігівського педагогічного інституту В. С. Кролевець та інші [38, с. 23].

Отже, на долю Михайла Антоновича Балицького випав непростий період керівництва навчальним закладом. У цей час інститут змінив не лише його назву, а й перейшов на новий навчальний план та здійснював пошук передових підходів у організації навчально-виховної роботи. Саме директору інституту довелося впроваджувати в життя ці зміни та вирішувати питання поліпшення навчально-матеріальної бази, а також побутових умов життя студентів.

1. ЦДАВО України, ф.166, оп. 12, спр. 317, 23 арк.
2. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.). К., 1965. – 256 с.
3. Там само.
4. Там само.
5. Там само.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 1, спр. 776, 39 арк.
7. Там само, спр. 765, 138 арк.
8. Півстоліття невтомної праці: Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1966, 100 с.
9. Там само.
10. Там само.
11. Держархів Чернігівської обл., спр. 791, 203 арк.
12. Півстоліття невтомної праці: Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1966, 100 с.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 1, спр. 761, 150 арк.
14. Там само.
15. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.). К., 1965. – 256 с.
16. Там само.
17. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 1, спр. 791, 204 арк.
18. Півстоліття невтомної праці: Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1966, 100 с.
19. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 1, спр. 865, 142 арк.
20. Там само, спр. 860, 15 арк.
21. Там само, спр. 759.
22. Там само.
23. Там само.
24. Там само.
25. Там само.
26. Там само.
27. Там само.
28. Там само, спр. 700, 6 арк.
29. Півстоліття невтомної праці: Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1966, 100 с.

30. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 1, спр. 791.
31. Там само.
32. Там само, спр. 860, 15 арк.
33. Там само.
34. Там само.
35. Там само, спр. 939, 26 арк.
36. Там само.
37. Там само, спр. 791.
38. Півстоліття невтомної праці: Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1966, 100 с.

Вниманию читателя предлагаются малоизвестные страницы истории Черниговского института социального воспитания начала 30-х годов XX ст. Речь идёт о периоде управления вузом М.А. Балицким

Ключевые слова: Черниговский институт социального воспитания, М.А. Балицкий, новый учебный план.

Anatolii Borovyk

CHERNIHIV INSTITUTE OF A SOCIAL UPBRINGING DURING MYHAILO BALYTS'KYI' PERIOD OF DIRECTION (1929 – 1931 years)

The little-known pages of a history of Chernihiv institute of a social upbringing in the early 30th years of XX century are outlined in the article. This refers to a period of direction of institute by Myhailo Balyts'kyi.

Myhailo Antonovych Balyts'kyi was born in 1891 in Korolivtsi in Galych Pokuttya. Nowadays, it is a territory, which is located in the south-eastern part of Ivano-Frankiv'sk Region. Since 1902, he was studying in Chernivtsi gymnasium, which had been finished in 1910. In that year he entered the philosophy faculty of Chernivtsi university. After its finishing in 1914, he was assigned to a position of teacher of Ukrainian gymnasium in Chernivtsi. After occupation of Western Ukraine by the Polacks, he removed to Soviet Ukraine, where was living as an émigré. Myhailo Balyts'kyi was admitted to Soviet citizenship in 1927.

On 25th of October 1929 was assigned to a position of president and staff lecturer of historical materialism in Chernihiv institute of public education, which was reorganized in institute of a social upbringing.

Myhailo Balyts'kyi had to do a lot of reorganizations in University Organization and Management. In that time an institute had changed not only its name, but also had merged to new education plan and was searching for a new approach in organization of education and upbringing work. Since an autumn of 1930 in the institutes of public education the chairs instead of cycle committees started forming. Also number of hours of theoretic lectures were decreased; lecture hours were substantial decreased and were changed its role and value. The main assignment of lecturer was «include student to the topic». An active consultation for preparing student to conference had been proposed to implement as one of the education method. The teaching of industrial and agricultural production was connected with student's work in the work-shops, research territories, factories and plants.

There was a problem with organization of teachers-training practice. The teachers-training practice in village's schools had shown that students of the second course had lack of method knowledge, but some students hadn't known theoretic materials a lot. So, students didn't prepare polytechnization questions well.

Besides, students had a producing practice. It was one of the important ways in polytechnization of education process, when students made different works in industry and agricultural producing.

Myhailo Balyts'kyi as a director of institute had to get accepted in life all changes to education process and solved problems of improving of education and material base and also students' living conditions.

УЧИТЕЛЬ, ВИКЛАДАЧ ГОНЧАРНОЇ ШКОЛИ ІВАН КАША: СТОРІНКИ ЖИТТЯ (до 120-річчя від дня народження)

Іван Савович Каша (1895-1947) – рідний брат відомої опішнянської малювальниці 1930-х – 1960-х років Мотрони Савівни Назарчук (Каші) (1911 – 2008). Протягом 1937 – 1941 років працював викладачем математики і фізики в Опішнянській школі майстрів художньої кераміки. На основі архівних документів досліджено життєвий шлях педагога. Стаття присвячена 120-річчю від дня народження Івана Каші.

Ключові слова: ювіляр, педагог, довідка, освіта.

Іван Каша народився 1895 року в с. Малі Будищечки Заїченської волості Зіньківського повіту Полтавської губернії в козацькій родині Сави Лукича й Марії Свиридівни Каш. Його батько – корінний малобудищанин, а мати родом із сусіднього села Попівки.

Його дід, Лука Іванович, у другій половині XIX століття деякий час був старшиною при сільській управі [17], а наприкінці 1860-х років його обрали попечителем напередодні відкритої місцевої церковнопарафіяльної школи [9; с.88].

Сава Лукич Каша протягом багатьох років був регентом хору Різдно-Богородичної церкви, збудованої 1887 року [15], а також попечителем церковнопарафіяльної і земської шкіл [18].

Два його старших сини, Степан (1890 р.н.) та Іван (1895 р.н.), «після початкової школи вчилися в міністерській школі, а потім поступили в учительську семінарію імені М. В. Юголя у Великих Сорочинцях» [16].

За словами доньки Івана Лукича Надії Каші, вони «обидва вчилися добре. І батькові їхньому порадили, щоб він їх, хто кращий віддав далі вчитись». Але «вони обидва поступили в учительську семінарію. Ну Степан не встиг закінчити її. Почалася війна і його забрали, чи його пропонували, якась там школа прапорщиків. І він пішов, а папа закінчив в 15-му році» [31].

«Вони всі, Каші, були музикальні. – згадувала Н. Каша. – І батько наш грав налюбому інструменті. Бандуру дуже любив і вчився. Був тоді знаменитий такий, його навіть в літературі, описаний, Кравченко – бандурист. А семінаристам то бандуру не дозволялося. Так папа розказував, що він жив на квартирі, і щоб не знали, то бандуру під ліжко підв'язував, а вчився в цього Кравченка» [31].

Після закінчення навчання Івана Кашу «теж мобілізували і послали на фронт». Але невдовзі його «списали з стройової частини» за станом здоров'я [16].

Отож Іван Каша закінчив Великосорочинську учительську семінарію в 1915 році. Збереглося фото тогорічних її випускників, нині воно знаходиться у внучки Івана Каші – Ольги Буднікової, яка мешкає в Києві. А от свідоцтво про освіту, видане йому після закінчення семінарії, не збереглося. Ймовірно, воно з якихось причин було втрачене невдовзі після випуску, оскільки в травні 1918 року йому було видане посвідчення. Останнє підтверджувало його освіту і отримання ним свідоцтва. Воно також до наших днів не збереглося. Проте маємо його копію, в якій зазначено:

© Міщанин Віктор Данилович – науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, кандидат історичних наук.

«Удостоверение

Пред'явитель сего Каша Иван Саввич окончил В-Сорочинскую учительскую семинарию и имеет право быть учителем начального училища, в чем и видано ему свидетельство 29 апреля 1915 года за №728.

Настоящее выдано Каше по его просьбе.

Директор М. Воскресенский

Письмоводитель Золотницкий»

«(Июня 1/Мая 19 дня 1918 г. №350 м. Великие Сорочинцы)» [35].

Донька, Надія Іванівна Каша, розповідала, що по закінченні навчання батько нібито працював учителем в Орданівці [31]. Сестра, Мотрона Савівна Назарчук, також писала, що брат після повернення з фронту, *«підлікувавшись дома», «почав працювати вчителем в Орданівській чотирьохрічній школі»* [16].

Однак збереглася копія документа, яка дає підстави говорити про те, що першим місцем його роботи могло бути міністерське училище в Опішному.

«Окончившему курс Велико-Сорочинской Учительской Семинарии Ивану Каше Уведомляю Вас, Милостивый Государь, что Вы допущены с 1-го сентября сего 1915 года к исполнению обязанностей учителя в Опошнянском 2-х классном министерском училище.

Прошу Вас немедленно отбыть к месту назначения и вступить в исполнение своих обязанностей.

Примечание: Это предложение необходимо хранить в течение всего времени пребывания на педагогической службе, как документ по делам пенсионной кассы.

Инспектор Народных училищ 15 района Полтавской губернии Н. Острецов».

«Августа 29 дня 1915 г. №1701 г. Зеньков» [29].

Отже, або Іван Каша працював деякий час учителем в Опішному до мобілізації, а сестра про це не пам'ятає, оскільки була ще малою (народилася в листопаді 1911 року), або ж він, отримавши направлення, не встиг попрацювати в Опішному, а був забраний в армію.

Копія довідки з Орданівської сільради від 05.04.1929 року підтверджує те, що в Орданівці Іван Каша вчителював уже після повернення з фронту: *«... він з листопаду м-ця 1918 року по жовтень м-ць 1923 р. працював в Орданівській трудшколі на учительській посаді; разом з учительською посадою ніс обов'язки Районового та Волвиконкомського Інструктора позашкільних справ»* [6].

Водночас і, за словами доньки, Іван Каша *«під час громадянської війни»* учителював у Орданівці. *«Він розказував як там учителі займались баштаном, бо їм же не платили»* [31].

Документальним оригіналом-підтвердженням його тамтешньої роботи, яке збереглося, є повідомлення з підвідділу соціального виховання Зінківського повітового відділу народної освіти від 17.04.1921 року:

«Учителю Орданівської трудшколи Івану Савичу Каші

Повітовий Від. Освіти повідомляє, що Ви призначені районом інструктором Орданівської, Кирило-Ганнівської і Велико-Будищанської волости» [20].

У квітні 1921 року Іван Каша перебував на курсах інструкторів при губерніяльному відділі народної освіти.

«Підвідділ Соц. Виховання Губвідділу Освіти цим свідчит, що т. Каша Іван Саввич дійсно командірує по скінченню курсів Інструкторів Един. Тр. Школи в розпорядження Відділу Освіти Зінківського повіту. П/від. Соц. Вих. прохає Радянські Установи предоставити т. Каша підводи і пр. в зго проїзді до м. Зінкова» [25].

За словами доньки, сім'я Каші мешкала в Орданівці до початку 1930-х років, коли вони перебралися у Малі Будища, в батьківську хату Івана Каші. А от сам він у цей

період працював у різних місцях, що підтверджується відповідними документами.

У листі за №1116 від 25.11.1925 року з Управління Сталінського азотного і хімічного заводів повідомлялося:

«Гражд. Каша Ив. Сав.

Сел. Иордановка, Балясовский район, Полтавской губ.

Настоящим предлагаем Вам службу на Заводе в качестве преподавателя Украинского языка.

Условия: 1/Основной оклад 65 руб. в месяц

2/ Бесплатная квартира для холостяка

3/ Бесплатные коммунальные услуги.

Ваше согласие телеграфитруйте.

Управзаводами /П. Н. Стрекунов/

Секретарь /М. В. Пацкевич/» [11].

Очевидно, пропозиція була прийнята, про що свідчить посвідчення за підписами старшого інспектора політосвіти та інспектора українізації, в якому зазначалося, що *«Пред'явник цього Каша Иван Савич признаётся лектором курсов украиноведства при Сталинскому азотному та хемическому заводу» [27].*

По який час Іван Каша працював у м. Сталін, невідомо, але 26.08.1927 року він отримав нове призначення:

«Харківська Окрінспектура Наросвіти сповіщає, що згідно Вашої заяви Ви признаетесь на посаду групповода до Благодатнівської школи Валківського р-ну з 1 вересня 1927 р.

Пропонується в назначенный термин з'явиться до Валківського Культвідділу для реєстрації, після якої Ви фактично будете вважатись на посаді.

Несвоечасність явки без попередження Культвідділу буде розглядатись, як відмовлення від посади» [30].

Наприкінці липня 1929 року Івана Кашу було призначено керувати школою в Орданівці. 30.07.1929 року з Диканського райвиконкому у Валківський райвиконком був направлений лист такого змісту:

«Учителя Благодатнівської школи Ив. С. Каша за його бажанням назначается по месту його постоянного проживания на заведателя Орданівської 4-х комплектной школы /Диканського району на Полтавщині/

Повідомляючи про це, просимо не затримувати здачу справ т. Кашею, аби він мав змогу провести підготовчу до нового навчального року роботу по Орданівській школі. Голова Р.В.К. Глухота». [13]

Перед цим призначенням Іван Каша встиг побувати на одномісячних агрокурсах. У посвідченні, виданому Харківською окрінспектурою наросвіти за №83 від 30.07.1929 року, зазначалося:

«Пред'явник цього вчитель тов. Каша Ив. С. дійсно закінчив одномісячні курси по агропідготовці вчителів шкіл соцвиху 1-го концентру, що відбулися при Олексієвській школі селянської молоді Коломацького району Харківської округи з 17 червня по 17 липня 1929 року.

На курсах пророблено теоретично та практично такі дисципліни: рільництво, садівництво, городництво, скотарство та організацію с. г. в обсязі «Програм Н.К.О. для округових курсів підвищення кваліфікації робітників соцвиху на 1929 рік» та основні моменти з економполітики С.Р.С.Р. та з антирелігійного циклу» [26].

25.09.1930 року Івану Каші Малобудищанською сільрадою було видане *«посвідчення»*, в якому зазначалося (мову оригіналу збережено):

«Дано це гр Івану Савичу Каші, про те що сімейно маєтковий стан його батька до революції такий; землі мав 1,355 сажнів, і з будівель хату, хлів, комору і саж: сім'ї 7 душ, по хваху швець, по соцстану бідняк,

Зараз має. землі 2 дес. сім'ї 6 душ. і з будівель, хату, хлів, та саж. Від сільгосп-датку, звільненій по бідності по соц стану теж бідняк щой свідчется» [24].

Отже, на той період Іван Каша із сім'єю вже мешкав у Малих Будищах у батьківському будинку.

Під час Голодомору 1932 – 1933 років Івана Каші деякий час не було в Малих Будищах. Так з 01.10.1932 по 01.01.1933 року Іван Каша працював у Кахівському технікумі рільництва (Одеська область) *«викладавцем математики та фізики»* [8].

А 1933 році (точного періоду невідомо) Іван Каша навчався на третьому курсі техно-математичного відділу Херсонського державного педагогічного інституту імені Н. К. Крупської [7]. Його сестра Мотрона Назарчук пригадувала, що ще раніше Іван Каша *«поступив в заочний вчительський інститут, на математичний факультет»* [16]. Цілком можливо, що Іван Каша деякий час навчався очно в інституті. А потім знову заочно закінчував навчання. Адже освіту він мав вищу [34].

З 15.08.1933 по 01.09.1934 року Іван Каша працював викладачем математики й фізики в п'ятих-сьомих класах Міськомлінянської неповної середньої школи [32].

17.06.1934 року Івана Кашу було нагороджено почесною грамотою, в якій говорилося:

«Почесна грамота

Учителю – Місько-Млинянської неповної середньої школи, тов. Каші Івану Савичу від Опішнянського Районного Відділу Народної Освіти та РК РОБОС, за ударну роботу над вихованням молодого покоління, за бойове здійснення в нашому районі історичних постанов ЦК ВКП(б) про школу.

Зав. РВНО /підпис/ (Сморж)

Голова РК сп. РОБОС /підпис/ (Авраменко)» [28].

З 15.08.1934 року Івана Кашу було призначено *«на посаду вчителя II категорії Опішнянської зр серед школи Опішнянської сільради з 15/ VIII 1934 року Зав РВНО СМОРЖ»* [21].

Через півроку його роботи у довідці від 28.02.1935 року зазначалося, що *«він дійсно працює з допризовниками при Зразковій школі з 1го Лютого ц. р.»* і підкреслювалося, що *«до роботи відноситься дуже добре»* [33].

Станом на осінь 1935 року Іван Каша працював *«на посаді вчителя-викладача математики в старших класах при Опішнянській зразковій середній школі»*. Хоча зі штампу на документі можна довідатися, що школа стала називатися дещо по іншому: *«Опішнянська Зразкова Політехнічна школа колгоспної молоді»* [5].

02.03.1936 року Івану Каші як *«найкращому вчителю»* було направлено лист від заступника голови Опішнянського райвиконкому, завідуючого райнаросвітою Івана Красуцького:

«Найкращому вчителю

Тов. Каша Іван Савович

Дуже мені приємно мати відомості, що Ви найкращий вчитель нашої рідної Радянської школи і що Ви старанно, сумлінно працюєте» на Вашому виробництві, боритесь за більшовицький порядок в школі, та за виконання настанов нашої партії і Уряду про школу.

Ми з свого боку повинні багато допомогти Вам. Вже найкращі наші вчителі і вчительки тов. Калайда, Куликова оголосили себе Стахановцями, Ви повинні піти за їх прикладом і включитись до лав Стахановців, цим забезпечим перемоги в змаганні з Зінківським районом, щоб таки дійсно наш народний вчитель став великим і всесильним на своєму виробництві, виховувати кадри для комунізму.

Мій найкращий вчительський привіт» [12].

1940 року Івана Кашу як передового вчителя Опішнянської середньої школи

було відзначено як на республіканському, так і на обласному та районному рівнях.

20.08.1940 року він отримав *«повідомлення»* з Управління шкіл Народного комісаріату освіти, за підписом начальника управління П. Дудника. У ньому говорилося:

«Постановою Народного Комісаріату освіти та Центрального Комітету профспілки працівників початкової і середньої школи Української Радянської Соціалістичної Республіки Вас за визначні успіхи в справі навчання і комуністичного виховання дітей в 1939/1940 навчальному році відзначено грамотою НКО УРСР і ЦК профспілки початкової і середньої школи» [22].

Наказом завідуючого Полтавського облвідділу народної освіти Турченка №1852 *«По Полтавському обласному відділу народної освіти від 19 липня 1940 року»* *«За високі успіхи в навчально-виховній роботі відзначаються з занесенням в трудову книжку такі вчителі області Каша І. С. учит. математики Опішнянської СШ, Опішнянського району»* [2].

Наказом завідуючого Опішнянського райвідділу народної освіти Горнило №39 від 25.08.1940 року Іван Каша був *«відмічений»* *«за високі показники в справі навчання і комуністичного виховання дітей, за активну участь в громадській роботі»* [23].

Після арешту Сергія Микитовича Реви восени 1937 року Іван Савич Каша, окрім основної роботи, став викладачем фізики й математики в Опішнянській школі майстрів художньої кераміки, де працював до її закриття в 1941 році із-за початку німецько-радянської війни. Зокрема, він зображений на випускній фотографії школи за 1939 рік. У тій же школі працював його рідний брат Артем (в різні періоди – директором після арешту Якова Корицького, викладачем технології, інструктором) та рідна сестра Мотрона Назарчук (після закінчення школи в 1939 році викладала розпис кераміки) [36; с.125].

Згідно з розпорядженням Опішнянського РВК від 14.09.1941 року Іван Каша залишив посаду вчителя з 15.09.1941 року *«в зв'язку з евакуацією»*. А 24.09.1941 року він *«був мобілізований, як нестроевий в ряди Червоної Армії»* [3].

З 23.11.1941 року Іван Каша працював у колгоспі *«Политотделець»* Ново-Миколаївського району Сталінградської області, *«де пробув до 23 грудня 1942 р.»* [3].

20.12.1942 року Ново-Миколаївським райвійськкоматом Сталінградської області Івана Кашу було призвано в червону армію і направлено в 3 стрілецьку роту 1 стрілецького батальйону 84 стрілецького полку 6 Червонопрапорної стрілецької дивізії. Там *«пробув до 14 квітня 1943 р. Звільнений комісією при 95 МСБ по ст. 59 гр І наказу НКО СРСР 1942 р №336»* [3].

15.05.1943 року був виданий наказ №280 по Ново-Миколаївському райвідділу народної освіти Сталінградської області. У ньому зазначалося: *«Учителя математики Каша И. С. назначить инспектором школ; возложит на него обязанность зав. педагогическим кабинетом, организацию и руководство методической работой в р-не. Основание: Заявление т. Каша И. С.»* [1].

У довідці з районного відділу народної освіти Ново-Миколаївської ради депутатів трудящих Сталінградської області РСФСР від 07.09.1943 року зазначалося:

«Справка

Дана настоящая Каше Ивану Саввичу в том, что он работал в качестве инспектора Н-Новониколаевского Района с 13 мая 1943 года по 7 сентября 1943 года и освобождён от работы по болезни» [4].

Після визволення Опішнього Іван Каша повернувся додому. Тут він із 21.10.1943 по 31.12.1943 року працював інспектором Опішнянського районного відділу освіти [3].

Водночас з 18.11.1943 року Івана Кашу було призначено на посаду вчителя математики Опішнянської середньої школи [3]. А з 27.11.1943 року – директором цієї школи [3].

24.08.1944 року залишає роботу в Опішнянській школі *«в зв'язку з командировкою у Львівську область»* [3].

Документальної інформації про роботу Івана Каші в перші півроку перебування на Львівщині немає.

06.04.1945 року заступником наркома освіти УРСР І. С. Гуленком було підписано наказ №1289, у якому зазначалося «Затвердити тов. Кашу Івана Савича завідувачем Сокольським райвідділом народної освіти Львівської області» [14].

Із 17.07.1945 року Івана Кашу було призначено «заведом» Сокальського педагогічного училища [34].

А невдовзі наказом «Народнього Комісара Освіти УРСР» від 02.08.1945 року Івана Кашу було нагороджено нагрудним значком «Відмінник народньої освіти» за №373 [10].

01.11.1947 року Івану Каші Сокальським райсобезом була призначена пенсія за вислугу років у сумі 150 карбованців [19].

Помер Іван Савич Каша 1947 року від туберкульозу у Львові, де і був похований. Могила не збереглася, оскільки кладовище пізніше було знесене [31].

1. Виписка з наказу по Ново-Миколаївському райвідділу народної освіти. 15.05.1943 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.

2. Виписка з наказу по Полтавському обласному відділу народної освіти. 19.07.1940 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.

3. Виписка з трудової книжки про стаж роботи // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.

4. Довідка, видана Івану Каші з Ново-Миколаївського райвідділу народної освіти. 07.09.1943 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.

5. Довідка, видана Івану Каші з Опішнянської зразкової політехнічної школи колгоспної молоді 26.10.1935. // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.

6. Довідка, видана Івану Каші з Орданівської сільської ради. 05.04.1929. (Копія) // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.

7. Довідка, видана Івану Каші Херсонським державним педінститутом. 24.03.1936. (Копія) // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.

8. Довідка з Кахівського технікуму рільництва. 12.08.1936. (Копія) // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.

9. Извлечение из журналов Уездных Училищных Советов // Полтавские Епархиальные Ведомости. Часть официальная. – Полтава: В типографии бр. Пигуренко, 1869. – №3.

10. Квиток-посвідчення про нагородження Івана Каші нагрудним значком «Відмінник народньої освіти». 02.08.1945 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.

11. Лист до Івана Каші з Управління Сталінського азотного і хімічного заводів. 25.11.1925 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.

12. Лист Івану Каші від заступника голови Опішнянського райвиконкому І.М.Красуцького. 02.03.1936 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.

13. Лист з Диканьського райвиконкому у Валківський райвиконком. 30.07.1929 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.

14. Лист з Наркомату освіти в Сокальський райвідділ народної освіти. 07.05.1945 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.

15. Лист Мотрони Савівни Назарчук до автора статті від 28.12.2001 р. // Приватний архів Віктора Міщанина.
16. Лист Мотрони Савівни Назарчук до автора статті від 06.11.2003 р. // Приватний архів Віктора Міщанина.
17. Лист Мотрони Савівни Назарчук до автора статті від 12.03.2004 р. // Приватний архів Віктора Міщанина.
18. Лист Мотрони Савівни Назарчук до автора статті від 05.10.2004 р. // Приватний архів Віктора Міщанина.
19. Пенсійне посвідчення Івана Каші. 01.12.1947 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.
20. Повідомлення Івану Каші із Зіньківського повітового відділу народної освіти. 17.04.1921 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.
21. Повідомлення Івану Каші про призначення його вчителем Опішнянської зразкової школи. 15.08.1934 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.
22. Повідомлення, отримане Іваном Кашею з Народного комісаріату освіти. 20.08.1940 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.
23. Посвідчення, видане Івану Каші з Опішнянського райвідділу народної освіти. 25.08.1940 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.
24. «Посвідчення», видане Івану Каші Малобудищанською сільською радою. 25.09.1930 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.
25. Посвідчення з «губерніального» відділу народної освіти про закінчення Іваном Кашею курсів інструкторів. 20.04.1921 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.
26. Посвідчення про закінчення Іваном Кашею курсів «по агропідготовці». 30.07.1929 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.
27. Посвідчення про призначення Івана Каші лектором курсів українознавства. (Копія) // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.
28. Почесна грамота Івану Каші від Опішнянського райвідділу народної освіти та РК РОБОС. 17.06.1934 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.
29. «Предложение» Івану Каші із Великосорочинської учительської семінарії про направлення на роботу. 29.08.1915. (Копія) // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.
30. Призначення №458 Харківської окрінспектури народної освіти. 26.08.1927. (Копія) // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.
31. Спогади Надії Іванівни Каші, 1927 р. н. Полтава. 25.09.2013 // Приватний архів Віктора Міщанина.
32. «Справка», видана Івану Каші відділом народної освіти Опішнянського райвиконкому. 14.12.1936. (Копія) // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.
33. «Справка», видана Івану Каші Опішнянським райвідділом народної освіти. 28.02.1935 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.
34. Трудова книжка Каші Івана Савича. 01.07.1947 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.

35. «Удостоверение» про закінчення Іваном Кашею семінарії та отримання ним свідоцтва про освіту. 01.05.1918. (Копія) // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.

36. Щербань Олена. Опішненська школа майстрів художньої кераміки (1936 – 1941) // Український керамологічний журнал. – 2004. – №2-3. – С.124-133.

Учитель, преподаватель гончарной школы Иван Каша: страницы жизни (К 120-летию со дня рождения)

Иван Савич Каша (1895 – 1947) – родной брат известной опошнянской рисовальщицы 1930-х – 1960-х годов Мотроны Савичны Назарчук (1911 – 2008). На протяжении 1937 – 1941 годов работал преподавателем математики и физики в Опошнянской школе мастеров художественной керамики. На основании архивных документов изучен жизненный путь педагога. Статья посвящена 120-летию со дня рождения Ивана Каша.

Ключевые слова: юбилей, педагог, справка, образование.

Ivan Kasha, the Teacher and the Instructor of a Pottery School: the Pages of His Life (Towards the 120th Birthday Anniversary)

The article deals with the life of Ivan Kasha (1895–1947), a pedagogue who was a full brother of Motrona Nazarchuk (Kasha) (1911-2008), a famous Opishne paintress of the 1930s – 1960s. The article is based on the archivalias and devoted to the Ivan Kasha's 120th birthday anniversary.

Ivan Kasha was born in the Cossack family in the village of Mali Budyshcha of the Zayichentsi Bailiwick in the Zinkiv District of the Poltava Government (now this village belongs to the Mali Budyshcha Village Council in the Zinkiv District of the Poltava Region). He graduated from the Velyki Sorochyntsi Teachers' Seminary in 1915. He was the First World War veteran. Kasha was given an early discharge from military service on medical grounds.

He lived and worked as a teacher in the village Ordanivka in the Zinkiv District since 1918 and to the late 1920s (interruptedly). He graduated from the Kherson State Pedagogical Nadezhda Krupskaya High School. He worked as a mathematics and physics teacher in the schools of Miski Mlyn and Opishne during the 1930s. Simultaneously Ivan Kasha was a lecturer in mathematics and physics in Opishne School of the Masters of Art Ceramics during 1937 – 1941. His brother Artem Kasha (he worked as a principal, a technique teacher, an instructor) and his sister Motrona Nazarchuk (she taught the painting of ceramics after her graduation in 1939) also were there in those years.

When Opishne was occupied by the Germans, Ivan Kasha was evacuated and worked in the Stalingrad Region. He was called up for military service in the Red Army, but later he was given an early retirement from the service on medical grounds. In autumn 1943 he came back to Opishne, where he headed the staff of the Opishne Secondary School. After a year Ivan Kasha was sent to the Western Ukraine, where, particularly, worked as the head of Sokal District of Folk Education of the Lviv Region as well as in the Sokal Pedagogical College. He was awarded by The Overachiever of Folk Education badge in 1945. Ivan Kasha died in 1947 in Lvov.

Keywords: teacher, certificate, education.

Володимир Половець

М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ – ТЕОРЕТИК КООПЕРАТИВНОГО РУХУ (до 150-річчя від дня народження)

Стаття присвячена визначному вченому-економісту, наукова спадщина якого має не тільки велике теоретичне значення, але й дає всі підстави стверджувати про її виключно прагматичну роль для виховання національної свідомості широких народних мас, залучення здобутків попередніх поколінь суспільства для вступу у складний світ дії економічних заходів та ринкових відносин.

Ключові слова: держава, наука, теорія, економіка, політика, кооперація, виробництво.

Михайло Іванович Туган-Барановський народився 20 січня 1865 р. в с. Солоному Куп'янського повіту Харківської губернії у дворянській родині. Батько майбутнього вченого Іван Якович Туган-Барановський був військовим. Мати – Ганна Станіславівна Шабельська – нащадок стародавнього князівського роду Мовіле-Монтвід. Рід по батьківській лінії походить із татарських поселенців XIV ст. у Литві (повне прізвище – Туган-Мірза-Барановський). Закінчивши класичну гімназію, він у 1884 р. вступив на природничо-математичний факультет Харківського університету. За участь у студентському революційно-демократичному русі М. Туган-Барановський був виключений з університету, але революціонером не став. Усвідомлюючи необхідність політичної боротьби і мріючи про соціалізм, що розумівся ним як суспільство без експлуатації, в якому з'явиться можливість перебудови всієї духовної культури і розквіту творчих здібностей, М. Туган-Барановський обґрунтовував свою віру на постулатах І. Канта, вважаючи, що «як верховна мета в собі, людина не може бути ніколи перетворена в засіб для іншої мети» [1].

Отримавши дозвіл повернутися в університет, М. Туган-Барановський упродовж 1888 і 1889 років склав екзамени за природничо-математичний і правничо-економічний факультети, отримавши ступінь кандидата і доповнював свої студії в Англії у 1892 році.

З 1893 р. він розпочав службу в департаменті Міністерства фінансів, а в 1894 р. отримав ступінь магістра політичної економії за роботу «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на життя народу» [2, с. 78]. Одночасно молодий учений займався викладацькою роботою, працюючи в Санкт-Петербурзькому університеті, Жіночому училищі комерційного рахівництва та на Вищих жіночих курсах. У 1898 році за дослідження «Російська фабрика у минулому і сучасному» отримав ступінь доктора політичної економії. У цій праці М. Туган-Барановський подає синтез капіталістичного розвитку в Росії і критику поглядів народників та слов'янофілів на роль соціально-економічних інституцій, зокрема дрібного промислового виробництва. У 1899 році його звільняють з роботи за вільнодумство [4, с.72].

Залишивши столицю, Михайло Іванович переїздить на батьківщину матері і до 1905 р. проживає в Лохвицькому повіті. З 1901 р. він відмовився від попередніх поглядів і припинив співпрацю з представниками популярного тоді в Росії «легального марксизму». Тепер він схиляється до поглядів неокантіанців і публікує теоретичні

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

й історичні праці, в яких складні явища суспільно-економічного життя пов'язує з ідеалами соціальної справедливості, що найвиразніше віддзеркалене в його працях по кооперації. На Полтавщині М. Туган-Барановський брав активну участь в українському суспільно-політичному житті, обирався гласним до повітового і земського губернського зібрання. До найважливіших праць цього періоду належать «Очерки по истории политической экономии», «Очерки по новейшей истории политической экономии», «Основы политической экономии», «Теоретические основы марксизма» (німецькою мовою). У 1905 р. М. Туган-Барановський звернувся до губернського земського зібрання з пропозицією про встановлення першого в Україні пам'ятника Тарасу Шевченку в Полтаві та розпочав збирати на нього кошти. У цей час Михайло Іванович брав активну участь у роботі Товариства взаємодопомоги вчителям Лохвиччини, повітовому земстві та Лохвицькому сільськогосподарському товаристві [4, с. 72].

Особливу увагу М. Туган-Барановський звертав на розвиток культурно-освітньої діяльності передової української інтелігенції, публічно підтримував рух за національне відродження українського народу, збереження і розвиток української мови й освіти, водночас вів насичену наукову діяльність, досліджуючи стан та можливості сільського господарства України, його соціально-економічні та культурні потреби. У 1905 р. М. Туган-Барановський вступив до партії кадетів і від цієї партії висувався депутатом в Установчі збори. У цей же час він ретельно вивчав праці К. Маркса. Слід підкреслити, що М. Туган-Барановський з повагою ставився до його праць, про що свідчить присвята на титульному аркуші фундаментальної праці «Основы политической экономии»: «Пам'яті Франсуа Кене, творця «Економічної таблиці»; Германа Госсена, творця теорії граничної корисності; і Карла Маркса, найглибшого критика капіталістичного ладу. Разом з тим, вивчаючи і позитивно оцінюючи праці К. Маркса, М. Туган-Барановський критично підходив до їхніх окремих висновків і положень. Так, широко відома його оцінка II і III томів «Капіталу» як «незакінченого чорнового нарису», а також визначення протиріч між ними і першим томом цієї праці [5, с. 642].

У 1905 р. М. Туган-Барановському дозволили повернутися до Санкт-Петербурга і він влаштовується викладачем в університеті та економічному факультеті Комерційного інституту. Одночасно його запрошують на роботу до приватного університету Шанявського в Москві на кафедру кооперації. У Санкт-Петербурзі він стає активним діячем української громади і Товариства українських поступовців [5, с. 642]. У 1906 році М. Туган-Барановський очолює журнал «Вестник Кооперации». З цього часу він глибоко вивчає проблеми теорії і практики кооперативного руху, виділяє основні принципи кооперації: матеріальну зацікавленість; добровільність; використання праці тільки членів кооперативу. Вчений вважав, що кооперація, заснована на добровільній самоорганізації, є прообразом майбутнього суспільства, а тому особисто брав активну участь у пропаганді кооперативного руху, розробляючи його теоретичні й практичні основи. При цьому він обґрунтовано критикував тоталітарну утопію про мільйони бездумно послухливців і пастирів, які понесуть за них тягар влади і відповідальності, – утопічний соціалізм.

У своїй праці «Соціалізм як позитивне вчення» М. Туган-Барановський розглядає систему державного соціалізму як одну із форм суспільного устрою, відзначаючи, що елементи примусу, мабуть, зберезуться доти, доки сама людина не навчиться підкоряти свої інтереси суспільним, незважаючи на певні переваги системи державного соціалізму (забезпечення плановірності, пропорційного розвитку, пріоритету суспільних потреб), вона зберігає елементи примусу: суперечить умовам повного і вільного розвитку людської особистості, а тому «державна централізація управління суспільним господарством повинна бути відкинута». У монографії висувається низка положень, покликаних пом'якшити негативні аспекти бюрократичної централізації (створення механізму самоврядування, організація системи суспільних спілок, особиста участь робітників в управлінні виробництвом). Соціальним ідеалом, на думку М. Туган-Барановського, є не «соціальна реальність, а соціальна воля». Досконале суспільство вільних людей – кінцева мета суспільного прогресу, проте «соціальний

ідеал ніколи не буде досягнутим, лише у наближенні до нього й полягає увесь історичний прогресивний шлях людства» [4, с. 67].

Монографія «Соціальні основи кооперації» виходить друком у 1916 році. У ній учений здійснив глибокі теоретичні узагальнення визначеної проблеми, поєднав світовий і вітчизняний досвід. Наукові ідеї і практичні рекомендації книги набули з часом визнання в усьому світі, справили істотний вплив на подальшу еволюцію кооперативної теорії.

На думку М. Туган-Барановського, кооперативні підприємства – єдина форма господарської організації, що виникла в результаті свідомої діяльності певних соціальних груп населення з метою вдосконалення наявної системи господарювання. Якщо розвиток підприємницької, тобто капіталістичної, форми господарювання є процесом природним, об'єктивним, то розвиток кооперації започатковується внаслідок впливу на ринкове суспільство соціалістичного ідеалу, сутність якого полягає в прагненні до економічної рівності всіх членів суспільства і соціальної справедливості на основі заперечення приватної власності [8, с. 171].

З цього приводу вчений зазначив, що кооперація за внутрішньою економічною природою має багато спільного з капіталістичним підприємництвом, однак вона є підприємництвом некапіталістичного типу. Якщо перше здійснюється заради прибутку, то друге – ніколи не має на меті тільки наживу. В боротьбі з капіталістичними принципами підприємництва вчений вбачав сутність кооперативного руху, бо кооперація служить не підприємцям, а тим, хто страждає від їхньої експлуатації. Кооперація – це форма захисту трудящих від натиску капіталу. Кооперація економіки – це боротьба за новий соціальний устрій мирними засобами, без насильства [8, с. 230].

Червоною ниткою визначеної праці Михайла Івановича є ідея про те, що стратегічною метою економіки і політики є дві очевидні речі: добробут простої людини та його культура. Він доводив, що добробут здебільшою вважається категорією політичною, ніж економічною. Цей методологічний підхід обумовив погляди автора на кооперацію як на явище скоріш соціальне, політичне, а не суто економічне, як це обґрунтовували у своїх працях більшість зарубіжних і вітчизняних учених.

Особливу увагу М. Туган-Барановський звернув на сільськогосподарську кооперацію, дослідивши одним з перших процес виникнення кооперативного руху в селянських господарствах, визначив природу кооперативних товариств та зосередився на розкритті причин, які гальмували їхній розвиток в сільському господарстві, на виділенні видів сільськогосподарської кооперації та теоретичного обґрунтування їхніх характеристики [6, с. 12-13]. М. Туган-Барановський щиро вірив у духовну та ідеологічну силу організаторів кооперативного руху і вважав, що настане час, коли це натхнення та моральне піднесення охопить все людство, адже кооператори, як зазначав учений, порівнюють свій рух з першими проповідниками християнства, які сподіваються відродити світ загальною працею на користь для всіх, прагнуть створити «новий соціальний устрій з новою людиною, новими нормами суспільного життя, новими цілями та новими мотивами людської поведінки» [8, с. 438]. Своїми фундаментальними працями, які й сьогодні привертають увагу читачів різноманітністю і повнотою опрацьованого фактичного матеріалу, сміливістю і суперечливістю думок, здатних підказати вирішення актуальних проблем у наш час, М. Туган-Барановський, уважно простеживши шлях розвитку кооперативних товариств від соціалістів-утопістів до Першої світової війни та узагальнивши досвід світового кооперативного руху, зазначав, що при великому обсязі літератури про кооперацію в основі своєї це не стільки науковий аналіз нової форми господарювання, скільки її пропаганда. На жаль, підкреслював автор, при неمالій кількості наукових досліджень з окремих проблем кооперації практично відсутні розвідки, які б ставили за мету дати загальну теорію кооперативного руху в його багатогранних правах. Саме над усуненням цього недоліку він і працював упродовж усього свого життя [6, с. 12-14].

«Усе суспільство, – писав він, – повинно стати кооперацією – ось що є найвищою метою суспільного розвитку. І ми, кооператори, повинні розуміти, що ми працюємо задля здійснення найвищого суспільного ідеалу. Кооператори служать великій справі,

і цим пояснюється той ентузіазм, яким сприйнято кооперативний рух, і наша справа буде рости і рости. Якби не були величезні майбутні досягнення людськості, мета кооперації йде далі, в безкінечну далечінь» [8, с. 43].

Згідно з теоретичними концепціями М. Туган-Барановського, категорії кооперативного життя набувають імперативного характеру. Організаційні принципи та загальні основи або норми життєдіяльності як категорії кооперативного будівництва – це найусталеніші й загальні науково обґрунтовані положення, що визначають внутрішні відносини та характер діяльності і в першу чергу внутрішньої спілчанської організації. Це, так би мовити, основні положення, які мають бути закріплені в статутах кооперативних товариств, що визначають форми, організацію та методи їхньої роботи, які були засновані піонерами англійської кооперації [6, с. 99].

Розглядаючи ідеї М. Туган-Барановського з висоти історичного досвіду, варто відзначити унікальність його підходу до вивчення соціально-економічних явищ через надання пріоритетного значення впливу кооперації в цілому і організаційних принципів та загальних основ внутріспілкового життя зокрема на розвиток суспільства. Саме такий підхід дозволив ученому не лише зберегти цінність концепції, побудованої на основі узагальнення досвіду попередників, але й надав можливість отримати цілком ґрунтовне пояснення складних процесів соціально-економічної природи кооперації та її виживанні в умовах капіталістичного виробництва [6, с. 99].

При останньому, як відомо, виробництво перестає бути засобом задоволення людських потреб, а стає метою саме для себе, технічним моментом створення капіталу. Закони капіталістичної конкуренції владно вимагають від капіталіста розширення виробництва і капіталізації значної частини його прибутку. У зв'язку з цим з'являється друга риса капіталізму, вважав М. Туган-Барановський – організованість процесу праці у межах одного підприємства і неорганізованість всього національного виробництва. Зазначені особливості капіталістичного виробництва роблять загальне перевиробництво як момент розвитку капітального господарства необхідним. Такі соціальні протиріччя капіталістичного ладу стають рушійною силою суспільних перетворень, але відбувається це через глибокі кризи перевиробництва та загальні соціальні потрясіння [8, с. 151].

Якщо розвиток капіталістичної форми господарювання є процесом природним, об'єктивним, то розвиток кооперації, як уважав вчений, започатковується внаслідок впливу на ринкове суспільство соціального ідеалу, сутність якого полягає в прагненні до економічної рівності всіх членів суспільства і соціальної справедливості на основі заперечення приватної власності. На думку М. Туган-Барановського, кооперативні підприємства – єдина форма господарської організації, що виникла в результаті свідомої діяльності певних соціальних груп населення з метою вдосконалення наявної системи господарювання. Кооперація за внутрішньою економічною природою має багато спільного з капіталістичним підприємництвом, однак вона є підприємством некапіталістичного типу. Капіталістичне підприємництво здійснюється заради прибутку, а кооперативне, за переконанням М. Туган-Барановського, ніколи не має на меті тільки наживу. В боротьбі з капіталістичними принципами підприємства вчений вбачав сутність кооперативного руху, кооперація служить не підприємцям, а тим, хто страждає від експлуатації. Кооперація стає формою захисту трудящих від натиску капіталу. З капіталістичним підприємством, як типом господарської організації суспільства, може боротися тільки кооперативне. Кооперація економіки – це боротьба за новий соціальний устрій мирними засобами, без насильства, вважав теоретик кооперативного руху [6, с. 166].

Після повернення з Полтавщини і затвердження редактором часопису «Вестник Кооперации» М. Туган-Барановський продовжив активну наукову роботу. У 1907 р. виходить друком популярний підручник для вищої школи – «Основы политической экономии» та перевидані німецькою мовою «Теоретические основы марксизма». Невдовзі були опубліковані «Социальная теория общественного распределения» (1910) та «Специально-экономические идеалы нашего времени» (1913). У 1917 році з'явилася популярна монографія «Бумажные деньги и металл» та гострополітичне

дослідження «О кооперативном идеале». Перед Першою світовою війною Михайло Іванович співпрацював з М. Грушевським над підготовкою енциклопедичного довідника «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (з'явилися друком два томи, а третій, відредагований М. Туган-Барановським, так і не був надрукований). Улітку 1917 р. він прибув в Україну, де вступив до Української партії соціалістів-федералістів [3, с. 360].

У період Української революції вчений брав активну участь у формуванні українських фінансових інституцій і був призначений генеральним секретарем фінансів Української Центральної Ради (у вересні 1917 року). Перебуваючи на цій посаді, підтримував зв'язки з науковими колами Петербурга. М. Туган-Барановський був автором декларації Генерального секретаріату УЦР «Екологічна політика України». З липня 1918 р. він редактор заснованого ним же часопису «Українська кооперація», статті до якого писав українською мовою. Головував на установчому з'їзді Центрального українського кооперативного комітету в серпні 1918 року, а згодом очолив його керівний орган – Раду.

Упродовж 1917-1918 років Михайло Іванович займався викладацькою діяльністю в Київському університеті, а з липня по вересень 1918 року працював у складі комісії по виробленню законопроекту про заснування Української Академії наук. З відкриттям Академії був обраний її дійсним членом, очоливши соціально-економічний відділ. З активною участю і за ініціативи Михайла Івановича в Києві був відкритий Український кооперативний інститут. За часів Директорії входив до складу спеціальної комісії, яка розробляла проект проведення грошової реформи. У січні 1919 року М. Туган-Барановський був призначений радником на Паризькій мирній конференції 1918-1919 рр. Помер раптово у поїзді дорогою до Парижа на станції Затишок поблизу Одеси від серцевого нападу у віці 54 роки. Похований М. Туган-Барановський в Одесі [3, с. 361].

Наукова спадщина Михайла Івановича становить близько 140 праць, які охоплюють майже всі ділянки економічної науки. Найбільше значення має його теорія періодичних криз, вивченню яких він присвятив низку праць, що з'явилися також в перекладі німецькою та французькою мовами і здобули йому світове ім'я. На основі концепції кон'юктурних циклів, досліджених М. Туган-Барановським, у Франції діяв постійний комітет по передбаченню промислових криз. Не менш популярною була його дуалістична теорія вартості, яка базувалася на критиці трудових теорій Давида Рікардо і Карла Маркса та теорії граничної корисності австрійської економічної школи. Професор Туган-Барановський багато уваги приділяв розвитку кооперативної теорії, завдяки дослідженню якої увійшов до числа найвидатніших теоретиків кооперативного руху в Європі [12].

М. Туган-Барановський був першим економістом-східноєвропейцем, наукові теорії якого визнали зарубіжні вчені різних шкіл і напрямків, одним з кращих знавців розподілу суспільного доходу, історії господарського розвитку та загальних основ господарської діяльності. Важливу роль у дослідженні теорії трудової вартості та граничної корисності відіграли підготовлені ним біографічні нариси «Прудон, его жизнь и деятельность» (1891) та «Д. Милль, его жизнь и научно-литературная деятельность» (1892).

Отже, професор М. Туган-Барановський був одним із видатних учених-економістів своєї епохи: працював у той період, коли економічна наука набувала всесвітнього піднесення. Разом зі своїми учнями і послідовниками він уніс значний вклад у розвиток економічних досліджень, створивши теорії ринку, нагромадження, циклів, криз, кон'юкттури, розробивши першооснови економічного прогнозування. Перу Михайла Івановича належать унікальні праці в історії соціальних учень, теорії кооперації, історії промислового капіталізму в країні. Його наукова і публіцистична спадщина не втратили актуальності, залишаючись затребуваними і в наші дні, про що свідчить бібліографія його праць та аналітичних матеріалів про них, що публікувалися в різних країнах світу впродовж останніх років.

У сучасних умовах, як зазначають дослідники наукової спадщини М. Туган-

Барановського, вражає передбачення вченого – основні положення його наукових концепцій цілком обґрунтовано можна і потрібно використовувати у вирішенні сучасних соціально-економічних проблем. Незважаючи на ті процеси, які відбуваються у нашому суспільстві і які переживає наша країна, коли мова заходить за корінні реформи суспільно-політичного життя, ми повинні звертатися до творів видатного вченого-економіста, щоб, вивчаючи їх, здійснювати на практиці ті великі і потрібні суспільству перетворення, про які він мріяв і на які сподівався, беручи особисту участь в українському державотворенні.

1. Туган-Барановський М.І. // Енциклопедія українознавства: В 10 т. Париж – Нью-Йорк: «Молоде життя – НТШ», 1993-2000. Т. 9. – С. 371; 2. Качагора А. Туган-Барановський. – Вінніпег, 1969. – С. 15; Туган-Барановский М.И. // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Эфрона. – СПб.: Брокгауз и Эфрон. – 1907. – Т. VIII. – С. 970.
2. Дмитриев В. Новый русский трактат по теории политической экономии // Русская мысль. – Кн. XI. – 1909. – С. 78.
3. Довідник з історії України: У 3-х т. – К.: «Генеза». – Т. 3. – 684 с.
4. Мицюк О. Наукова діяльність політико-економіста М.І. Туган-Барановського. – Львів, 1931. – С. 72.
5. Народжені Україною. Меморіальний альманах: У 2-х т. – К., 2002. – Т. II. – С. 642.
6. Половець В.М. Історія кооперації Лівобережної України (1861-1917 рр.). – Чернігів: «Просвіта», 2002. – 266 с.
7. Птуха М. Н. Туган-Барановский как экономист // Кооперативная Зоря. – Ч. 4-5. – К., 1919. – С. 81.
8. Туган-Барановський М.І. Кооперація, соціальні основи її та мета. – К.: Дніпро-союз, 1918. – 420 с.
9. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. – М.: Экономика, 1989. – 496 с.
10. Хижняков В.П. Земства и кооперация // Юбилейный земский сборник 1864-1914. – СПб.: Изд. Поповой, 1914. – 214 с.
11. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. – М.: «Наука», 1991. – 456 с.
12. Туган-Барановський та державність України // Матеріали наукової конференції. Донецьк: Донецький державний університет економіки. НТШ-Донецьк – Інститут економіко-правових досліджень НАНУ. Донецьк. 19-20 березня 2004 р. – 272 с.

Стаття посвячена видному ученому-економісту, научное наследие которого имеет не только большое теоретическое значение, но и даёт все основания утверждать о её исключительно прагматической роли для воспитания национальной сознательности широких народных масс, приобщения достижений предыдущих поколений общества при вступлении в сложный мир действия экономических законов и рыночных отношений.

Ключевые слова: государство, наука, теория, экономика, политика, кооперация, производство.

Mikhail Ivanovich Tugan-Baranovsky's scholarly legacy is about 140 works which cover almost all areas of economics. Most important is his theory of periodic crises, to the study of which he has devoted a number of works published also in German and French translations and which brought him world renown. Based on the concept of business cycles studied by M. Tugan-Baranovsky, a standing committee for prediction of industrial crises acted in France. Equally popular was his dualistic theory of value, based on a critique of the labour theories of David Ricardo and Karl Marx, and of the marginal utility theory of the Austrian School of economics. Professor Tugan-Baranovsky has devoted much attention to the development

of cooperative theory, through the study of which he became one of the most prominent theoreticians of the cooperative movement in Europe.

M. Tugan-Baranovsky was the first Eastern European economist whose scholarly theories have been recognized by foreign scholars of various schools and directions. He was one of the best experts in the distribution of social income, in the history of economic development and the general principles of economic activity. His biographical essays Proudhon, His Life and Activity (1891) and J. S. Mill: His Life and His Scientific and Literary Activity (1892) played an important role in the study of the labour theory of value and marginal utility theory.

So Professor M. Tugan-Baranovsky was one of the outstanding economists of his era: he worked in the period when there had been a worldwide upsurge in economics. Together with his students and followers, he made a major contribution to the development of economic research by creating market theory and the theories of accumulation, cycles, crises, business cycles, and by developing the foundations of economic forecasting. Mikhail Ivanovich wrote exceptional works on the history of social doctrines, the theory of cooperation, and the history of industrial capitalism in the country. His scholarly and journalistic legacy retains its relevance and popularity even today, as evidenced by the bibliography of his works and analytical materials about them that have been published around the world during recent years.

Keywords: state, science, theory, economics, politics, cooperation, production.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): У двох т. / С. Єфремов; Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тилишак, В. Бойко, В. Скальський. – К.: Дух і Літера; КМБС, 2014. – Т. 1: 9 березня 1917 р. – 28 квітня 1918 р. – 648 с.; – Т. 2: 9 травня 1918 р. – 30 травня 1920 р. – 544 с. – (Серія «БІБЛІОТЕКА СПРОТИВУ, БІБЛІОТЕКА НАДІЇ»).

Загальновідомо, що вчасно не почута, не усвідомлена пересторога несе в собі реальну загрозу не тільки для сучасників, але й наступних поколінь. Щоправда, у публіцистичного доробку Сергія Єфремова, який, окрім усього іншого, можна трактувати й як серйозне і вчасне застереження щодо намірів і дій російського імперіалізму в різних його модифікаціях, не було жодного шансу вплинути на громадську думку після поразки Української революції, бо досить швидко автора оголосили «ворогом народу» з усіма тяжкими й невідворотними наслідками як для нього, так і для його праці.

За дивним збігом, на які таке вигадливе життя, до українського суспільства ця безцінна спадщина повернулася саме 2014 року, коли її актуальність стала не просто очевидною для кожного мислячого українця чи українки, а прямо таки вразила своєю злободенністю. Чотири фактори перетворили два томи публіцистики на джерело осмислення, усвідомлення, надії, спонуку до дії, зміну парадигми наших знань з історії:

Це, по-перше, революція Гідності й агресія Росії проти України, які багато в чому визначають обличчя сучасної доби на глобальному рівні;

По-друге, характер неоголошеної війни – важливою її складовою стала інформаційна війна, відтак досвід протистояння на цьому терені набуває особливого значення;

По-третє, йдеться про вплив і роль історичних знань в житті суспільства. Це питання завжди хвилювало громадськість, але істотне загострення певною мірою спровокував проект Міністерства освіти і науки щодо фактичної ліквідації курсу історії України у вишах не гуманітарного профілю.

Нарешті, постать самого Автора набула якогось нового наповнення й освітлення.

Власне, й годиться розпочати саме з нього – вченого, громадського й державного діяча, журналіста. С. Єфремов увійшов у духовно-культурний простір України лише після проголошення незалежності. Його літературознавчі розвідки, праці з історії української літератури, знамениті щоденники, сама непересічна особистість суттєво вплинули на формування україноцентричного дискурсу, сприяли звільненню гуманітарних наук від пут тоталітарної доби. Варто відзначити й висновки фахівців щодо таланту С. Єфремова як журналіста, і що особливо важливо підкреслити – журналіста українського, бо якраз проблеми, пов'язані з національним життям, завжди перебували у нього на першому місці. Згідно з підрахунками вчених, він підготував до друку від 1896 р. до початку 1920-х рр. близько десяти тисяч публікацій. З них на «Нову раду» та її наступниці у 1917–1920 рр. припадає близько 1000¹. Історики відзначають «високий ступінь ймовірності» газетних публікацій С. Єфремова, ту обставину, що його трактування революційних подій і процесів суттєво відрізняється від оцінок діячів, «які належали до ліво-демократичного табору революції, тоді як Єфремов до національно-демократичного»². Довгий час своєрідною візитівкою і найвідомішою публікацією Є. Єфремова був «Лист без конверта». Біограф журналіста, вказавши на гостру актуальність прямого й різкого звернення до сина великого письменника, відзначив, що хоча Ю. Коцюбинський «став вище особистої помсти, але ім'я С. Єфремова відтоді потрапило до більшовицьких проскрипцій, як ім'я особи шкідливої й небажаної»³. Насправді ж подібних статей, сповнених гніву, обурення, відрази й тривоги у автора було чимало.

Проблема полягала в тому, щоб виявити весь публіцистичний доробок, опрацювати його, підготувати до друку. Ця робота продовжувалася майже десять років, перш ніж

побачив світ рецензований двотомник. Результат копіткої тривалої праці упорядників виявився відмінним. Перед нами розкривається правдива історія (для Автора – сучасність, повсякденність, включно з надзвичайними, непередбачуваними подіями) Української революції, закарбована на газетних шпальтах у вигляді розлогих статей, нарисів, виступів, споминів, повідомлень, інформаційних блоків, заміток, фейлетонів, реплік – як правило, ущипливих і дошкульних, на злобу дня. Серед інших жанрів журналістики відчутно переважає есей. Усе разом складається у вражаючу панораму революційних буднів, свят, переломних моментів і «сірих зон» – часів відносного затишшя, штилю. Не можна позбутися думки, що Автора цікавили буквально всі прояви революційної ідеології й практики. Під його гострим і вправним пером будь-яка незначна річ набувала значення символу, і що цікаво, це символічне значення зберігається й донині. Скажімо, зміст і мораль невеликої замітки «Товариш Клюк» виглядають так свіжо й впізнавано, немовби писані сьогодні, а не в грудні 1917 р. Йдеться про те, як до революційних організацій успішно примажуються кримінальні злочинці [т. 1, с. 376]^{*}, або картинка з виборів до Всеросійських Установчих зборів в одному селі на Полтавщині: «Під самою школою засіло кілька «большевиків» – один матрос та зо три спантелечених дядьків, і ця смілива кампанія перестрівала кожного виборця, а особливо з жіноти, питанням: покажи список» і змушувала багатьох голосувати за свою партію [т. 1, с. 347]. Річ не просто в актуальності, лякає незужитість явищ ментального характеру, негативних побутових рис, моральної нестійкості, повторюваність помилок.

У передмові до першого тому В. Верстюк визначив головні теми газетного доробку С. Єфремова: «український національний рух, українсько-російські відносини, політична опозиція Центральної Ради до Тимчасового уряду, українська державність у всіх її різновидах, більшовицький та білий режими, зростаюча суспільно-політична криза революції»⁴. Думається, цим переліком не вичерпується коло питань, що цікавили Автора, котрий виступав у кількох іпостасях відразу – журналіста-аналітика, вченого-мислителя, безпосереднього учасника подій.

З усього обширу пекучих проблем ми обрали ті, що видаються нам найважливішими з огляду на виклики сучасності.

Отже, оцінка ролі Російської імперії в історії України однозначно негативна: «Нам, українцям, російська державність була чужа і ворожа своєю політикою щодо рідного нашого краю. Не кажучи вже про національну політику самодержавія, що замірялась просто викреслити українців з-поміж живих націй, не згадуючи про систему задушування в справах культурних, коли величезний народ навмисно держано в темноті, аби він не розумів, що і навіщо роблять з ним – навіть економічна політика самодержавія щодо України держалась на самому насильстві, на самій експлуатації, на нелюдському здирстві» [т. 1, с. 105]. Власне, така настанова характеризує весь блок публікацій. Однак ставлення до Тимчасового уряду – репрезентанта «російської демократії» – визначається сподіваннями на можливість суттєвого поліпшення відносин, що, на думку С. Єфремова та інших лідерів Центральної Ради, могло б бути переконливо продемонстровано принциповою згодою Петрограда на автономію України. Втім, і в цих міркуваннях з'являються нотки сумніву щодо швидкої зміни стереотипів. Уже в першому листі з Петрограда, що склали цикл «З-над Невських берегів», Автор проникливо зазначає: «Оця внутрішня незмінність старих завичок становить ґрунт новому життю. Одмінилися зверхні форми, рушила з місця психіка людська, але набуті століттями завички й традиції стоять твердіше од монолітної колони на Дворцовому майдані. І в цій саме незмінності лежить багато корнів старого в нових формах, і те старе ще дається в знаки нам, що шукають повного оновлення од деспотичного не тільки в політичному розумінні складу життя» [т. 1, с. 120]. Цьому спостереженню майже сотня років, але «монолітна колона» височить на Двірцевій площі Санкт-Петербурга й понині, а імперська сутність домінує не лише в політиці сучасної Росії: вона формує духовний, інтелектуальний і культурний простір її нації.

Відносини між Києвом і Петроградом склалися вкрай непросто. Буквально за кілька днів до більшовицького перевороту в російській столиці С. Єфремов писав: «В

^{*} Тут і далі у квадратних дужках зазначено том і сторінку рецензованого видання.

кругах неукраїнських останніми часами повелося говорити про сепаратизм та самостійництво українців. Гвалтує про це, і способом часто недостойним, російська преса; виносять резолюції про те ж саме кадети на своєму з'їзді [...]; поспішаються реагувати на це члени Тимчасового правительства, не кажучи вже про звичайні обивательські круги [...]. І виходить вже зовсім не «мала купа невеличка», а ніби й справді щось грізне та непереможне» [т. 1, с. 316]. Це нагнітання істерії мало, на думку Автора, приховати справжні причини погіршення відносин між Петроградом і Києвом: «Анархія, що грізною хвилею розливається по державі, пішла звідти, де стара державність найбільшу силу мала і найдужче одбилась, і тепер гріхи її перекладаються на державність нову [...]». Коли російське військо громить тепер Естляндію, як розгромило вже деякі частини України, коли людинність України за свій хліб не має потрібного краму, який ішов з великоруських губерній, коли замість краму звідти довозяться до нас самі максималістські лозунги та безконечна балаканина по всяких радах та нарадах, то можна цілком зрозуміти оце «бажання муром одгороджуватися од півночі» [т. 1, с. 317]. У цих спостереженнях так багато спільного з сучасним розвитком українсько-російських відносин, що мимоволі очікуєш на висновок, близький до сьогодення. І він дійсно є: Автор закликає українських політиків не піддаватися емоціям й «інстинктивним, не завжди усвідомленим течіям серед мас» залишатися «як переконані і послідовні федералісти» на старих позиціях [т. 1, С. 317]. «Перемир'я» повинно дотримуватися будь-якою ціною – так це звучить в перекладі мовою сучасності.

Скидається на те, що С. Єфремов до останнього сподівався на можливість досягти спільної мови з Тимчасовим урядом. Натомість жодної довіри більшовикам у нього не було. Для нього їхні лідери та й рядові виконавці – це вершители «Каїнового діла», «Каїнового замаху». Так оцінив публіцист ультиматум РНК РРФСР, направлений УНР. «Що це таке? Божевілля? Провокація? Дурість? Зрада? – Ми не хочемо вибирати назву для вчинку комісарського правительства, – обурювався Автор, – щоб не було тут, а ясно одно – самодержавні комісари згубили вже всяку міру речей і кидають свідомо – бо інакше не було б того теж єдиного своїм нахабством в світі ультиматуму – російську державу на розпад і руїну. Україна, як найбільш організований й найдужчий з країв колишньої російської держави – це сіль в оці народним комісарам. І вони цю сіль силкуються знищити» [т. 1, с. 364]. У численних публікаціях, які стали реакцією на першу агресію більшовицької Росії проти України (навала на Київ сприймалася особливо болісно) й подальші війни, внутрішню політику, заходи в галузі культури, освіти не можливо знайти жодного слова схвалення чи сприйняття. У пройнятих почуттям зненависті й відрази циклі публікацій, де йшлося про тритижневе перебування більшовиків у Києві 1918 р., виразно виступають історичні паралелі. С. Єфремов порівнює події, що почалися 16 січня (дата подана за старим ст., 29 січня), з навалою монголо-татарських орд Батия [т. 1, с. 453]. У трохи пізнішій статті він вдається до іншого порівняння: більшовики грабували Київ, нищили місто, вбивали людей, як «суздальський князь Андрій Боголюбський». «Ніякої власті у них не було, зате безладдя, безхліб'я, безвіддя, безгріштя і т. ін. взяли таку силу і так далися взнаки, що далі вже було нікуди. І як колись Андрія Боголюбського, так тепер його наслідувачів випроваджувано з Києва однодушними прокльонами» [т. 1, с. 492]. Найстрашніше у газетному літописі повторюваність трагедії: «Довелося знов – котрий вже раз! – пережити Києву чорні дні... Гуркіт гармат, що гримів собі десь здаля, раптом пересунувся й перекинувся у межі самого міста. Заревли важкі гармати, над головами засвітили набої, несучи смерть, спустошення, руїну... Чотири дні – дні божевілля жаху – пережили мешканці міста без світла, без хліба, без ясного промінчика, серед зловорожих чуток і поголосок, серед погроз і справжнього насильства, і здавалося, кінець краю не буде тому напруженню, за якого нерви одмовляються вже служити людям» [т. 2, с. 399]. Це вже не Муравйов, а початок жовтня 1919 р., коли червоноармійські полки «ще раз пішли вперед – на Київ» [т. 2, с. 399–400]. Що ж, атрибути війни не змінюються... Все те ж: «смерть, спустошення, руїну» ми переживаємо й сьогодні.

С. Єфремов самокритично схарактеризував помилки української влади, що, на його думку, призвели до трагічного повороту в розвитку революції: «Ми, беручи загалом усі

наші політичні й культурні організації аж до самого новонародженого правительства, нічого не зробили, щоб ту величезну організаційну силу використати. Ну, просто – таки пучкою не кивнули, щоб дати масам те, за чим вони інстинктивно тяглися – хліб духовний, освідомлювання й громадсько-політичне виховання. Висока політика, чи краще сказавши – політиканство, посіла собою все. Широка організаційна робота не то не провадилась, а навпаки, в свідоме пішла занедбаня» [т. 1, с. 492].

І тут ми виходимо на прямі аналогії з тим суттєвим сектором «гібридної війни», де, на жаль, панує російська пропагандистсько-інформаційна машина, а українці пасуть задніх. З висновками С. Єфремова прямо перегукується заклик головного редактора газети «День» Лариси Івшиної: «А в основному це українське суспільство, не багате, але вціліле, патріотичне – показало, що воно готове захищати свою Україну. Але мало просто виходити на Майдан. Треба докладати при цьому інтелектуальних зусиль. Очевидно, що частина суспільства не готова була інтелектуально трудитися. Тому що всі ці роки люди «розважалися» абсолютно «дурноголовими» серіалами. Коли людину ставлять на такий «раціон», їй потім нелегко переключитися, але в такому стані суспільство треба привчати до «норми», інакше перспективи не буде. Або якість в інформаційному меню, або третій світ – «Сомалі» . У цьому сенсі популяризація публіцистичної спадщини С. Єфремова суттєво б збагатила український інформаційний простір доречним і дотепним словом, вражаючими аналогіями, зрештою, знаннями, бо статті українського журналіста напрочуд насичені фактографічно. Журналістику, можливо, єдину зброю, що перебувала в руках українських керманів, С. Єфремов не хотів втрачати. При першій же можливості він знову й знову відновлював газету під різними назвами. І знову порівняння, яке засвідчує його розуміння спільності коренів таких позірно непримирених режимів як царський і більшовицький: «20 липня 1914 року, – іронізує публіцист, – на самісінькому початку Світової війни, генерал Іванов закрив газету «Рада». 6 лютого, другого дня по вступі большевиків до Києва, товариш Щорс припинив газету «Нова рада». І той, і другий, робили те своє діло «навіки» – на менше вони не згоджувались, як тільки «навіки», хоч і похапцем» [т. 2, с. 356].

С. Єфремов був справжнім історіософом. Це дуже відчувається навіть при побіжному знайомстві з його публіцистикою, а вже в ході ґрунтовного вивчення її розумієш, що історичними паралелями, аналогіями, покликами на дійових осіб національної, російської, світової історії буквально просякнуті тексти, зібрані в даному двотомнику. Історія для Автора – дієві ліки від розпачу, від зневіри, запорука відновлення державності, зрештою, символ зв'язку часів і вічності українства. У цьому контексті привертає увагу публікація, присвячена 250-річчю (1669 р.) наданню Могилянській колегії статусу державного навчального закладу. С. Єфремов вдається тут до з'ясування ролі історичного минулого: «Люблю зазирати в старовину, – щиро зізнається Аавтор. – Там бо не тільки можна знайти спочинок і певний притулок для духа, збуреного тяжкою сучасністю, але й опертися на щось міцне й непохитне в висновках. В сучасності ми бачимо самий процес життя, його невтомний біг, хоча він здається нам часто безпорадним топтанням на одному місці. В минулому ж не тільки це видно, але й наслідки, якими життя вже укоронувало й довершило свій невинний процес. В сучасності логіка подій для нас уривається на другій, часто на першій посилці, – там же, в давнині, ми маємо повний комплекс подій, цілий стрункий силогізм, – свого роду, і висновки так само перед нами на повен зріст, як і посилки. І щоб освітити в аналогії сучасні події, часто конче неминучим видається обернутися до далекої давнини» [т. 2, с. 426]. Прекрасний і переконливий, як на нас, аргумент на користь вивчення історії у всіх вишах, незалежно від фаху, бо кожний фахівець врешті має стати громадянином. А творчість самого С. Єфремова – блискучого знавця історії й доречного її використання в полемічних баталіях сучасності – теж не останній аргумент на користь повноцінних історичних курсів. Коли б Великий українець жив сьогодні, він би, ймовірно, підтримував позицію тих своїх колег, які тепер пишуть: «Хто ж знав, що вони тут накоять?», – голосить жінка, яка втратила під Донецьком дах і рідних. На риторичний вигук горя, на жаль, можна відповісти. Знали ті, хто пам'ятав про Батурин, про рейди генерала Прозоровського, про Крути, про акції НКВС в селах, про Норильське повстання. Знання примножують печалі, проте врятовують життя»⁶.

Підсумовуючи, варто ще наголосити на винятковій історико-культурологічній цінності публіцистики С. Єфремова революційної доби. Вона піднімає масу питань, більшість яких не втратили своєї актуальності й сьогодні, бо процес дозрівання української політичної нації після поразки революції затягнувся ще майже на століття. Проблема ж українсько-російських відносин проходить червоною ниткою через всі праці журналіста, і кожний, хто їх прочитає, знайде відповіді на важливі питання.

Насамкінець хотілося б повідомити, що чернігівцям пощастило чи не першими в Україні поспілкуватися з упорядниками двотомника С. Єфремова.

18 листопада 2014 р. у Чернігові в прес-клубі «Ділове слово», що діє на базі Департаменту інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Чернігівської обласної адміністрації, презентували публіцистику видатного громадсько-політичного діяча, що вийшла друком завдяки підтримці Американської ради наукових товариств та Міжнародного фонду «Відродження».

«Сьогодні ми знову мусимо читати Єфремова...» – наголосили члени авторського колективу упорядників. Ця ідея об'єднувала всі виступи: завідувача відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України, доктора історичних наук, професора Владислава Верстюка, наукових співробітників цього ж відділу, кандидатів історичних наук Галини Басари-Тилішак та Віталія Скальського, нашого земляка, директора Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, керівників державних підприємств, установ і організацій, кандидата історичних наук Володимира Бойка. Всім їм треба щиро подякувати за внесок у скарбницю української гуманітаристики у вигляді опатних томів публіцистики С. Єфремова. Єдине побажання – ретельніше підходити до коментарів. Розуміючи, як важко сьогодні видавати книги, знаючи ціну паперу й друкарських послуг, усе-таки не можна не звернути увагу на певні недоречності. Так, у статті С. Єфремова з колоритною назвою «За двома зайцями» згадуються прізвища Штейнберга, Кареліна, Камкова [т. 1, с. 548], а до списку коментарів потрапив чомусь тільки В. Карелін [т. 1, с. 607–608].

У тому, що у тяжкі для України часи до українського народу нарешті прийшов С. Єфремов, можна вбачати добрий знак. Насправді Автор був оптимістом. На 150-річчя від дня народження І. Котляревського він відгукнувся статтею «Фенікс (1769–1919)», в якій переконував читачів, що «ця дата за нинішніх тяжких часів набуває величезного символічного значіння. Не все гине на пожарищі. Невмируще залишається. А лишаючись, стає непохитною основою, з якої буйно підуть, сили набираючись, молоді свіжі паростки нового життя» [т. 2, с. 355].

1. Єрмашов Т. Вплив публіцистичної творчості С. О. Єфремова на розвиток суспільних процесів у Російській імперії та Україні / Т. Єрмашов // Збірник праць П'ятих Єфремовських читань. – Черкаси: Видавець Ю. Чабаненко, 2012. – С. 106.

2. Верстюк В. Центральна Рада і Тимчасовий уряд у публіцистиці Сергія Єфремова (березень – листопад 1917 р.) / В. Верстюк // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: Збірник наук. ст. / Гол. ред. В. Ф. Верстюк. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – Вип. 7. – С. 91.

3. Болабольченко А. Сергій Єфремов: Біографічний нарис / А. Болабольченко. – К.: Щек, 2010. – С. 89.

4. Верстюк В. Революція 1917–1920 років у публіцистиці С. Єфремова / В. Верстюк // Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): У двох т. – Т. 1. – С. 5.

5. Івшина Л. «Або якість в інформаційному меню, або третій світ – «Сомалі»: Колонка головного редактора / Л. Івшина // День. – 2015. – 30–31 січня. – С. 20.

6. Прилипко О. Кров незасвоєних уроків / О. Прилипко // День. – 2015. – 23–24 січня. – С. 5.

Тамара ДЕМЧЕНКО

Кужельний І.Д. Звеничів і звеничівці. – Чернігів: Десна Поліграф, 2014. – 440 с.; 48 с. іл.

Книга члена Національної спілки журналістів України Івана Кужельного «Звеничів і звеничівці» – краєзнавче дослідження про історію села Звеничів Ріпкинського району – малої батьківщини автора. Це своєрідна історико-соціальна розповідь про його заснування, становлення і розвиток, довготривалий занепад, який було започатковано і поглиблено ще за радянських часів, а на сьогодні – доведене до тихого згасання.

Археологічні знахідки – фрагменти грубої ліпної кераміки, вугілля та кістки тварин раннього періоду 7-3 і 5-3 ст. до н. е. та пізнього етапу зарубинецької культури 1-2 ст. н. е. свідчать, що тут і раніше жили люди.

Велику історичну і наукову цінність про життя, торгово-економічні і культурні зв'язки мешканців села дав звеничівський скарб – один із значних скарбів Східної Європи 10 століття, знайдений у минулому столітті. У культурному шарі городища та на посаді біля нього знайдені арабські дирхеми, срібні прикраси, грошові гривні та залишки фрагментів кераміки жителів. Вони свідчать про соціально-політичні, економічні та культурні відносини періоду виникнення та становлення Звеничева (9 – поч. 10 ст. н. е.).

Село відоме на Чернігівщині своєю давньоруською державною фортецею, гарнізон якої контролював тут єдиний сухий коридор серед непрохідних Замглайських боліт на найкоротшому стратегічному шляху з Києва і Чернігова «у радимичі» (по сучасному до Білорусі), який відігравав помітну роль в історії Чернігово-Сіверської землі X – XIII століть, а пізніше – великий поштовий тракт на Могильов, Полоцьк, Смоленськ, Псков, Санкт-Петербург і до Ліфляндії. Тут проходили шляхи світової торгівлі, які сполучали країни Західної і Центральної Європи з Візантією, Закавказзям, Середньою Азією.

Цікаве дослідження щодо походження назви села. Автор тут наводить не лише наукові трактовки і пояснення відомих учених, а й перекази старожилів та власні тлумачення.

Найбільше захоплення і цікавість викликають розділи книги про життя земляків: перших поселенців, їхні родоводи, заняття, трудові й бойові звичаї, талановитість, долі, інколи трагічні. Розповіді про них переповнені душевною теплотою, щирим захопленням, часто тонким гумором.

Роповідаючи про козацький період життя села, автор називає цікаві особистості, з якими була пов'язана доля Звеничева. Серед них чернігівські полковники Василь Борковський, майбутній наказний гетьман України Григорій Самойлович, знатний рід Мокрієвичів, Йосип Рашевський, Семен (Симон) Лизогуб ... Останній – предок самого Миколи Гоголя. Він мав у Звеничеві заїжджий двір. Його єдина улюблена донька Тетяна стала матір'ю батька цього всесвітньо відомого письменника.

Автор наводить цікаві дані про козаків сільського куреня Ройської сотні, їх родоводи. Найпотужніший з них – рід Костинок, згаданий в козацькому реєстрі ще 1649 року. А ще тут мешкали роди Хоменків, Яриловців, Кужельних (Кужільних), які становили в 1922 році більше ніж півсела. Їх нащадки мешкають у селі і нині.

Найсумніші сторінки книги пов'язані з колективізацією – політикою влади, яка, власне, породила голодомор в Україні. Не обійшло це горе і звеничівців. А почалося все з конфіскації майна та поміщицьких землеволодінь, продовжилось усупільненням добра заможних селян. Робилось це у різний спосіб – від залучення місцевого незаможного селянства (бідноти і наймитів), до направлення представників вищих владних структур – так званих колективізаторів, які діяли запопадливо, виконували будь-які директиви партії, у тому числі і такі, які суперечили загальноприйнятій людській моралі.

Суть цієї політики полягала в позбавленні куркулів виробничих джерел існування і розвитку (користування землею, знаряддями праці, оренди і права найму робочої сили), а в кінцевому результаті – ліквідації куркуля як класу. Засобами досягнення

поставленої мети стали непосильні податки, які неможливо було виконати, і, як наслідок, – конфіскації. Восени 1932 року Україна не справилася з непомірним планом державних хлібозаготівель. І у більшості селян були конфісковані запаси продовольства. У результаті голод переріс у голодомор. Його піком для звеничівців став 1933 рік.

Як засвідчує сумна статистика тих літ, наше село, пише автор, постраждало найбільше на території нинішнього Ріпкинського району. Від голоду тут померла майже сотня людей, у тому числі 27 душ від 5 днів з дня народження до 14 років. У книзі поіменно названо всіх загиблих. Тут же вміщено спогади звеничівців – очевидців пекучої, жорсткої і неймовірно жахливої правди тієї пори.. Події, пов'язані з форсованим стрибком у соціалізм, насильницькою колективізацією та ліквідацією останнього експлуататорського класу, підсумовує цей розділ автор, – одна з найтрагічніших сторінок сталінського великого перелому, що зламав хребет найактивнішій частині населення, остаточно зруйнував історично-традиційний, особливий менталітет істинного українського хлібороба-трударя старовинного гарту, справжнього майстра своєї справи, який так любив працювати на землі, беріг і цінував її, був на ній великим господарем.

Колективізація привела до подальшої (після громадянської війни) руйнації села, яка характеризується зростаючою соціально-економічною і духовною бідністю. До всього додалися ще й тяжкі часи воєнничого атеїстичного наступу радянської влади на віру, гоніння на церкву, яку на початку тридцятих років минулого століття насильницьки закрили в селі.

Велику цікавість читача викликають четвертий і п'ятий розділи книги «Перемагають і жить» та «Земляки». Тут іде мова про уродженців села, яких у той чи інший час доля розкидала по всій країні, а то й по далеких державах, і які здобули славу, повагу і шанування своїм талантом і творчою працею не лише у рідному Звеничеві, а й далеко за його межами.

Так, четвертий розділ повністю присвячений землякам, які героїчно боронили Батьківщину від ворога: молодшому лейтенанту, учаснику Смоленської битви Федоту Яриловцю, учаснику Курської битви, командир танка Т-34 Миколі Ходашу, шоферу, кавалеру двох орденів Слави Степану Костирку, командир гармати, старшому сержанту Івану Кужельному, який загинув у Криму, і його дружині Анастасії, яка у грудні 1942-го як тільки-но досягла повноліття, записалася добровольцем у діючу Червону армію і стала бійцем 654-го полку окремої зенітної бригади, захищала місто Баку та брала участь у боротьбі проти Японії на Далекому Сході. Автор не обійшов увагою і тих, хто, потрапивши в полон, пройшов пекло німецьких таборів.

Тут же вміщено список 116 мешканців села, що загинули на фронтах Громадянської та Великої Вітчизняної воєн та список 15 воїнів 1326 стрілецького полку 415 стрілецької дивізії, які загинули в бою, померли від ран у вересні 1943 року під час звільнення Звеничева від фашистських загарбників.

Тепер про найцікавіші розповіді з п'ятого розділу. Розпочнемо їх із замальовки під інтригуючою назвою «Родом... з «Fata Morgana» про Сафона Ілліча Кужельного, котрий був учасником трагічних подій осені 1905-го року, відомих в історії як Вихвостівська трагедія і став прототипом Хоми Гудзя названої тут повісті М.Коцюбинського. Наш герой доглядав худобу в пана і сам був як худобина. Отож, як пише автор, рішуче піднявся він з такими ж як сам бідняками-горопахами, простягнув мозолясту руку за своєю правдою, бо знав, якщо самотужки її не візьмеш, ніхто не віддасть. Закипаючи від соціальної несправедливості, громив гуральню і економію поміщика Гриневського-Карвольського. Збиралися повстанці й землю ділити. Гнів людський наполошив багатіїв: утік Гриневський, занепокоїлися інші заможні сільські господарі, підбурили нестійких на самосуд та й забили 16 бунтарів.

Опісля погрому, згадував 1935 року бунтівник, поїхав я до свого рідного села, у Звеничів. Було якесь свято, зібрався народ біля церкви, гомонять про те та про це, згадують, в яких селах палили маєтки, де були повстання; обмовився й я словом, а через тиждень... повели мене до урядника. Той сердито глянув на мене. – Бунтуєш?

Листівки розкидаєш? Народ агітуєш з усієї округи? – А я мовчу. Урядник ще більше лютує. – Ти оратор? – Орать я вмію, це правда.

Урядник не стримався, підскачив з місця та щосили мене кулаком у спину. – Бунтувати? Зашлемо тебе подальше. – І що ж ви думаєте. Заслали мене в Олонецьку губернію. Держали мене там два роки, а потім, як повернувся, повістку одержав на суд. Дорого мені коштувало слово оратор.

Як відомо, за розплату, вчинену над бунтарями, ніхто з тогочасних виховцівських багатіїв не зазнав жодної кари. Наш земляк ніколи не втрачав оптимізму. Навіть помираючи тяжкого 1942-го року на схилі літ, промовляв до земляків: – Прийдуть наші, прийдуть!

Восени 1943-го після звільнення села від фашистських окупантів стали у військовий стрій 26 сільських новобранців. Багатьох селян забрали у обозний загін, який услід за військами попрямував розгрізати дороги у дощову осінь на захід, за Дніпро. А на схід, відбудовувати зруйновані війною шахти Донбасу сільрада відправила першу групу дівчат і незаміжніх жінок. Серед них була і 17-річна Ірина Хоменко – дочка репресованого у 1937-му Тихона Денисовича Хоменка.

Ось як згадувала вона про це: «Привезли нас під Ворошиловград на зимового святителя Миколая, поселили в напіврозбитий барак без вікон, без дверей, з розваленими грубками. Де-не-де по кутках світили голими сітками металеві ліжка. З раннього ранку до пізнього вечора відливали ми вручну з шахти воду. Верталися у холодний барак мокрі й голодні. Ні погрітися, ні просушити одяг не було де. Почали обсідати застудні хвороби».

І вона з двома односельчанками вирішила тікати додому. Через місяць прийшли, здолавши понад тисячу кілометрів пішки, у рідний Звеничів. Та не довго була на свободі. Її та Анастасію Костирко і ще трьох дівчат із сусідніх сіл судили за дезертирство з шахти у тяжкий воєнний час. Відміряли аж п'ять років ув'язнення. І повернули на Донбас уже не «вільноробочою», а зеком. А однієї ночі Ірину разом з іншими невідьмачами відправили аж за полярне коло до Воркути. 14 вересня 1945 року за сумлінну працю звільнили від ув'язнення за амністією.

Особливий інтерес викликають розповіді про Георгія Кужельного, Анатолія Хоменка, Максима Хоменка, Івана Костирка, Катерину Ходаш, Олега Яриловця та інших земляків автора.

Як ні в кого із звеничівців, по-особливому, пише автор, склалася доля у Георгія Кужельного. За два роки до війни молодою померла його мама. А батька Федота Климовича, довоєнного голову місцевого колгоспу, члена підпільної антифашистської групи у селі в роки тимчасової окупації, схопили і вбили поліцаї.

Десятилітнім круглим сиротою залишився син Георгій, якого взяли на виховання військові авіатори, що розміщувались у сусідньому селі. Став він сином полку. По війні закінчив військове училище льотчиків. Літав на реактивних бомбардувальниках. Довелось поміняти кілька місць служби, але він був задоволений своїм життям: збудував дім на березі Ризької затоки Балтійського моря, посадив сад, виростив двох дітей. Діждався онуків.

Іван Костирко – заслужений будівельник України – гордість звеничівців. Пишається тим, що за радянської доби будівельники комбінату в Чернігові і області здавали щокварталу більше як 20 тисяч квадратних метрів житла. Це в середньому по 8-10 квартир за добу. Його будинки нині височіють у кожному куточку міста. Та й не лише у Чернігові, а й Києві, у райцентрах області і навіть у Росії.

Максим Хоменко – учитель і поет, якому випало пережити насильницьку колективізацію і страшний голодомор, спопеляючу смертоносну війну. Та не зміліла, не збідніла його душа до рідного краю, милосердя і добра. На початку шістдесятих учив сільську дітвору, в тому числі й автора цієї книги, любити рідну землю, своїх працелюбних земляків. А ще Максим Хоменко був по-синівськи закоханий у рідний край. Барвистим поетичним словом він передавав читачеві велику красу свого краю «де плавають в полі серпанки, де жито пробилось з ріллі», «де нив роздолля й гаї чарівні». Найзаповітніше його бажання – аби «квітла садами Вітчизна – єдиний мій

скарб і єдина весна». Його вірші залюбки друкували обласні і столичні газети. Він автор посмертної збірки «Мої бджоли – любов моя». Тепло відгукнувся у листі до нього сам Олександр Твардовський.

Хвилююча в книзі історія про складне життя і мистецьку творчість Анатолія Хоменка, за оцінкою фахівців, майстра союznego масштабу в галузі виготовлення гобеленів, насичена такими подіями і фактами, яких вистачило б багатьом. Він пройшов тяжкий життєвий шлях у роки окупації. Після звільнення рідного краю воював на фронті у морській піхоті, був нагороджений медаллю «За бойові заслуги». А потім несправедливо засуджений на 25 років. Майже 10 років відбував покарання на далекій півночі в Комі АРСР. У 1994 році реабілітований у зв'язку з відсутністю в його діях складу злочину.

До кінця свого життя працював він на відомій не лише в Радянському Союзі, а й в далекому зарубіжжі Дігтярівській фабриці художніх виробів імені 8-го Березня Срібнянського району майстром, начальником цеху, головним художником підприємства і до всіх творчих її діянь був причетний. Він створив багато художніх робіт, котрі експонуються в різних музеях: у Санкт-Петербурзі, Москві, Києві, а ще в зарубіжних державах: Японії, Китаї, Канаді.

Катерина Петрівна Ходаш – солдатська вдова, яка півстоліття вела на своєму городі наукову роботу по вирощуванні картоплі і знайшла ефективний спосіб боротьби з її виродженням.

Якось, дізнавшись про сільську дослідницю, до неї завітали вчені-мікробіологи з Чернігова. Вони були здивовані результатами її багаторічної «наукової праці». Розповіли про них у науково-популярному журналі Академії наук СРСР «Химия и жизнь». Два роки чернігівські мікробіологи тісно співробітничали з бабою Катею (поки та була жива). Їхнє дослідження на грядках селянки стали основою для цікавої публікації у збірнику наукових праць учених-картоплярів світу «Современные проблемы семеноводства картофеля на безвирусной основе».

Олегу Яриловцю випало служити у найтитолованішому елітному військовому підрозділі колишнього Радянського Союзу – Першій окремій роті Почесної варти, яка, за офіційним протоколом, зустрічала і проводжала найпочесніших гостей держави, брала участь у церемонії покладання вінків до могили невідомого солдата біля Кремлівської стіни, першою йшла із знаменами на військових парадах, вітала делегатів партійних з'їздів у Кремлі.

Надзвичайно цікавий розділ книги «Народна топоніміка», де автор розкриває назви хуторів, історичних пам'яток, річок, пагорбів, околиць села, сільських вулиць і кутків, досліджує походження сільських прізвищ. Усе це, гадаю, в недалекому майбутньому стане дуже цінним матеріалом для туристів, які будуть знайомитись з давньоруською великокняжою фортецею та курганним могильником доби Київської Русі у Звеничеві, зі старим «київським» трактом «у радимичі», що пролягав через село.

Люди у Звеничеві були всебічно розвинуті, роботящі, творчі, а ще й наділені надзвичайно багатим гумором. Це можна оцінити з останнього, восьмого, розділу книги «Веселі оповідки». Читати їх – одне задоволення!

Михайло КРАВЧЕНКО

СВЯТОСЛАВ СВЯТОСЛАВОВИЧ ВОЇНОВ

16 грудня 2014 року на 72 році життя у Новгороді-Сіверському помер кандидат філологічних наук, відомий дослідник «Слова о полку Ігоревім», засновник музею цього легендарного історико-літературного твору Святослав Воїнов. Відспівування покійного здійснено у Спасо-Преображенському соборі міста.

Святослав Святославович Воїнов народився 29 січня 1942 року в Новгороді-Сіверському. Закінчив Харківський політехнічний інститут, більше 20 років служив у Збройних силах, підполковник у відставці.

С.Воїнов став відомим завдяки зібраній ним унікальній колекції видань «Слова о полку Ігоревім» (у 1990 р. його зібрання налічувало понад 6000 одиниць зберігання, зокрема 1600 книг, близько 400 робіт художників, більше 300 рукописних робіт, тисячі листів).

За його ініціативою у вересні 1990 р. у Новгороді-Сіверському відкрито музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім». С. Воїнов як директор доклав чимало зусиль для його розбудови, проведення у Новгороді-Сіверському наукових конференцій. Однак через конфлікт з керівництвом району та області у травні 1993 року словознавець залишає керівну посаду.

Бібліофіл більше уваги приділяє науковій роботі. У 5-томній «Енциклопедії «Слова о полку Ігореве» (СПб, 1995) авторству С.Воїнова належать 53 статті про словознавців, перекладачів, дослідників та художників. Саме завдяки йому у виданні так ґрунтовно представлено Чернігівщину, її видатних діячів.

Рідній Новгород-Сіверщині Воїнов присвятив книги «Село Чайкине» (1998), «Новгород-Сіверський» (1999), «Село Ображіївка» (2003).

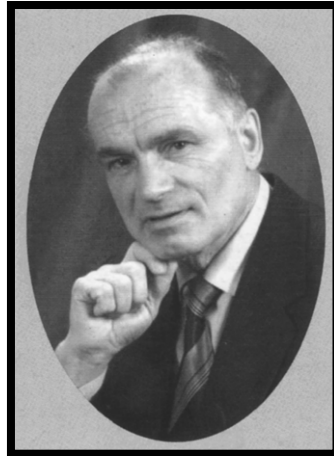
Велику подвижницьку справу здійснив бібліофіл, уклавши унікальний анотований «Бібліографічний покажчик журналу «Сіверянський літопис» за 1995–1999 рр.» (2003).

У 2003 році колекціонер успішно захистив в Інституті літератури ім.Т.Шевченка дисертацію «Слово о полку Ігоревім» і Новгород-Сіверщина». У 2004 році разом зі своїм другом, відомим киевознавцем Віктором Киркевичем подав ідею і розпочав створення музею «Шевченківський район міста Києва в історії державотворення та незалежності України».

Працюючи над створенням музею історії міста Вишневого, Святослав Воїнов започаткував у 2008 році «Бібліотеку вишнівчанина», упорядкував, відредагував і видав дві поетичні збірки (Ф.Кириченка «Поезії» та В. Лямічева «Палітра життя»). Слід відзначити, що лише впродовж 2008 року ним особисто підготовлено, упорядковано, відредаговано і здійснено шість видань.

Крім написання наукових статей, С.Воїнов продовжував збирати матеріали про «Слово». За оцінками фахівців, у його колекції нині нараховується до 15 тисяч одиниць зберігання.

Редакція та редколегія журналу «Сіверянський літопис» висловлюють співчуття родині відомого у світі дослідника та колекціонера з непоправною втратою близької людини і сподіваються, що його колекція буде гідно представлена у Новгород-Сіверському музеї-заповіднику «Слово о полку Ігоревім».

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 08.04.2015. Формат 70х108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 14,25. Обл.-вид. арк. 18,53. Тираж 300 прим. Зам. .

Віддруковано Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК №3759 від 14 квітня 2010 року

тел. (0462) 972-661

www.lozovoy-books.cn.ua